SAṄGĪTARATNĀKARA

OF

S'ĀRNGADEVA

WITH

KALĀNIDHI OF KALLINĀTHA AND
SUDHĀKARA OF SIMHABHŪPĀLA

EDITED BY

PANDIT S SUBRAHMANYA SASTRI

Vol IV—Adhyāya 7

THE ADYAR LIBRARY

1953

Printed by D V Syamala Rau at the Vasanta Press
The Theosophical Society Adyar Madras 20

SBN 7229 7318 9
ISBN 0 8356 7318 0

FOREWORD

THE present fourth volume completes the edition of the "Sangita Ratnākara" of S'ārngadeva with its two main commentaries, the "Sudhākara" of Simhabhūpāla and the "Kalānidhi" of Kallinātha This last and important volume contains only one chapter, the seventh, which deals exclusively with the technique and the art of dancing This is the most extensive available work on dancing written after the "Abhinava Bhārati," the great commentary of Abhinava Gupta on Bharata's "Nātya S'āstra" which dates from the end of the 10th century

S'ārṅgadeva lived about the middle of the 13th century Simhabhūpāla wrote the first commentary very shortly afterwards Kallinātha wrote his "Kalānidhi" at the end of the 15th century We have therefore here a survey of the art of dancing and the literature on the dance for more than two centuries in a period where Hindu civilization was still extremely brilliant

The plan of the present chapter is not essentially different from that of the well known "Abhinaya Darpaṇa" of Nandikes'vara It is however more extensive and contains much additional information On the

other hand the treatment of most of the subjects is more brief than in the "Nātya S'āstra"

About half of the introductory verses of this chapter (up to verse 42) are common with the introductory chapter of Nandikes'vara's "Abhinaya Darpana" The "Abhinaya Darpana" itself mentions that these verses are the teachings of older authorities

एतानि पूर्वशास्त्रानुसारेणोक्तानि वै मया । (Abh Darp 47)

Since there seems no reason to doubt the antiquity of the "Abhinaya Darpana", it appears that Sārnga deva borrowed them from this authoritative work unless he had access to the sources of Nandikes'vara himself

The whole chapter also draws most of its material from the Nātya S'āstra and its commentaries A number of passages are quoted almost verbatim, such as verses 78 to 89 on the basic positions of the hands corresponding to Nātya S'āstra 9, 4 17 Even where S'ārṅgadeva appears to have reshaped the definitions, he did not introduce any new element and the substance of the whole chapter is strictly traditional

The verses of the Sangita Ratnākara were in turn reproduced in most of the later works I have noted important borrowings in the "Saṅgīta Sāroddhāra," the "Rasa Kaumudi," the "Abhinava Bharata Sāra Sangraha," etc

The editing of the text of this volume, like that of the previous ones, is the remarkable work of a renowned scholar, Paṇḍita Subrahmanya S'āstri, who had just completed it before his death Mr Ramachandra Sarma,

who is on the staff of the library, and had worked on this text under the direction of Pandita Subrahmanya S'āstri, has seen the manuscript through the press Dr G Srinivasa Murti, the Adviser and former Director of the Library, has also helped the Editors with valuable suggestions On behalf of the Adyar Library I express here our indebtness to Mr Ramachandra Sarma, Dr G Srinivasa Murti, and the Vasanta Press

December, 1953 ALAIN DANIELOU

व्याख्याद्वयोपेतनर्तनाध्यायस्य विषयानुक्रमः

B

ॐ

शिवाभ्या नम

श्री-निःशङ्क-शार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया सगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

सप्तमो नर्तनाध्यायः

आङ्गिक भुवन यस्य वाचिक सर्ववाङ्मयम् ।
आहार्यं चन्द्रतारादि त नुमः साात्त्वक शिवम् ॥ १ ॥

कलानिधि

अथ गीतवाद्योपकार्यत्वेनाभेदातिशयोपायभूत नर्तन प्रतिपिपादयिषु शार्ङ्गदेव प्रकरणादौ तत्परिसमाप्त्यादिफलाकाङ्क्षया समुचितेष्टदेवता नर्तनस्पृष्टगुणत्वेन स्तौति—**आङ्गिकमित्यादिना** । **भुवनम्**, परिदृश्यमानप्राणिलोक , **यस्य**, शिवस्य, **आङ्गिकम्**; अङ्गव्यापारो भवति । शिवस्य जगद्रूपत्वादिति भाव । **सर्ववाङ्मयम्**, वेदशास्त्रादिसमस्त शब्दजात यस्य **वाचिक** वाग्व्यापारो भवति । **चन्द्रतारादि**; चन्द्रादिज्योतिषां

शिवप्रसादसप्राप्तनि:सीमज्ञानसपदा ।
तन्यते शार्ङ्गदेवेन नर्तन तापकर्तनम् ॥ २ ॥

मण्डल यस्य **आहार्य** हारकेयूरादिविभूषण भवति । **सात्त्विक**; सत्त्व-गुणप्रधानम् । अत्र शिवशब्देन कूटस्थस्य परशिवस्य विवक्षितत्वात्तत्सात्त्विक तस्याविरुद्धम् । त शिव नुम इति सबन्ध । अत्राङ्गिकादिशिवगुणवाचकै श्लिष्टशब्दै प्रकरणप्रतिपाद्यस्य नर्तनस्याभिधानमपि द्रष्टव्यम् । एवमिष्टदेवता स्तुत्वा प्रकरणस्य विषयादीन् दर्शयति— **शिवप्रसादेत्यादिना**। शिवप्रसाद-सप्रदानि सीमज्ञानसपदा शार्ङ्गदेवेन मया तापकर्तन नर्तन तन्यत इति सबन्ध । तत्र नर्तन विषय । तापकर्तनमित्यनेनाध्यात्मिकादितापत्रयोच्छेद प्रयोजन दर्शितम् । तदर्थिन एवाधिकारिण आक्षिप्यन्ते । सबन्धस्तु तापत्रयोच्छेदननर्तनयो साध्यसाधनभाव । नर्तनस्य ग्रन्थस्य च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव ॥ १, २ ॥

सुधाकर

गीतवाद्ये उक्ते, अशिष्ट नृत्त विवक्षुस्तत्सूचक मङ्गलमाचरति—आङ्गि-कमिति । त शिव शकर नुम वर्णयाम । यस्य सर्व भुवनमाङ्गिकम्, अङ्गाना समूह आङ्गिकम् , पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्वात् । सर्व च वाङ्मय विद्याजात यस्य वाचिकम् वाक्समूह , 'नि श्वसितमस्य वेदा ' इति श्रुतत्वात् । चन्द्रतारादि यस्याहार्य कार्यम् , सकलजगत्कर्तृकत्वात् । अथवा चन्द्रतारादि यस्याहार्यमलकरणम्, चन्द्रमौलित्वात् । सात्त्विक सत्त्वगुणप्रधानम्, यद्यपि पुराणादिषु तमोगुण परमेश्वर श्रूयते, तथापि हरिहरयोरभेदविवक्षयोक्तम् । अथवा सत्त्व सत्ता, तयोपलक्षित सात्त्विक , तमित्यर्थ । पक्षे तन्नृत्त नुम । यस्य भुवन सर्वमाङ्गिकमभिनयनम्, शिव शुभमित्यर्थ । तथा वाचिकमभिनयन सर्व-सबन्धाभिर्वाग्भिर्मीयत इति वाङ्मयम्, तदपि शुभम् । चन्द्रतारादि, आहार्य-मभिनयनम्, चन्द्रशब्देन अङ्गोपलक्षण मुख लक्षयित्वा तारकान्वितया तया

नाट्य नृत्य तथा नृत्त त्रेधा तदिति कीर्तितम् ।
नाट्यवेद ददौ पूर्व भरताय चतुर्मुखः ॥ ३ ॥
ततश्च भरतः सार्ध गन्धर्वाप्सरसा गणैः ।
नाट्य नृत्य तथा नृत्तमग्रे शभोः प्रयुक्तवान् ॥ ४ ॥
प्रयोगमुद्धत स्मृत्वा स्वप्रयुक्त ततो हरः ।
तण्डुना स्वगणाग्रण्या भरताय व्यदीदृशत् ॥ ५ ॥
लास्यमस्याग्रतः प्रीत्या पार्वत्या समदीदृशत् ।
बुद्धाथ ताण्डव तण्डोर्मर्त्येभ्यो मुनयोऽवदन् ॥ ६ ॥
पार्वती त्वनुशास्ति स्म लास्य बाणात्मजामुषाम् ।
तया द्वारवतीगोप्यस्ताभिः सौराष्ट्रयोषितः ॥ ७ ॥
ताभिस्तु शिक्षिता नार्यो नानाजनपदाश्रिताः ।
एव परपराप्राप्तमेतल्लोके प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । ततश्च प्रत्यङ्गक्रियारूपमाहर्यमभिनयन यस्य शुभम् । तथा सात्त्विकमभिनयन कम्पादिक यस्य शुभम्, त नर्तन नुम इति सबन्ध । एवमुचित मङ्गलमाचर्य विषय प्रतिजानीते—शिवप्रसादेति । ईश्वरप्रसादेन प्राप्ता नि सीमा निरवधिका ज्ञानसपत् येन, तापकर्तन सतापनाशक निर्वापकमित्यर्थ ॥ १, २ ॥

(क०) विषयत्वेनोद्दिष्ट नर्तन विभजति—**नाट्यमित्यादिना । तदिति** । नर्तनम् । नाट्यादिभेदभिन्नस्य नर्तनस्येह गति दर्शयति—**नाट्यवेदमित्यारभ्य, एतल्लोके प्रतिष्ठितमित्यन्तेन । नाट्यवेदमिति** । वेद्यतेऽनेन धर्मार्थाविति व्युत्पत्त्या ऋगादिमुख्यवेदमूलत्वेन च चतुर्मुखेण दत्तस्य वेदत्वे सिद्धे तदर्थभूतनाट्यप्रतिपादकभरतमुनिप्रणीतस्य चतुर्विध-पुरुषार्थफलस्य शास्त्रस्य वेदमूलत्वेन वैदिकत्व वेदितव्यम् । अयमेवोपवेदेषु परिगणितश्च, “सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेद” इति । नाट्यवेद ए

ऋग्यजुःसामवेदेभ्यो वेदाच्चाथर्वणः क्रमात् ।
पाठ्य चाभिनयान् गीत रसान् सगृह्य पद्मभूः ॥ ९ ॥
व्यरीरचत्त्रयमिद धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

गीतप्राधान्यविवक्षया गान्धर्ववेद उच्यते । अभिनयप्राधान्यविवक्षया तु नाट्यवेद इति चोच्यते । तस्य च मुख्यवेदसारसग्रहत्व दर्शयितुमाह— **ऋग्यजुरित्या**दि । ऋग्वेदात्पाठ्यस्य सग्रहणम्, तस्य मन्त्ररूपत्वेन शब्दप्रधानत्वादिति मन्तव्यम् । पाठ्य नाम वाचिकाभिनेय । यजुर्वेदादभिनयाना सग्रहमपि, तस्य पाटाक्षरोद्धाटन च । सामवेदात् गीतम्, तस्य नादात्मकत्वादिति मन्तव्यम् । अथर्वणाद्रसाना शृङ्गारादीना सग्रहणमपि, तस्य मारणमोहनाद्यभिचारकर्मप्रतिपादकत्वेन रसप्रधानत्वादिति भाव । **इद त्रयमि**ति । नाट्यनृत्यनृत्तानीत्यर्थ । **धर्मकामार्थमोक्षद**मिति । यो य य पुरुषार्थमुद्दिश्य प्रयुङ्क्ते स स तस्य सिध्यतीत्यर्थ ॥ ३—९- ॥

(सु०) नर्तन लक्षयति—**नाट्य**मिति । नर्तन त्रिप्रकारम्, नाट्य नृत्य नृत्तमिति । एतेषा मूलोत्पत्तिमाह—**नाट्यवेद**मिति । चतुर्मुखो ब्रह्मा, भरतमुनये **नाट्यवेद** वेदतुल्य नाट्यशास्त्र ददौ । तमध्यापयदित्यर्थ । तदधीत्य भरत शभोरग्रे नाट्यत्रितय प्रायुनक्, ततस्तत्प्रयोगदर्शनेनोद्धत स्वप्रयुक्त प्रयोग स्मृत्वा तण्डुनाम्ना स्वगणमुख्येन हरो भरताय दर्शयामास । भरतस्य अग्रत प्रीत्या पार्वत्या लास्यम् समदीदृशत् । बुध्द्वेति । तण्डो सकाशात्ताण्डव बुद्ध्वा, भरतादयो मुनयो मनुष्येभ्योऽप्यवादिषु । पार्वती तु बाणात्मजामुषाम्, लास्यम् अनुशास्ति स्म अशिशिक्षित । शास्तिर्द्विकर्मक । तया, उषया द्वारवतीगोप्य, ताभि, गोपीभि सौराष्ट्रयोषित । ताभि, सौराष्ट्रनारीभिस्तु नानाजनपदाश्रिता स्त्रिय शिक्षिता । इत्थ परपराप्राप्तमेतन्नाट्य लोके प्रतिष्ठामगमत् । **ऋग**िति । क्रमादृगादिवेदचतुष्ट्यात् वाद्यमभिनय गीत शृङ्गारादीन् रसांश्च गृहीत्वा इद त्रय गीतनृत्तवाद्यप्रतिपादक शास्त्र पद्मभू ब्रह्मा

कीर्तिप्रागल्भ्यसौभाग्यवैदग्ध्याना प्रवर्धनम् ॥ १० ॥
औदार्यस्थैर्यधैर्याणा विलासस्य च कारणम् ।
दुःखार्तिशोकनिर्वेदखेदविच्छेदकारणम् ॥ ११ ॥
अपि ब्रह्मपरानन्दादिदमभ्यधिक ध्रुवम् ।
जहार नारदादीना चित्तानि कथमन्यथा ॥ १२ ॥
न किंचिद् दृश्यते लोके दृश्य श्राव्यमतः परम् ।
सर्वदा कृतकृत्येनाप्यक्लिष्टेष्टप्रदायके ॥ १३ ॥

व्यरीरचत् । तेनैव रसप्रतिपादनसिद्धेरित्यर्थ । किमर्थमित्यपेक्षाया प्रयोजनं हेतुगर्भैर्चतुर्भि विशेषणैराह—धर्मकामार्थेत्यादिना ॥ -३-९- ॥

(क०) नान्तरीयकतया कीर्त्यादयोऽपि रिष्टार्था सिध्यन्तीत्याह—**कीर्तिप्रागल्भ्येत्यादिना** । प्रागल्भ्य प्रौढता, शास्त्रविषये । वैदग्ध्य चतुरता, लोकविषये । स्थैर्यं नाम प्रवृत्ताध्यवसायादचालनम् । धैर्यं तु शोकहर्षयोर्बुद्धेरेकरूपत्वम् । नाट्यादिप्रयोगदर्शनेन दु खाद्यनिष्टनिवृत्तिरपि भवतीत्याह—**दुःखार्तीत्यादि** । दु ख बाह्येन्द्रियपरिताप , आर्तिर्वाचिक परिताप , शोको मनस सताप , निर्वेद शून्यचित्तत्वम्, खेद कायिक सताप इति दुखादीना भेदा द्रष्टव्या । पूर्वं नाट्यादेर्मोक्षसाधनत्वमुक्तम्, इदानीं तस्यैव मोक्षरूपतामर्थापत्त्या साधयति—**अपि ब्रह्मेत्यादि** । ब्रह्मविदामपि तेषा नारदादीनामत्रासक्त्यतिशयादिति भाव । इद न केवल नारदादीना मनो जहार, अपि तु सकललोकस्यापीत्यभिप्रायेणाह—**न किंचिद् दृश्यत** इति । ननु विषयासक्तमनसो लोकस्य मनोहरत्वेनास्य कथमुत्कर्ष इत्याशङ्क्यास्योत्कर्षत्व दर्शयितु विषयनिवृत्तमनसाप्येतदनुसधेयमित्याह—**सर्वदे**ति । **कृतकृत्येन**, कृतमृणत्रयापाकरणादिकृत्य येन स तथोक्तस्तेन, तस्यानन्तरमपि ससारप्रवर्तकधर्मसचिकीर्षया कर्तव्यबुद्धेरभाव । कृतकृत्यशब्देन साधन

द्रष्टव्ये नाट्यनृत्ये ते पर्वकाले विशेषतः ।
नृत्त त्वत्र नरेन्द्राणामभिषेके महोत्सवे ॥ १४ ॥
यात्राया देवयात्राया विवाहे प्रियसङ्गमे ।
नगराणामगाराणा प्रवेशे पुत्रजन्मनि ॥ १५ ॥
ब्रह्मणोक्त प्रयोक्तव्य मङ्गल्य सर्वकर्मसु ।

चतुष्टयसपन्नो मुमुक्षुरुच्यते । **अक्लिष्टेष्टप्रदायके** इति हेतुगर्भित विशेषणम् । अक्लिष्टमिष्ट मोक्ष, तस्य प्रदायके यतो नाट्यनृत्ये अतस्ते मुमुक्षुणापि सर्वदा द्रष्टव्ये इति योजना । अयमभिप्राय —नाट्यनृत्ययोरनुकरणात्मकत्वेनालीकत्वात्तन्निदर्शनेन लोकव्यवहारस्याप्यलीकत्वे भाव्यमाने सच्चिदानन्दस्वभावात्मकविषय ज्ञान दृढ भवति । विषयसुखाभिलाषिणस्तु किमुतेत्यपिशब्दार्थ । सर्वदा दर्शनासभवेऽपि पर्वकाले विशेषतो द्रष्टव्ये इत्याह—**पर्वकाल** इति । पर्वकाल उत्सवकाल ॥ -१०—१३- ॥

(सु०) नाट्यस्यावश्यभावितया कीर्त्यादयोऽपि सिध्यन्तीत्याह—**कीर्तीत्यादिना** । कीर्ति, यश, **प्रगल्भ**, प्रतिभा, तस्य भाव', **सौभाग्यम्**, सुभगत्वम्, वैदग्ध्यम्, चतुरत्वमेतेषा प्रवर्धनम् । **औदार्यम्**, उदारस्वभाव, **स्थैर्यम्**, कार्यस्याध्यवसाय, **धैर्यम्**, हर्षशोकयो समानरूपत्वम्, एषा विलासस्य च कारण भवति । दु खार्तिशोकनिर्वेदखेदाना विच्छेदकारण भवति । अपि च ब्रह्मानन्दादप्यधिकमिद नाटयं श्रेष्ठमित्यर्थ । अत एव नारदादीना चित्तानि जहार । **न किंचिदिति** । इत नाट्यादित्रितयादन्यद् दर्शनीयं श्रोतव्य च लोके न दृश्यते । **सर्वदेति** । कृतकृत्येन मुमुक्षुणापि, **अक्लिष्टेष्टप्रदायके**, दु खासपृक्त यत्सुख तत्प्रदायके नाट्यनृत्ये द्रष्टव्ये इत्यर्थ । **पर्वकाले**, महोत्सवकाले, ते विशेषतो द्रष्टव्य इति ॥ -१०—१३- ॥

(क०) नाट्यनृत्त्ययो प्रयोगसमयमुक्त्वा नृत्तस्य प्रयोगसमयमाह—**नृत्त त्विति** ॥ १४, १५- ॥

नाट्यादित्रितयस्यातः प्रपञ्चमभिदध्महे ॥ १६ ॥
नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणम् ।
चतुर्धाभिनयोपेत लक्षणावृत्तितो बुधैः ॥ १७ ॥
नर्तन नाट्यमित्युक्त स त्वत्राभिनयो भवेत् ।
काव्यबद्ध विभावादि व्यञ्जयन्यो नटे स्थितः ॥ १८ ॥

(सु०) नाट्यनृत्ययो कालविशेषमुक्त्वा नृत्तस्य प्रयोगसमयमाह—नृत्त त्विति । स्पष्टोऽर्थ ॥ -१४, १५- ॥

(क०) नाट्यादीना स्वरूप वक्तुमाह—**नाट्यादीति** । तत्र नाट्य शब्दस्य लक्षकता वक्तु तस्य मुख्यार्थता दर्शयति—**नाट्यशब्दो रसे मुख्य** इति । **मुख्यः**, वाचक इत्यर्थ । तस्य लक्ष्यार्थं दर्शयति—**रसाभिव्यक्तीत्यादि** । मुख्यार्थस्य रसस्य नर्तनभेदत्वासभवान्मुख्यार्थबाधे सति, तस्य रसस्य व्यञ्जकत्वेन सबन्धिनश्चतुर्विधाभिनयोपेतस्य नर्तनविशेषस्य लक्ष्यार्थत्वात् तत्र च वर्तमानोऽय नाट्यशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थ । नाट्य-विशेषणत्वेन प्रसक्तस्य चतुर्विधस्याभिनयस्य सामान्य लक्षणमाह—**स त्वित्यादि** । **स** इति वक्ष्यमाण परामृश्यते । **काव्यबद्धमिति** । अत्र काव्यशब्येन नाटकादीनि रूपकाण्युच्यन्ते । तेषामेव नटाभिनेयार्थत्वात् । तत्र नाटकादौ कविना निबद्ध **विभावादि**, आदिशब्देन अनुभावसात्त्विक-सचारिस्थायिभावा गृह्यन्ते । **विभावादि व्यञ्जयन्**; प्रकाशयन्, **सामाजि-कानाम्**; प्रेक्षकाणाम्, **निर्विघ्ना रससविदम्**, निर्विघ्ना निरन्तराया, तत्र व्यवधानमेवान्तराय , अव्यवहितामित्यर्थ । रससविदमानन्दानुभूतिं जन-यन्, **नटस्थितः**; नटे स्थितो योऽर्थो विद्यते स त्वभिनयो भवेत् । तुशब्दोऽवधारणे, स एवेति । न तु चेष्टामात्रमित्यर्थ । अत्राभिनयव्यङ्ग्य-

सामाजिकाना जनयन्निर्विघ्ना रससविदम् ।
लक्षणानि विभावादेर्वक्ष्ये रसनिरूपणे ॥ १९ ॥
आङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोऽपरः ।
चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोऽङ्गैर्दर्शितो मतः ॥ २० ॥
वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचकः ।

त्वेन प्रसक्ताना विभावादीना लक्षणान्यध्यायान्ते रसनिरूपणावसरे वक्ष्यन्त इत्याह—**लक्षणानीत्यादि** ॥ १६–१९ ॥

(सु०) नाट्यादीना स्वरूप वक्तु प्रतिजानीते—नाट्यादीति । यत नाट्यादित्रितय प्रशस्तमत कारणात् नाट्यनृत्यनृत्ताना प्रपञ्च लक्षणादिविस्तर कथ्यते । लक्षणया रसस्य अभिव्यञ्जकत्वेन आङ्गिकादिचतुर्विधाभिनयोपेत नर्तनमित्युच्यते । अभिनयलक्षणमाह—स त्विति । काव्यनाटकादिरित्यादि-शब्देन रूपकाणि विवक्षितानि । तेषामभिनेयार्थत्वात् । तत्र कविना निबद्ध विभावानुभावव्यभिचारादिक स्थायीभावस्य कारणम्, कार्य सहकार्यादिक वक्ष्यमाण व्यञ्जयन् सामाजिकाना प्रेक्षकाणा निर्विघ्नाम् अव्यवहिता यो रससविद जनयति सोऽभिनय । लक्षणानीति । विभावादेर्लक्षणानि अग्रे रसनिरूपणावसरे वक्ष्यन्त इत्यर्थ ॥ १६-१९ ॥

(क०) सामान्येन लक्षितस्याभिनयस्य विशेषानाह—**आङ्गिक इत्यादि** । बुद्धिविदितपदपदार्थैं अनुकर्तृभि अङ्गै, करचरणादिभि करणै· दर्शित आङ्गिक । **काव्यनाटकादिस्त्विति** । तुशब्दोऽवधारणे । काव्य-नाटकादिरेवेत्यर्थ । न तु लोकव्यवहारार्थ शब्दमात्रमित्यर्थ । **हारकेयूरे-त्यादि** । अनुकार्यगताभरणसजातीयत्वेनानुकर्त्रा धृत हारादिविभूषणमाहार्या-भिनय । आदिशब्देन धनुराद्यायुध पुरस्कृत ध्वजयानादि च **विभूषणत्वेन** ग्राह्यम् । तस्यापि शोभाहेतुत्वेन विभूषणत्वात् । आहार्यस्यापि **अनुकार्य-**

आहार्यो हारकेयूरकिरीटादिविभूषणम् ॥ २१ ॥

सात्त्विकः सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन विभावितः ।

इतिकर्तव्यता तस्य द्विविधा परिकीर्तिता ॥ २२ ॥

लोकधर्मी नाट्यधर्मीत्येते च द्विविधे पुनः ।

चित्तवृत्त्यर्पिका काचिद्बाह्यवस्त्वनुकारिणी ॥ २३ ॥

इति भेदद्वय माहुर्लोकधर्म्याः पुरातनाः ।

ज्ञापकत्वेनाभिनयत्व द्रष्टव्यम् । **सात्त्विकैर्भावैरिति** । स्तम्भादिभिरष्टभिर्वक्ष्यमाणैर्भावै । **भावुकेन;** भावनाव्यापारवता नटेन प्रेक्षकेण च । **विभावित इति** । स्तम्भादीना सकलरससाधारणत्वेन दुर्विवेचितत्वेऽपि तत्तद्रस प्रति नियतत्वेन सूक्ष्मेक्षिकया सभावित ॥ २०, २१- ॥

(सु०) अभिनयस्य भेदानाह—आङ्गिक इति । तान् भेदान् लक्षयति—चतुर्धेति । तत्र अङ्गै शिर आदिभिर्वक्ष्यमाणे करणैर्दर्शित आङ्गिक । वाचिकस्तु काव्यनाटकादिद्वारा वाचा अभिनेतव्य । हारकेयूरकिरीटादिना बाह्यनिमित्तको रचनाविशेष आहार्य । सात्त्विकै कम्पादिभि भावविशेषै भावुकेन विभावित सात्त्विक ॥ २०, २१ ॥

(क०) चतुर्विधस्याप्यभिनयस्य प्रथम तावद् द्विविधामितिकर्तव्यतामाह— **इतिकर्तव्यता तस्येत्यादि । इतिकर्तव्यता,** प्रकारनियम । **एते च पुनर्द्विविधे** इति । **एते,** लोकधर्मीनाट्यधर्म्यौ । **चित्तवृत्त्यर्पिकेति ।** चित्तवृत्त्यर्पिकेति लोकधर्म्या एको भेद । बाह्यवस्त्वनुकारिणीति द्वितीय । उभे अप्यन्वर्थे वेदितव्ये । चित्तवृत्तौ अर्पितस्यार्थस्य प्रदर्शकत्वेन प्रवृत्ता । यथा, "गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थित कार्य" इति पताकहस्तविनियोगे **मुनिनोक्तम्** । तत्र चित्तवृत्त्यर्पितस्य गर्वस्य प्रदर्शनप्रकार चित्तवृत्त्यर्पिका । **बाह्यवस्त्वनुकारिणीति ।** बहि स्थितं पद्मादि वस्त्वनुकरोतीति । यथा पद्मकोशहस्तकमलादिनिरूपणे ॥ २२, २३- ॥

आश्रित्य कैशिकीं वृत्तिमेका नाट्योपयोगिनीम् ॥ २४ ॥
तद्योग्या लौकिकीं शोभा करोत्यावेष्टितादिभिः ।
अशेनैवोपजीवन्ती लोकमन्या प्रवर्तते ॥ २५ ॥
नाट्यधर्म्या अपि प्राज्ञा भेदद्वन्द्वमिद जगुः ।

(मु०) तस्य द्विविधेतिकर्तव्यतामाह—इतिकर्तव्यतेति । इतिकर्तव्यता नाम प्रकारनियमविशेष । सा द्विविधा, लोकधर्मी, नाट्यधर्मी चेति । एते अपि द्विप्रकारे । तदेव द्वैविध्ये लोकधर्म्या आह— चित्तवृत्त्येति । लोकधर्म्या चित्तवृत्त्यर्पिकेत्येको भेद , द्वितीयस्तु बाह्यवस्त्वनुकारिणीति ॥ -२२, २३- ॥

(क०) नाट्यधर्म्या अपि भेदद्वयमाह— **आश्रित्येत्यादि** । तत्रैका नाट्योपयोगिनीं कैशिकीं वृत्तिमाश्रित्य तद्योग्या लौकिकीं शोभा करोतीत्यन्वय । **कैशिकीमिति,**

'वागङ्गाभिनयाना या सौकुमार्येण निर्मिता ।
उल्लमद्गीतनृत्ताढ्या शृङ्गाररसनिर्भरा ।
नि शङ्क कैशिकीं ब्रून ता सौन्दर्यैकजीविताम् ।'

इति कैशिकीलक्षण वक्ष्यति । अत एव नाट्योपयोगिनी, नाट्ये अवस्थानुकरण उपयोगोऽस्या अस्तीति तथोक्ता । पुरुषस्यापि लोके व्यवहारानुकरणदशाया मार्दवमपेक्ष्यत इति भाव । यथा लोके य कश्चन पुरुषो य कचनाहित पुरुष लगुडादिना प्रहृतवान्, तत्साक्षिभूतोऽन्यस्त मनुकरोति, अनेनैव प्रहृतमिति । तत्रानुकरणस्य आरोपितत्वेनार्थक्रियाभावात् मृदुत्वमेव तस्य दृश्यते । अत सौकुमार्यात्मिका कैशिकी नाट्योपयोगिनी भवति, ताम् **आश्रित्य, तद्योग्या नाट्योपयोगिनीं लौकिकीं शोभां** करोति । अन्या नाट्यधर्मीमाह—**आवेष्टितादिभिरित्यादि** । आवेष्टितो

आङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् ॥ २६ ॥
तन्नृत्त्य मार्गशब्देन प्रसिद्ध नृत्त्यवेदिनाम् ।

द्वेष्टितव्यावर्तितपरिवर्तिताख्यै चतुर्भि वक्ष्यमाणै करणै उपलक्षिता । अन्या अशैकदेशेन लोकमुपजीवन्त्यव प्रवर्तत । लोकायत्तस्वभावेत्यर्थ । एव,

"हस्तमन्तरित कृत्वा त्रिपताक प्रयोक्तृभि ।
जनान्तिक प्रयोक्तव्यमपवारितक तथा ॥"

इत्यादि **मुनिना** यदुक्त तत्सर्वमपि यथायोग नाट्यधर्मीद्वये द्रष्टव्यम् । एवमाङ्गिकाभिनय धर्मीणा चतुष्टय दर्शितम् । वाचिकादावपि यथासभव-मूहनीयम् । वाचिकाभिनयऽपि केवलवाक्योच्चारण लोकधर्मी, रागयुक्त वाक्योच्चारण नाट्यधर्मी । आहार्याभिनयऽपि हारकेयूरादिभूषण लोकधर्मी, फूत्कृत ध्वजयानादिभूषण नाट्यधर्मी । सात्त्विकाभिनयऽपि नटेन भावयित्वा स्वरूपतो दर्शिता स्तम्भादयो लोकधर्मी, त एव साक्षात्कृता हस्ताभिनयेन दर्शिता नाट्यधर्मी । चित्तवृत्त्यर्पिकादयोऽवान्तरभेदा अपि वाचिकादिषु यथासभव मतिमद्भिरुन्नेया ॥ २४, २५- ॥

(सु०) एतयोर्लक्षणमाह—आश्रित्येति । तत्रैका वक्ष्यमाणा कैशिकीं वृत्ति, तद्योग्या, नाट्योपयोगिनीमाश्रित्य, लौकिकीं शोभा या करोति सैका **चित्तवृत्त्यर्पिका** । अन्या आवेष्टितादिभि वक्ष्यमाणै चतुर्भि करण, बाह्यवस्त्वनुकारिणीभेदेन अशैकदेशेन लोकमुपजीवन्त्येव प्रवर्तते । इदमेव लोकधर्म्या भेदद्वय नाट्यधर्म्यामतिदिशति – नाट्यधर्म्या इति ॥ २४, २५- ॥

(क०) अथ नृत्य लक्षयति— **आङ्गिकाभिनयैरेवेत्यादि । यत्**, नर्तनम्, आङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति, तन्नृत्यमिति सबन्ध । अत्र आङ्गिकाभिनयैरिति बहुवचनमाङ्गिकावान्तरभेदविवक्षाभावादनुपपद्य-

गात्रविक्षेपमात्र तु सर्वाभिनयवर्जितम् ॥ २७ ॥
आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्त नृत्तविदो विदुः ।

मानमाङ्गिकादिभिरित्यवगमयति । तेन आङ्गिकादिषु चतुर्ष्वपि प्राप्तेषु बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् त्रय एवेत्यवधारणेन तत्रैको निवर्तनीय । निवर्त्यान्तरस्याप्रतीते । तत्र वाचिकादिषु कस्य निवृत्तिरित्याकाङ्क्षाया यदि वाचिको निवर्त्येत, तदा आङ्गिकस्योपजीव्यत्वाभावादप्रवृत्तिरेव स्यात् । अतो यत्राङ्गिकस्तत्र वाचिकोऽभ्युपेय । सात्त्विकाहार्ययोर्मध्ये सात्त्विकस्यैव आङ्गिके अन्तरङ्गत्वेनोपादेयत्वे पारिशेष्याद्बहिरङ्ग आहार्य एव निवर्तनीयो भवति । भावानेवेत्यवधारणेन रसास्तदाभासाश्च निवर्त्यन्ते । एतदुक्त भवति—"आहार्याभिनय मुक्त्वा आङ्गिकवाचिकसात्त्विकैरुपेतमतो भावाना-मेवाभिव्यञ्जक यन्नर्तन तन्नृत्यम्" इति । तथाचोक्त **भावप्रकाशकृता**,

"वागङ्गसत्त्वाभिनया भावा स्युर्नाट्यकर्मणि ।
रसोऽभिनेयो वागङ्गसत्त्वाहार्यसमुच्चयात् ॥"

इति । **नृत्यवेदिना मार्गशब्देन प्रसिद्धमिति** । ते नृत्यं मार्गशब्देन व्यपदिशन्तीत्यर्थ ॥ -२६, २६- ॥

(सु०) एव नाट्यं लक्षयित्वा नृत्यनृत्ते लक्षयति—आङ्गिकेति । आङ्गिकैरेव अभिनयै शिर आदिभि यद् भावान् स्थायिनो व्यभिचारिणो वा व्यनक्ति, तत् नृत्यशै मार्ग इत्युच्यते ॥ -२६, २६- ॥

(क०) अथ नृत्त लक्षयति—**गात्रविक्षेपमात्र त्विति । सर्वाभिनयवर्जितम्**, आङ्गिकादिचतुर्विधाभिनयवर्जितम् । **आङ्गिकोक्तप्रकारेणेति** । आङ्गिकाभिनये अङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गाना य प्रकार उक्त, तेन प्रकारेण गात्र-विक्षेपमात्र तु **नृत्तविदो नृत्त** विदु । तुशब्दो नृत्तस्य नाट्यनृत्ताभ्या वैलक्ष-ण्यद्योतनाय ॥ -२७, २७- ॥

ताण्डव लास्यमित्येतद् द्वय द्वेधा निगद्यते ॥ २८ ॥
वर्धमानासारिताद्यैर्गीतैस्तत्तद्ध्रुवायुतम् ।
करणैरङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥
तण्डूक्तमुद्धतप्रायप्रयोग ताण्डव मतम् ।
लास्य तु सुकुमाराङ्ग मकरध्वजवर्धनम् ॥ ३० ॥

(सु०) नृत्तलक्षणमाह—गात्रेति । अभिनय विना केवलगात्रविक्षेपो नृत्तमित्युच्यते ॥ -२७, २७- ॥

(क०) अथ नृत्यनृत्तयोरवान्तरभेदौ दर्शयति—**ताण्डवमित्यादि** । **एतद् द्वयम्,** एतयो सनिहितयो नृत्तनृत्ययो द्वयम् । तत्र ताण्डव लक्षयति—**वर्धमानेत्यादि ।** वर्धमानादीनि गीतानि मद्रकादिषूक्तानि द्रष्टव्यानि । **तत्तद्ध्रुवायुतमिति ।** सा सा ध्रुवा तत्तद्ध्रुवा प्रावेशिक्या-दिका, तया युक्तम् । प्रावेशिक्यादयो ध्रुवाश्च **भारतीये ध्रुवाध्याये** द्रष्टव्या । **करणैः,** तलपुष्पपुटादिभि वक्ष्यमाणै नृत्तकरणै , **अङ्गहारैः,** स्थिरहस्तादिभिश्च । **प्राधान्येनेति ।** क्वचित्करणाङ्गहारक्रम हित्वापीत्यर्थ । **उद्धतप्रायप्रयोगमिति** ताण्डवस्यासाधारण लक्षणम् । इतरस्य तु लक्षणाशस्य साधारण्यसभवात् । **तण्डूक्तमिति** सज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनम् । लास्यस्या-साधारण लक्षणमाह—**लास्य त्वित्यादि** ॥ २८–३० ॥

(सु०) नृत्तनृत्ययोरवान्तरभेदौ लक्षयति—ताण्डवमिति । एतद् द्वय नृत्तनृत्ययोर्द्वयम्, ताण्डवलास्यभेदेन द्वेधा निगद्यते । तयोर्लक्षणमाह—वर्धमानेत्यादि । तालाध्यायोक्तै वर्धमानादिभि गीतै, प्रावेशिक्यादिभि ध्रुवादिभि सयुक्तै करणै, अङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रवर्तित, तण्डुना प्रोक्तम्, उद्धतप्रचुरप्रयोगेण च सयुक्त ताण्डवमित्युच्यते । लास्य तु सुकुमारै अङ्गैर्युक्तं मकरध्वजवर्धनमिति ॥ -२८–३० ॥

विषमं विकटं लघ्वित्येतद्भेदत्रयं विदुः ।
नृत्तस्य तत्र विषमं स्याद्रज्जुभ्रमणादिकम् ॥ ३१ ॥
विरूपवेषावयवव्यापारं विकटं मतम् ।
उपेतं करणैरल्पैरञ्चिताद्यैर्लघु स्मृतम् ॥ ३२ ॥
नाटकस्थितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकम् ।
तदाद्यभरतेनोक्तं रसभावसमन्वितम् ॥ ३३ ॥
नाट्यं तन्नाटकेष्वेवोपयुक्तं तद्गतानतः ।
विहाय त्रीनभिनयानाङ्गिकोऽत्राभिधीयते ॥ ३४ ॥

(क०) प्रसङ्गान्नृत्तस्यैवान्यद्भेदत्रयं दर्शयति—**विषममित्यादि । अल्पैरञ्चिताद्यैरिति ।** क्रियावैचित्र्याभावात् अञ्चितादीनि नृत्यकरणानि अल्पानि भवन्ति ॥ ३१, ३२ ॥

(सु०) मतान्तरेण नृत्तस्य भेदत्रयं विभज्य लक्षयति—विषममिति । तत्र ऋजुभ्रमणादिकं विषममुच्यते । विरुद्धरूपवेषावयवक्रियादिभिर्युक्तं विकटम्, यथा पेरण्यादिवत् । अञ्चिताद्यैः अल्पैः करणैर्युक्तं लघ्वित्युच्यते, यथा उत्सवादौ ग्राम्ययोषितामिति ॥ ३१, ३२ ॥

(क०) अत्र नृत्तेषूपयोगित्वेनाङ्गिकाभिनयस्य स्वरूपं प्रपञ्चयिष्यन्नाटकाद्युपयोगित्वमात्रेण नृत्तानुपयोगिनां वाचिकादीनामप्रपञ्चने हेतुं दर्शयति **नाटकस्थितेत्यादि ।** वाक्यार्थाभिनयो रसाभिनयः, पदार्थाभिनयो भावाभिनयः । अत्र नाटकशब्दः प्रकरणाद्युपलक्षणम् । तेन 'नाटकेष्वेव' इत्यत्र नाटकादिष्विति द्रष्टव्यम् । **तद्गतान् अभिनयानिति । तद्गतान्;** नाट्यगतान् वाचिकसात्विकाहार्यान् ॥ ३३, ३४ ॥

(सु०) नाटकेति । नाटके स्थितो यो वाक्यार्थः, पदार्थश्च अभिनयात्मकं रसभावसमन्वितं नाट्यं संगीताद्युपयुक्तमिति, तदुपयुक्तानाहार्याद्यभिनयत्रयं मुक्त्वा आङ्गिकं कर्तव्य इति ॥ ३३, ३४ ॥

तस्य शाखाङ्कुरो नृत्तं प्रधान त्रितय मतम् ।
तत्र शाखेति विख्याता विचित्रा करवर्तना ॥ ३५ ॥
अङ्कुरो भूतवाक्यार्थमुपजीव्य प्रवर्तितः ।
वर्तना सा भवेत्सूची भाविवाक्योपजीवनात् ॥ ३६ ॥
करणैरङ्गहारैश्च साधित नृत्तमुच्यते ।
नात्रोपयोगिनौ सूच्यङ्कुरावुक्तौ प्रसङ्गतः ॥ ३७ ॥
अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ वक्षः पार्श्वे कटीतटम् ।
पादाविति षडुक्तानि स्कन्धावप्यपरे जगुः ॥ ३८ ॥

(क०) आङ्गिकाभिनयस्य भेदान् दर्शयति— **तस्य शाखाङ्कुर, प्रधानमिति** । आङ्गिकाभिनयोक्ततराङ्गापेक्षया शाखादे प्राधान्यमित्यर्थ । प्रसङ्गात्सूचीं लक्षयति— **सा भवेत्सूचीति** । नृत्त लक्षयति— **करणैरित्यदि** । ननु लक्षितस्यापि नृत्तस्य पुनर्लक्षण कथमिति चेत्, उच्यते । पूर्वं सर्वाभिनयशून्यमाङ्गिकाभिनयप्रकारेण प्रवर्तित गात्रविक्षेपमात्र नृत्त मित्युक्तम् । इदानीं त्वाङ्गिकाभिनयस्य आङ्गिकत्वेन मध्ये प्रयोज्य करणाङ्गहारनिर्वृत्त नृत्तमुक्तमिति भेदो द्रष्टव्य ॥ ३५–३७ ॥

(सु०) आङ्गिकस्य भेदान् लक्षयति– तस्येति । तस्य, आङ्गिकाभिनयस्य शाखाङ्कुरनृत्तानि प्रधानानि । तेषा लक्षणमाह—तत्रेति । विचित्रकरव्यापार शाखा, भूतवाक्यार्थमुपजीव्य प्रवर्तिता वर्तनाव्यापारो ऽङ्कुर । सैव वर्तना भविष्यद्वाक्योपजीवनात् सूचीत्युच्यते। करणै अङ्गहारैश्च यत्साधित तन्नृत्तमुच्यते । यद्यपि सूच्याङ्कुरयोरत्रोपयोगौ न स्त । तथापि, प्रसङ्गत प्रयोगेणोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ३५–३७ ॥

(क०) अस्मिन् नृत्ताध्याये सग्राह्यान् पदार्थाननुक्रमेणोद्दिशति— **अङ्गान्यत्रेत्यादिना । अङ्गान्तरेष्विति** । शिरसो व्यतिरिक्तेषु करणयोरि-

प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा बाहू पृष्ठ तथोदरम् ।
ऊरू जङ्घे षडित्याहुरपरे मणिबन्धकौ ॥ ३९ ॥
जानुनी भूषणानीति त्रयमत्राधिक जगुः ।
दृष्टिभ्रूपुटताराश्च कपोलौ नासिकानिलः ॥ ४० ॥
अधरो दशना जिह्वा चिबुक वदन तथा ।
उपाङ्गानि द्वादशेति शिरस्यङ्गान्तरेषु तु ॥ ४१ ॥
पार्ष्णिगुल्फौ तथाङ्गुल्यः करयोः पादयोस्तले ।
मुखरागश्च करयोः प्रचाराः करणानि च ॥ ४२ ॥
कर्माणि पाणिक्षेत्राणि करणानि द्विधा ततः ।
शुद्धान्युत्प्लुतिपूर्वाणि चाङ्गहाराः सरेचकाः ॥ ४३ ॥
चार्यः शुद्धाश्च देशीस्थाः स्थानकान्यथ वृत्तयः ।
न्यायाः सप्रविचाराश्च मण्डलान्यखिलान्यपि ॥ ४४ ॥
लास्याङ्गानि ततो रेखा श्रमः पात्रस्य लक्षणम् ।
गुणदोषा मण्डन च तस्योपाध्यायलक्षणम् ॥ ४५ ॥
सप्रदाया गुणा दोषास्तस्य शुद्धा च पद्धतिः ।
गौण्डल्याश्च विधिः सम्यग्लक्ष्म पेरणिनस्ततः ॥ ४६ ॥
तत्पद्धतिरथाचार्यो नटनर्तकलक्षणम् ।

त्यर्थ । पार्ष्णिगुल्फकराङ्गुलिपादाङ्गुलिपादतलानि पञ्चोपाङ्गानि ज्ञेयानि । ‘तथा अङ्गुल्य करयो पादयोस्तले’ इत्युद्देशे तु करयोरङ्गुल्य इति योजनीयम् । तले इति तु सनिहितयो पादयोरेव योजनीयम् । ‘करयोस्तले’ इति तु तयो करणप्रचारभेदकत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति भाव । **सरेचका इति।** रेचकानामङ्गहाराङ्गतयैव प्रयोग , न पार्थक्येनेति द्योतयितुमङ्गहारविशेषणत्वे-

वैतालिकश्चारणश्च कोहलाटिकसभासदः ॥ ४७ ॥
सभापतिः सभायाश्च निवेशो रसलक्षणम् ।
भावलक्षणमित्यस्मिन्नध्याये ब्रूमहे क्रमात् ॥ ४८ ॥

अथ शिरोभेदाः—

धुत विधुतमाधूतमवधूत च कम्पितम् ।
आकम्पितोद्वाहिते च परिवाहितमञ्चितम् ॥ ४९ ॥
निहञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुखे तथा ।

नोद्देशो द्रष्टव्य । एव, 'न्याया सप्रविचाराश्च' इत्यत्रापि प्रविचाराणा न्यायाङ्गत्व द्रष्टव्यम् ॥ ३८–४८ ॥

(सु०) अत्र नृत्ताध्याये अभिधेयान् पदार्थान् सगृह्णाति—अङ्गानीति । शरीरादीनि षडङ्गानि भवन्ति । केचित् स्कन्धावपि सप्तममङ्ग कथयन्ति । प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि षट् । अपरे तु मणिबन्धादीनि त्रीणि प्रत्यङ्गान्याधिकमाहु । दृष्ट्यादीनि शिर आद्युपाङ्गानि द्वादश, अङ्गान्तरेषु तु पार्ष्णिगुल्फादीन्यष्टौ करचरणयोरुपाङ्गानि, चत्वारि मुखरागादीनि, करयो प्रचारा, करकरणानि, हस्तक्षेत्राणि, नृत्तकरणानि, उत्प्लुतिकरणानि, सरेचका अङ्गहारा, शुद्धचार्य, देशीचार्य, स्थानकानि, कैशिक्यादयो वृत्तय, सप्रविचारा न्याया, मण्डलानि, चाल्यादीनि लास्याङ्गानि, रेखालक्षणम्, श्रमविधि, पात्रलक्षणम्, पात्रगुणा, पात्रदोषा, पात्रमण्डन च, उपाध्यायलक्षणम्, सप्रदायनिरूपणम्, सप्रदायगुणा, दोषाश्च, सप्रदायस्य शुद्धपद्धति, गौण्डलीविधि, पेरणीलक्षणम्, पेरणीपद्धति, आचार्यलक्षणम्, नटनर्तकवैतालिकचारणकोह्लाटिकसभासदाना लक्षणम्, सभापतिलक्षणम्, सभासनिवेशनिरूपणम्, नवरसलक्षणम्, व्यभिचारादिभावाना लक्षणम्, सात्त्विकादिभावाना निरूपणम्, नाटकादिनिर्माणे नियमनिरूपणमित्येतानि अस्मिन् नृत्ताध्याये कथयाम इति ॥ ३८–४८ ॥

(क०) तत्राङ्गेषु प्रथमोद्दिष्टस्य शिरसो भेदानुद्दिशति—धुत विधुतमित्यादि ॥ ४९–५१ ॥

लोलित चेति विज्ञेय चतुर्दशविध शिरः ॥ ५० ॥
तिर्यङ्नतोन्नत स्कान्धानतमारात्रिक समम् ।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्यान् भेदान् पञ्चापरे जगुः ॥ ५१ ॥
पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्त धुत शिरः ।
शून्यस्थानस्थितस्यैव पार्श्वदेशावलोकने ॥ ५२ ॥
अनाश्वासे विस्मये च विषादेऽनीप्सिते तथा ।
प्रतिषेधे च तस्योक्तः प्रयोगो भरतादिभिः ॥ ५३ ॥

इति धुतम् (१)

(सु०) तत्र प्रथमोद्दिष्टशिरोभेदानाह—धुतमिति । धुतम , विधुतम्, आधूतम्, अवधूतम्, कम्पितम्, आकम्पितम्, उद्वाहितम्, परिवाहितम्, अञ्चितम, निहञ्चितम्, परावृत्तम्, उत्क्षिप्तम्, अधोमुखम्, लोलितमिति चतुर्दशविध शिर । अपरे तिर्यङ्नतोन्नतम्, स्कन्धानतम्, आरात्रिकम्, समम्, पार्श्वाभिमुखमित्यन्यान् पञ्च भेदानाहु ॥ ४९–५१ ॥

(क०) यथोद्देश लक्षणानि सविनियोगमाह—**पर्यायेण शनैरित्यादि । सज्ञावाहनयोरपीत्यत्र** सज्ञेति गूढार्थसूचिका चेष्टा सज्ञोच्यते । एवं सज्ञोपदेशयोरित्यादावपि द्रष्टव्यम् । **वल्लभानुकृताविति ।** लीलायामित्यर्थ । "प्रियानुकरण लीला" इत्युक्तत्वात् । **हनुधारण इति ।** रुक्चिन्तादिविषय यद्धस्तेन हनुधारण तस्मिन् अञ्चित शिर कार्यमित्यर्थ । **सर्वदिक्कैरिति ।** स्वरूपतो भिन्नानामपि शिरोभेदाना यत्र येषु केषुचिदर्थेषु विनियोगसाम्य दृश्यते, तत्र विकल्पविज्ञानादेकेनोचितेन प्रयोग कर्तव्य ॥ ५२–७७ ॥

इति भरतोक्त चतुर्दशविध शिर ।

(सु०) तत्र धुत लक्षयति—पर्यायेणेति । क्रमेण वामदक्षिणयो शनै तिर्यक् नम्रीभूतं शिर धुतमित्युच्यते । तस्य विनियोगमाह—शून्येति । विजनस्थाने

द्रुतगत्या तदेव स्याद्विधुत तत्प्रचक्षते ।
शीतार्ते ज्वरिते भीते सद्यः पीतासवे तथा ॥ ९४ ॥

इति विधुतम् (२)

आधूत तु सकृत्तिर्यगूर्ध्वानीत शिरो मतम् ।
गर्वेण स्वाङ्गवीक्षाया पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे ॥ ९५ ॥
शक्तोन्वित्यभिमाने च प्रयोगस्तस्य कीर्तितः ।

इत्याधूतम् (३)

यदधः सकृदानीतमवधूत तदुच्यते ॥ ९६ ॥
स्थित्यर्थे देशनिर्देशे सञ्ज्ञावाहनयोरपि ।
आलापे च प्रयोक्तव्यमिदमाहुर्मनीषिणः ॥ ९७ ॥

इत्यवधूतम् (४)

स्थितस्य पुरुषस्य, पार्श्वप्रदेशयोरुभयोरीक्षणे, अनाश्वासे, विस्मये, विषादे, अनीप्सिते, अनिच्छाया, तथा प्रतिषेधे च विनियोग ॥ ९२, ९३ ॥

इति धुतम् (१)

(सु०) विधुत लक्षयति—द्रुतेति । तदेव धुत, द्रुतगत्या, शीघ्रगत्या क्रियमाण विधुतमित्युच्यते । अस्य विनियोगमाह—शीतेति । शीतार्ते, शैत्येन पीडिते, ज्वरिते, भीते, तथा सद्य पीतासवे च विनियोग ॥ ९४ ॥

इति विधुतम् (२)

(सु०) आधूत लक्षयति—आधूतमिति । सकृत्, एकवार, तिर्यक्, ऊर्ध्वीकृत शिर आधूतमित्युच्यते । तस्य विनियोगमाह—गर्वेणेति । गर्वेण स्वाङ्गविलोकनादिषु, पार्श्वस्थस्य ऊर्ध्वनिरीक्षणे अह शक्तोन्वित्यभिमाने च विनियोग ॥ ९५- ॥

इत्याधूतम् (३)

(सु०) अवधूत लक्षयति—यदिति । सकृत्, एकवार यद् अध कृत शिर

बहुशो द्रुतमूर्ध्वाध कम्पनात्कम्पितं शिर ।
ज्ञानेऽभ्युपगमे रोषे वितर्के तर्जने तथा ॥ ५८ ॥
त्वरितप्रश्नवाक्ये च प्रयोक्तव्यमिद शिरः ।

इति कम्पितम् (५)

आकम्पित तदेव स्याद् द्विःप्रयुक्त शनैर्यदि ॥ ५९ ॥
एतत्पौरस्त्यनिर्देशप्रश्ने सज्ञोपदेशयोः ।
आवाहने स्वचित्तस्थकथने च प्रयुज्यते ॥ ६० ॥

इत्याकम्पितम् (६)

अवधूतमित्युच्यते । तस्य विनियोगमाह— स्थित्यर्थ इति । स्थित्यर्थे, प्रतिष्ठार्थे, देशनिर्देशे, सज्ञायाम्, आवाहने, आलापे च प्रयोक्तव्यम् ॥ -५६, ५७ ॥

इत्यवधूतम् (४)

(सु०) कम्पित लक्षयति—बहुश इति । बहुवार द्रुत, शीघ्रम्, ऊर्ध्वमधश्च कम्पनात् कम्पित शिरो भवति । तस्य विनियोगमाह—ज्ञान इति । ज्ञाने, अभ्युपगमे, अङ्गीकारे, रोषे, कोपे, वितर्के, सशये, तर्जने, भर्त्सने, तथा त्वरितप्रश्नवाक्ये च विनियोग ॥ ५८- ॥

इति कम्पितम् (५)

(सु०) आकम्पित लक्षयति—आकम्पितमिति । तदेव कम्पितं शिर शनै यदि द्वि प्रयुक्त, तदा आकम्पितम् । एतस्य विनियोगमाह—एतदिति । पौरस्त्यनिर्देशे, प्रश्ने, सज्ञायाम्, उपदेशे च, तथा आवाहने, स्वचित्तस्थाभिप्रायावेदने च प्रयुज्यते ॥ -५९, ६० ॥

इत्याकम्पितम् (६)

सकृदूर्ध्वं शिरो नीतमुद्वाहितमुदीरितम् ।
शक्तोऽहमिति कार्येऽस्मिन्नभिमाने प्रयुज्यते ॥ ६१ ॥

इत्युद्वाहितम् (७)

परिमण्डलिताकारभ्रामित परिवाहितम् ।
लज्जाभरोद्भवे माने वल्लभानुकृतौ तथा ॥ ६२ ॥
विस्मये च स्मिते हर्षामर्षयोरनुमोदने ।
विचारे च विचारज्ञाः कार्यमाहुरिद शिर ॥ ६३ ॥

इति परिवाहितम् (८)

शिरः स्यादञ्चित किंचित्पार्श्वतो नतकधरम् ।
रुक्चिन्तामोहमूर्च्छासु तत्कार्यं हनुधारणे ॥ ६४ ॥

इत्यञ्चितम् (९)

(सु०) उद्वाहित लक्षयति—सकृदिति । एकवारमूर्ध्वीकृत शिर उद्वाहित भवति । अस्मिन् कार्ये शक्तोऽहमित्यभिमाने तस्य प्रयोग ॥ ६१ ॥

इत्युद्वाहितम् (७)

(सु०) परिवाहित लक्षयति—परिमण्डलितेति । परितो मण्डलाकारेण भ्रामित शिर परिवाहितम् । तस्य लज्जाभरोद्भवे, माने, वल्लभानुकृतौ, विस्मये, स्मिते, हर्षामर्षयोरनुमोदने, विचारे च विनियोग ॥ ६२, ६३ ॥

इति परिवाहितम् (८)

(सु०) अञ्चित लक्षयति—शिर इति । किंचित् अल्प पार्श्वप्रदेशेन नतमानन प्राप्त कन्धरो यस्य, तथाविध शिर अञ्चित भवति । रुक्, रोग, चिन्ता, विचार, मोह, विभ्रम, मूर्च्छा, वक्ष्यमाणलक्षण, हनुधारणे, हनु मुखाग्र तस्य धारणे च विनियोग ॥ ६४ ॥

इत्यञ्चितम् (९)

उत्क्षिप्तबाहुशिरस मग्नग्रीव निहञ्चितम् ।
विलासे ललिते गर्वे बिब्बोके किलिकिञ्चिते ॥ ६५ ॥
मोट्टायिते कुट्टमिते माने स्तम्भे च तद्भवेत् ।
विलासो गमनादिः स्याच्चेष्टाश्लिष्टाङ्गया कृता ॥ ६६ ॥
कान्तायाः सुकुमाराङ्गोपाङ्गत्व ललित विदुः ।
बिब्बोकस्त्विष्टलाभेन जाताद्गर्वादनादरः ॥ ६७ ॥
हर्षाद्रोदनहास्यादि प्रोच्यते किलिकिञ्चितम् ।
मोट्टायित प्रियकथादृष्ट्यादौ तन्मयात्मता ॥ ६८ ॥
केशादिग्रहजे हर्षे दुःखवद्वेदन तु यत् ।
तत्स्यात्कुट्टमित मानो रोषः प्रणयसभवः ॥ ६९ ॥
स्यात्तु निष्क्रियता स्तम्भो नवोढाप्रियसङ्गमे ।

इति निहञ्चितम् (१०)

पराङ्मुखीकृत शीर्ष परावृत्तमुदाहृतम् ॥ ७० ॥

(सु०) निहञ्चित लक्षयति—उत्क्षिप्तमिति । उत्क्षिप्तम् उर्ध्वीकृत बाहु शिरा यस्मिन्, मग्ना ग्रीवा यस्मिन्, तथाविध शिरो निहञ्चित भवति । तस्य विलासादिषु विनियोग । विलासादीना लक्षणमाह—विलास इत्यादिना । आश्लिष्ट सुन्दरमङ्ग यस्या , तथाविधया नार्या कृता गमनादिचेष्टा विलास । कान्ताया सुकुमाराङ्गोपाङ्गत्व ललितम् । इष्टलाभजगर्वात् अनादरो बिब्बोक । हर्षेण रुदितहास्यादिक किलिकिञ्चितम् । प्रियस्य गुणश्रवणे, तस्य दर्शने, तच्चरणविन्यासध्वनिश्रवणादौ वा तन्मयत्व मोट्टायितम् । हर्षे केशादिग्रहणे जाते सति दु खवद्वेदन कुट्टमितम् । प्रणयजरोषो मान । निष्क्रियता स्तम्भ इति ॥ ६५–६९ ॥

इति निहञ्चितम् (१०)

(सु०) परावृत्त लक्षयति—पराङ्मुखीकृतमिति । पराङ्मुखीकृत शिर

तत्कार्य कोपलज्जादिकृते वक्त्रापसारणे ।
परावृत्तानुकरणे पृष्ठतः प्रेक्षणे तथा ॥ ७१ ॥

इति परावृत्तम् (११)

ऊर्ध्ववक्त्र शिरो ज्ञेयमुत्क्षिप्त तत्प्रयुज्यते ।
दर्शने तुङ्गवस्तूना चन्द्रादिव्योमगामिनाम् ॥ ७२ ॥

इत्युत्क्षिप्तम् (१२)

लज्जादुःखप्रणामेषु स्यादन्वर्थमधोमुखम् ।

इत्यधोमुखम् (१३)

शिरः स्याल्लोलित सर्वदिक्कैः शिथिललोचनैः ॥ ७३ ॥
निद्रागदग्रहावेशमदमूर्च्छासु तन्मतम् ।

इति लोलितम् (१४)

इति भरतोक्त चतुर्दशविध शिर

परावृत्तम् । कोपलज्जादिकृते , वक्त्रापसरणे , परावृत्तानुकरणे , पृष्ठत प्रेक्षणे च तस्य विनियोग ॥ -७०, ७१ ॥

इति परावृत्तम् (११)

(सु०) उत्क्षिप्त लक्षयति—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्ववक्त्र शिर उत्क्षिप्तम् । तस्य व्योमगामिना चन्द्रादीनाम्, तुङ्गवस्तूना दर्शने च विनियोग ॥ ७२ ॥

इत्युत्क्षिप्तम् (१२)

(सु०) अधोमुख लक्षयति—लज्जेति । अध मुख यस्य तत्, अधोमुखमन्वर्थनामकम् । तस्य लज्जादु खप्रणामेषु विनियोग ॥ ७२- ॥

इत्यधोमुखम् (१३)

(सु०) लोलित लक्षयति—शिर इति । सर्वदक्कै , सर्वा दिशो येषु तानि

तिर्यङ्नतोन्नति प्राप्त शिरस्तिर्यङ्नतोन्नतम् ॥ ७४ ॥
बिब्बोकादिषु कान्ताना तत्प्रयोग प्रचक्षते ।

इति तिर्यङ्नतोन्नतम् (१)

स्कन्धानत तदाख्यात स्कन्धे यन्निहित शिरः ॥ ७५ ॥
तन्निद्रामदमूर्च्छासु चिन्ताया तत्प्रयुज्यते ।

इति स्कन्धानतम् (२)

स्कन्धे तु किचिदाश्लिष्य भ्रान्तमारात्रिक स्मृतम् ॥ ७६ ॥
विस्मये दृश्यते तच्च पराभिप्रायवेदने ।

इत्यारात्रिकम् (३)

सर्वदिक्काणि, तथाविधै सर्वदिक्कै शिथिलै लोचनैर्युक्त शिरो लोलित भवति । तस्य निद्रागदग्रहावेशमदमूर्च्छासु विनियोग ॥ ७३, ७३- ॥

इति लोलितम् (१४)

इति भरतोक्त चतुर्दशविध शिर ।

(सु०) मतान्तरोक्त पञ्चविध शिरो लक्षयति—तिर्यगित्यादिना । तिर्यक् पार्श्वत नतोन्नतिं प्राप्त शिरो नतोन्नतमित्युच्यते । तस्य कान्ताना बिब्बोकादिषु विनियोग ॥ -७४, ७४- ॥

इति नतोन्नतम् (१)

(सु०)स्कन्धानत लक्षयति—स्कन्धानतमिति । स्कन्धे यन्निहितं शिर स्कन्धानतमित्युच्यते । तस्य निद्रामदमूर्च्छासु, चिन्ताया च विनियोग ॥-७५,७५-॥

इति स्कन्धानतम् (२)

(सु०) आरात्रिक लक्षयति—स्कन्धे इति । स्कन्धे तु किंचित् आश्लिष्य,

स्वाभाविक सम शीर्ष स्वभावाभिनये मतम् ॥ ७७ ॥

इति समम् (४)

पार्श्वाभिमुखमन्वर्थ पार्श्वस्थस्यावलोकने ।

इति पार्श्वाभिमुखम् (५)

इति पञ्च शिर प्रकारा ।

इत्येकोनविंशतिविध शिर ॥

हस्तभेदानामुद्देश:—

पताकस्त्रिपताकोऽर्धचन्द्राख्य: कर्तरीमुख: ॥ ७८ ॥

अरालमुष्टिशिखरकपित्थखटकामुखा: ।

शुकतुण्डश्च काङ्गूल पद्मकोशोऽलपल्लव: ॥ ७९ ॥

सूचीमुख सर्पशिराश्चतुरो मृगशीर्षक: ।

शिर, आरात्रिक भवति । तस्य विस्मये पराभिप्रायवेदने च विनियोगो दृश्यते ॥ -७६, ७६- ॥

इत्यारात्रिकम् (३)

(सु०) सम लक्षयति—**स्वाभाविकमिति** । स्वाभाविक विकारहीन शीर्ष सममुच्यते । तस्य विनियोग स्वभावाभिनये भवति ॥ -७७ ॥

इति समम् (४)

(सु०) पार्श्वाभिमुख लक्षयति—**पार्श्वेति** । पार्श्वाभिमुखमित्यन्वर्थ शिर । तस्य पार्श्वस्थस्यावलोकने विनियोग ॥ ७७- ॥

इति पार्श्वाभिमुखम् (५)

इति मतान्तरोक्त पञ्चविध शिर ।

आहत्यैकोनविंशतिविध शिर ॥

(क०) अथ हस्तभेदानुद्दिशति—**पताक** इत्यादिना । **अभिनेयव-**

हसास्यो हसपक्षश्च भ्रमरो मुकुलस्तथा ॥ ८० ॥
ऊर्णनाभश्च सदशस्ताम्रचूडोऽपरः कर ।
असयुता मता हस्ताश्चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ८१ ॥
अभिनेयवशादेषा सयुतत्वमपीष्यते ।
अञ्जलिश्च कपोताख्यः कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥ ८२ ॥
डोलः पुष्पपुटोत्सङ्गौ खटकावर्धमानकः ।
गजदन्तोऽवहित्थश्च निषधो मकरस्तथा ॥ ८३ ॥
वर्धमानश्चेति हस्ता. सयुताः स्युस्त्रयोदश ।
एतेऽभिनयहस्ता स्युः सप्तत्रिशन्मुनेर्मताः ॥ ८४ ॥
चतुरश्रौ तथोद्वृत्तौ हस्तौ तलमुखाभिधौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णाख्यावरालखटकामुखौ ॥ ८५ ॥

तादेषा सयुतत्वमपीष्य इति । **अभिनेय'**, अभिनययोग्योऽर्थ । तद्वशात् एतेषा पताकादीना चतुर्विंशत्यसयुतहस्ताना सयुतत्वमपीष्यत इति । यथा वक्ष्यति पताकहस्तविनियोगे, 'उचितौ विच्युतौ कार्या वेतावन्योन्यसमुखौ' इति । तथा **भरतेनाप्युक्त चतुरहस्तविनियोगे,**

"नयनौपम्य पद्मदलरूपण हरिणकरणनिर्देशम् ।
सयुतकरणेनैव तु चतुरेणैतानि कुर्वीत ॥"

इति । एव हस्तान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । ननु त्रयोदशसयुतहस्ताना त्रिशन्नृत्तहस्ताना च हस्तद्वयनिष्पाद्यत्वे समानेऽप्युद्देशेऽञ्जल्यादीनामेकवचनेन निर्देश । चतुरश्रादीना द्विवचनेन निर्देश कथमिति चेत्, उच्यते—अञ्जल्यादीनामभिनयहस्तत्वेनार्थगमकत्वनियमात् सयुतत्वव्यतिरेकेणार्थगमकत्वाभावात् सयुताकारेणैकहस्तत्वम् । तेनैकवचनिर्देश एवोपपन्नस्तेषाम् । चतुरश्रादीना

आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ।
नितम्बौ पल्लवौ केशबन्धावुत्तानवञ्चितौ ॥ ८६ ॥
लताख्यौ करिहस्तश्च पक्षवञ्चितकाभिधौ ।
पक्षप्रद्योतकौ दण्डपक्षौ गरुडपक्षकौ ॥ ८७ ॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तौ पार्श्वमण्डलिनावपि ।
उरोमण्डलिनौ स्यातामुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ ८८ ॥
मुष्टिकस्वस्तिकावन्यौ नलिनीपद्मकोशकौ ।
अलपद्मावुल्बणौ च ललितौ वलिताविति ॥ ८९ ॥
नृत्तहस्ता मतास्त्रिंशन्नृत्तमात्रोपयोगिन ।
एतानभिनयेऽप्याहुः शास्त्रतः सम्प्रदायतः ॥ ९० ॥

तु नृत्तहस्तत्वेन शोभामात्रोपयोगित्वात् तस्य चैकेनापि साध्यत्वात् प्रयोगे पृथक्स्वातन्त्र्य दर्शयितु तेषा द्विवचवनिर्देश एवोपपन्न । यद्यप्येव पृथक् स्वातन्त्र्यम्, तथापि चतुरश्रावित्यादिकयोरेकरूपयो 'अरालखटकामुखौ' इत्यादिकयो भिन्नरूपयोर्वा एकैकहस्तत्वेन परिगणन तु तयोरन्योन्यापेक्षया मिलितयोरेव शोभातिशयहेतुत्वविवक्षयेति द्रष्टव्यम् ।

ननु च नृत्तप्रस्तावे अभिनयहस्तानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभि कोऽर्थ ? इति चेत्, उच्यते—'आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्त नृत्तविदो विदु' इति खलूक्तम् । तस्यायमर्थ —आङ्गिकाभिनये शिरोहस्तादिभेदानामर्थावगमकत्वे यो य प्रकार उक्त, स एवार्थावगमकत्व विहाय, नर्तकेच्छया यथाशोभताललयानुगतत्वेन प्रयुक्तश्चेत् नृत्त भवतीति । अतोऽत्राङ्गिकाभिनयप्रकारोऽवश्यमादौ वक्तव्य इत्यचोद्यमेतत् । किंच अभिनयप्रस्तावे नृत्तमप्युपकरोति । आवेष्टितादिभि अभिनयस्या विच्छिन्नाकारतामपोह्य वाक्यार्थविश्रान्तिप्रतीतिजननात् । यथाह—**अभिनवगुप्ताचार्यो भारतीयविवृत्तौ,** "एते च

त्रयोदश सयुताव्यतिरेकेण न स्वार्थस्य गमका ", इत्युक्त्वा, " एतेषा त्वभि-नयहस्ताना छिद्रच्छादनेनैकवर्तनानुप्रवेशादलातचक्रप्रतिमा दर्शयितु, मसृणो द्धतवर्तनात्मकतया चैकवाक्यार्थवीश्रान्तता प्रथयितु, नृत्तस्य च वस्तुभूतत्वे नोक्तस्य स्वरूपमभिधातु, 'नृत्यन्तौ चेटचौ' इति नृत्तादिविषये च सूच्यङ्कुरादावुपयोगमपि दर्शयितु नृत्तशब्देन विशेष्य निर्दिशति—नृत्त हस्तानित्यादिना।" नृत्तहस्तानधिकृत्य तेनैव, " सयुतासयुतरूपोपजीविन एत इत्येकाकिनोऽपि प्रयुज्यन्ते" इति (नाटय० अ० ९-१०) अत अञ्ज-ल्यादीना सयुतरूपतैव। चतुरश्रादीना तूभयरूपतेति सर्वमवदातम्। अथ कथ चतुरश्रादीनामुद्देशमध्ये, 'करिहस्तश्च' इत्येकवचननिर्देश इत्यत्र ग्रन्थकार स्वयमेवोपपत्ति वक्ष्यतीत्यलम्। नृत्तमात्रोपयोगिन इति केषाचिन्मतम्। अन्ये तु एतान् नृत्तहस्तान् शास्त्रत सप्रदायत अभिनयेऽप्याहु ॥ ७८—९०॥

(सु०) हस्तभेदानुद्दिशति—पताक इति। पताकादयस्ताम्रचूडान्ता असयुतहस्ताश्चतुर्विंशति, यथा—पताक, त्रिपताक, अर्धचन्द्र, कर्तरी-मुख, अराल, मुष्टि, शिखर, कपित्थ, खटकामुख, शुकतुण्ड, काङ्गूल, पद्मकोश, अलपल्लव, सूचीमुख, सर्पशिरा, चतुर, मृगशीर्षक, हसास्य, हसपक्ष, भ्रमर, मुकुल, ऊर्णनाभ, सदश, ताम्रचूड इति। एतेषामभिनय-वशात्सयुतत्वमप्यङ्गीक्रियते। अञ्जल्यादयो वर्धमानान्ता सयुतहस्तास्त्रयोदश, यथा—अञ्जलि, कपोत, कर्कट, स्वस्तिक, डोल, पुष्पपुट, उत्सङ्ग, खटकावर्धमानक, गजदन्त, अवहित्थ, निषध, मकर, वर्धमान इति। एते सर्वे मिलित्वा सप्तत्रिंशदभिनयहस्ता मुनेरभिमता। चतुरश्रादयो ललितान्तास्त्रि-शन्नृत्तहस्ता नृत्तमात्रोपयोगिन एव। यथा—चतुरश्रौ, उद्वृत्तौ, तलमुखौ, स्वस्तिकौ, विप्रकीर्णौ, अरालखटकामुखौ, आविद्धवक्त्रौ, सूच्यास्यौ, रेचितौ, अर्धरेचितौ, नितम्बौ, पल्लवौ, केशबन्धौ, उत्तानवञ्चितौ, लताकरौ, करिहस्त, पक्षवञ्चितौ, पक्षप्रद्योतकौ, दण्डपक्षकौ, गरुडपक्षकौ, ऊर्ध्वमण्डलिनौ, पार्श्व-मण्डलिनौ, उरोमण्डलिनौ, उर पार्श्वार्धमण्डलिनौ, मुष्टिकस्वस्तिकौ, नलिनी-

लताख्यौ हि मुनिर्वक्ति नृत्ताभिनयगोचरौ ।
सूच्यन्तेऽन्ये साहचर्यात्तेनाभिनयगोचराः ॥ ९१ ॥

पद्मकोशौ, अलपद्मकौ, उल्बणौ, ललितौ, वलिताविति । केचित् एतान् नृत्तहस्तान् अभिनयेऽप्याहु । कुत ? शास्त्रात् सप्रदायाच्चेति ॥ -७८-९०- ॥

(क०) तत्र शास्त्र तावद्दर्शयति—**लताख्यौ हि मुनिर्वक्ति नृत्ताभिनयगौचराविति** । यथाह **मुनि** —

"तिर्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसस्थौ तथैव च ।
लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयन प्रति ॥"

इति । सप्रदाय दर्शयति—**सूच्यन्ते साहचर्यात्तेनाभिनयगोचरा** इति । अस्यार्थ —नृत्तहस्तेषु लताभिनयहस्तयोरभिनयविषयत्वे मुनिवचनेन शास्त्रेण सिद्धे तेन लताहस्तेन साहचर्यादन्ये नृत्तहस्ता अभिनयगोचरा सूच्यन्त इति । अयमेव सप्रदायो ज्ञेय । शास्त्रानुक्तस्यापि शास्त्रेणाभ्यनुज्ञातस्य शास्त्राविरोधिनोऽर्थविशेषस्य आचार्यशिष्यपरपरया यदुपदेशप्रदान स सप्रदाय इत्येतल्लक्षणलक्षितत्वात् । तथाचोक्तम्—

"यो यत्सम्यग्विजानीते स यद्ददति तत्त्वत ।
स सप्रदाय कथितो विष्णुना लोकजिष्णुना ॥" इति,
"यत्र कुत्रचिदाख्याता सस्थितिश्चानुपूर्वत ।
स सप्रदाय कथितो यथा स्वर्णविभूषणे ॥"

इति च ॥ ९१ ॥

(सु०) ननु भरताशास्त्रे नृत्तहस्तानामभिनये विनियोगो न दृश्यते । तत्कथमुक्त शास्त्रत इति ? तत्राह—लताख्याविति । मुनि , भरत , लताख्यौ हस्तौ, नृत्ते अभिनये च कथयति । अत कारणात् अन्येऽपि लताख्यहस्त-साहचर्यात् चतुरश्रादयोऽप्यभिनयविषया सूच्यन्ते ज्ञाप्यन्त इति ॥ ९१ ॥

युक्तितः सप्रदायाच्च लोकतोऽत्र विशेषधीः ।
यथा हि करिहस्तेन हस्ती लोकेऽभिनीयते ॥ ९२ ॥
भट्टाभिनवगुप्ताद्यैरिदमभ्युपगम्यते ।
सर्वे च मिलिताः सन्तः सप्तषष्टिरिमे कराः ॥ ९३ ॥
चतुःषष्टित्वमेतेषा न युक्त्यागमगोचराः ।
चतुःषष्टित्वमेव वा तेषा सूरिभिरूह्यताम् ॥ ९४ ॥

(क०) एव शास्त्रसप्रदायाभ्या नृत्तहस्तानामभिनयविषयत्वमपि विद्यत इति सामान्येनाभिनयविषयत्वे ज्ञाते कुत्र कस्य कथमभिनय इति विशेषजिज्ञासायामाह —**युक्तितः सप्रदायाच्च लोकतोऽत्र विशेषधीरिति ।** अत्र नृत्तहस्तानामभिनयविषयत्वे, **विशेषधीः,** विशेषज्ञानम्, क्वचित् **युक्तितः;** प्रयोक्तुरुपपत्तिविशेषात्, क्वचित् **सप्रदायात्;** आचार्योपदेश परपराया, क्वचित् **लोकतः,** लोकचरितात्, एकैकस्मात् द्वाभ्या त्रिभ्यो वा द्रष्टव्यम् । तत्र लोकतो ज्ञेयमुदाहृत्य दर्शयति —**यथा हि करिहस्तेन हस्ती लोकेऽभिनीयत इति ।** तदेतदाचार्यैरप्यङ्गीकृतमित्याह—**भट्टाभिनवगुप्ताद्यैरिदमभ्युपगम्यत इति ।** हस्तसख्या मिलित्वा दर्शयति—**सर्वे चेति ।** सयुतासयुतनृत्तहस्ता अत्र सर्वशब्देनोच्यन्ते । लोके तावत्तेषा चतु षष्टित्वप्रसिद्धिरप्रामाणिकीत्याह—**न युक्त्यागमगोचर इति ।** लोकप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या चतु षष्टित्वे युक्ति ग्रन्थकार स्वबुद्ध्या कल्पयति—**चतुःषष्टित्वमेव वेत्यादिना** ॥ ९२–९४ ॥

(सु०) कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—युक्तित इति । प्रयोक्तुरुपपत्तिविशेषात्, आचार्योपदेशपारपर्यात्, लोकाचाराच्च द्रष्टव्यम् । लोकाचारमेव दर्शयति—यथा हीति । करिहस्तेन गजाभिनयो लोके दृश्यते । भट्टाभिनवगुप्तादय , भरतशास्त्रटीकाकारा , इदम्, करिहस्ताभिनयम् । अभ्युपागगत् अङ्गयकार्षु ।

कर्तव्यौ स्वस्तिकौ हस्तौ विप्रकीर्णविशेषणौ ।
करौ हि स्वस्तिकीभूय विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥ ९५ ॥
स्वतन्त्रयोरतो नास्ति प्रयोगो विप्रकीर्णयो ।
उरोमण्डलिनावेव पार्श्वमण्डलिनोरिह ॥ ९६ ॥
विशेषणे चोल्बणयोः कर्तव्यावलपल्लवौ ।
विशेषणविशेष्ये च न स्याता भिन्नगामिनी ॥ ९७ ॥
नीलमुत्पलमित्यत्र न हीष्ट पङ्कजद्वयम् ।
प्रसिद्धेरुपपत्त्यर्थं युक्तिरेषा मयोदिता ॥ ९८ ॥
आचार्याणा तु सर्वेषा पृथगुदेशलक्षणे ।
वदता स्वस्तिकाद्येषु न विशेषणता मता ॥ ९९ ॥

एते सर्वेऽपि मिलिता सयुता , असयुता , नृत्तहस्ताश्च सप्तषष्टि । ननु लोके चतु षष्टिहस्तका इति प्रसिद्धि , तत्कथमुच्यते सप्तषष्टिरिति ? अत्राह—**चतु - षष्टित्वमिति** । शास्त्रेण युक्त्या वा न चतु षष्टित्व घटते, भरतादिशास्त्रेष्व- दृष्टत्वात् । अभिनयार्थमेतेषामवश्यभावाच्च । अथवा अनेन प्रकारेण सूरिभि ज्ञातृभि एतेषा हस्तकाना चतु षष्टित्वमूहनीयम ॥ ९२–९४- ॥

(क०) स्वस्तिकादीना विप्रकीर्णादिविशेषणतायुक्तिर्लोकप्रसिद्ध्यव गतचतु षष्टित्वनिर्वाहायास्मभिरेवोक्ता न त्वाचार्यसमेतेत्याह— **आचार्याणा त्विति** ॥ ९५–९९ ॥

(सु०) तमेव प्रकारमाह—**कर्तव्याविति** । स्वस्तिकौ हस्तौ विप्रकीर्णविशेषणौ कर्तव्यौ । हि यस्मात् कारणात् पूर्व स्वस्तिकौ भूत्वा पश्चात् विच्युतौ पृथग्भूतौ विप्रकीर्णावित्युच्येते । अत एव स्वस्तिकाभ्या पृथग्भूतयो- र्विप्रकीर्णयोर्न प्रयोग । एवमेव उरोमण्डलिनौ पार्श्वमण्डलिनौ विशेषणम् । इह अलपल्लवौ च उल्बणयोर्विशेषणम् । ननु विशेषणत्वेऽपि भेदो भविष्यति ।

निकुञ्चकमयुक्तेषु कर द्विशिखर पुनः ।
युक्तेषु नृत्तहस्तेषु त्वधिकौ वरदाभयौ ॥ १०० ॥
ब्रुवन्तः केचिदाचार्या हस्तसप्ततिमूचिरे ।
तेषामीषद्विकारेऽपि विनियोगेष्वनन्यता ॥ १०१ ॥

अथासयुता हस्ताः—

तर्जनीमूलसलग्नाकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् ।
पताकः सहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥ १०२ ॥
वस्तुस्पर्शे चपेटे च पताकालालनादिषु ।
ज्वालासूर्ध्वगतास्वस्याङ्गुल्यः प्रविरलाश्चलाः ॥ १०३ ॥
धारास्वधोगताः पक्षिपक्षे त्वस्य कटिस्थिते ।

तत्राह—विशेषणेति । विशेषण विशेष्य च यस्मात् भिन्नपदार्थाविति न दृष्टम् । अत्र दृष्टान्तमाह—नीलमिति । प्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्ध्युपपादनाय मया एषा युक्तिरुक्ता । आचार्याणाम्, भरतादीनाम् । पृथक्पृथगुद्देशलक्षण च वदता स्वस्तिकादिषु विशेषण नाभिमतम् ॥ -९८–९९- ॥

(क०) कैश्चिदाचार्यैरधिकहस्तत्रयाङ्गीकारेण हस्तसप्ततिरुक्तेत्याह—**निकुञ्चकमित्यादि** । तेषा त्रयाणा स्वेनापरिगणने हेतुमाह—**तेषामीषद्विकारेऽपि विनियोगेष्वनन्यतेति** ॥ १००, १०१ ॥

(सु०) मतान्तरेण हस्तत्रयमुद्दिशति—निकुञ्चकमिति । असयुतहस्तकेषु निकुञ्चकमेक, युक्तेषु पुन, सयुतहस्तेषु शिखर, नृत्तहस्तेषु वरदाभयाविति केचिदाचार्या हस्ता सप्ततिरित्याहु । तेषा मते अन्येभ्य ईषद्विकृतत्वेऽपि विनियोगे अन्यत्व नास्ति । तुल्यतैवेत्यर्थ ॥ -१००, १०१- ॥

(क०) अथ पताकादीना यथोद्देशक्रम सविनियोगानि लक्षणान्याह—

ऊर्ध्वं गच्छन्नुच्छ्रितेषु पुष्करप्रहतौ त्वधः ॥ १०४ ॥
ऊर्ध्वं गच्छन्कटिक्षेत्रादुत्क्षेपाभिनये करः ।
आभिमुख्ये मुखक्षेत्रमागच्छन्निजपार्श्वतः ॥ १०५ ॥
स्वपार्श्वे कम्पमानस्तु प्रतिषेधे भवत्यसौ ।
शीघ्रं घर्षन्नधिष्ठाय पताकः क्षालने परम् ॥ १०६ ॥
पताक तु शनैर्घर्षन् मर्दने मार्जने तथा ।
उत्पाटने धारणे च शिलादिस्थूलवस्तुनः ॥ १०७ ॥
उचितौ विच्युतौ कार्यावेतावन्योन्यसमुखौ ।
अधोगतोच्छ्रितचलाङ्गुलिर्वायूर्मिवेगयोः ॥ १०८ ॥

इति पताक (१)

तर्जनीमूलेत्यादि । अत्र पताकादीना हस्ताना पताकाद्याकारवत्त्वेन पताकादिशब्दाभिधेयत्वम् । पताकादिशब्दाना च स्ववृत्तिनिमित्तपताकाद्यर्थप्रकाशकत्वात् । अत्र तत्तदभिधेयाना हस्ताना तत्तदर्थप्रदर्शकत्व च क्वचिदनुक्तमप्यनुसधेयम् । तत्र पताकहस्तविनियोगे चपेटेत्युच्यते । चपेटो नाम प्रसारितनिरन्तराङ्गुलितलेन हस्तेन वटुचेटादीनामस्थाने प्रहार ॥ १०२–१०८ ॥

इति पताक (१)

(सु०) पताक लक्षयति—तर्जनीति । तर्जन्या मूले सलग्न आकुञ्चितोऽङ्गुष्ठो यस्य तथाविध, सहताकार मिलिताकार, प्रसारितनलाङ्गुलि, आसारिततलाङ्गुलिश्च पताक इति । तस्य विनियोगमाह—वस्त्विति । एष पताक वस्तुस्पर्शे, चपेटे च, चपेटो नाम हस्तघात, पताकालालनादिषु, पताको ध्वज, तस्य लालने प्रयोग । यदा अङ्गुल्य ऊर्ध्वं गता प्रविरला चलाश्च भवन्ति, तदा ज्वालासु प्रयोग । यदा अङ्गुल्य अधोगता तदा वर्षधारासु प्रयोग । पक्षिपक्षाभिनये तु कटिस्थितो भवति । ऊर्ध्वं गच्छन्

स एव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः ।
दध्यादिमङ्गलद्रव्यस्पर्शादौ स विधीयते ॥ १०९ ॥
पराङ्मुख. स्यादाह्वाने लग्नद्व्यङ्गुलिकुञ्चनात् ।
बहिः क्षिप्ताङ्गुलिद्वन्द्वोऽधस्तलोऽनादरोज्झिते ॥ ११० ॥
नमस्कारे त्वसौ कार्यः शिरस्थ पार्श्वतस्तलः ।
उत्तानिताङ्गुलिद्वन्द्वो वदनोन्नमने मत. ॥ १११ ॥
सदेहे दधदङ्गुल्यौ क्रमेणैव नतोन्नते ।
अधोमुख शिरःप्रान्ते भ्रमन्नुष्णीषधारणे ॥ ११२ ॥

पताक उच्छ्रितेषु उच्चेषु प्रयुज्यते। अधोगच्छन् पुष्करप्रहतौ प्रयुज्यते। कटिक्षेत्रादूर्ध्व गच्छन् उत्क्षेपाभिनये प्रयुज्यते। निजपार्श्वत , स्वपार्श्वत मुखक्षेत्रमागच्छन् आभिमुख्ये भवति। असौ, पताकस्तु स्वपार्श्वे कम्पमान सन् प्रतिषेधे विनियुज्यते। शीघ्रमिति। पताकम् अधिष्ठाय शीघ्र घर्षन् क्षालने अभिनयेत्। शनै घर्षन् कृत पताकस्तु, मर्दने मार्जने च विनियुज्यते। तथा उत्पाटने, शिलादिस्थूलवस्तुनो धारणे च अन्योन्यसमुखावेतौ पताकौ विच्युतौ सलग्नौ कार्यौ। अधोगतोच्छ्रितचलाङ्गुलि , अधोगता उच्छ्रिता चलाश्च अङ्गुलयो यस्य, तथाविध सन् पताक वायूर्मिवेगयो अभिनये च कार्य ॥ -१०२-१०८- ॥

इति पताक (१)

(क०) त्रिपताकहस्तविनियोगे—**तादृगेव किरीटस्य धृतौ मूर्धोर्ध्वदेशग इति** । उष्णीषधारणाभिनये, **अधोमुख शिर प्रान्ते भ्रमन्निति** याद्दगुक्त , **तादृगेव मूर्ध्वोर्ध्वदेशगश्चेति** । अमयर्थ —अधोमुखस्त्रिपताकहस्त प्रथम शिर प्रान्ते भ्रान्त्वा, तत तदूर्ध्वदेशे पूर्वावृत्त्यर्धपरिमाणवत्तया भ्रान्त्वा, ततोऽप्यूर्ध्वदेशे तदर्धावृत्तिपरिमाणवत्तया भ्रमन् किरीटस्य धृतौ धारणाभिनये भवति। शिरस उपरिभाग आनुपूर्व्येण स्थूलमूलसूक्ष्माग्रत्वदर्शने

तादृगेव किरीटस्य धृतौ मूर्धोर्ध्वदेशगः ।
अनिष्टे गन्धवाग्घोषे नासास्यश्रोत्रसंवृतिम् ॥ ११३ ॥
अङ्गुलीभ्या क्रमात्कुर्वन् पक्षिस्रोतोऽनिलेषु तु ।
क्षुद्रेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् क्रमाद्गच्छन् दधत्तथा ॥ ११४ ॥
अधोमुखचलाङ्गुल्यौ कटिक्षेत्रगत. करः ।
अस्रे तन्मार्जने च स्यादधो यान्तीमनामिकाम् ॥ ११५ ॥
नेत्रक्षेत्रगता बिभ्रत्तिलके तु ललाटगाम् ।
अलकस्यापनयने दधत्तामलकान्विताम् ॥ ११६ ॥

इति त्रिपताक (२)

मुकुटप्रतीतिर्भवेदित्यर्थ । **अनिष्ट इत्यादि । अङ्गुलीभ्या** तर्जनीमध्यमाभ्या नासासवृत्ति कुर्वत् अनिष्ट गन्धमभिनयत्। तथा आस्यसवृत्ति कुर्वन् अनिष्टा वाचमभिनयेत । तथा श्रोत्रसवृति कुर्वन् अनिष्ट घोषमभिनयेदिति क्रमो द्रष्टव्य । तथा अधोमुखचलाङ्गुल्यौ दधत् कटिक्षेत्रगत कर ऊर्ध्वमधस्तिर्य ग्गच्छस्तु क्रमात् क्षुद्रेषु पक्षिस्रोतोऽनिलेषु भवतीत्यन्वय ॥१०९–११६॥

इति त्रिपताक (२)

(सु०) त्रिपताक लक्षयति—स एवेति । स , पताक एव वक्रिता अनामिकाङ्गुलिर्यस्मिन्, तथाविध त्रिपताको भवति । स च दध्यादिमङ्गल-द्रव्यस्पर्शे विनियुज्यते । लग्नस्य द्व्यङ्गुलादेराकुञ्चनात् पराङ्मुख आह्वाने च विनियुज्यते । बहि क्षिप्तमङ्गुलिद्वन्द्व यस्य अधस्तल तथाविध कर अना-दरे, नमस्कारे च कार्य । उत्तानिताङ्गुलिद्वन्द्व पार्श्वतलस्थ वदनोन्नते, क्रमेण अङ्गुल्यौ नतोन्नते दधन् सशये विनियुज्यते । द्वौ अङ्गुलौ अधोमुख-शिर प्रान्ते भ्रमन् उष्णीषधारणे प्रयोज्य । स एव मूर्धोर्ध्वदेशग किरीट-धारणे प्रयोज्य । **अनिष्टे** निषेधे अङ्गुलीभ्या तर्जनीमध्यमाभ्या नासिका-

एकतोऽङ्गुलिसघाते यत्राङ्गुष्ठे स्थितेऽन्यतः ।
चन्द्रलेखाकृतिर्भाति सोऽर्धचन्द्रोऽभिधीयते ॥ ११७ ॥
उपर्युत्तानितोऽर्धेन्दावूर्ध्वगो बालपादपे ।
पराङ्मुखस्तु खेदे स्यात्कपोलफलक दधत् ॥ ११८ ॥
प्रयोक्तव्य कृशे मध्ये बलान्निर्वासनादिषु ।

इत्यर्धचन्द्र (३)

अश्लिष्टमध्यमा पृष्ठे सस्थिता तर्जनी यदा ॥ ११९ ॥

सवृति कुर्वन् अनिष्ट गन्धमभिनयेत् । तथा आस्यसवृति कुर्वन् अनिष्टा वाचमभिनयेत् । तथैव श्रोत्रसवृति कुर्वन्ननिष्ट घोषमभिनयेदिति क्रमोऽनुसधेय । तथा अधोमुखचलाङ्गुल्यौ धारयन् कटिक्षेत्रगत कर ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्गच्छन् क्रमेण क्षुद्रेषु पक्षिस्रोतोऽनिलेष्वपि भवति । तथैव अधोमुखेन च अङ्गुल्यौ कटिक्षेत्रे वर्तमाने अस्रे रक्तस्रावे, तन्मार्जने च स्यात् । अधोगच्छन्तीमनामिकाङ्गुलीं नेत्रप्रदेशे बिभ्रत् धारयन् तिलकविरचने कार्य । ललाटे वर्तमानामलिकयुक्तामनामिका दधानो अलकस्य अपनये, अपसारणे विनियुज्यते ॥ १०९–११६ ॥

इति त्रिपताक (२)

(सु०) अर्धचन्द्र लक्षयति—एकत इति । एकत प्रदेशे अङ्गुलिसघाते अङ्गुलिसमूहे, अङ्गुष्ठे च पृष्ठे पृथगन्यत स्थिते सति, य कर चन्द्रलेखा कृतिवद्भाति सोऽर्धचन्द्र । एष उपरिप्रदेशे उत्तानीकृतश्चेत् तदा अर्धेन्दौ, तदेव ऊर्ध्वगश्चेत् बालपादपे च अभिनयने कार्य । पराङ्मुखस्तु खेदे, तदेव कपोलफलक दधत्, गण्डफलक धारयन् कृशे, मध्ये, दौवारिककृतबलान्निर्वासने च कार्य ॥ ११७–११८- ॥

इत्यार्धचन्द्र (३)

(क०) कर्तरीमुखलक्षणे—**पृष्ठे अश्लिष्टमध्यमेति** समभिव्याहारात्

त्रिपातकस्य हस्तस्य तदा स्यात्कर्तरीमुख. ।
अलक्तकादिना पादरञ्जने पतने पुन ॥ १२० ॥
मध्यमा तर्जनीस्थाने पुनस्तत्रैव तर्जनीम् ।
दधानोऽधोगतोऽथाग्रस्थोत्ताने लेख्यवाचने ॥ १२१ ॥

इति कर्तरीमुख (४)

तर्जन्यादिष्वङ्गुलीषु प्राच्या. प्राच्याः परा परा ।
दूरस्थोच्चा मनाग्वक्रा धनुर्वक्रा तु तर्जनी ॥ १२२ ॥
अङ्गुष्ठः कुञ्चितो यत्र तमराल प्रचक्षते ।

मध्यमाया पृष्ठमेव गम्यते । पृष्ठ पाश्चात्यो भाग । विनियोगे च— **मध्यमा तर्जनीस्थान इति** । तर्जन्या मध्यमाङ्गुलिपुरोभाग नीताया मध्यमा तर्जनीस्थाने स्थिता भवति । पुनस्तत्रैव तर्जनीमित्यनेन तर्जन्या एव व्यापार, न मध्यमाया इति गम्यते । एव दधानोऽधोगत पतने भवतीत्यन्वय ॥-११९–१२१ ॥

इति कर्तरीमुख (४)

(सु०) कर्तरीमुख लक्षयति—अश्लिष्टेति । त्रिपताकहस्तस्य तर्जनी असलग्ना सती मध्यमाङ्गुलिपृष्ठे यदा तिष्ठति, तदा कर्तरीमुख । तस्य विनियोगस्तु—अलक्तकादिना, यावकादिना चरणरञ्जने कार्य । तर्जनीस्थाने मध्यमा, पुनस्तत्रैव तर्जनीं धारयन्, अग्रे अधोगत उत्तानश्च यदि स्यात् तदा पतने, अथ अग्रस्थोत्ताने लिखितवाचने च विनियोग कार्य ॥ -११९–१२१ ॥

इति कर्तरीमुख (४)

(क०) अरालहस्तलक्षणे—**तर्जन्यादिष्वङ्गुलीषु प्राच्या प्राच्याः परा परेति** । मध्यमापेक्षया तर्जनी प्राची, अनामिकापेक्षया कनीयसी **परेति** द्रष्टव्यम् । तत्र परा परा मध्यमादि. प्राच्या प्राच्या तर्जन्यादे

आशीर्वादादिषु प्रोक्त स पुसा हृदयस्थित ॥ १२३ ॥
अथ स्त्रीणा केशबन्धे केशाना च विकीर्णने ।
द्वित्रि कार्योऽन्यपार्श्वात्तु स्वपार्श्वे वर्तुलभ्रमः ॥ १२४ ॥
आव्रजन् जनसघे स्यादाह्वाने पतदङ्गुलि ।
विवाहे त्वङ्गुलाग्रस्थस्वस्तिकाकारयोजितम् ॥ १२५ ॥
प्रदक्षिण करद्वन्द्व स्याद्भ्रमत्केवल पुन' ।
प्रदक्षिण भ्रमन् कार्यो देवताना प्रदक्षिणे ॥ १२६ ॥
कस्त्व कोऽह क्व सबन्ध इत्यसबद्धभाषणे ।
बहिः पुन. पुन क्षिप्ताङ्गुलिर्भालस्थितः पुन' ॥ १२७ ॥
भालस्वेदापनयने त्रिपताकोदितेषु च ।

इत्यराल (५)

सकाशात् । **दूरस्थोच्चा मनाग्वक्रा कर्तव्येति** । पूर्वापूर्वापेक्षया परापरासु दूरस्थत्वाद्याधिक्य द्रष्टव्यम् ॥ १२२–१२७ ॥

इत्यराल (५)

(सु०) अराल लक्षयसि—तर्जनीति । तर्जन्यादिषु अङ्गुलीषु, पूर्वस्या पूर्वस्या सकाशात् परा परा अङ्गुलीषु दूरस्योच्चा मनाग्वक्रा वा भवति । तर्जनी तु धनुराकारेण वक्रा, अङ्गुष्ठ यत्र कुञ्चितो भवेत् तम् अराल प्राहु । तस्य पुरुषहृदयस्थितस्य आशीर्वादादिषु विनियोग । अथ स्थित सन् स्त्रीणा केशबन्धे तथा केशाना च विकीर्णने, पृथक्करणे च द्वित्रि कृत सन् प्रयुज्यते । अन्यपार्श्वसकाशात् स्वपार्श्व वर्तुलभ्रममाव्रजन् जनसघे जनसमूहे विनियुज्यते । पतदङ्गुलि , पतन्त्य अङ्गुलयो यस्य, तथाविध आह्वाने कार्य । विवाहे, विवाहसमये तु अङ्गुल्यग्रयो स्वस्तिकाकारस्य योजन यस्य, तथाविधमराल करद्वन्द्व केवल प्रदक्षिण भ्रमन् प्रयुज्यते । पुन' प्रदक्षिण भ्रमन्

तलमध्यस्थितैर्लग्नैरङ्गुल्यग्रैरगोपितैः ॥ १२८ ॥
निपीड्य मध्यमा तिष्ठत्यङ्गुष्ठो मुष्टिरुच्यते ।
कुन्तनिस्त्रिंशदण्डादिग्रहे विविधयोधने ॥ १२९ ॥
धावने प्राङ्मुखाङ्गुष्ठो मल्लयुद्धे करद्वयम् ।

इति मुष्टि (६)

मुष्टेरूर्ध्वकृतोऽङ्गुष्ठः शिखरः सम्प्रयुज्यते ॥ १३० ॥
शक्तितोमरयोर्मोक्षे धनुर्भल्लाङ्कुशग्रहे ।
अलकोत्पीडने मुष्टिः कार्य. सोऽप्यस्य लोकतः ॥ १३१ ॥

इति शिखर (७)

देवताना प्रदक्षिणे कार्य । बहि , बहि प्रदेशे, पुन पुन क्षिप्ता अङ्गुल्यो यस्मिन्, तथाविधोऽराल कस्त्वम्? कोऽहम? क सबन्ध ? इत्यसबद्धभाषणे सबन्धाभावभाषणे प्रयुज्यते। भालस्थित , भाले निटिले स्थितोऽराल पुन भालस्वेदापनयने, त्रिपताकोदितेषु वस्तुषु च प्रयोज्य ॥ १२२-१२७- ॥

इत्यराल (५)

(सु०) मुष्टि लक्षयति—तलमध्येति। तलमध्यस्थितै लग्नै सश्लिष्टै अङ्गुलीनामग्रै अगोपितै प्रकटै अङ्गुष्ठो मध्यमा पीडयित्वा तिष्ठति सति मुष्टिर्नामा हस्तक । स च कुन्तादिग्रहणे विविधयुद्धे विनियुज्यते। तदेव मुष्टि प्राङ्मुखाङ्गुष्ठश्चेत् तदा धावने, शीघ्रगतौ प्रयुज्यते। मल्लयुद्धे तदेव मुष्टि करद्वयेन प्रयुज्यते ॥ -१२८, १२९- ॥

इति शिखर (६)

(क०) शिखरहस्तविनियोगे—**मुष्टि कार्य इति**। कुन्तग्रहणादा वित्यर्थः। **सोऽप्यस्य लोकत** इति। स , मुष्टि , अस्य शिखरस्य कार्ये **लोकत** लोकानुसाराद्भवतीत्यर्थ ॥ १३०, १३१ ॥

इति शिखर (७)

अङ्गुष्ठाग्रेण लग्नाग्रा तर्जनी शिखरस्य चेत् ।
कपित्थः स्यात्तदा कार्यो धारणे कुन्तवज्रयोः ॥ १३२ ॥
चक्रचापगदादेश्च शराकर्षादिकर्मणि ।
अन्योन्यकार्यविषयौ कपित्थशिखरौ क्वचित् ॥ १३३ ॥

इति कपित्थ (८)

अनामिकाकनीयस्यावुत्क्षिप्ते कुटिलीकृते ।
विरले चेत्कपित्थस्य तदा स्यात्खटकामुखः ॥ १३४ ॥

(सु०) शिखर लक्षयति—**मुष्टेरिति** । ऊर्ध्व उच्च कृत अङ्गुष्ठो यस्मिन्, तथाविधो मुष्टिरेव **शिखर** । तस्य विनियोगस्तु—**शक्तितोमरमोक्षणे**, तोमर कुन्तविशेष, धनुर्ग्रहणे, [1]भल्लादिग्रहणे, अङ्कुशग्रहणे च प्रयुज्यते । अलोकोत्पीडने, अलकानामुत्पीडने मुष्टि कार्य । सोऽप्यस्य शिखरस्य लोकानुसारत कार्य ॥ -१३०, १३१ ॥

इति शिखर (७)

(सु०) कपित्थ लक्षयति—अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठाग्रेण, अङ्गुष्ठस्य अग्रे अङ्गुलयो यस्मिन्, एवविध तर्जनी सश्लिष्टाग्रभागभवति चेत्, तदा **कपित्थो** भवति । तस्य नियोगस्तु—कुन्तस्य, वज्रस्य, हीरकस्य च धारणे, चक्रचापगदादेश्च, शराकर्षणादिव्यापारे च प्रयुज्यते । कपित्थशिखरौ क्वचित् व्यापारविशेषे परस्परकार्यविषयौ प्रयोक्तव्यौ । शिखरकार्ये कपित्थ प्रयोक्तव्य इत्यर्थ ॥१३२–१३३-॥

इति कपित्थ (८)

(सु०) खटकामुख लक्षयति—अनामिकेति । यदा कपित्थ एव अनामिकाकनीयस्यौ द्वे अङ्गुली ऊर्ध्वमुत्क्षिप्ते, कुटिलीकृते, विरले च तदा **खटकामुख** । तस्य विनियोगस्तु—अयमुत्तानश्चेत् वल्गाचामरधारणे, कुसुमाव-

[1] भल्ल, शस्त्रविशेष

उत्तानस्तुरगादेः स्याद्वल्गाचामरधारणे ।
कुसुमावचये मुक्तास्रग्दामधरणे तथा ॥ १३५ ॥
शरमन्थाकर्णणे च समुखो दर्पणग्रहे ।
कस्तूरिकादिवस्तूना पेषणेऽधस्तलौ करौ ॥ १३६ ॥
ताम्बूलवीटिकावृन्तच्छेदनादौ च स स्मृतः ।

इति खटकामुख (९)

अरालस्य यदात्यन्तवक्रे तर्जन्यनामिके ॥ १३७ ॥
शुकतुण्डस्तदा स स्यात्प्रेमकोपे नवेर्ष्यया ।
नाह न त्व न मे कृत्य त्वयेति वचने तथा ॥ १३८ ॥
द्यूताक्षपातनादौ स्यात्सावज्ञे तु विसर्जने ।
आह्वाने च बहिश्चान्तः क्रमात्क्षिप्ताङ्गुलिर्भवेत् ॥ १३९ ॥

इति शुकतुण्ड (१०)

चये, मुक्तास्रग्दामधारणे, तथा शरमन्थाकर्षणे च प्रयुज्यते । अय समुखश्चेत्, दर्पणग्रहणे, कस्तूरिकादिवस्तूना चूर्णीकरणे च प्रयुज्यते । अयमधस्तल स्थितश्चेत्, ताम्बूलवीटिकावृन्तच्छेदनादौ च प्रयुज्यते ॥ १३४–१३६- ॥

इति खटकामुख (९)

(सु०) शुकतुण्ड लक्षयति—अरालस्येति । अरालस्य पूर्वोक्तहस्तकस्य तर्जन्यनामिके द्वे अङ्गुल्यौ यदा अत्यन्तवक्रीकृतौ भवेताम्, तदा शुकतुण्डाख्यो हस्तो भवति । तस्य विनियोगमाह—स इति । स , शुकतुण्ड , नवेर्ष्यया प्रेमकोपे, प्रीतिकोपे, 'नाह न त्वम्', 'त्वया न मे कृत्यमस्ति,' इति वचने, द्यूताक्षपातनादौ, सावज्ञविसर्जने च प्रयुज्यते । अयमेव बहिरन्तश्च क्रमात् क्षिप्ता अङ्गुलयो यत्र, तथाविध शुकतुण्ड आह्वाने विनियुज्यते ॥ -१३७–१३९ ॥

इति शुकतुण्ड (१०)

काङ्गूलेऽनामिका वक्रा भवेदूर्ध्वा कनीयसी।
ऊर्ध्वास्त्रेताग्निसस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाः ॥ १४० ॥
फलेऽल्पे च मिते ग्रासे स्याद्बिडालपदादिषु।
चिबुकग्रहणे चैव बालकाना विधीयते ॥ १४१ ॥

इति काङ्गूल (११)

अङ्गुष्ठाङ्गुलयो यस्मिन्नलग्नाग्रा धनुर्नताः।
विरलाः पद्मकोशोऽसौ कार्यो देवार्चने बलौ ॥ १४२ ॥
द्विस्त्रिर्वा विप्रकीर्णाग्रः पुष्पाणा प्रकरे करः।
फले बिल्वकपित्थादौ स्त्रीणा च कुचकुम्भयोः ॥ १४३ ॥

इति पद्मकोश (१२)

(सु०) काङ्गूल लक्षयति—काङ्गूले इति। यत्र अनामिका वक्रा भवेत्। कनियसी च ऊर्ध्वा ऊर्ध्वाकारा उच्चा भवेत्। एतस्मिन्नेव तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमा त्रेताग्निवत् त्रिकोणाकारा स्थिता, स एव काङ्गूल। अस्य विनियोगमाह—फले इति। अल्पे फले, लघीयसि फले, परिमितग्रासे, बिडालपदानुकरणादिषु, बालकान चिबुकग्रहणे च विधीयते ॥ -१४०, १४१- ॥

इति काङ्गूल (११)

(क०) पद्मकोशहस्तलक्षणे—अङ्गुष्ठाङ्गुलय इति। अङ्गुष्ठादयोऽङ्गुलय इत्यर्थ ॥ १४२, १४३ ॥

इति पद्मकोश (१२)

(सु०) पद्मकोश लक्षयति—अङ्गुष्ठेति। यस्मिन् अङ्गुष्ठाङ्गुलय अलग्नाग्रा धनुराकारेण नता विरलाश्च भवन्ति, स पद्मकोश। तस्य विनियोगमाह—असौ, पद्मकोश, देवार्चनादौ, बलिप्रदाने च कार्य। अयमेव कर द्विस्त्रिर्वा विप्रकीर्णाग्रश्चेत् पुष्पाणा प्रकरे, बिल्वकपित्थादौ फले, स्त्रीणा कुचकुम्भयो मर्दने च विनियोग ॥ १४२, १४३ ॥

इति पद्मकोश (१२)

व्यावर्तिताख्य करण कृत्वैव समवस्थिताः ।
यस्याङ्गुल्यः करतले पार्श्वगाः सोऽलपल्लवः ।। १४४ ।।
अलपद्मः स एव स्यादङ्गुलीना च केचन ।
अस्य व्यावर्तितस्थाने परिवर्तितमूचिरे ।। १४५ ।।
कस्य त्वमिति नास्तीति वाक्ययोः प्रतिषेधने ।
तुच्छायुक्तानृतत्वोक्तिष्वेव स्त्रीभिः प्रयुज्यते ।। १४६ ।।

इत्यलपल्लव (१३)

ऊर्ध्वप्रसारिता यत्र खटकामुखतर्जनी ।
हस्तः सूचीमुखः स स्यादभिनेयमिहोच्यते ।। १४७ ।।
शस्त्रे चक्राभिधे कुम्भकारोपकरणे तथा ।
रथाङ्गे जनसघाते भ्रमन्ती तर्जनी भवेत् ।। १४८ ।।

(क०) अलपल्लवलक्षणे—**व्यावर्तिताख्य करणमिति** । आवेष्टित-प्रक्रियया कनिष्ठाद्यङ्गुलिकृतया या करवर्तना तद्व्यावर्तित करणम् ।। १४४–१४६ ।।

इत्यलपल्लव (१३)

(सु०) अलपल्लव लक्षयति—व्यावर्तिताख्यमिति । व्यावर्तिताख्य करण कृत्वा, यस्य अङ्गुल्य करतले पार्श्वगा समवस्थिता सोऽलपल्लव । मतान्तरमाह—अलपद्म इति । केचन आचार्या अस्य अङ्गुलीना व्यावर्तित-मिममेव अलपद्म इत्याहु । अस्य व्यावर्तितस्थाने परिवर्तितमप्यूचिरे । तस्य विनियोगमाह—कस्येति । कस्य त्वमिति, नास्तीति वाक्ययो प्रतिषेधने, तुच्छायुक्तानृतत्वोक्तिषु स्त्रीभि प्रयुज्यते ।। -१४३–१४५- ।।

इत्यलपल्लव (१३)

(सु०) सूचीमुख लक्षयति—ऊर्ध्वेति । यत्र खटकामुखस्य तर्जनी ऊर्ध्व-प्रसारिता, स **सूचीमुखाख्यो** हस्त स्यात् । तस्याभिनेयस्तु—चक्राभिधे शस्त्रे,

ऊर्ध्ववक्त्राधोमुखी च निजपार्श्वगता तथा ।
पार्श्वान्तरान्निज पार्श्वमायान्ती च क्रमाद्भवेत् ।। १४९ ।।
पताकाया भवेदूर्ध्वा साधुवादे च दोलिता ।
एकत्वे तर्जनी चोर्ध्वा नासास्था श्वासवीक्षणे ।। १५० ।।
अधस्तले पार्श्वयुक्ते सयोगे विरहे पुनः ।
वियुक्ते च विधातव्ये शार्ङ्गदेवेन कीर्तिते ।। १५१ ।।

इति सूचीमुख (१४)

पताको निम्नमध्यो यः स तु सर्पशिराः करः ।
देवेभ्यस्तोयदानेऽसावुत्तानोऽधोमुखः पुनः ।। १५२ ।।
भुजङ्गमगतौ स स्यादास्फाले करिकुम्भयोः ।
भुजास्फोटे च मल्लाना नियुद्धादिषु कीर्तित ।। १५३ ।।

इति सर्पशिरा (१५)

कुम्भकारोपकरणे, तथा रथाङ्गे, जनसघाते च अय सूचीमुखो भ्रमत्तर्जनीको भवेत् । तथा अयमेव तर्जनी ऊर्ध्ववक्त्रा, अधोमुखी च निजपार्श्वगता भवेत्, तदा पताकायाम् । साधुवादे, त्वया साधुकृतमित्युक्तौ तु आन्दोलिता तर्जनी ऊर्ध्वा भवेत् । एकत्वे तर्जनी चोर्ध्वा यदि नासास्था भवेत्, तदा श्वासविलोकने प्रयोज्य । अधस्तले तर्जनीकर पार्श्वसयुक्ते सति सयोगेऽभिनेय । विरहे पुन तथैव वियुक्तो विधातव्य इति ।। १४७–१५१ ।।

इति सूचीमुख (१४)

(सु०) सर्पशिरस लक्षयति—पताक इति । निम्नमध्य , निम्नो नीचो मध्यो यस्य तथाविध पताक एव कर सर्पशिरा । असौ उत्तानश्चेत् देवेभ्य तोयदाने कार्य । अयमधो मुखश्चेत्, भुजङ्गमगतौ, गजकुम्भास्फालने, मल्लाना भुजास्फोटे, नियुद्धादिषु च कार्य ।। १५२, १५३ ।।

इति सर्पशिरा. (१५)

अस्याङ्गुष्ठो मध्यमाया मध्यपर्वोदर श्रित. ।
ऊर्ध्वा कनीयसी यत्र चतुर त कर विदुः ॥ १५४ ॥
अन्ये पताकाङ्गुष्ठस्य मध्यमामूलसस्थितिम् ।
ईषच्च पृष्ठतो यान्ती कनिष्ठा च परे जगु ॥ १५५ ॥
नये वदनदेशस्थो युतौ द्वौ मणिबन्धयोः ।
विनयेऽथ विचारे स्यात्पार्श्वगोऽथ हृदि स्थितः ॥ १५६ ॥
ऊहापोहौ च लीलायामुद्वेष्टितयुतः करः ।
कैतवेऽक्षप्रेरणे च भवेदूर्ध्वतलः समे ॥ १५७ ॥
अङ्गुष्ठमध्यमन्योन्यबन्धनेन तु मार्दवे ।
चातुर्यवचने त्वेतौ सयुतौ चतुरोदितौ ॥ १५८ ॥

इति चतुर (१६)

(सु०) चतुर लक्षयति—**अस्येति**। अस्य, सर्पशिरसोऽङ्गुष्ठ, मध्यमाया अङ्गुल्या मध्यपर्व उदर श्रित सन्, कनीयसी ऊर्ध्वा उच्चा यत्र जायते, त कर चतुराख्य हस्तक विदु । मतान्तरमाह—**अन्य इति**। **अन्ये**, आचार्या, चतुराख्ये हस्तके पताकाख्यस्य हस्तस्य अङ्गुष्ठस्य मध्यमाया मूले सस्थितिमाहु । अन्यन्मतान्तरमाह—**पर** इति। **परे** तु, आचार्या, **कनिष्ठा च** ईषत् किंचित् पृष्ठत, स्वस्य पृष्ठतो यान्ती गतामाहु । अस्य विनियोगस्तु—अय वदनदेशस्थो यदि भवति, तदा नये नीतिमार्गे विचारणे कार्य । मणिबन्धयोर्द्वावेतौ युक्तौ चेत्, तदा विनये कार्य । अयमेव यदि पार्श्वगत, तदा विचारे कार्य । यदि हृदि स्थितश्चेत्, तदा ऊहापोहयो । यदि उद्वेष्टितयुत करश्चेत् तदा लीलाया प्रयोज्य । समे ऊर्ध्वतलश्चेत् तदा कैतवे, अक्षप्रेरणे च कार्य । अङ्गुष्ठमध्यमयोरन्योन्य बन्धने कृते सति मार्दवे विनियुज्यते। एतौ द्वौ चतुरोदितौ सयुतौ युक्तौ चेत्, तदा चातुर्यवचने प्रयोज्यौ ॥ २९४–१९८ ॥

इति चतुर (१६)

सर्पशीर्षकरस्योर्ध्वे यदाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।
मृगशीर्षस्तदा हस्तः स त्वधोवदनो भवेत् ॥ १५९ ॥
अद्येहसाप्रतार्थेषूत्तानोद्यूताक्षपातने ।
गण्डादिक्षेत्रसस्थस्तु गण्डादिस्वेदमार्जने ॥ १६० ॥

इति मृगशीर्ष (१७)

लग्नास्त्रेताग्निसस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाः ।
शेषे यत्रोर्ध्वविरले हसास्यः सोऽभिधीयते ॥ १६१ ॥
अथ मृदुनि निःसारे श्लक्ष्णेऽल्पे शिथिले लघौ ।
मर्दित मथित क्षिप्त दधदग्र विधूनितम् ॥ १६२ ॥
औचित्याच्च्युतयुक्त तु कुसुमावचयादिषु ।

इति हस्यास्य (१८)

(सु०) मृगशीर्ष लक्षयति—सर्पशीर्षेति । ऊर्ध्वीकृताङ्गुष्ठकनिष्ठिक सर्पशीर्ष एव मृगशिर्ष । अस्य विनियोगस्तु—यद्ययमधोवदनो भवेत्, तदा अद्य, इह, साप्रतमित्यस्मिन्नर्थे कार्य । अयमुत्तानश्चेत् द्यूते, अक्षपातने च कार्य । अय गण्डादिक्षेत्रसस्थश्चेत्, गण्डादिस्वेदमार्जने योज्य ॥ १५९, १६० ॥

इति मृगशीर्ष (१७)

(क०) हसास्यहस्तविनियोगे—**अथ मृदुनि निःसारे श्लक्ष्णेऽल्पे शिथिले लघौ मर्दित मथित क्षिप्त दधदग्र विधूनितमिति** । अय हसास्यो मर्दितमग्र दधन्मृदुनि नि सारे च प्रयुज्यते । मथितमग्र दधत् श्लक्ष्णे विनियुज्यते । क्षिप्तमग्र दधदल्पे विनियुज्यते । विधूनितमग्र दधत् **शिथिले** लघौ च विनियुज्यते । एव योजनीयम् ॥ १६१–१६२ ॥

इति हस्यास्य (१८)

यदि किंचिन्नमन्मूल तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयम् ॥ १६३ ॥
पताकस्य तदा हस्त हसपक्ष प्रचक्षते ।
अयमाचमने कार्यश्चन्दनाद्यनुलेपने ॥ १६४ ॥
हनुदेशगतस्तु स्याद् दुःखजे हनुधारणे ।
मण्डलीकृतबाहू तौ महास्तम्भप्रदर्शने ॥ १६५ ॥
आलिङ्गने च प्रत्यक्षे परोक्षे स्वस्तिकीकृतौ ।
रोमाञ्चाद्यनुभावैस्तु रसेष्वेव यथारसम् ॥ १६६ ॥
अनुभावा रसवशात्कार्या हस्तान्तरेष्वपि ।

इति हसपक्ष (१९)

(सु०) हसास्य लक्षयति—लग्नेति । यत्र तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमा , त्रेताग्निसस्थाना , त्रेताग्निवत् त्रिकोणा सस्थिता , सलग्ना , परस्पर सलग्ना भवन्ति । शेषे, अनामिकाकनिष्ठिके, ऊर्ध्वे विरले च यत्र भवेत् स हसास्य । अस्य विनियोगमाह—अयमिति । अय हसास्य मर्दितमग्र दधन्मृदुनि, नि सारे च प्रयुज्यते । मथितमग्र दधत् श्लक्ष्णे विनियुज्यते । क्षिप्तम् उत्क्षिप्तमग्र दधदल्पे नियुज्यते । विधूनितमग्र दधत् शिथिले लघौ च विनियुज्यते । कुसुमावचयादिषु अयमौचित्यात् च्युतयुक्त यथातथा विनियुज्यते ॥ १६१-१६२- ॥

इति हस्यास्य (१८)

(क०) हसपक्षहस्तविनियोगे—**परोक्षे स्वस्तिकीकृताविति** । अप्रत्यक्षे कृत आलिङ्गने, स्वस्तिकीकृतौ पार्श्वव्यत्यासेन अन्योन्यासपर्यन्त प्रापितावित्यर्थ । **रोमाञ्चेत्यादि** । रोमाञ्चादीना सात्त्विकत्वेऽपि, अनु पश्चाद्भवतीति व्युत्पत्त्या अनुभावत्वमप्युपपन्नम् । आदिशब्देनानुभावत्वेन

अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी नता ॥ १६७ ॥
यत्रोर्ध्वविरले शेषे स करो भ्रमरो भवेत् ।
ग्रहणे दीर्घनालाना पुष्पाणामयमिष्यते ॥ १६८ ॥
कर्णपूरे तालपत्रे कण्टकोद्धरणादिषु ।

इति भ्रमर (२०)

प्रसिद्धा कटाक्षवीक्षणभुजाक्षेपादयो विलासा गृह्यन्ते । **यथारसम्**; स्वाभिव्यङ्ग्य प्रकृतरसमनतिक्रम्येत्यर्थ । **रसेषु**, शृङ्गारादिषु, **एष:**, हसपक्ष । प्रयोज्यो भवतीति शेष । हसपक्षोक्त रसव्यञ्जकत्व हस्तान्तरेष्वपि द्रष्टव्यमित्याह—**अनुभावा इति** ॥ -१६३–१६६- ॥

इति हसपक्ष (१९)

(सु०) हसपक्ष लक्षयति—**यदीति** । **किंचिद्**, अल्प, **नमत्**, नमन प्राप्त मूलं यस्य, तथाविधस्य **पताकस्य** तर्जन्याद्यङ्गुलित्रय यदि स्यात्, तदा हसपक्ष । अस्य विनियोगमाह—**अयमिति** । अयं हसपक्ष आचमने, चन्दनाद्यनुलेपने हनुदेशगन् कार्य । दु खजे तु हनुधारणे । मण्डलीकृतबाहू, मण्डलीकृतौ वर्तुलाकारौ बाहू ययो, तथाविधौ तौ द्वौ हसपक्षौ महास्तम्भप्रदर्शने कार्य । आलिङ्गने, सस्पर्शे, स्वस्तिकीकृतौ तौ हसपक्षौ प्रत्यक्षपरोक्षालिङ्गनयोर्यथायोग विनियोग कार्य । एष, हसपक्षस्तु रोमाञ्चाद्यनुभावै यथारसमभिनेय । एव हस्तान्तरेष्वपि रसवशात् अनुभावा कार्या ॥ १६३–१६६- ॥

इति हसपक्ष (१९)

(सु०) भ्रमर लक्षयति—**अङ्गुष्ठेति** । अङ्गुष्ठमध्यमावङ्गुल्यौ श्लिष्टे अग्रे तर्जनी यत्र, तद्वत् नम्रीभूतौ शेषे अनामिकाकनिष्ठिके ऊर्ध्वे विरले च स्त, स भ्रमराख्यो हस्तक । तस्य विनियोगमाह—**ग्रहण इति** । अय दीर्घनालकुसुमग्रहणे, कर्णपूरे, तालपत्रे, कण्टकोद्धरणादिषु च विनियुज्यते ॥-१६७, १६८ ॥

इति भ्रमर (२०)

यत्राङ्गुष्ठाग्रलग्नाश्च सहताङ्गुलयोऽखिला: ॥ १६९ ॥
ऊर्ध्वाश्च मुकुलः स स्यात्पद्मादिमुकुलाकृतौ ।
बलिकर्मणि देवाना पूजने भोजनादिषु ॥ १७० ॥
मुहुर्विकास्य प्रकृति नीतो दाने त्वरान्विते ।
मुखचुम्बे तु कान्ताना सनिधौ विटचुम्बने ॥ १७१ ॥
कुचकक्षादिदेशस्थः स्यादाच्छुरितके करः ।
यदाङ्गुलीपञ्चकेन सशब्द नखलेखनम् ॥ १७२ ॥
कुचादौ कामसूत्रज्ञास्तदाच्छुरितक विदुः ।

इति मुकुल (२१)

पद्मकोशस्य यत्र स्युरङ्गुल्य' पञ्च कुञ्चिताः ॥ १७३ ॥
ऊर्णनाभः स चौर्येण ग्रहे केशग्रहादिषु ।
शिरःकण्डूयने कार्यश्चिबुकक्षेत्रगौ च तौ ॥ १७४ ॥

(सु०) मुकुल लक्षयति—यत्रेति । यत्र, अङ्गुष्ठाग्रलग्ना , अङ्गुष्ठस्य अग्रेण लग्नमग्र यासा, तथाविधा , सहता , मिलिता , अखिला अप्यङ्गुलय ऊर्ध्वाकाराश्च सन्ति , स मुकुलाख्यो हस्तक । स च, पद्मादिमुकुलाकृतौ , पद्ममुकुलाकारादिषु, बलिकर्मणि, देवाना पूजने, भोजनादिषु च विनियुज्यते । अयमेव मुकुल , पुन विकास्य, विकास प्राप्य, प्रकृति नीत , स्वभाव प्रापितश्चेत्, त्वरान्विते दाने कार्य । अयमेव कर , कान्ताना सनिधौ मुकुलीकृत्य मुखचुम्बने, अथवा विटचुम्बने, विटाश्चुम्बन्तीति विटचुम्बन तस्मिन् , कुचकक्षादिदेशस्थ सन् आच्छुरितके विधीयते । आच्छुरितक-लक्षणमाह—यदेति । यदा अङ्गुलीपञ्चकेन कुचकक्षादौ, सशब्दनखलेखन, तदा आच्छुरितकमिति कामसूत्रज्ञा आहु ॥ -१६९-१७२- ॥

इति मुकुल (२१)

(सु०) ऊर्णनाभ लक्षयति—पद्मकोशस्येति । यत्र पूर्वोक्तपद्मकोशस्य पञ्च अङ्गुल्य कुञ्चिता स्यु , स ऊर्णनाभ । तस्य विनियोगमाह—

कार्यौ सस्वस्तिकौ सिंहव्याघ्रादिनखरायुधे ।

इत्यूर्णनाभ (२२)

अरालाङ्गुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नता गतः ॥ १७५ ॥
किंचिच्चेत्तलमध्यस्थम्तदा सदंश उच्यते ।
स त्रेधा स्यादग्रजश्च मुखजः पार्श्वजः क्रमात् ॥ १७६ ॥
प्राङ्मुखः संमुखः पार्श्वमुख इत्यस्य लक्षणम् ।
कण्टकोद्धरणे सूक्ष्मकुसुमावचयादिषु ॥ १७७ ॥
प्रयोक्तव्योऽग्रसदंशो धिगित्युक्तौ तु रोषतः ।
वृन्तात्पुष्पोद्धृतौ वर्तिशलाकाञ्जनपूरणे ॥ १७८ ॥
कर्तव्यो मुखसदंशः सदंशः पार्श्वजः पुनः ।
गुणनिक्षेपणे मुक्ताफलाना वेधने तथा ॥ १७९ ॥
निरूपणे च तत्त्वस्य सद्वितीयोऽथ भाषणे ।
सरोषे वामहस्तेन किंचिदग्रविवर्तनात् ॥ १८० ॥
अलक्तकादिनिष्पेषेऽप्येष श्रीशार्ङ्गिणोदितः ।

इति सदंश (२३)

स इति । स , ऊर्णनाभ चौर्येण केशादिषु ग्रहणे, शिर कण्डूयने च कार्य । सिंहव्याघ्रादिनखरायुधाभिनये, चिबुकक्षेत्रगौ, चिबुकक्षेत्रवर्तमानौ तौ द्वावूर्णनाभौ स्वस्तिकौ स्वस्तिकसयुक्तौ कार्यौ ॥ -१७३, १७४- ॥

इत्यूर्णनाभ (२२)

(सु०) सदंश लक्षयति—अरालेति । यत्र अराल एव अङ्गुष्ठतर्जन्यौ परस्परलग्नाग्रे निम्नता गते, किंचित् तलमध्यस्थे च भवत , तदा सदंशो भवति। तस्य भेदानाह—स इति । सदंश त्रिविध , अग्रज , मुखज , पार्श्वज इति । प्राङ्मुख अग्रज , संमुखो मुखज , पार्श्वमुख पार्श्वज इति । अस्य विनियोगस्तु—कण्टकोद्धरणे, सूक्ष्मकुसुमावचयादिषु च प्रथम कार्य. । रोषत धिगित्युक्तौ, वृन्तात् पुष्पोद्धरणे, वर्तिशलाकाञ्जनपूरणे च द्वितीय । मुक्ताफ-

भ्रमरस्य तलस्थे चेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके ॥ १८१ ॥
ताम्रचूडस्तदा हस्तो बालाह्वानेऽथ भर्त्सने ।
गीतादितालमाने च शैघ्र्यविश्वासनादिषु ॥ १८२ ॥
सशब्दच्युतसदशः कार्योऽसौ छोटिकोच्यते ।
प्रसारितकनिष्ठस्य मुष्टेर्यत्ताम्रचूडताम् ॥ १८३ ॥
विनियोग सहस्रादिसख्यानिर्देशनेऽस्य च ।
केऽप्यूचुस्तत्तु निस्शङ्को नैच्छल्लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ १८४ ॥

इति ताम्रचूड (२४)

इति चतुर्विंशतिरसयुतहस्ता ।

अथ सयुतहस्ताः—

पताकहस्ततलयोः सश्लेषादञ्जलिर्मतः ।

लाना गुणनिक्षेपणे, तथा च्छिद्रकरणे च तृतीय कार्य । तथा तत्त्वस्य निरूपणे सद्वितीय, सयुक्तकरणेन कार्य । एष , सदश वामहस्तेन किंचिदग्रविवर्तनात् सरोषभाषणे, अलक्तकादिनिष्पेषेऽपि विनियोग इति शार्ङ्गदेवेन कथितम् ॥ -१७९–१८०- ॥

इति सदश (२३)

(सु०) ताम्रचूड लक्षयति—भ्रमरस्येति । भ्रमरस्य , पूर्वोक्तभ्रमराख्यहस्तकस्य, कनिष्ठोपकनिष्ठिके, कनिष्ठानामिके द्वे अङ्गुल्यौ करतले यदा भवत , तदा ताम्रचूड । तस्य विनियोगमाह—बालेति । बालानामाह्वाने, भर्त्सने, गीतादितालमाने, शीघ्रार्थे, विश्वासने च, असौ , ताम्रचूड सशब्द यथा तथा च्युतसदश कार्य , स च छोटिकेत्युच्यते । मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—प्रसारितेति । प्रसारिता मुक्ता कनिष्ठिका यस्य, तथाविधा मुष्टिरचना ताम्रचूड इति । यद्यपि महाराष्ट्रदेशे, अस्य ताम्रचूडस्य सहस्रादिसख्यागो निर्देशे प्रयोगे दृश्यते । तथाप्यन्यत्र लक्ष्येष्वदर्शनात् शार्ङ्गदेवो नैच्छत् ॥ -१८१–१८४- ॥

इति ताम्रचूड (२४)

इति चतुर्विंशतिरसयुतहस्ता

(सु०) अथ त्रयोदशसयुत हस्तक लक्षयिष्यन् , तेष्वञ्जलि लक्षयति—

देवतागुरुविप्राणा नमस्कारेष्वय क्रमात् ॥ १८५ ॥
कार्यः शिरोमुखोरस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ।

इत्यञ्जलि (१)

कपोतोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ ॥ १८६ ॥
अस्य कूर्मक इत्यन्या सज्ञा हस्तविदो विदु ।
प्रणामे गुरुसभाषे विनयाङ्गीकृतौ त्वयम् ॥ १८७ ॥
प्राङ्मुखः सशिरःकम्पः स्त्रीकापुरुषयोर्भवेत् ।

इति कपोत (२)

अन्योन्यस्यान्तरैर्यत्राङ्गुल्यो निःसृत्य हस्तयोः ॥ १८८ ॥
अन्तर्बहिश्च दृश्यन्ते कर्कटः सोऽभिधीयते ।

पताकेति । पताकहस्ततलयो सयोगात् अञ्जलि । स च, शिरस्थ देवतानमस्कारे, मुखस्थ गुरुनमस्कारे, उरस्थ ब्राह्मणनमस्कारे च नृभि पुरुषै क्रमेण कार्य । स्त्रीभिस्तु स्वेच्छयेति ॥ १८४-, १८५- ॥

इत्यञ्जलि (१)

(क०) सयुतहस्तेषु कपोतलक्षणे—**कपोतोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकाविति** । श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकाविति विशेषकथनात्तलयोर्विश्लिष्टत्व गम्यते । तेनाञ्जलितोऽस्य वैलक्षण्य द्रष्टव्यम् ॥ -१८६, १८७- ॥

इति कपोत (२)

(सु०) कपोत लक्षयति—कपोत इति । श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ, श्लिष्टं सबद्ध मूलमग्र पार्श्व ययो , तथाविध करद्वय यत्र, असौ कपोत । अस्य विनियोगमाह—अस्येति । अस्य, कपोतस्य कूर्मक इत्यन्या सज्ञा केचिदाहु । अय प्राङ्मुख प्रणामे, गुरुसभाषणे, विनयाङ्गीकरणे च कार्य । स एव प्राङ्मुख सन् यदि सशिर कम्प स्यात्, तदा स्त्रीकापुरुषयोश्च प्रयोज्य ॥-१८६, १८७-॥

इति कपोत (२)

अन्तःस्थिताङ्गुलिः कार्यश्चिन्तायामथ मर्षणे ॥ १८९ ॥
ऊर्ध्वं पार्श्वेऽग्रतो वा स्यात्पराङ्मुखतलाङ्गुलिः ।
अङ्गाना मोटने चाथ बृहद्देहे स्वसमुखः ॥ १९० ॥
जठरक्षेत्रगः पृष्ठे त्वङ्गुलीना हनु दधत् ।
खेदे च सकुचत्किचिदन्योन्याभिमुखाङ्गुलिः ॥ १९१ ॥
शङ्खस्य धारणे सोऽय जृम्भादौ बहिरङ्गुलिः ।

इति कर्कट (३)

एकस्य मणिबन्धेऽन्यमणिबन्धस्थितौ करौ ॥ १९२ ॥
देहस्य वामपार्श्वस्थावुत्तानौ स्वस्तिको मतः ।
अत्रारालौ पताकौ वाभिनये वशगौ करौ ॥ १९३ ॥

(क०) कर्कटहस्तविनियोगे—**पराङ्मुखतलाङ्गुलिरिति**। अत्र हस्तयोः पराङ्मुखतलाङ्गुलित्व परस्परापेक्षया अभिनेत्रपेक्षया च द्रष्टव्यम्। **बृहद्देहे स्वसमुख** इत्यत्र स्वशब्दोपादानादभिनेतृसमुखत्वमेव ॥ -१८८–१९१- ॥

इति कर्कट (३)

(सु०) कर्कट लक्षयति—**अन्योन्येति**। यत्र द्वयोर्हस्तयो अङ्गुल्य **अन्योन्यस्य**, परस्पर मध्ये निर्गत्य, अन्तर्वा बहिश्च दृश्यन्ते स कर्कट । तस्य विनियोगमाह—**अन्तरिति**। अन्त स्थिताङ्गुलिश्चेत् चिन्ताया, मर्षणे च कार्य । ऊर्ध्वगो वा पार्श्वगो वा प्राङमुखतलाङ्गुलि सन् अङ्गाना मोटने, स्वसमुख सन् बृहद्देहे, जठरक्षेत्रग सन् अङ्गुल्या हनु धारयन् खेदे, सकुच्य किचिदन्योन्याभिमुखाङ्गुलि सन् शङ्खधारणे, बहिरङ्गुलि सन् जृम्भादौ च कार्य ॥ -१८८–१९१- ॥

इति कर्कट (३)

(सु०) स्वस्तिक लक्षयति—**एकस्येति**। यत्र एकस्य हस्तस्य मणिबन्धे, अन्यहस्तमणिबन्धस्योपरि स्थिते सति, उभावपि करौ उत्तानौ

विच्युतः स्वस्तिकः स्त्रीभिरेवमस्तीति भाषणे ।
गगने सागरादौ च विस्तीर्णे सम्प्रयुज्यते ॥ १९४ ॥

इति स्वस्तिक (४)

लम्बमानौ पताकौ तु श्लथासौ शिथिलाङ्गुली ।
डोलो भवेदसौ व्याधौ विषादे मदमूर्छयोः ॥ १९५ ॥
सभ्रमादौ यथायोग स्तब्धो वा पार्श्वडोलितः ।

इति डोल (५)

सर्पशीर्षौ मिलद्बाह्यपार्श्वः पुष्पपुटो भवेत् ॥ १९६ ॥
धान्यपुष्पफलादीनामपा च ग्रहणेऽर्पणे ।
कार्यः पुष्पाञ्जलौ चैष प्रोक्तः सोढलसूनुना ॥ १९७ ॥

इति पुष्पपुट (६)

देहस्य सव्यपार्श्वे तिष्ठत, तदा स्वस्तिक । अस्य विनियोगमाह—अत्रेति । अत्राभिनेतव्यवशात् अरालौ वा पताकौ वा स्वस्तिकौ कार्यौ । स च विच्युत सन् स्त्रीभि एवमस्तीतिभाषणे, गगने, विस्तीर्णे सागरादौ च कार्य ॥ -१९२-१९४ ॥

इति स्वस्तिक (४)

(सु०) डोल लक्षयति—लम्बमानाविति । पताकाख्यौ करौ लम्बमानौ स्रस्तासौ शिथिलाङ्गुली यदा भवेता, तदा डोलाख्यो हस्तक । तस्य विनियोगमाह—असाविति । असौ, डोल व्याधौ, विषादे, मदे, मूर्च्छायाम्, सभ्रमादौ यथायोग स्तब्धो निश्चलो वा, डोलायमानो वा यथा स्यात्तथा कार्य ॥ १९५, १९५- ॥

इति डोल (५)

(सु०) पुष्पपुट लक्षयति—सर्पशीर्ष इति । मिलद् बाह्य पार्श्व ययोस्तथाविधौ द्वौ सर्पशीर्षौ पुष्पपुटाख्यो हस्तक । अस्य विनियोगमाह—धान्येति । अय च, धान्यपुष्पफलदीना ग्रहणे, अपाम् अर्पणे, पुष्पाञ्जलौ च कार्य ॥-१९६-१९७॥

इति पुष्पपुट (६)

अन्योन्यस्कन्धदेशस्थावरालौ स्वस्तिकीकृतौ ।
स्वसमुखौ च विततावुत्सङ्गो गीयते करः ॥ १९८ ॥
देहदक्षिणभागस्थ स्वस्तिक केचिदूचिरे ।
अधस्तलत्वमप्यन्येऽन्योन्यकक्षानुवेशिनीः ॥ १९९ ॥
अङ्गुलीः करयोः पृष्ठद्वय पार्श्वमुख विदुः ।
करावरालयोः स्थाने सर्पशीर्षावितीतरे ॥ २०० ॥
अतिप्रयत्नसाध्येऽर्थे शीतालिङ्गनयोरपि ।
प्रसाधनानङ्गीकारे लज्जादौ चैव योषिताम् ॥ २०१ ॥

इत्युत्सङ्ग (७)

खटकामुखयोः पाण्योः स्वस्तिके मणिबन्धने ।
अन्योन्याभिमुखत्वे वा खटकावर्धमानकः ॥ २०२ ॥
ताम्बूलग्रहणादौ स्यात्कामिना प्रथमे रसे ।
पुष्पाणा ग्रन्थने सत्यभाषणादौ मतान्तरे २०३ ॥
कुमुदोत्पलकुन्तेषु रूपणे शङ्खधारणे ।

इति खटकावर्धमानक (८)

(सु०) उत्सङ्ग लक्षयति—अन्योन्येति । अन्योन्यस्कन्धदेशस्थौ अरालौ यत्र स्वस्तिकीकृत्य, स्वसमुखौ, स्वस्य पुरस्तात् विततौ चेत्, तदा उत्सङ्ग । मतान्तरमाह—केचिदिति । केचित् देहदक्षिणभागस्थं स्वस्तिकमाहु । अन्ये तु अधोगततलाङ्गुलित्वमप्याहु । परे तु पृष्ठद्वय पार्श्वाभिमुख यथा तथा करयोरङ्गुली अन्योन्यकक्षानुवेशिनी यदा भवेयु, तदा, उत्सङ्गमित्याहु । इतरे अरालयो स्थाने सर्पशीर्षावित्याहु । अस्य विनियोगस्तु—अतिप्रयत्नसाध्येऽथे, शीते, आलिङ्गने, प्रसाधनानङ्गीकारे, स्त्रीणा लज्जादौ च कार्य १९८–२०१ ॥

इत्युत्सङ्गः (७)

(क०) खटकावर्धमानस्य विनियोगे—**प्रथमे मत इति** । मणि

स्कन्धकूर्परयोर्मध्यमन्योन्यस्य यदा करौ ॥ २०४ ॥
दधाते सर्पशिरसौ गजदन्तस्तदोदितः ।
आकुञ्चत्कूर्परौ स्कन्धदेशस्थौ सर्पशीर्षकौ ॥ २०५ ॥
अन्योन्याभिमुखौ लक्ष्म गजदन्ते जगुः परे ।
एष शैलशिलोत्पाटे गतागतयुतः करः ॥ २०६ ॥
विवाहस्थाननयने स्याद्वधूवरयोरयम् ।
स्तम्भग्रहेऽतिभारे च श्रीसोढलसुतोदितः ॥ २०७ ॥

इति गजन्त (९)

बन्धस्वस्तिकत्वपक्ष इत्यर्थ । मतान्तर इति । अन्योन्यसमुखत्वपक्ष इत्यर्थ ॥ २०२, २०३- ॥

इति खटकावर्धमान (८)

(सु०) खटकावर्धमान लक्षयति—खटकामुखयोरिति । खटकामुखयो पाण्यो मणिबन्धे स्वस्तिके वा अन्योन्याभिमुखत्वे वा खटकावर्धमानो भवति । अस्य विनियोगस्तु—ताम्बूलग्रहणादौ, कामिना प्रथमे रसे, शृङ्गार-रसप्रयोजकेऽर्थे, पुष्पाणा च ग्रथने च कार्य । मतान्तरे तु सत्यभाषणदौ कुमुदानामुत्पलाना कुन्ताना च रूपणे, शङ्खस्य धारणे च कार्य ॥२०२, २०३॥

इति खटकावर्धमान (८)

(क०) गजदन्तहस्तविनियोगे—एष इति प्रथमलक्षणलक्षितो निर्दिश्यते । अत शैलशिलोत्पाटादिषु विनियोगस्तस्यैवेति ज्ञातव्यम् । अत्राभिनयहस्ताना भरताद्युक्तासमस्तविनियोगाकथन नृत्तेऽभिनयहस्तानाम-प्राधान्यज्ञापनार्थम् । अथ नृत्तहस्तादीनामपि चतुरश्रादीना स्तनाद्या-कर्षणादभिनयदिवप्रदर्शनम्, "सूच्यन्तेऽन्ये साहचर्यात" इति पूर्वोक्त-

वक्षसोऽभिमुखौ सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ ।
कृत्वा नीतावधो यत्र सोऽवहित्थोऽभिधीयते ॥ २०८ ॥
दौर्बल्यौत्सुक्यनिःश्वासगात्रकार्श्येष्वसौ भवेत् ।

इत्यवहित्थ (१०)

मुकुलस्य कपित्थेन वेष्टनान्निषधो भवेत् ॥ २०९ ॥
शास्त्रार्थसम्यग्ग्रहणे स स्यान्निष्पेषणे तथा ।

स्यार्थस्य निर्वाहार्थमभिनये नृत्तस्य सनिपत्योपकारकाङ्गत्व दर्शयितु चेति मन्तव्यम् ॥ -२०४–२०७ ॥

इति गजदन्त (९)

(सु०) गजदन्त लक्षयति—**स्कन्धेति** । यत्र सर्पशिरसौ करौ स्कन्ध-कूर्पयो मध्यप्रदेश यदा दधाते तदा गजदन्त । मतान्तरमाह—**पर इति** । **परे**, आचार्या आकुञ्चितौ कूर्परौ ययो, तथाविधौ स्कन्धदेशे वर्तमानौ अन्योन्याभिमुखौ सर्पशीर्षकौ लक्ष्म जगु । अस्य विनियोगमाह—**एष इति** । **एष**, गजदन्त गतागतयुत सन् शैलोत्पाटने, वधूना वराणा च विवाहस्थाननयने, स्तम्भग्रहणे, अतिभारे च कार्य ॥ २०४–२०७ ॥

इति गजदन्त (९)

(सु०) अवहित्थ लक्षयति—**वक्षस इति** । यत्र शुकतुण्डाख्यौ हस्तौ पूर्वं वक्ष समुखौ, पश्चादधोमुखौ कृत्वा, अध प्रदेशे च यत्र नीतौ सोऽव-हित्थ । अस्य विनियोगस्तु—**दौर्बल्ये**, **औत्सुक्ये**, **नि श्वासे**, **गात्रकार्श्ये** च कार्य ॥ २०८, २०८- ॥

इत्यवहित्थ (१०)

(सु०) निषध लक्षयति—**मुकुलस्येति** । कपित्थेन सवेष्टनात् मुकुल एव **निषधो भवति** । अस्य विनियोगमाह—**शास्त्रार्थेति** । स , निषध , शास्त्रार्थादे

सम्यक्च रथापिते तथ्यमिदमित्यभिभाषणे ॥ २१० ॥
प्रथम गजदन्त तु निषध केचिदूचिरे ।
स शौर्यधैर्यगाम्भीर्यगर्वादिषु मतस्तथा ॥ २११ ॥

इति निषध (११)

उपर्युपरि विन्यस्तौ यत्रान्योन्यमधोमुखौ ।
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ पताकाख्यौ करौ स मकर स्मृतः ॥ २१२ ॥
स नक्रमकरादीना क्रव्याद्द्वीपिनामपि ।
सिंहादीनामभिनये नदीपूरस्य चेष्यते ॥ २१३ ॥

इति मकर (१२)

हसपक्षौ स्वस्तिकत्व प्राप्तौ यदि पराङ्मुखौ ।
वर्धमानस्तदा हस्तः कपाटोद्घाटने भवेत् ॥ २१४ ॥

सम्यगुग्रहणे, निष्पेषणे, सम्यक्स्थापिते, इद तथ्यमित्यभिभाषणे च कार्य । मतान्तरमाह—केचिदिति । केचित् आचार्या, प्रथम तु गजदन्त निषधमाहु । स शौर्यधैर्यगाम्भीयगर्वादिषु प्रयुज्यते ॥ -२०९–२११ ॥

इति निषध (११)

(सु०) मकर लक्षयति—उपरीति । यत्र पताकौ उपर्युपरि विन्यस्तौ अन्योन्यमधोमुखौ ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ च क्रियेते स मकर । अस्य विनियोगमाह—स इति । स, मकर नक्रमकरादीना जलजन्तूनाम्, क्रव्याद्द्वीपिना सिंहादीना मासभक्षिणाम्, नदीपूरस्य वाप्यादेरभिनयप्रदर्शने च कार्य ॥ २१२, २१३ ॥

इति मकर (१२)

(सु०) वर्धमान लक्षयति—हसपक्षाविति । यत्र हसपक्षौ स्वस्तिकत्व नीतौ, करौ च पराङ्मुखौ भवत, स वर्धमान. । अस्य विनियोगमाह—

विच्युतः स्वस्तिकस्तद्वद्वक्षःस्थलविदारणे ।
सर्पशीर्षौ हसपक्षस्थानेऽस्मिन्नपरे जगुः ॥ २१५ ॥
अपरेऽभ्युपजग्मुस्त स्वस्तिकेन विना कृतम् ।

इति वर्धमान (१३)

इति त्रयोदशसयुतहस्ता ।

पुरोमुखौ समस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ॥ २१६ ॥
स्थितौ वक्षःपुरोदेशे वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरे ।
चतुरश्राविति प्रोक्तौ स्रगाद्याकर्षणे करौ ॥ २१७ ॥

इति चतुरश्रौ (१)

कपाटेति । एष कपाटोद्घाटने कार्य । यदा विच्युत सन् स्वस्तिकत्वमाप्नोति, तदा वक्ष स्थलविदारणे प्रयुज्यते । मतान्तरमाह—सर्पशीर्ष इति । अपरे आचार्या, अस्मिन् वर्धमाने हसपक्षस्थाने सर्पशीर्षमाहु । परे त्वाचार्या त वर्धमान स्वस्तिकेन विना अभ्युपजग्मु ॥ २१४, २१५- ॥

इति वर्धमान (१३)

इति त्रयोदशसयुतहस्ता ।

(क०) नृत्तहस्तेषु चतुरश्रयोर्लक्षणे—पुरोमुखाविति । प्रयोक्ता यद्दिङ्मुखोहस्तयोरपि तद्दिङ्मुखत्वमेव पुरोमुखत्व द्रष्टव्यम् । न त्विन्द्र-दिङ्मुखत्व प्रयोक्तृसमुखत्व वा ॥ २१६ , २१७ ॥

इति चतुरश्रौ (१)

(सु०) अथ त्रिंशन्नृत्तहस्तान् लक्षयति—पुरोमुखाविति । प्रागभि-मुखौ समानस्कन्धकूर्परौ पूर्वोक्तखटकामुखौ वक्षसोऽष्टादशाङ्गुलन्तरे वक्ष - पुरोदेशे वर्तमानौ चतुरश्राख्यौ करौ भवत । तयोर्विनियोगस्तु—स्रगाद्याकर्षणे कार्यौ ॥ २१६-, २१७ ॥

इति चतुरश्रौ (१)

चतुरश्रीकृत्य पाण्योः कृतयोर्हंसपक्षयोः ।
उत्तानोऽधो व्रजत्येको वक्षोऽन्यो यात्यधोमुखः ॥ २१८ ॥
यदा स्याता तदोद्वृत्तौ तालवृन्तनिरूपणे ।
तावेव तालवृन्ताख्याववदन् नृत्तकोविदाः ॥ २१९ ॥
प्राङ्मुखौ हंसपक्षाख्यौ व्यावृत्तिपरिवर्तितौ ।
जयशब्दे प्रयोक्तव्यावुद्वृत्तौ मेनिरे परे ॥ २२० ॥

इत्युद्वृत्तौ (२)

भूत्वोद्वृत्तौ स्थितौ त्र्यश्रौ हंसपक्षौ स्वपार्श्वयोः ।
जातौ मिथः सम्मुखस्थतलौ तलमुखौ मतौ ॥ २२१ ॥
बुधैरभिदधाते तौ मधुरे मर्दलध्वनौ ।

इति तलमुखौ (३)

(क०) उद्वृत्तहस्तयोर्द्वितीयलक्षणे—व्यावृत्तपरिवर्तिताविति । व्यावृत्तोऽन्तर्वर्तित , परिवर्तितो बहिर्वर्तित इत्यर्थ ॥ २१८–२२० ॥

इत्युद्वृत्तौ (२)

(सु०) उद्वृत्तयोर्लक्षणमाह—चतुरश्रीकृत्येति । द्वौ हस्तौ चतुरश्रीकृत्य, तत तयो हसपक्षीकृतयो मध्ये एक उत्तान सन् यद्यधो गच्छति, अपर अधोमुख सन् वक्ष प्रदेशमागच्छति, तदा उद्वृत्ताख्यौ हस्तौ भवत । एतौ तालवृन्ताभिनये नियुज्येते । नृत्तकोविदा तावेव तालवृन्ताख्यावित्यवदन् । मतान्तरमाह—प्राङ्मुखाविति । सव्यापसव्यभ्रमणे व्यावृत्तपरिवर्तितेन त्यक्तौ हंसपक्षौ उद्वृत्ताविति परे मेनिरे । अनयोर्विनियोगस्तु—जयशब्दे प्रयोक्तव्याविति ॥ २१८–२२० ॥

इत्युद्वृत्तौ (२)

(सु०) तलमुखयोर्लक्षणमाह—भूत्वेति । यत्र हस्तौ उद्वृत्तौ भूत्वा,

अश्लिष्टहसपक्षाभ्या स्वस्तिकः स्वस्तिकौ करौ ॥ २२२ ॥

इति स्वस्तिकौ (४)

विप्रकीर्णौ तु तावेव सहसा स्वस्तिके च्युते ।
नीचाग्रावुन्नताग्रौ वा कुचाभ्या पुरतः स्थितौ ॥ २२३ ॥
पराङ्मुखौ हसपक्षौ विप्रकीर्णौ जगु परे ।

इति विप्रकीर्णौ (५)

पताकस्वस्तिक कृत्वा व्यावृत्तिपरिवर्तने ॥ २२४ ॥

तत त्र्यश्रौ विषमौ स्थितौ यौ, तौ हसपक्षौ परस्परसमुखतलौ जातौ चेत्, तदा तलमुखौ भवत । अनयोर्विनियोगमाह—बुधैरिति । बुधै , तौ तल्मुखौ मधुरे मर्दलध्वनौ, मृदङ्गनादे प्रयोगमभिदधाते ॥ २२१, २२१- ॥

इति तलमुखौ (३)

(सु०) स्वस्तिकयोर्लक्षणमाह—अश्लिष्टेति । अश्लिष्टाभ्याम् असयुक्तहस्तकाभ्या पूर्वोक्त स्वस्तिक कृतश्चेत्, तदा स्वस्तिकाख्यौ हस्तौ भवत ॥ -२२२ ॥

इति स्वस्तिकौ (४)

(सु०) विप्रकीर्णयोर्लक्षणमाह—विप्रकीर्णाविति । तावैव स्वस्तिकौ सहसा च्युतौ सन्तौ विप्रकीर्णावित्युच्येते । मतान्तरेणान्यथा लक्षयति—नीचाग्राविति । नीचमग्र ययो , तथाविधौ उन्नताग्रौ यदा कुचाभ्या पुरस्तात् विद्यमानौ हसपक्षौ पराङ्मुखौ असमुखौ चेत्, विप्रकीर्णावित्यन्ये अवादिषु ॥ २२३, २२३- ॥

इति विप्रकीर्णौ (५)

(क०) अरालखटकामुखयोर्लक्षणे—पताकस्वस्तिक कृत्वेति ।

ऊर्ध्वास्यौ पद्मकोशौ च व्यावृत्तिपरिवर्तने ।
क्रमात्कृत्वा यत्र वाममुत्तानारालमाचरेत् ॥ २२५ ॥
खटकामुखमन्य वाधोमुख चतुरश्रतः ।
स्वस्तिकेनाथवा यद्वा कृत्वारालौ करावुभौ ॥ २२६ ॥
खटकामुखसञ्ज्ञौ तावरालखटकामुखौ ।
वणिजा सचिवादीना वितर्केऽसौ प्रयुज्यते ॥ १२७ ॥
अन्ये त्वाहुरुरोग्रस्थः प्राङ्मुखः खटकामुखः ।
अरालः प्रोन्नताग्रोऽन्यस्तिर्यगीषत्प्रसारित' ॥ २२८ ॥
पार्श्वेऽन्यन्ययतो यद्वा स्वपार्श्वे चेत्करौ स्थितौ ।
तलान्तरौ तदा स्यातामरालखटकामुखौ ॥ २२९ ॥

इत्यरालखटकामुखौ (६)

पताकहस्तयो स्वस्तिकमित्यनेन मणिबन्धकृत स्वस्तिको गम्यते । विशेषानभिधानात् । व्यावृत्तिपरिवर्तने इत्यत्र कृत्वेत्यनुषञ्जनीयम् । तत पद्मकोशाविति द्विवचनोपादानेन स्वस्तिकत्व तयोर्नेष्यत इति ज्ञायते । अतस्तयोर्व्यावृत्तिपरिवर्तने क्रमात्कृत्वेत्यन्वय । अत्रापि पताकस्वस्तिकवदेव पद्मकोशयोरपि स्वस्तिक कृत्वा व्यावृत्तिपरिवर्तनयो क्रियमाणयोर्न चारुतातिशय इति मत्वा, अभिनवगुप्तपादैर्नलिनीपद्मकोशोक्तवर्तना कर्तव्येत्यवधारितम् । सा च यथा—

"अन्योन्यसमुखौ सन्तौ सश्लिष्टमणिबन्धकौ ।
पद्मकोशौ पृथक्प्राप्तौ व्यावृत्तिपरिवर्तने ॥
नलिनीपद्मकोशौ स्त"

इति वक्ष्यमाणनलिनीपद्मकोशानुगुणलक्षणानुसारेणात्र पद्मकोशयोर्व्यावृत्ति

भुजाग्रयोः कूर्परयोरसयो' सविलासयोः ।
सतो पताकौ व्यावृत्ति विधाय भवतो द्रुतम् ॥ २३० ॥
अधस्तलौ चेदाविद्धवक्त्रौ हस्तौ तदोदितौ ।
विक्षेपवलने प्राहु प्रयोग कृतिनस्तयो ॥ २३१ ॥

इत्याविद्धवक्त्रौ (७)

परिवर्तने कर्तव्ये इति नाट्याचार्यसप्रदायोऽवगन्तव्य । किचात्र पद्म कोशयो क्रियाया क्रमादित्युच्यते, तत्र पताकस्वस्तिकस्य पद्मकोशयोश्च वचनक्रमेणैव क्रियाक्रमस्यावगतत्वात्तदर्थमनर्थक क्रमग्रहण पद्मकोशयोर्व्या-वृत्तिपरिवर्तनक्रियाक्रमस्यापि पाठक्रमेणैवावगतत्वात्तदर्थमप्यनर्थक सदूर्ध्वे स्थयो पद्मकोशयोरेकस्य व्यावृत्तिमितरस्य परिवृत्ति तथा परिवर्तितस्य व्यावृत्तिमव्यावर्तितस्य परिवर्तन च क्रमात्कृत्वैतज्ज्ञापयतीति ग्रन्थकाराभि-प्रायो वेदितव्य ॥ -२२४–२२९ ॥

इत्यरालखटकामुखौ (६)

(सु०) अरालखटकामुखयोर्लक्षणमाह—**पताकेति** । पताकस्वस्तिका-नन्तर पूर्वोक्तव्यावृत्तिपरिवर्तने, तत ऊर्ध्वास्यौ ऊर्ध्वमुखौ, पद्मकोशौ च व्यावृत्ति-परिवर्तने क्रमात्कृत्वा, यत्र वामम्, वामहस्तमुत्तानमराल कुर्यात, अन्य खटका-मुख च अधोमुख कुर्यात् । तत चतुरश्र , अथवा स्वस्तिकेन, यद्वा अरालौ करौ कृत्वा, खटकामुखौ द्वौ करौ स्याता तदा अरालखटकमुखौ । असौ वणिजा, सचिवादीना वितर्के प्रयुज्यते । मतान्तरमाह—**अन्ये त्विति** । अन्ये आचार्या , खटकामुख कर पूर्वाभिमुख अग्रे तिष्ठन्, अन्यस्तु कर अराल अत्युन्नताग्र तिर्यक्प्रदेशे किंचित्प्रसारित , द्वावपि करौ पार्श्वव्यत्यासेन स्वपार्श्वे वा वक्ष्य-माणतलान्तरौ स्थितौ सन्तौ अरालखटकामुखौ भवेतामिति ॥ -२२४–२२९ ॥

इत्यरालखटकामुखौ (६)

(क०) आविद्धवक्त्रयोर्विनियोगे— **विक्षेपवलन इति** । विक्षेप

मध्यमासगताङ्गुष्ठौ चतुरश्रप्रदेशगौ ।
सर्पशीर्षौ क्रमात्तिर्यक्प्रसरन्तौ प्रदेशिनीम् ॥ २३२ ॥
बहि प्रसारिता धत्तो यदा सूचीमुखौ तदा ।
पताकौ प्रथम कार्यौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ २३३ ॥
भ्रान्त्वा प्रसारण चात्र विशेष केचिदूचिरे ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ सर्पशीर्षाकृती करौ ॥ २३४ ॥
रेचितस्वस्तिकौ केचिदूचुः सूच्यास्यलक्षणम् ।

इति सूच्यास्यौ (८)

सभ्रम । तेन वलन वक्रतया गमनम्, तस्मिन् ॥ २३०, २३१ ॥

इत्याविद्धवक्त्रौ (७)

(सु०) आविद्धवक्त्रयोर्लक्षणमाह—भुजाग्रयोरिति । भुजाग्रेषु कूर्परासेषु सविलासेषु सक्तौ द्वौ पताकौ करौ व्यावृत्ति विधाय, यदि अधस्तले भवेता तदा आविद्धवक्त्रौ हस्तौ उदितौ । कृतिन नृत्तशास्त्रज्ञा, तयो विक्षेपवलने, विक्षेपेण सभ्रमेण कार्यव्यग्रतया वलने गमने प्रयोग इत्याहु ॥ २३०, २३१ ॥

इत्याविद्धवक्त्रौ (७)

(क०) सूच्यास्ययोर्लणे—चतुरश्रप्रदेशगाविति । अत्र चतुरश्रयो प्रदेशो वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरो वक्ष पुरोदेश । तत्र गताविति तथोक्तौ । सर्पशीर्षौ क्रमात्स्वय तिर्यक्प्रसरन्तौ बहि प्रसारिता प्रदेशिनीं यदा धत्तस्तदा सूचीमुखावित्यन्वय ॥ २३२—२३४ ॥

इति सूच्यास्यौ (८)

(सु०) सूच्यास्ययोर्लक्षणमाह—मध्यमेति । मध्यमया सगतौ सलग्नौ, अङ्गुष्ठौ ययो , तथाविधौ चतुरश्रप्रदेशगौ सर्पशीर्षौ, क्रमात् तिर्यक् प्रसरन्तौ बहि.प्रसारिता प्रदेशिनीं यदा धत्त , तदा सूच्यास्यौ भवत । मतान्तरेण

प्रसारितोत्तानतलावुच्येते रेचितौ करौ ॥ २३५ ॥
अथवा रेचितौ प्रोक्तौ हसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
यद्वा रेचितयोर्लक्ष्म लक्षणे मिलिते इमे ॥ २३६ ॥
प्रयोज्यौ तौ नृसिहस्य दैत्यवक्षोविदारणे ।

इति रेचितौ (९)

एकेन चतुरश्रेण तौ स्यातामर्धरेचितौ ॥ २३७ ॥

इत्यर्धरेचितौ (१०)

विशेषमाह—पताकाविति । प्रथम पताकौ हस्तकौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ विधाय, तत भ्रान्त्वा प्रसारण चात्र केचित् विशेषमाहु । मतान्तरेण अन्यथा लक्षयति—मध्येति । मध्ये प्रसारिते अङ्गुष्ठे ययोस्तथाविधौ सर्पशीर्षौ हस्तौ रेचितस्वस्तिकौ चेत्तदा सूच्यास्ययोर्लक्षण केचित्कथयन्ति ॥ २३२–२३४ ॥

इति सूच्यास्यौ (८)

(क०) रेचितयोर्लक्षणे—**यद्वा रेचितयोर्लक्ष्म लक्षणे मिलिते इमे इति** । इमे पूर्वोक्ते द्वे लक्षणे मिलिते सती रेचितयोर्लक्ष्मेति तृतीय लक्षणम् । तौ तृतीयलक्षणलक्षितौ रेचितौ । नृसिंहस्य दैत्यवक्षोविदारणे प्रयोज्याविति तयोरेव विनियोग ॥ -२३५, २३६- ॥

इति रेचितौ (९)

(सु०) रेचितयोर्लक्षणमाह—**प्रसारितेति** । प्रसारितमुत्तानतल ययोस्तथाविधौ करौ रेचिताविच्युते । अथवा द्रुतभ्रामितौ, शीघ्र भ्रामितौ हसपक्षौ रेचिताविति । यद्वा मिलिते इमे लक्षणे रेचितयोर्लक्षणे ज्ञातव्ये । तौ नृसिहस्य दैत्यवक्षोविदारणे प्रयोज्यौ ॥ -२३९, २३६- ॥

इति रेचितौ (९)

(सु०) अर्धरेचितयोर्लक्षणमाह—एकेनेति । पूर्वोक्तरेचितहस्तकयोर्मध्ये एककर चतुरश्चेत्, तदा अर्धरेचितौ ॥ -२३७ ॥

इत्यर्धरेचितौ (१०)

उत्तानाधोमुखत्वाभ्या क्रमेण स्कन्धदेशतः ।
पताकौ यदि निष्क्रम्य नितम्बक्षेत्रवर्तिनौ ॥ २३८ ॥
रेचक कुरुतो हस्तौ नितम्बावुदितौ तदा ।

इति नितम्बौ (११)

बाहू व्यावर्तितेनोर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तितः ॥ २३९ ॥
स्वस्तिकाकृतिता नीतौ पताकौ पल्लवौ मतौ ।
शिथिलौ त्रिपताकौ तु केचिदत्र प्रचक्षते ॥ २४० ॥

(क०) नितम्बयोर्लक्षणे—उत्तानाधोमुखत्वाभ्या क्रमेणेति । उत्तानाधोमुखत्वे क्रमेण भवत । नैककालमेवेति मन्तव्यम् । अन्यथा द्वयोरुत्तानत्व द्वयोरप्यधोमुखत्व ताभ्यामित्युक्त क्रमेणेति पदमनर्थक स्यात् । हस्तयोस्तथाभावस्य विना क्रमेण सभवात् । एव हि सार्थकत्व भवति । पूर्वं यस्योत्तानत्व भवति तस्याधोमुखत्व, यस्याधोमुखत्व तस्योत्तानत्वमिति ज्ञायमान उत्तानाधोमुखत्वे क्रमेण सभवत । न हस्तयोर्यौगपद्येनोत्तानत्व-मधोमुखत्व चेति व्यवच्छेद्यस्य सभवात् । किंच क्रियावैचित्र्याच्छोभाति-शयलाभोऽपि भवति ॥ २३८, २३८ ॥

इति नितम्बौ (११)

(सु०) नितम्बयोर्लक्षणमाह—उत्तानेति । पताकहस्तौ क्रमेण उत्तानोऽ-धोमुखौ स्कन्धप्रदेशात् नि सृत्य, यदि नितम्बक्षेत्रे विद्यमानौ यदा वक्ष्यमाणरेचक कुरुत , तदा नितम्बाख्यौ हस्तकौ भवत ॥ २३८, २३८- ॥

इति नितम्बौ (११)

(सु०) पल्लवयोर्लक्षणमाह—बाहू इति । व्यावर्तितेनोपलक्षितौ पता-काख्यौ बाहू ऊर्ध्वं प्रसार्य, परिवर्तितेन स्वस्तिकाकृतिता नीतौ प्रापितौ पताकौ

नतोन्नतौ पद्मकोशौ शिथिलौ मणिबन्धयोः ।
स्वपार्श्वयो पुरस्ताद्वा पल्लवाववदन्परे ॥ २४१ ॥
पद्मकोशकरस्थाने पताकावपरे जगुः ।

इति पल्लवौ (१२)

पार्श्वदेशोत्थितौ पार्श्वमस्पृशन्तौ गतौ शिरः ॥ २४२ ॥
नितम्बवत्केशदेशान्निष्क्रम्य च पुनः पुन ।
पृथग्गतागतौ यौ तौ केशबन्धौ करौ मतौ ॥ २४३ ॥

इति केशबन्धौ (१३)

पल्लवावित्युच्यते । मतान्तरमाह—**शिथिलाविति** । अत्र पताकस्थाने शिथिलौ त्रिपताकाविति केचिदाहु । अन्ये तु पद्मकोशाख्यौ हस्तौ मणिबन्धयो श्लथत्वेन नतोन्नतौ स्वपार्श्वयो पुरस्ताद्वर्तमानौ पल्लवावित्याहु । पद्मकोशस्थाने पताकाविति केचित् ॥ २३९–२४१- ॥

इति पल्लवौ (१२)

(क०) केशबन्धयोर्लक्षणे—**नितम्बवदि**त्यतिदेशेनात्रापि क्रमेणोत्तानाधोमुखत्वाभ्यामित्येतदनुसधेयम् । एव पार्श्वदेशाच्छिर पर्यन्त गतौ तथा । **केशदेशान्निष्क्रम्य च पुनः पुनः पृथग्गतागताविति** । यदैक केशदेशा न्निर्गच्छति, तदा अन्य केशदेश प्रत्यागच्छति । एव पौन,पुन्येन **पृथग**तागतौ यौ हस्तौ तौ केशबन्धाविति समतौ ॥ -२४२, २४३ ॥

इति **केशबन्धौ** (१३)

(सु०) केशबन्धयोर्लक्षणमाह—**पार्श्वदेशेति** । यत्र करौ पार्श्वदेशादुत्थाय पार्श्वमस्पृशन्तौ शिर प्रदेश गतौ प्राप्तौ, पूर्वोक्तनितम्बहस्तकवत् केशप्रदेशात् नि सृत्य मुहुर्मुहु प्रत्येक गतागतौ यौ हस्तौ तौ **केशबन्धाविति** ॥-२४२,२४३॥

इति **केशबन्धौ** (१३)

कपोलांसललाटानां क्षेत्रे त्वन्यतमे स्थितौ ।
त्रिपताकौ करौ किंचित्तिर्यञ्चौ संमुखौ मिथः ॥ २४४ ॥
असकूर्परयो किंचिच्चलतोरूर्ध्वतस्तलौ ।
क्षणं भूत्वा प्रचलितौ ज्ञेयावुत्तानवञ्चितौ ॥ २४५ ॥
असकूर्परयोः किंचित्पतनं मन्वते परे ।

इत्युत्तानवञ्चितौ (१४)

पताकौ डोलितौ तिर्यक्प्रसृतौ तौ लताकरौ ॥ २४६ ॥
अनयो करयोः केशबन्धयोश्च नितम्बयोः ।
त्रिपताकाकृतिं केचिदाचार्याः प्रतिजानते ॥ २४७ ॥

इति लताकरौ (१५)

(क०) उत्तानवञ्चितयोर्लक्षणे—ऊर्ध्वतस्तलावित्यत्रोत्तानत्वं, प्रचलितावित्यत्र वञ्चितत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ २४४, २४५ ॥

इत्युत्तानवञ्चितौ (१४)

(सु०) उत्तानवञ्चितयोर्लक्षणमाह—कपोलेति । कपोलादीनामन्यतमे क्षेत्रे स्थितौ त्रिपताकौ हस्तौ, तिर्यक् गत्वा परस्परसमुखौ असकूर्परयो किंचित् चलतो ऊर्ध्वतस्तलौ प्रचलितौ सन्तावुत्तानवञ्चिताख्यौ भवत । केचित् असकूर्परयो किंचिन्नमनं मन्यन्ते ॥ २४४, २४९- ॥

इत्युत्तानवञ्चितौ (१४)

(सु०) लताकरयोर्लक्षणमाह—पताकाविति । यत्र पताकाख्यौ हस्तौ, डोलितौ तिर्यक् प्रसृतौ भवत , तदा लताकरौ स्त । अनयो करयो केशबन्धयो नितम्बयोश्च त्रिपताकाकृतिं केचिदाचार्या प्रतिजानते ॥ २४६, २४७ ॥

इति लताकरौ (१५)

स्पृशत्करिकराकारः पार्श्वयोश्चेल्लताकरः ।
उन्नतो दोलितोऽन्यस्तु कर्णस्थ खटकामुखः ॥ २४८ ॥
त्रिपताकोऽथवा यत्र करिहस्तममु विदु ।
नन्वन्यहस्तवत्कस्मान्नात्र द्विवचन कृतम् ॥ २४९ ॥
ब्रूमो यत्रैकशब्देन सजातीयावुभौ करौ ।
उक्तौ तत्र द्विवचन घटवच्चतुरस्रवत् ॥ २५० ॥
भिन्नशब्दौ विजातीयौ यौ वा द्विवचन तयोः ।
यथा घटपटौ स्यातामरालखटकामुखौ ॥ २५१ ॥

(क०) करिहस्तस्य लक्षणे—**स्पृशत्करिकराकार इति** । करिण. कर करिकर । स्पृशश्चासौ करिकरश्च, तस्याकार इवाकारो यस्येति बहुव्रीहि । यथा करी स्वकरेण पार्श्वस्थितद्रुमादि स्पृशति, तदा पार्श्वप्रसारितस्य तत्करस्य य आकारस्तमनुकुर्वाण इत्यर्थ । अत्र चतुराश्रादयो नृत्तहस्ता श्चतुरश्रावित्येव द्विवचनेनैवोद्दिष्टा । तथैव लक्ष्यन्ते लक्षयिष्यन्ते च नृत्तहस्तत्वाविशेषेऽप्यय करिहस्ताविति नोद्दिष्ट । किंतु करिहस्तश्चेत्ये कवचनेनोद्दिष्ट । तथैव 'करिहस्तममु विदु' इति लक्ष्यते च । तत्कथमुपपद्यते ? इत्यभिप्रायेण पृच्छति—**नन्वन्यहस्तवदिति** ।

अत्र द्विवचनाश्रयणे सजातीयार्थवाचकयोरेकरूपयो शब्दयोरेकशे षश्चतुरश्रावित्यादिषु निमित्तत्वेन स्वीकृत । तथा विजातीयार्थवाचकयोर्भिन्न रूपयो शब्दयोस्तु द्वन्द्व , 'अरालखटकामुखौ' इत्यत्र निमित्तत्वेन स्वीकृत । करिहस्त इत्यत्र तु द्वन्द्वैकशेषयोरेकतरासभवाद्द्विवचनानुपपत्तौ सत्यामेकवचन मेव सम्यगाश्रितमिति प्रतिपादयिष्यन् परिहरति—**ब्रूमो यत्रेत्यादिना** । सजातीयौ चरश्रत्वाद्याकारेण समानजातीयावुभौ करावेकशब्देन चतुरश्रादि- **कशब्देन** यत्रोक्तौ तत्र घटवत्, घटश्च घटश्च घटाविति । यथा चतुरश्रवत्,

करिहस्ताकृतिस्त्वेको दृश्यतेऽत्र लताकरः ।
इतिकर्तव्यता त्वन्या स्यादेकवचनं ततः ॥ २५२ ॥
न चात्र करिहस्तत्वमेकैकत्र घटत्ववत् ।
न चात्रैकः करीहस्तशब्दवाच्योऽपरः करः ॥ २५३ ॥
नैकशेषो न च द्वन्द्वो यतो द्विवचनं भवेत् ।
आश्रितं चैकवचनं मुनिना सर्वदर्शिना ॥ २५४ ॥

इति करिहस्तः (१६)

चतुरश्रश्च चतुरश्राविति यथा तथोद्वृत्तादिषु द्विवचनमेकशेषेण कृतमित्यर्थः । यौ वा करौ विजातीयौ विविधजातीयौ भिन्नशब्दवाच्यावित्यर्थः । तयोः करयोर्घटपटौ यथा स्यातां तथा अरालखटकामुखाविति द्विवचनं द्वन्द्वेन भवेदिति भावः ।

प्रकृते द्वन्द्वैकशेषयोरभावं दर्शयितुमाह—**करिहस्ताकृतिस्त्वेक इति**। द्वितीयस्य करस्य क उपयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—**इतिकर्तव्यता त्वन्येति**। अन्येति क्रियापरत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । अन्या द्वितीया करक्रिया । इतिकर्तव्यताङ्गमित्यर्थः । एकस्मिन्करे करिहस्ताकृतौ कृते सति ततो द्वितीयस्य खटकामुखस्य त्रिपताकस्य वा कर्णाभ्यर्णस्थिति करिकर्णानुकरणेन करिहस्तस्यैवोपकारिकेति तदङ्गत्वम् । ततः कारणादेकवचनमेव स्यादिति निगमनम् । एवमनभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह—**न चात्रेति**। प्रतिपादितेऽर्थे संमतिं दर्शयन्नाह—**आश्रितमिति**। यथाह **मुनिः**—

"समुन्नतो लताहस्तः पश्चात्पार्श्वविलोलितः ।
त्रिपताकोऽपरः कर्णे करिहस्तः प्रकीर्तितः ॥"

इति ॥ २४८–२५४ ॥

इति करिहस्तः (१६)

त्रिपताकौ कटीशीर्षे न्यस्ताग्रौ पक्षवञ्चितौ ।

इति पक्षवञ्चितौ (१७)

तौ पार्श्वाभिमुखाग्रौ तु पक्षप्रद्योतकौ मतौ ॥ २५५ ॥
उत्तानौ केचिदन्ये तूर्ध्वाङ्गुली च पराङ्मुखौ ।

(सु०) करिहस्तस्य लक्षणमाह—स्पृशन्निति । **करिकराकार** , करिहस्तवत् पार्श्वद्वय स्पृशन् लताकर , उन्नत्य डोलित सन् , अन्यस्तु कर्णे वर्तमान खटकामुख , अथवा त्रिपताको यत्र विद्यते तदा अमु करिहस्तमाहु । आक्षिपति—**नन्विति** । यथा अन्येषु केशबन्धादिषु हस्तेषु यथा द्विवचनद्योतक कृत तथात्र करिहस्ते कस्मान्न कृतम् ? उत्तरमाह—**ब्रूम इति** । यत्र एकशब्देन समानजातीयौ डोलाकरावित्युच्येते, तत्र द्विवचनम् । यथा घटवत् , चतुरश्रवत् । **भिन्नशब्दाविति** । यौ वा विजातीयौ करौ **भिन्नशब्दौ** भिन्नशब्दप्रतिपादकौ तयो घटपटावितिवत्स्यात् । यथा—अरालकटमुखौ । **अत्र** तु करिहस्तके एक एव लताकर , करिहस्ताकृति दृश्यते । तस्य इतिकर्तव्यता तु अन्या स्यात् । तस्मादेकवचन भवेदिति । द्विवचनप्रदेशवैलक्षण्यमाह—**न चात्रेति** । यथा एकैकत्र घटत्व तथा करिहस्तत्वमेकैकत्रेति समायातम् । **द्विवचनस्येति** । इतिकर्तव्यतासहितस्य अन्यस्य करिहस्तत्वात् । न चैकस्य करिहस्तशब्दवाच्यत्वम्, अपरस्य करस्य नैकशेषद्वन्द्वादि विद्यते । **येन** द्विवचन स्यात् । **भरतेन** च एकवचनेनैव निर्देश कृत । तस्मादेकवचनमेव न्याप्यमिति ॥ २४८–२५४ ॥

इति करिहस्त (१६)

(सु०) पक्षवञ्चितयोर्लक्षणमाह—त्रिपताकाविति । एक कर कटिन्यस्ताग्र , अन्य पार्श्वे न्यस्ताग्र , तथाविधौ द्वौ त्रिपताकौ हस्तौ पक्षवञ्चितौ भवत ॥ २५४- ॥

इति पक्षवञ्चितौ (१७)

(क०) पक्षप्रद्योतकयोर्लक्षणे—**शोभेते चैतौ प्राग्भ्यामनन्तरमिति** ।

हस्तौ भणन्ति शोभेते चैतौ प्राग्भ्यामनन्तरम् ॥ २५६ ॥

इति पक्षप्रद्योतकौ (१८)

उपवक्षस्थल हसपक्षे गच्छति पार्श्वतः ।
सविलासोऽपरस्तिर्यक्प्रसृतश्चेल्लताकरः ॥ २५७ ॥
क्रमादङ्गान्तरेणैव दण्डपक्षौ तदा करौ ।
हस्तप्रसारण त्वत्र युगपन्मेनिरेऽपरे ॥ २५८ ॥

इति दण्डपक्षौ (१९)

एताविल्यूर्ध्वाङ्गुली च पराङ्मुखाविति तृतीयपक्षोक्तौ । प्राग्भ्यामित्युत्तानौ केचिदिति द्वितीयपक्षोक्ताभ्याम् । अत्र चकार प्राग्भ्यामित्यनेन प्रथम-पक्षोक्तयो समुच्चयार्थ योजनीय पाग्भ्या चेति । तेनायमर्थ । कटी-शीर्षन्यस्ताग्रौ त्रिपताकौ प्रथम पार्श्वाभिमुखाग्रौ कृत्वा तदनन्तरमुत्तानौ कृत्वा तत परमूर्ध्वाङ्गुली पराङ्मुखौ च कृतौ चेच्छोभातिशयो भवतीति ॥ -२५५–२५६ ॥

इति पक्षप्रद्योतकौ (१८)

(सु०) पक्षप्रद्योकयोर्लक्षणमाह—**ताविति**। तावेव पक्षवञ्चितौ पार्श्वाभि-मुखाग्र ययो , तथाविधौ पक्षप्रद्योतकावित्युच्यते। मतान्तरमाह—**उत्तानाविति**। केचित्तु उत्तानौ पक्षवञ्चितौ पक्षप्रद्योतकावित्याहु । केचित् उर्ध्वाङ्गुली पराङ्मुखौ च हस्तौ पक्षप्रद्योतकाविति भणन्ति। अन्ये च पक्षप्रद्योतकौ प्रकृताभ्या वञ्चितकाभ्यामनन्तर शोभा प्राप्नुत इति ॥ -२५५–२५६ ॥

इति पक्षप्रद्योतकौ (१८)

(सु०) दण्डपक्षयोर्लक्षणमाह—**उपवक्ष स्थलमिति**। हसपक्षे हस्ते पार्श्वप्रदेशात् वक्ष स्थलसमीप याति, अपरो हस्तो लताकरतामेत्य, सविलास सन् तिर्यक् प्रसृतश्चेत् , यदा क्रमेण अङ्गान्तरेणाप्येव भवति, तदा दण्डपक्षकौ

अधोमुखौ कटिक्षेत्रे स्थित्वा न्यञ्चितकूर्परौ ।
पताकौ तिर्यगूर्ध्वं द्रागगतौ गरुडपक्षकौ ॥ २५९ ॥
त्रिपताकाविमौ कैश्चिदुक्तौ न तु मुनेर्मतौ ।

इति गरुडपक्षकौ (२०)

भालस्थलमुरोदेशात्प्राप्य तत्पार्श्वमागतौ ॥ २६० ॥
मण्डलभ्रान्तिविततावूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ।
ललाटप्राप्तिपर्यन्तमन्ये लक्ष्मानयोर्जगुः ॥ २६१ ॥
चक्रवर्तनिकेत्येतौ प्रसिद्धौ नृत्तवेदिनाम् ।

इत्यूर्ध्वमण्डलिनौ (२१)

हस्तौ भवत । मतान्तरमाह—**हस्तेति**। केचित् अत्र समकालमेव हस्त-प्रसारणमाहु ॥ २५७–२५८ ॥

इति दण्डपक्षौ (१९)

(सु०) गरुडपक्षकयोर्लक्षणमाह—**अधोमुखाविति**। पताकौ हस्तौ अधोमुखौ कटिभागे स्थित्वा, नतकूर्परौ विशतौ तिर्यगूर्ध्वं च यदि शीघ्र भवत तौ **गरुडपक्षकौ**। मतान्तरमाह—**त्रिपताकाविति**। कैश्चिदाचार्यैं त्रिपताकाभ्या गरुडपक्षौ कार्यावित्युक्तौ, तौ मुनिना नाभ्युपगताविति ॥ २५९, २५९- ॥

इति गरुडपक्षकौ (२०)

(क०) ऊर्ध्वमण्डलिनोर्लक्षणे—उरोदेशात्पार्श्वं प्राप्य भालस्थलमागतावित्यन्वय । अत्र वक्षोदेशाद्व्यावर्तितकरणपूर्वक स्व स्व पार्श्वं प्राप्य ललाट प्रदेशमागतौ । ततो मण्डलवद्भ्रान्त्या प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनाविति केषाचिन्मतम्। **अन्ये तु, अनयोः**; ऊर्ध्वमण्डलिनो । **ललाटप्राप्तिपर्यन्त लक्ष्म जगुरिति**; तावतैवोर्ध्वमण्डलित्वस्य च निष्पन्नत्वादिति तेषामभिप्राय. । मण्डल

तौ पताकाकृती पार्श्वन्यस्तावन्योन्यसमुखौ ॥ २६२ ॥
पार्श्वमण्डलिनावुक्तावन्ये त्वाहुः स्वपार्श्वयोः ।
आविद्धभ्रामितभुजौ पार्श्वमण्डलिनाविति ॥ २६३ ॥
कक्षवर्तनिकेत्येतौ मन्वते नृत्तवेदिनः ।

इति पार्श्वमण्डलिनौ (२२)

भ्रान्तिविततत्वमूर्ध्वमण्डलिनो स्वरूपमिति च तेषा मतम् । यत ऊर्ध्वमण्डलिनावेव **चक्रवर्तनिकेति** नृत्तवेदिना प्रसिद्धौ भवत ॥ २६०, २६१- ॥

इत्यूर्ध्वमण्डलिनौ (२१)

(सु०) ऊर्ध्वमण्डलिनोर्लक्षणमाह—**भालस्थलमिति** । तावुभौ करौ उर॰प्रदेशात् भालस्थलमागत्य भालस्थलपार्श्वता गतौ, मण्डलाकारेण स्थितौ विस्तृतौ च **ऊर्ध्वमण्डलिनौ** करौ भवत । मतान्तरमाह—**ललाटेति** । अन्ये तु ललाटावधिपर्यन्तमनयोर्लक्षणमाहु । एतौ **चक्रवर्तनिकेति** नृत्तवेदिना प्रसिद्धौ भवत ॥ -२६०, २६१- ॥

इत्यूर्ध्वमण्डलिनौ (२१)

(क०) पार्श्वमण्डलिनोर्द्वितीयलक्षणे—**आविद्धभ्रामितभुजाविति** । अत्राविद्धशब्देनावेष्टितकरणपूर्विका वर्तना गम्यते । तयो स्वस्वपार्श्वयोर्भ्रामितभुजावित्यनेन पार्श्वमण्डलिनोरन्वर्थता दर्शिता भवति॥ २६२,२६३ ॥

इति पार्श्वमण्डलिनौ (२२)

(सु०) पार्श्वमण्डलिनोर्लक्षणमाह—**ताविति** । यत्र तावेव पताकाकृती पार्श्वन्यस्तौ अन्योन्यसमुखौ **पार्श्वमण्डलिनौ** भवत । मनान्तरमाह—**अन्ये त्विति** । अन्ये तु, आचार्या, स्वस्वपार्श्वयो पूर्वोक्तविधिलक्षणवन्तौ आविद्धभ्रामितौ भुजौ ययो, तथाविधौ पार्श्वमण्डलिनावित्याहु । एतौ नृत्यवेदिन **कक्षवर्तिनिकेति** मन्वते ॥ २६२, २६३- ॥

इति पार्श्वमण्डलिनौ (२२)

युगपत्करणे कृत्वोद्वेष्टित चापवेष्टितम् ॥ २६४ ॥
यातौ स्वपार्श्वे वक्षस्तो भ्रान्त्या मण्डलवत्क्रमात् ।
वक्षोऽभिव्युत्क्रमात्प्राप्तावुरोमण्डलिनौ करौ ॥ २६५ ॥
अनयोर्भ्रमण प्राहुरन्ये वक्षस्थलस्थयोः ।
उरोवर्तनिकात्वेन प्रसिद्धौ तद्विदामिमौ ॥ २६६ ॥
हसपक्षौ परे प्राहुरूर्ध्वमण्डलिषु त्रिषु ।

इत्युरोमण्डलिनौ (२३)

(क०) उरोमण्डलिनोर्लक्षणे—**उद्वेष्टितमपवेष्टित च करणे युगपत्कृत्वेति** । एकेन हस्तेनोद्वेष्टितमन्येनापवेष्टित च कृत चेत्करणद्वयस्य यौगपद्य सभवति । तथा चैकस्यागमनेऽन्यस्य गमन कर्तव्यमिति भिन्नरूपाभ्या वर्तनाभ्या वक्षस्तो वक्ष प्रदेशात्स्वपार्श्वयो पार्श्वदेशात्प्रति मण्डलवद्भ्रान्त्या मण्डलाकारभ्रमणेन यातौ गतौ, ततो वक्षो वक्ष स्थलमाभिमुख्येन व्युत्क्रमादुपक्रान्त क्रममुल्लङ्घ्य प्राप्तौ । अयमर्थ —उद्वेष्टितोपक्रमेण स्वपार्श्वगतो हस्त आवेष्टितेन वक्ष प्राप्नोति । तथावेष्टितोपक्रमेण स्वपार्श्वगतश्चोद्वेष्टितेन वक्ष प्राप्नोतीति । हसपक्षौ परे प्राहुरित्यनेन प्रथम पताकाविति मन्तव्यम् ॥ -२६४—२६६- ॥

इत्युरोमण्डलिनौ (२३)

(सु०) उरोमण्डलिनोर्लक्षणमाह—युगपदिति । यत्र समकालमेवोद्वेष्टितमपवेष्टित च करण यातौ गच्छतौ स्वपार्श्वस्थौ मण्डलभ्रमण कृत्वा, पुन पुन वक्ष प्राप्तौ उरोमण्डलिनौ भवत । मतान्तरमाह—अन्ये इति । अन्ये, आचार्या, अनयो वक्षस्थलस्थयो भ्रमण प्राहु । इमौ नृत्तविदाम्, उरोवर्तनिकात्वेन प्रसिद्धौ । मतान्तरमाह—पर इति । परे, आचार्या, ऊर्ध्वमण्डलिनमारभ्य त्रिषु हस्तकेषु हसपक्षावित्याहु ॥ -२६४—२६६- ॥

इत्युरोमण्डलिनौ (२३)

एकत्रोरःस्थितोत्ताने ऽन्यस्मिन्पार्श्वप्रसारिते ।। २६७ ।।
व्यावर्तितेनालपद्मीकृत्वोरस्थो यदा करः ।
स्वपार्श्वे नीयते ऽन्यस्तूद्वेष्टितक्रियया करः ।। २६८ ।।
तदैवारालतां प्राप्य यात्युरो मण्डलाकृतिः ।
अन्योऽप्येव कराभ्यासादुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ।। २६९ ।।

इत्युर पार्श्वार्धमण्डलौ (२४)

एक वर्तनयाराल तथान्यमलपल्लवम् ।
हस्त मुहुः क्रमात्कृत्वा क्रियते स्वस्तिकाकृती ।। २७० ।।

(क०) उर पार्श्वार्धमण्डलयोर्लक्षणे—**एकत्र;** एकस्मिन् हस्त **उरः-स्थितोत्ताने** सति, उर स्थितश्चासावुत्तानश्चेति समास । अन्यस्मिन् हस्ते प्रसारिते सति। अत्रानुक्तमप्युत्तान इत्यूहनीयम् । अन्यथा अन्यस्थावेष्टि-तक्रियया कर इति वक्ष्यमाणावेष्टितक्रियोचितसनिवेशाभावेनाशोभावहत्व स्यात् । एवमन्य करस्तदैवारालता प्राप्य मण्डलाकृति सन् उरो यातीति सबन्ध । तदैवेति। यदोरस्थ कर स्वपार्श्वे नीयते पार्श्वप्रसारितोऽपि करस्तत्समसय एवोरो यातीत्यर्थ ।। -२६७–२६९ ।।

इत्युर पार्श्वार्धमण्डलौ (२४)

(सु०) उर पार्श्वार्धमण्डलयोर्लक्षणमाह—एकत्रेति । एकस्मिन् हस्ते उत्तानाग्रे उर स्थिते सति, अन्यस्मिन् पार्श्वे प्रसारिते सति, यदैक करो व्यावर्तितेन अलपद्म कृत्वा स्वपार्श्वं प्राप्यते, अपर उद्वेष्टनेन तस्मिन्नेव समये अरालो भूत्वा मण्डलाकृतिर्भवति । अन्योऽप्येवमेव, एव रूपकराभ्या सात् उर पार्श्वार्धमण्डलाख्यौ करौ भवत ।। -२६७–२६९ ।।

इत्युर पार्श्वार्धमण्डलौ (२४)

(क०) मुष्टिकस्वस्तिकयोर्लक्षणे—**एक वर्तनयारालमिति**। वर्तनया

खटकामुखहस्तौ चेन्मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ।
कपित्थौ शिखरौ मुष्टी चाथ वा स्वस्तिकाकृती ॥ २७१ ॥

इति मुष्टिकस्वस्तिकौ (२५)

अश्लिष्टस्वस्तिकौ सन्तौ व्यावृत्तक्रियया करौ ।
मिथः पराङ्मुखौ कृत्वा यौ कृतौ पद्मकोशकौ ॥ २७२ ॥
नलिनीपद्मकोशौ तावपरे त्वन्यथा जगुः ।
अन्योन्यसमुखौ सन्तौ सश्लिष्टमणिबन्धकौ ॥ २७३ ॥
पद्मकोशौ पृथक्प्राप्तौ व्यावृत्तिपरिवर्तने ।
नलिनीपद्मकोशौ स्तः केऽप्याहुः पद्मकोशयो ॥ २७४ ॥
व्यावृत्त्या परिवृत्त्या च जान्वन्तिकगताविमौ ।
स्कन्धयोः स्तनयोर्यद्वा जानुनोर्निकट गतौ ॥ १७५ ॥

मणिबन्धाकुञ्चनप्रभवया आवेष्टितवर्तनयेत्यर्थ । अरालकरणे तस्या सगतत्वात् **तथान्यमलपल्लवमिति** । तथेति, तदुचितवर्तनयेत्यर्थ । अत्रालपल्लवकरणे सगतया मणिबन्धाकुञ्चनप्रभवयोद्वेष्टितवर्तनयेति द्रष्टव्यम् । अत्र खटका मुखादीना पारपर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्तेष्वन्यतमप्रयोगेऽपि मुष्टिकस्वस्तिकव्यपदेश उपपन्न इति तद्विदा मतम् ॥ २७०, २७१ ॥

इति मुष्टिकस्वस्तिकौ (२५)

(सु०) मुष्टिकस्वस्तिकयोर्लक्षणमाह—एकमिति । एक हस्त वर्तनया सह अराल कृत्वा, तथा अन्यम् अलपल्लव मुह्रु क्रमात् विधाय, खटकामुखाकृती द्वौ हस्तौ स्वस्तिकाकृती क्रियेते चेत्तदा मुष्टिकस्वस्तिकौ भवत ॥ २७०, २७१ ॥

इति मुष्टिकस्वस्तिकौ (२५)

(क०) नलिनीपद्मकोशयोर्द्वितीयलक्षणे — **व्यावृत्तिपरिवर्तने पृथ-**

विवर्तितौ पद्मकोशौ तल्लक्ष्मेत्यवदन् परे ।

इति नलिनीपद्मकोशौ (२६)

उद्वेष्टितक्रियौ वक्षःक्षेत्रस्थावलपल्लवौ ॥ २७६ ॥

स्कन्धान्तिकमथोपेत्य प्रसृतावलपद्मकौ ।

इत्यलपल्लवौ (२७)

वप्राप्ताविति । अन्योन्यसमुखयो सश्लिष्टमणिबन्धयो पद्मकोशयोरेको व्यावृत्तिमन्य परिवर्तन च युगपदेव पृथक्कुरुत इत्यर्थ ॥ २७२–२७५ ॥

इति नलिनीपद्मकोशौ (२६)

(सु०) नलिनीपद्मकोशयोर्लक्षणमाह—**अश्लिष्टेति** । **अश्लिष्टस्वस्तिकौ**, असयुक्तस्वस्तिकौ सन्तौ करौ व्यावृत्तक्रियया मिथ परस्पर पराङ्मुखौ कृत्वा, यावलपल्लवौ क्रियेते, तौ **नलिनीपद्मकोशौ** भवेताम् । मतान्तरमह—**अपरे त्विति** । अपरे, आचार्यास्तु अन्योन्यसमुखौ सन्तौ व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या पृथक् गतौ पद्मकोशावेव **नलिनीपद्मकोशौ** स्त इत्याहु । अन्यन्मतमाह—**केऽपीति** । केऽपि, आचार्या, व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या जानुसमीपगमनात् नलिनीपद्मकोशावित्यूचिरे । मतान्तरमाह—**पर इति** । **परे**, स्कन्धयो, यद्वा जानुनोश्च निकट गतौ प्राप्तौ विवर्तितौ पद्मकोशौ नलिनीपद्मकोशयोर्लक्षण प्राहु ॥ २७२–२७९- ॥

इति नलिनीपद्मकोशौ (२६)

(सु०) अलपल्लवयोर्लक्षणमाह—**उद्वेष्टितेति** । उद्वेष्टन व्यावर्तन सद्यो भ्रमणमिति यावत् । तेन उपलक्षितौ वक्ष क्षेत्रस्थौ अलपल्लवौ करौ यस्यास्ताम् । तत स्कन्धसमीपमागत्य यदा प्रसरण प्राप्त, तदा **अलपल्लवौ** भवेताम् ॥ -२७६, २७६- ॥

इत्यलपल्लवौ (२७)

प्रसार्य स्कन्धयोः स्कन्धाभिमुखप्रचलाङ्गुली ॥ २७७ ॥
वर्तितावलपद्मौ चेदुल्बणौ भणितौ तदा ।

इत्युल्बणौ (२८)

पल्लवौ शीर्षदेशस्थौ ललितौ कलितौ बुधैः ॥ २७८ ॥
चतुरश्रीमभञ्जन्तौ शिरस्थावचलौ करौ ।
ललितावपरे प्राहुरन्ये तु खटकामुखौ ॥ २७९ ॥
शनैः प्राप्य शिरोऽन्योन्यलग्नाग्रौ ललितौ विदुः ।

इति ललितौ (२९)

कूर्परस्वस्तिकयुतौ लताख्यौ वलितौ मतौ ॥ २८० ॥

(सु०) उल्बणयोर्लक्षणमाह—**प्रसार्येति**। स्कन्धाभिमुखे प्रचला चञ्चला अङ्गुलयो ययो, तथाविधौ करौ स्कन्धयो प्रसार्य वर्तनायुक्तौ अलपल्लवौ क्रियते चेत्, तदा उल्बणौ भणितौ उक्तौ ॥ -२७७, २७७- ॥

इत्युल्बणौ (२८)

(सु०) ललितयोर्लक्षणमाह—**पल्लवाविति**। **शीर्षदेशस्थौ**, शीर्षप्रदेश-वर्तमानौ बुधै ललिताविति कलितौ ज्ञातौ। मतान्तरमाह—**चतुरश्रीमिति**। चतुरश्रत्वमभजन्तौ अनाश्रयन्तौ शिरस्थानस्थितौ अचलौ करौ ललिता-विति। मतान्तरमाह—**अन्ये त्विति**। अन्ये तु, आचार्या खटकामुखौ शनै मन्द, शिर प्राप्य, अन्योन्यलग्नाग्रौ, परस्परमिलिताग्रौ ललिता-वित्याहु ॥ -२७८, २७९- ॥

इति ललितौ (२९)

(सु०) वलितयोर्लक्षणमाह—**कूर्परेति**। लताख्यौ करौ कूर्परस्वस्ति-कयुक्तौ वलितावित्युच्येते। मतान्तरमाह—**पर इति**। **परे**, आचार्या, मूर्ध्नि

शयनार्थेऽङ्गुलिस्फोटे स्त्रीणामनुनये तथा ॥ २८४ ॥
नास्तीत्यर्थेऽपि सयुज्य वियुक्त शिखरद्वयम् ।

इति द्विशिखर (सयुतहस्त) (२)

पृथग्दक्षिणवामौ चेद्वरदाभयदौ करौ ॥ २८५ ॥
अरालौ कटिपार्श्वस्थौ तदोक्तौ वरदाभयौ ।

इति वरदाभयौ (नृत्तहस्तौ) (३)

इति मतान्तरोक्तास्त्रयो हस्ता ।

प्रदर्शनार्थमुक्तेय हस्ताना सप्ततिर्मया ॥ २८६ ॥
आनन्त्यादभिनेयाना सन्त्यनन्ताः परे कराः ।

द्विशिखर करो भवति । अस्य विनियोगस्तु—स्वापनार्थे, अङ्गुलिस्फोटे, तथा स्त्रीणामनुनये, नास्तीत्यर्थे च कार्य ॥ २८४- ॥

इति द्विशिखर (सयुतहस्त) (२)

(क०) मतान्तरोक्ताना निकुञ्चकादीना त्रयाणा कराणा लक्षणानि सविनियोगमाह—**पताको मध्यमामूल इत्यादिना** ॥ -२८३–२८५- ॥

इति वरदाभयौ (नृत्तहस्तौ) (३)

इति मतान्तरोक्तास्त्रयो हस्ता ।

(सु०) वरदाभययोर्लक्षणमाह—**पृथगिति** । सयुज्य वियुक्त शिखरद्वय पृथक् दक्षिणे वामे च स्थित चेत्, तदा वरदाभयौ भवत । कटीशीर्षस्थौ अरालावपि वरदाभयाविति ॥ २८५ ॥

इति वरदाभयौ (नृत्तहस्तौ) (३)

इति मतान्तरोक्तास्त्रयो हस्ता ।

(क०) निगमयति—**प्रदर्शनार्थमिति** । अभिनयदिक्प्रदर्शनार्थमिय हस्ताना सप्ततिरुक्तेत्युक्ते सति न साकल्येनोक्ता हस्ता इति प्रतीयते । असाकल्येनोक्तौ सत्या कति हस्ता इत्याकाङ्क्षायामाह—**सन्त्यनन्ताः परे**

करा इति । साकल्येनाकथन आनन्त्यमेव हेतुर्द्रष्टव्य । आनन्त्यमेव कुत इत्याकाङ्क्षायामाह— **आनन्त्यादभिनेयानामिति । अभिनेयानाम्**, जातिक्रियागुणद्रव्यरूपाणा पदार्थानाम् । तेषामानन्त्यमेव हस्तानन्त्ये हेतुरुक्त । एतेन प्रत्यर्थं हस्तोऽपि भिन्न इत्यभिप्राय सूचितो भवति । नन्वेव तर्हि भूयसामप्यर्थानामेकैकेन सूचीमुखादिना भरतादिभि कृतमभिनयप्रदर्शन कथमिति चेदुच्यते । न हि तेषामप्येक एव सूचीमुखादिर्बह्वर्थप्रदर्शकोऽभिमत । किंतु करणकर्मस्थानप्रचारक्रियादिभेदात्प्रत्यर्थं भिन्न एवेत्यभिमत । एकत्वव्यवहारस्तु सक्षेपार्थं वृक्षादिशब्दवत्प्रकृतिसारूप्याद्द्रष्टव्य । यथा वृक्षशब्दे विभक्त्यादिभेदात्प्रत्यर्थं भिन्नेऽपि लौकिकानामेकोऽयमिति व्यवहार, तथा पताकादावपि प्रकृतिसारूप्यादेकत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य । क्वचिदनेकेष्वप्यर्थेष्वेकरूपकरणस्थानादियुक्तस्य हस्तस्य प्रयोगदर्शन त्वनेकार्थानामक्षादिशब्दाना प्रयोगवदवगन्तव्यम् । एव सति हस्तसप्ततिवचन सक्षेपाभिप्राय मन्तव्यम् । अयमेवार्थोऽभिनवगुप्तपादैर्भारतीयविवृतौ प्रपञ्चित, विवृतश्च सयुतहस्तनिगमनावसरे । यथा—"असयुतास्तावदेते भवन्ति । न ह्येतेऽसयुता एव । नाप्येत एव कोहलादिभिरन्येषा दर्शनात्" इत्युपक्रम्य, "तथाहि, कूर्पराधी[1]तत्रिपताकेन पार्श्वे खटकामुखेन च स्त्रीणामभिनय इति, खटकेन कर्णान्तमागच्छता वामेन च कपित्थमुष्ट्यान्यतरेण बाणमोक्ष" इति च । अत्र स्त्रीदर्शने नैकस्त्रिपताको नैक खटकामुखो वा । किं तूभयसनिवेशवानेको हस्त । तथा बाणमोक्षाभिनये नैक खटको नापि मुष्टिकपित्थयोरन्यतर । अपि तु तत्सनिवेशविशेषवानन्यो हस्त । तथा मुनिनापि—

"अङ्गाद्यभिनयस्येह यो विशेष क्वचित् क्वचित् ।
अनुक्त उच्यते यस्मात्स चित्रोऽभिनय स्मृत" ॥

इति प्रपञ्चित ॥ २८६- ॥

[1] कूर्पराधिक० इत्यपि पाठो दृश्यते.

लोकवृत्तानुसारात्तेऽप्यूह्यन्तामनया दिशा ॥ २८७ ॥
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैरुपाङ्गैरुपबृंहिताः ।
प्रत्यङ्गैश्च कराः कार्या रसभावप्रदर्शकाः ॥ २८८ ॥

(क०) एव हस्तानामानन्त्ये सिद्धे तत्राप्रसिद्धहस्तपरिज्ञाने लोक प्रमाणयन्नाह—**लोकवृत्तानुसारात्तेऽप्यूह्यन्तामनया दिशेति** । तथा चाह **मुनि**.—

"नोक्ता ये च मया ह्यत्र लोकाद्ग्राह्यास्तु ते बुधै ।
लोको वेदास्तथाध्यात्म प्रमाण त्रिविध स्मृतम् ।
तस्मान्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाण लोक इष्यते ।"

इति । अत्रेदमुपह्वरम्—अभिनयानन्त्याद्धस्तानन्त्येऽपि स्वबुद्ध्या लोकतो वानुक्तहस्तकल्पनाया करणप्रचारादिभि सयुतत्वेनासयुतत्वेन वा सनिवेशविशेष एव कल्पनीय, न तूक्तपताकादिव्यतिरिक्तो हस्त । उक्तरीत्या कल्पितस्य तावत्येव हस्तान्तरसिद्धे कचिदप्यर्थे यथा तथा वा धर्मिद्वयाश्रयणेन यथाशोभमभिनीय पताकादिष्वन्यतमे पर्यवस्येदिति । ननु क्वचिदेकस्याप्यर्थस्य बहवो हस्ता सभवन्ति, तत्र केनाभिनय कर्तव्य इति चेदुच्यते । प्रयोगे पूर्वापरसगतत्वेन य शोभाकारी करस्तेनाभिनय कर्तव्य इति मन्तव्यम् । यथाह **भरतः**—

"अर्थस्यैकस्य भूयास सभवन्ति यदा करा ।
शोभाकारी तदा तत्र कर कार्यं प्रयोक्तृभि" ॥

इति ॥ २८७ ॥

(क०) अभिनये त्वङ्गान्तरापेक्षया हस्तानामेव प्राधान्य दर्शयितुमाह—**नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैरिति** । अत्राद्यशब्देन तारापुटादीन्युपाङ्गान्त-

उत्तमेष्वभिनेयेषु ललाटक्षेत्रचारिणः ।
वक्षःस्था मध्यमेषु स्युरधमेषु त्वधो मताः ॥ २८९ ॥
अन्यैरुक्ता व्यवस्थेयमुत्तमाद्यभिनेतृषु ।
उत्तमे सनिकृष्टाः स्युर्मध्यमे मध्यसस्थिताः ॥ २९० ॥
अधमे त्वभिनेये स्युर्विप्रकृष्टचराः कराः ।

राणि गृह्यन्ते । मुखे रागस्यानुपाङ्गत्वेऽपि नेत्राद्युपाङ्गसाहचर्यादुपाङ्गत्वमुपचर्यते । प्रत्यङ्गैश्चेत्यत्र चकारेणाङ्गान्यपि समुच्चीयन्ते । तेन शिरश्चरणादीन्यप्यङ्गान्यभिनये हस्तानामुपबृहकत्वादुपसर्जनानि भवन्तीत्यर्थ । हस्तानामप्युपाङ्गाद्युपबृहितानामेव रसभावप्रदर्शकत्व भवति, न तु केवलाना मिति भाव । **कार्या** इति प्रयोक्तृविषयो नियमविधि ॥ २८८ ॥

(क०) अथाभिनयहस्तानामभिनेयार्थाधीन स्थाननियममाह—**उत्तमेष्वित्यादि** । उत्तमेषु सुवर्णादिष्वर्थेषु, अभिनेयेषु, अभिनेतव्येषु करा ललाट क्षेत्रचारिण स्युरिति । तथा कर्तव्या इत्यर्थ । मध्यमेषु पुष्पफलाद्यर्थेष्वभिनेतव्येषु वक्ष स्था स्यु । अधमेषु पिण्याकादिष्वर्थेषु त्वभिनेतव्येष्वधो गता. स्यु ॥ २८९ ॥

(क०) इयमर्थकृता व्यवस्थाभिनेतृविषयत्वेनान्यैरुक्तेत्याह—**अन्यैरिति** । **उत्तमाद्यभिनेतृषु**, उत्तमा अभिनेतारो **राजदेवी**प्रभृतय , आदिशब्देन, मध्यमा अभिनेतार **सेनापतिपुरोहित**प्रभृतय , अधमा **दौवारिकपरिचारकादयश्च** गृह्यन्ते । एतेष्वभिनेतृषु, **इयं व्यवस्थोक्तेति** । राजादिष्वभिनेतृषु ललाटदेशचारिण , पुरोहितादिष्वभिनेतृषु वक्ष स्था , दौवारिकादिष्वभिनेतृष्वधोगताश्च कर्तव्या इति व्यवस्था । उत्तमाद्यर्थविषय व्यवस्थान्तर दर्शयति—**उत्तमे सनिकृष्टाः स्युरित्यादि** ॥ २८९,२९०-॥

अल्पो हस्तप्रचारः स्यात्प्रत्यक्षे भूरिसात्त्विके ॥ २९१ ॥
परोक्षे प्रचुरः स स्यान्मध्यमे मध्यमो मतः ।
कार्याः सुव्यक्तलक्ष्माणः पात्रैरुत्तममध्यमैः ॥ २९२ ॥
ससौष्ठवाश्च नीचैस्तु पाणयस्तद्विलक्षणाः ।
विषण्णे व्याकुले भीते मूर्छिते तन्द्रयान्विते ॥ २९३ ॥

(क०) अथ हस्तप्रचारस्याल्पप्रचुरमध्यमत्वव्यवस्था विषयभेदेन दर्शयति—**अल्पो हस्तप्रचार स्यादित्यादि**। प्रत्यक्षे ; साक्षादनुभूयमानेऽर्थे, **भूरिसात्त्विके** प्रभूतसात्त्विके भावे वा अभिनेतव्ये हस्तप्रचारोऽल्प कर्तव्य स्यात् । **परोक्षे**, अप्रत्यक्षेऽर्थेऽभिनेतव्ये, **स** ; हस्तप्रचार **प्रचुर** कर्तव्य स्यात् । **मध्यमे** ; किंचित्प्रत्यक्षत्वेन किंचिदप्रत्यक्षत्वेन च स्थितेऽर्थेऽभिनेतव्ये मध्यमो नात्यल्पो नातिप्रचुर प्रचार कर्तव्योऽभिमत । भूरिसात्त्विक इत्यनेनैवाल्पसात्त्विकेऽप्रचुर । मध्यमसात्त्विके मध्यम प्रचार इत्य वगन्तव्यम् ॥ २९०, २९१- ॥

(क०) अभिनेतृविषयामन्या व्यवस्था दर्शयति—**कार्या सुव्यक्तलक्ष्माण इति** । उत्तममध्यमै पात्रै राजपुरोहिताद्यनुकारकै पात्रै । सुव्यक्तलक्ष्माण , शास्त्रे यस्य हस्तस्य यल्लक्षणमुक्त तत्सम्यक्कृत चेत्सुव्यक्त भवति । सुव्यक्त लक्ष्म येषा ते तथोक्ता । **ससौष्ठवाश्चेति ;**

'कटी जानुसमा यत्र कूर्परासशिर समम् ।
उर समुन्नत सन्न गात्र तत्सौष्ठव भवेत्' ॥

इति वक्ष्यमाणलक्षणेन सौष्ठवेन सहिता ससौष्ठवा । **नीचैस्त्विति** । दौवारिकादिभिर्नीचपात्रैस्तु, **तद्विलक्षणा इति** । अव्यक्तलक्षणा असौष्ठवाश्चेत्यर्थ । उत्तमादितारतम्येन पात्राणि योजयेदित्यभिप्राय । केषुचिद-

जुगुप्साशोकसतप्ते सुप्ते ग्लाने जरार्दिते ।
रोगशीतार्तनिश्चेष्टसचितेष्वपि तापसे ॥ २९४ ॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न हस्ताभिनयो भवेत् ।
सूचयन्त्यान्तर भाव ये करा कर्कटादयः ॥ २९५ ॥
विषण्णादिष्वपि प्रायः प्रयोज्यास्ते सता मता ।

इति हस्तप्रकरणम् ।

भिनेयविशेषेषु हस्ताभिनय निषेधति—**विषण्ण इति** । किं सर्वत्र एवात्र न हस्ताभिनय इत्याशङ्क्य प्रतिप्रसवार्थमाह—**सूचयन्तीति** ॥ ॥ -२९२–२९५ ॥

इति हस्तप्रकरणम् ।

(सु०) हस्तलक्षणमुपसहरति—**प्रदर्शनार्थमुक्तमिति** । अभिनेयार्थानामानन्त्यात् इयन्तो हस्ता इति वक्तु ब्रह्मादयोऽपि नेशते । अत एते हस्ता दिक्प्रदर्शनार्थं मया हस्तसप्ततिरुक्ता । लोकरीत्या अन्येऽप्यनया दिशा ऊहनीया । हस्ताना प्राधान्यमाह—**नेत्रेति** । वक्ष्यमाणनेत्राद्युपाङ्गयुक्ताश्चैते रसभावव्यञ्जका कर्तव्या । अभिनयविशेषे तेषा स्थानविशेषमाह—**उत्तमेष्विति** । उत्तमाभिनये ललाटक्षेत्रे, हस्ताना प्रचार , मध्यमाभिनये वक्षसि प्रचार । अधमाभिनये अधोगत प्रचार इति । अन्यैरिय ललाटादिव्यवस्था उत्तममध्यमाधमस्थाननियमा अभिनेतृविशेषणत्वेनोक्ता ।

अभिनेयविशेषेणैतेषा सनिकर्षविशेषमाह—**उत्तम इति** । विशेषेण हस्तप्रचाराणामल्पत्वबाहुल्ये कथयति—**अल्प इति** । भूरिसात्त्विके प्रत्यक्षे हस्तप्रचारोऽल्प । परोक्षे प्रचुर । मध्यमे मध्यम । अभिनेतृविषयामन्या व्यवस्थामाह—**कार्या इति** । उत्तमपात्रै , मध्यमपात्रैश्च, **सुव्यक्तलक्ष्माण** , सुव्यक्त लक्ष्मा येषा ते तथोक्ता , **ससौष्ठवा** , वक्ष्यमाणसौष्ठवलक्षणेन सहिताश्च कार्या । **नीचैस्त्विति** । नीचपात्रैस्तु, **तद्विलक्षणा** , उत्तमादिविलक्षणा

अथ वक्षोभेदा'—

स्याद्वक्षः सममाभुग्न निर्भुग्न च प्रकम्पितम् ॥ २९६ ॥
उद्वाहित पञ्चधेति तेषा लक्ष्माभिदध्महे ।
सौष्ठवाधिष्ठित वक्षश्चतुरश्राङ्गसश्रयम् ॥ २९७ ॥
प्रकृतिस्थ सम प्राहुः स्वभावाभिनये च तत् ।

इति समम् (१)

असौष्ठवा इत्यर्थ । अत्र उत्तमादितारतम्येन पात्राणि योजयेदिति । हस्ताभिनयस्य केषुचित् स्थानविशेषनिषेधमाह— **विषण्णे** इति। विषण्णे, व्याकुले, भीते, मूर्छिते, तन्द्रालौ, जुगुप्सायाम्, शोकसतप्ते, ग्लाने, जरापीडिते, रोगार्ते, शीतार्ते, निश्चेष्टे, तापसे, मत्ते, उन्मत्ते, प्रमत्ते च हस्ताभिनयो न कार्य । उत्सर्गेणोक्तस्याभिनयनिषेधस्य क्वचिदपवादमाह—सूचयन्तीति॥ -२८६–२९५- ॥

इति हस्तप्रकरणम् ।

(क०) अथ वक्ष प्रभेदानुद्दिश्य लक्षयति—**स्याद्वक्ष इत्यादि** । तत्र समस्य वक्षसो लक्षणे—**सौष्ठवाधिष्ठितमिति** । सौष्ठवेन कटीजान्वित्यादिनोक्तलक्षणेनाधिष्ठितम् । **चतुरश्राङ्गसश्रयमिति** । चतुरश्र च तदङ्ग च चतुरश्राङ्गम् । चतुरश्राङ्ग सश्रयो यस्येति तथोक्तम् ।

'वैष्णव स्थानक यत्र कटीनाभिचरौ करौ ।
पृथक्समुन्नत वक्षश्चतुरश्र तदुच्यते' इति ॥

चतुरश्राङ्गलक्षण वक्ष्यते । शिष्ट स्पष्टम् ॥ २९६–३०२ ॥

इति पञ्चविध वक्ष ।

(सु०) वक्षोभेदान् विभजते—स्यादिति । समादिभेदेन वक्षस पञ्च भेदा । समम्, आभुग्नम्, निर्भुग्नम्, प्रकम्पितम्, उद्वाहितमिति । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—सौष्ठवेति । सौष्ठवाधिष्ठितम्, सौष्ठवमवष्टम्भ तेन अधिष्ठित सयुक्तम्, **चतुरश्राङ्गसश्रयम्**, चतुरश्रमायतोन्नतमङ्ग च

निम्न शिथिलमाभुग्न वक्षः स्याद्गर्वेलज्जयोः ॥ २९८ ॥
शीतहृच्छल्ययोः शोके मूर्छाभीसम्भ्रमेषु च ।
कार्य व्याधौ विषादे च ब्रूते शकरकिंकरः ॥ २९९ ॥

इत्याभुग्नम् (२)

निर्भुग्न निम्नपृष्ठत्वादुन्नत स्तब्धमप्युरः ।
माने च सत्यवचने स्तम्भे विस्मयवीक्षिते ॥ ३०० ॥
[1]प्रकृष्टभाषणे गर्वोत्सेके चेद् प्रयुज्यते ।

इति निर्भुग्नम् (३)

प्रकम्पित कम्पित स्यादूर्ध्वक्षेपैर्निरन्तरैः ॥ ३०१ ॥
स्याद्धीहासश्रमश्वासकासहिक्कासु रोदने ।

इति प्रकम्पितम् (४)

चतुरश्राङ्ग सश्रय अङ्गविन्यासो यस्य तथाविध वक्ष **प्रकृतिस्थम्**, स्वाभाविक सममित्युच्यते ॥ -२९६, २९७- ॥

इति समम् (१)

(सु०) आभुग्न लक्षयति—**निम्नमिति** । निम्नमुन्नतम्, शिथिल वक्ष अभुग्नम् । तच्च गर्वे, लज्जायाम्, शीते, हृच्छल्ये, शोके, मूर्च्छाभीतिसम्भ्रमादिषु, व्याधौ, विषादे च प्रयुज्यते ॥ -२९८, २९९ ॥

इत्याभुग्नम् (२)

(सु०) निर्भुग्न लक्षयति—**निर्भुग्नमिति** । निम्नपृष्ठत्वात् उन्नतमुरो **निर्भुग्नम्** । तच्च माने, सत्यवचने, स्तम्भे, विस्मयवीक्षिते, प्रकृष्टभाषणे, गर्वाधिक्ये च प्रयुज्यते ॥ ३००, ३००- ॥

इति निर्भुग्नम् (३)

(सु०) प्रकम्पित लक्षयति—**प्रकम्पितमिति** । निरन्तरै ऊर्ध्वप्रक्षेपै

[1] प्रहर्षभाषणे इति पाठ ।

अकम्प सरलोत्क्षिप्तमुद्वाहितमुदीरितम् ॥ ३०२ ॥
दीर्घोच्छ्वासे च जृम्भायामुत्तुङ्गालोकने च तत् ।

इत्युद्वाहितम् (५)

इति पञ्चविध वक्ष ।

अथ पार्श्वभेदाः—

विवर्तित चापसृत प्रसारितमथो नतम् ॥ ३०३ ॥
उन्नत चेति सचख्युः पार्श्व पञ्चविध बुधाः ।
विवर्तनात् त्रिकस्य स्यात्परावृत्तौ विवर्तितम् ॥ ३०४ ॥

इति विवर्तितम् (१)

तन्निवृत्त्या त्वपसृत भवेत्पार्श्वविवर्तने ।

इत्यपसृतम् (२)

अवलम्बितै कम्पित वक्ष प्रकम्पितमित्युच्यते । तच्च भये, हासे, श्रमे श्वासे, कासे, हिक्कायाम्, रोदने च प्रयुज्यते ॥ -३०१, ३०१- ॥

इति प्रकम्पितम् (४)

(सु०) उद्वाहित लक्षयति—अकम्पमिति । सरलोत्क्षिप्तम्, उच्चीकृतम्, अकम्पम्, कम्पहीन वक्ष उद्वाहितम् । तच्च दीर्घोच्छ्वासे, जृम्भायाम्, उत्तुङ्गालोकने च प्रयुज्यते ॥ -३०२, ३०२- ॥

इत्युद्वाहितम् (५)

इति पञ्चविध वक्ष ।

(क०) पार्श्वभेदानुद्दिश्य लक्षयति — **विवर्तितमित्यादि** ॥ -३०३–३०६ ॥

इति पञ्चविध पार्श्वम् ।

(सु०) पार्श्वभेदानाह—**विवर्तितमिति** । विवर्तितम्, अपसृतम्, प्रसारितम्, नतम, उन्नतमिति बुधा नृत्तज्ञा. पार्श्व पञ्चधा सचख्यु । अत्र

प्रसारितं तूभयतो विस्तारात्स्यान्मुदादिषु ॥ ३०५ ॥

इति प्रसारितम् (३)

न्यञ्चितांसं नितम्बं तु नतं स्यादपसर्पणे ।

इति नतम् (४)

पार्श्वं तद्विपरीतं तून्नतं स्यादुपसर्पणे ॥ ३०६ ॥

इत्युन्नतम् (५)

इति पञ्चविधं पार्श्वम् ।

अथ कटीभेदाः—

कम्पितोद्वाहिता छिन्ना विवृत्ता रेचिता तथा ।
कटी पञ्चविधेत्युक्ता तल्लक्ष्म व्याहरेऽधुना ॥ ३०७ ॥
द्रुतं गतागते पार्श्वे दधती कम्पिता मता ।

गणशः पञ्चसंख्याङ्कमाहुरित्यर्थः । एतेषां भेदानां क्रमेण लक्षणमाह—**विवर्तनादित्यादिना** । त्रिकस्य विवर्तनात् परावृत्तौ वक्षो विवर्तितम् । इति विवर्तितम् (१) अपसृतं लक्ष्यति—**तदिति** । तस्य विवर्तनस्य निवृत्त्या अपसृतम् । तत्पार्श्वविवर्तने प्रयोज्यम् । इत्यपसृतम् (२) प्रसारितं लक्ष्यति—**प्रसारितमिति** । उभयतो विस्तृतत्वे प्रसारितम् । तन्मुदादिषु प्रयोज्यम् । इति प्रसारितम् (३) नतं लक्ष्यति—**न्यञ्चितेति** । न्यञ्चितः असो नितम्बो यस्मिन्, तथाविधं पार्श्वं नतम् । तदपसर्पणे प्रयोज्यम् (४) उन्नतं लक्ष्यति—**तदिति** । तद्विपरीतं पार्श्वमुन्नतम् । तदुपसर्पणे प्रयोज्यम् । इत्युन्नतम् (५) ॥ ३०३–३०६ ॥

इति पञ्चविधं पार्श्वम्

(क०) कटीं विभज्य लक्ष्यति—**कम्पितोद्वाहितेत्यादि** ॥
॥ ३०७–३११ ॥

इति पञ्चविधा कटी ।

ता कुब्जवामनादीना गमने च प्रयोजयेत् ॥ ३०८ ॥

इति कम्पिता (१)

शनैरुच्चलिता पार्श्वद्वयेनोद्वाहिता कटी ।
स्त्रीणा लीलागतेष्वेषा पीनाङ्गाना गतावपि ॥ ३०९ ॥

इत्युद्वाहिता (२)

छिन्ना तिर्यङ्मुखे पार्श्वे मध्यस्य वलनात्कटी ।
व्यायामे सभ्रमे चैषा व्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ॥ ३१० ॥

इति च्छिन्ना (३)

पराङ्मुखेन पार्श्वेणाभिमुख या विवर्तिता ।
विवृत्ता सा कटी प्रोक्ता विनियोज्या विवर्तने ॥ ३११ ॥

इति विवृत्ता (४)

सर्वतो भ्रमणादुक्ता रेचिता भ्रमणे भवेत् ।

इति रेचिता (५)

इति पञ्चविधा कटी ।

(सु०) कटीभेदानाह—**कम्पितेति** । कम्पिता, उद्वाहिता, छिन्ना, विवृता, रेचिता इति पञ्चविधोक्ता। तासा क्रमेण लक्षणमाह—**द्रुतमिति** । द्रुत शीघ्र पार्श्व गतागते दधती कटी **कम्पिता** । ता कुब्जवामनादीना गमने च प्रयोजयेत । इति कम्पिता (१) उद्वाहिता लक्षयति—**शनैरिति** । पार्श्वद्वयेन शनै उच्चलिता कटी **उद्वाहिता** । एषा स्त्रीणा लीलागमने, पीनाङ्गाना गमनेऽपि विनियुज्यते । इत्युद्वाहिता (२) छिन्ना लक्षयति—**छिन्ना इति** । तिर्यङ्मुखे पार्श्वे मध्यस्य वलनात् **छिन्ना**कटी भवति । एषा व्यायामे, सभ्रमे, व्यावृत्त-

अथ चरणभेदाः—

समोऽञ्चितः कुञ्चितश्च सूच्यग्रतलसंचरः ॥ ३१२ ॥
उद्घट्टितश्चेति मुनेः षड्विधश्चरणो मतः ।
ताडितो घटितोत्सेधो घट्टितो मर्दितस्तथा ॥ ३१३ ॥
अग्रगः पार्ष्णिगः पादः पार्श्वगश्चापरः परैः ।
इति सप्तापरे प्रोक्ताः पादास्तल्लक्षणं ब्रुवे ॥ ३१४ ॥
स्वभावेन स्थितो भूमौ समः पादोऽभिधीयते ।
स्वभावाभिनये कार्यः स्थिरोऽसौ रेचके चल. ॥ ३१५ ॥

इति सम (१)

भूस्थपार्ष्णिः समुत्क्षिप्ताग्रतलः प्रसृताङ्गुलिः ।
अञ्चितः स भवेत्पादो हस्तभ्रमरकादिषु ॥ ३१६ ॥

इत्यञ्चित (२)

प्रेक्षणादिषु च कार्या । इति छिन्ना (३) विवृत्ता लक्षयति—पराङ्मुखेनेति । पराङ्मुखेन पार्श्वेण अभिमुख विवर्तिता कटी विवृत्ता । सा विवर्तने कार्या । इति विवृत्ता (४) रेचिता लक्षयति—सर्वत इति । सर्वतो भ्रमणात् रेचिता । सा भ्रमणे कार्या । इति रेचिता (५) ३०७–३११- ॥

इति पञ्चविधा कटी ।

(क०) पादभेदानुद्दिश्य लक्षयति—**समोऽञ्चित इत्यादि** । सविनियोगानि तेषा लक्षणानि स्फुटार्थानि ॥ -३१२–३२५ ॥

इति त्रयोदश चरणभेदा ।

(सु०) चरणभेदानाह —सम इति। सम , अञ्चित , कुञ्चित , सूची, अग्रतलसंचर , उद्घट्टित इति भरतमतेन चरण षड्विध । मतान्तरमाह—ताडित

कुञ्चिताङ्गुलिरुत्क्षिप्तपार्ष्णिर्मध्ये च कुञ्चितः ।
कुञ्चितः [1]स्यादतिश्रान्तगतौ तुङ्गस्य च ग्रहे ॥ ३१७ ॥

इति कुञ्चित (३)

वामः स्वाभाविकोऽन्यस्तु भुव्यङ्गुष्ठाग्रसस्थितः ।
उत्क्षिप्तेतरभागोऽसौ सूची नूपुरबन्धने ॥ ३१८ ॥

इति सूची (४)

यस्योत्क्षिप्ता भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठः प्रसृतस्तथा ।
अङ्गुल्यो न्यञ्चिताः स स्यात्पादोऽग्रतलसचरः ॥ ३१९ ॥
प्रेरणे कुट्टने स्थाने पीडने भूमिताडने ।
भूस्थापसारणे स स्याद्रेचके भ्रमणे मदे ॥ ३२० ॥

इत्यग्रतलसचर (५)

इति । ताडित , घटितोत्सेध , घट्टित , मर्दित , अग्रग , पार्ष्णिग , पार्श्वग इति सप्त पादभेदा भवन्ति । एव त्रयोदश भेदा । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—स्वभावेनेति । स्वभावेन प्रकृत्या स्थित समपाद इत्युच्यते । स च स्वभावाभिनये कार्य । इति सम (१) अञ्चित लक्षयति—भूस्थपार्ष्णिरिति । भूस्थितपार्ष्णि , भूमौ स्थित पार्ष्णिर्यस्य स , समुत्क्षिप्ताग्रतल , सम्यक् उत्क्षिप्तमुच्चीकृत तलाग्र यस्य तथाविध , प्रसृताङ्गुलि , प्रसृता अङ्गुलयो यस्य, तथाविध अञ्चितो भवति । स च हस्तभ्रमरकादिषु विनियोग । भ्रमरक करणविशेष । इत्यञ्चित (२) कुञ्चित लक्षयति—कुञ्चितेति । कुञ्चिता अङ्गुलयो यस्य तथाविध , उत्क्षिप्तपार्ष्णिमध्ये तु, उत्क्षिप्त उच्च पार्ष्णि यस्य, तस्य मध्ये तु सकुचित , कुञ्चिताख्यश्चरण । स च अतिश्रान्तगतौ , अतिश्रान्तस्य बहुमार्गगमनश्रान्तस्य गतौ, तुङ्गस्य ग्रहे च, अत्युच्चपदार्थ-

[1] स्यादतिक्रान्तगतौ इत्यपि पाठ

यदि पादतलाग्रेण स्थित्वा भूमौ निपात्यते ।
असकृद्वा सकृत्पार्ष्णिर्भवेदुद्घट्टितस्तदा ॥ ३२१ ॥

इत्युद्घट्टित (६)

पार्ष्ण्या धरामवष्टभ्य तामग्रेण निहन्ति यः ।
ताडितश्चरणः स स्यात्प्रयोज्यः क्रोधगर्वयोः ॥ ३२२ ॥

इति ताडित (७)

घ्नन्मुहुर्घटितोत्सेधोऽग्रपार्ष्णिभ्या भुव क्रमात् ।

इति घटितोत्सेध (८)

घट्टितः क्षितिघाती स्यात्पार्ष्ण्यङ्घ्रिः प्रेरणेन सः ॥ ३२३ ॥

इति घट्टित (९)

यस्तिरश्चा तलेनोर्वी प्रमृद्नाति स मर्दितः ।

इति मर्दित (१०)

ग्रहणे च विनियुज्यते । इति कुञ्चित (३) सूचीं लक्षयति—वाम इति । वाम पाद स्वाभाविक, अन्यस्तु भूमौ अङ्गुष्ठाग्रेण सस्थित, उत्क्षिप्तेतरभागो वा भवति, सा सूची । असौ नूपुरबन्धने कार्या । इति सूची (४) अग्रतलसचर लक्षयति—यत्रेति । यत्र पार्ष्णि उत्क्षिप्त, अङ्गुष्ठ प्रसृत, तथा अङ्गुल्यो न्यञ्चिता, सोऽग्रतलसचर । स च प्रेरणे, कुट्टने, स्थाने, पीडने, भूमिताडने, भूस्थितापसरणे, रेचके, भ्रमणे, मदे च कार्य । इत्यग्रतलसचर (५) उद्-घट्टित लक्षयति—यदीति । यत्र भूमौ पादतलाग्रेण स्थित्वा पार्ष्णि असकृद्वा सकृद्वा निपात्यते, स उद्घट्टित । इत्युद्घट्टित (६) ताडित लक्षयति—पार्ष्ण्या इति । यत्र पार्ष्ण्या भूमिमवष्टभ्य अग्रेण भूमिस्ताड्यते स ताडित । स च क्रोधगर्वयो प्रयोज्य । इति ताडित (७) घटितोत्सेध लक्षयति—

अग्रगोऽग्रे द्रुत सर्पन् प्रयोज्यः पङ्क्तिलक्षितौ ॥ ३२४ ॥

इत्यग्रग (११)

पृष्ठतोऽपसरन्पार्ष्ण्या पार्ष्णिगः पाद उच्यते ।

इति पार्ष्णिग (१२)

स्थितः पार्श्वेऽथवा पार्श्वं व्रजन्पार्श्वग इष्यते ॥ ३२५ ॥

इति पार्श्वग (१३)

इति त्रयोदश चरणभेदा ।

अथ स्कन्धभेदाः—

एकोच्चौ कर्णलग्नौ चोच्छ्रितौ स्रस्तौ च लोलितौ ।
इत्युक्तौ पञ्चधा स्कन्धौ नाम्नाभिव्यक्तलक्षणौ ॥ ३२६ ॥
एकोच्चौ कथितौ स्कन्धौ मुष्टिकुन्तप्रहारयो ।
आश्लेषे शिशिरे चासौ कर्णलग्नौ मतौ सताम् ॥ ३२७ ॥
उच्छ्रितौ हर्षगर्वादौ स्रस्तौ दुःखे श्रमे मदे ।

(क०) स्कन्धभेदाना विनियोग दर्शयति—**एकोच्चावित्यादि** ॥
॥ ३२६–३२८ ॥

इति पञ्चधा स्कन्धौ ।

इति सप्ताङ्गानि ।

घ्नन्मुहुरिति । यत्र अग्रपार्ष्णिभ्या भूमि क्रमात् हन्यते, स घटितोत्सेध । इति घटितोत्सेध (८) घट्टित लक्षयति—घट्टित इति । पार्ष्ण्यङ्ग्रे प्रेरणेन क्षिति घातयन् घट्टित । इति घट्टित (९) मर्दित लक्षयति—य इति । य पाद तिर्यक् तलेन उर्वी प्रमृद्नाति, स मर्दित । इति मर्दित (१०) अग्रग लक्षयति—अग्रग इति । अग्रे द्रुत शीघ्र सर्पन् गच्छन् अग्रग । स च पङ्क्ति-

मूर्छाया चाथ कर्तव्यौ लोलितौ विटनर्तने ॥ ३२८ ॥
नृत्तज्ञैर्गदितौ हास्ये हुडुक्कावाद्यवादने ।

इति पञ्चधा स्कन्धौ ।

इति सप्ताङ्गानि ।

अथ ग्रीवाभेदाः—

समा निवृत्ता वलिता रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥ ३२९ ॥
त्र्यश्रा नतोन्नता चेति ग्रीवा नवविधा भवेत् ।
समा स्वाभाविकी ध्याने जपे कार्ये स्वभावजे ॥ ३३० ॥

इति समा (१)

लक्षितौ प्रयोज्य । इत्यग्रग (११) पार्ष्णिग लक्षयति—**पृष्ठत इति** । पार्ष्ण्या पृष्ठतोऽपसरन् पाद पार्ष्णिग । इति पार्ष्णिग (१२) पार्श्वग लक्षयति—**स्थित इति** । पार्श्वोपरि स्थित, पार्श्वगामी वा **पार्श्वग** । इति पार्श्वग (१३) ॥ -३१२–३२५ ॥

इति त्रयोदश चरणभेदा ।

(क०) अथ प्रथमोद्दिष्टाया ग्रीवाया प्रभेदानुद्दिशति—**समा निवृत्तेत्यादि** ॥ ३२९–३३४ ॥

(सु०) स्कन्धभेदानाह—**एकोच्चाविति** । एकोच्चौ, कर्णलग्नौ, उच्छ्रितौ, स्रस्तौ, लोलिताविति पञ्चविधौ स्कन्धौ । तेषा लक्षणानि नाम्नैव प्रकटीकृतानि । प्रथमो मुष्टिकुन्तप्रहारयो , द्वितीय अश्लेषे, शिशिरे च , तृतीयो हर्षगर्वादौ, चतुर्थो दु खे, मदे, मूर्च्छाया च , पञ्चमो विटनर्तने, हास्ये, हुडुक्कावादने च प्रयोज्य ॥ ३२६–३२८- ॥

इति पञ्चधा स्कन्धौ ।

इति सप्ताङ्गानि ।

ग्रीवा त्वभिमुखीभूय निवर्तेत यदा तदा ।
निवृत्तेत्युच्यते सा स्यात्स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥ ३३१ ॥

इति निवृत्ता (२)

पार्श्वोन्मुखी तु वलिता ग्रीवा भङ्गे तथेक्षणे ।

इति वलिता (३)

रेचिता विधुतभ्रान्ता वर्तुले मथने तथा ॥ ३३२ ॥

इति रेचिता (४)

(सु०) एव सप्ताङ्गानि निरूप्य प्रत्यङ्गानि निरूपयिषु प्रथमनिर्दिष्टग्रीवा-भेदानाह—समेति। समा, निवृत्ता, वलिता, रेचिता, कुञ्चिता, अञ्चिता, त्र्यश्रा, नता, उन्नता इति नवविधा ग्रीवा। क्रमेण लक्षणमाह—समेति। स्वाभाविकी ग्रीवा समा। सा च ध्याने, जपे, स्वाभाविके कार्ये च प्रयोज्या ॥ -३२९, ३३० ॥

इति समा (१)

(सु०) निवृत्ता लक्षयति—ग्रीवा इति। यदा ग्रीवा अभिमुखीभूय निवर्तेत, तदा निवृत्ता भवति। सा स्वस्थानाभिमुखादौ प्रयोज्या ॥ ३३१ ॥

इति निवृत्ता (२)

(सु०) वलिता लक्षयति—पार्श्वोन्मुखीति। पार्श्वोन्मुखी ग्रीवा वलिता। सा च भङ्गे, कौटिल्ये, अथवा पलायने, ईक्षणे, पार्श्वपादावलोकने च प्रयोज्या ॥ ३३१- ॥

इति वलिता (३)

(सु०) रेचिता लक्षयति—रेचिता इधि। विधुता भ्रामिता ग्रीवा रेचिता। सा च वर्तुले, मथने च प्रयोज्या ॥ -३३२ ॥

इति रेचिता (४)

आकुञ्चिता कुञ्चिता स्यान्मूर्धभारे स्वगोपने ।

इति कुञ्चिता (५)

अञ्चिता प्रसृता लोला केशाकर्षेऽर्धवीक्षणे ॥ ३३३ ॥

इत्यञ्चिता (६)

त्र्यश्रा पार्श्वगता खेदे पार्श्वेक्षास्कन्धभारयोः ।

इति त्र्यश्रा (७)

नतावनम्रालकारबन्धे कण्ठावलम्बने ॥ ३३४ ॥

इति नता (८)

(सु०) कुञ्चिता लक्षयति—आकुञ्चितेति । आकुञ्चिता ग्रीवा कुञ्चिता । सा च मूर्धभारे, स्वगोपने च प्रयोज्या ॥ ३३२- ॥

इति कुञ्चिता (५)

(सु०) अञ्चिता लक्षयति—अञ्चितेति । लोला चञ्चलाभूत्वा प्रसृता विस्तृता ग्रीवा अञ्चिता । सा च केशाकर्षणे, अर्धवीक्षणे च प्रयोज्या ॥-३३३॥

इत्यञ्चिता (६)

(सु०) त्र्यश्रा लक्षयति—त्र्यश्रेति । पार्श्वगा ग्रीवा त्र्यश्रा । सा च खेदे, पार्श्वेक्षणे, स्कन्धभारे च प्रयोज्या ॥ ३३३- ॥

इति त्र्यश्रा (७)

(सु०) नता लक्षयति—नतेति । अवनम्रा ग्रीवा नता । सा च अलकारबन्धे, कण्ठावलम्बने च प्रयोज्या ॥ -३३४ ॥

इति नता (८)

उन्नतोर्ध्वानता ग्रीवालङ्कारोर्ध्वप्रदर्शने ।

इत्युन्नता (९)

बाहुभेदाः—

ऊर्ध्वस्थोऽधोमुखस्तिर्यगपविद्धः प्रसारितः ॥ ३३५ ॥
अञ्चितो मण्डलगति स्वस्तिकोद्वेष्टितावपि ।
पृष्ठानुसारीत्युदितो बाहुर्दशविधो बुधैः ॥ ३३६ ॥
आविद्धः कुञ्चितो नम्रः सरलान्दोलितावपि ।
उत्सारित इति प्राहुर्बाहून्षडपरान्परे ॥ ३३७ ॥
शीर्षादूर्ध्वं व्रजन्बाहुरूर्ध्वस्थस्तुङ्गदर्शने ।

इत्यूर्ध्वस्थ (१)

(सु०) उन्नता लक्षयति—उन्नतेति । उर्ध्वानता ग्रीवा उन्नता । सा च रेण ऊर्ध्वप्रदर्शने प्रयुज्यते ॥ ३३४- ॥

इत्युन्नता (९)

इति नवविधा ग्रीवा ।

इति ग्रीवाप्रकरणम्

(क०) अथ बाहुभेदानुद्दिशति—ऊर्ध्वस्थोऽधोमुख इत्यादि ॥ -३३८- ॥

(सु०) बाहुभेदानाह—ऊर्ध्वस्थ इति । ऊर्ध्वस्थ , अधोमुख , तिर्यग- , प्रसारित , अञ्चित , मण्डलगति , स्वस्तिक , उद्वेष्टित , पृष्ठानुसारीति वो बाहु । मतान्तरमाह—आविद्ध इति । आविद्ध , कुञ्चित , नम्र , आन्दोलित , उत्सारित इत्यन्यदपि बाहुषटक परे प्रोचु । क्रमेण ाह—शीर्षादिति । शीर्षात् ऊर्ध्वं गतो बाहु उर्ध्वस्थ । स च ने प्रयोज्य ॥ -३३९-३३७- ॥

इत्यूर्ध्वस्थ (१)

अधोमुखो महीश्लेषी

इत्यधोमुख (२)

तिर्यक्पार्श्वगतो भवेत् ॥ ३३८ ॥

इति तिर्यग्गत (३)

बाहुर्मण्डलवद्गत्या वक्ष.क्षेत्राद्विनिर्गतः ।
अपविद्धः

इत्यपविद्ध (४)

(सु०) अधोमुख लक्षयति—अधोमुख इति । महीश्लेषी, महीं पृथ्वीं श्लिष्यति तया सह सयोग प्राप्नोति, स अधोमुख इत्युच्यते ॥ -३३८ ॥

इत्यधोमुख (२)

(सु०) तिर्यग्गत लक्षयति—तिर्यगिति । पार्श्वगत, पार्श्व प्राप्त तिर्यगित्युच्यते ॥ -३३८ ॥

इति तिर्यग्गत (३)

(क०) अत्रापविद्धबाहुलक्षणे—**मण्डलवद्गत्या वक्षःक्षेत्राद्विनिर्गत इत्यादि** । मण्डलमस्या अस्तीति मण्डलवती । सा चासौ गतिश्चेति कर्मधारय । "पुवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु (अष्टा० ६ ३-४२) इत्यादिना पुंवद्भावे सति मण्डलवद्गतिरिति रूपम् । तच्च मण्डलमत्र बाहोरपविद्धसज्ञानुसारेण बहिर्मुखमेव मन्तव्यम् । अन्यथा 'वक्ष क्षेत्राद्विनिर्गत' इत्येतल्लक्षण नोपपद्यते ॥ ३३८, ३३९- ॥

इत्यपविद्ध (४)

(सु०) अपविद्ध लक्षयति—**बाहुरिति** । यत्र बाहु **मण्डलवद्गत्या**, मण्डलाकारया गत्या वक्ष क्षेत्रात् विनिर्गत सोऽपविद्ध ॥ ३३८-, ३३९- ॥

इत्यपविद्ध (४)

अथाग्रदेशमनुधावन्प्रसारितः ॥ ३३९ ॥

इति प्रसारित (५)

वक्षःक्षेत्राद्विनिर्गत्य वक्षःप्रत्यागतोऽञ्चितः ।

इत्यञ्चित (६)

उच्यते मण्डलगतिः सर्वतो भ्रमणाद्भुजः ॥ ३४० ॥
खड्गादिभ्रामणे चास्य विनियोग प्रचक्षते ।

इति मण्डलगति (७)

स्वस्तिको लग्नयोर्बाह्वोः पार्श्वव्यत्यासतः स्थितौ ॥ ३४१ ॥
स स्याज्ज्ञानोरुपस्थाने परिरम्भेऽभिवादने ।

इति स्वस्ति (८)

(सु०) अपसारित लक्षयति—अथेति । ऊर्ध्वदेशमनुधावन् प्रसारितो भवति ॥ -३३९ ॥

इति प्रसारित (५)

(सु०) अञ्चित लक्षयति—वक्ष क्षेत्रादिति । यत्र बाहु वक्ष क्षेत्रात् विनिर्गत्य, वक्ष प्रत्यागतश्चेत्, अञ्चित ॥ -३४० ॥

इत्यञ्चित (६)

(सु०) मण्डलगति लक्षयति—उच्यत इति । सर्वतो भ्रान्तो भुज मण्डलगति । अस्य च खड्गादिभ्रामणे विनियोग प्रचक्षते ॥ -३४०, ३४०- ॥

इति मण्डलगति (७)

(क०) स्वस्तिकबाहुविनियोगे—**स स्याज्ज्ञानोरूपस्थाने परिरम्भेऽभिवादन** इत्यत्र हस्तप्रचारविशेषानभिधानेऽपि लोकप्रसिद्धभानूपस्थानादिविनियोगवशात्तदुचित प्रचारो द्रष्टव्य । तथाहि भानूपस्थाने

निष्क्रामन्मणिबन्धस्थवर्तनामाश्रितो भुजः ॥ ३४२ ॥
उद्वेष्टितो भवेत्

इत्युद्वेष्टित (९)

पृष्ठानुसारी पृष्ठतो गत. ।
भवेत्तूणशराकर्षे वीटिकाग्रहणे च स ॥ ३४३ ॥

इति पृष्ठानुसारी (१०)

मस्तकोपरि स्वस्तिकाकारविन्यस्तावुत्तानितहस्ततलौ बाहू लोकप्रसिद्धौ । परीरम्भे स्वसमुखहस्ततलौ स्वस्वपार्श्वात्पार्श्वान्तरगतौ बाहू प्रसिद्धौ । अभिवादने तु तादृशावधोमुखहस्ततलौ बाहू प्रसिद्धौ । एव हस्ताद्यभिनयेष्वपि प्रचारविशेषानभिधानेऽपि विनियोगवशाद्विशेषो द्रष्टव्य ॥ ॥ ३४१, ३४१- ॥

इति स्वस्तिक (८)

(सु०) स्वस्तिक लक्षयति—स्वस्तिक इति । लग्नयो सङ्गतयो बाह्वो पार्श्वव्यत्यासत स्थितौ सत्या स्वस्तिको भवति । स च भानोरुपस्थाने, परिरम्भे, अभिवादने च प्रयोज्य ॥ ३४१, ३४१- ॥

इति स्वस्तिक (८)

(सु०) उद्वेष्टित लक्षयति—निष्क्रामभिति । मणिबन्धस्था पूर्वोक्तवर्तनामाश्रित्य निष्क्रामन् भुज उद्वेष्टित ॥ -३४२, ३४२ ॥

इत्युद्वेष्टित (९)

(सु०) पृष्ठानुसारिण लक्षयति – पृष्ठानुसारीति । पृष्ठतो गत पृष्ठानुसारी । स च तूणात् शराकर्षे, वीटिकाग्रहणे च प्रयोज्य ॥ -३४२, ३४३ ॥

इति पृष्ठानुसारी (१०)

आविद्धोऽभ्यन्तराक्षिप्तः

इत्याविद्ध (११)

कुञ्चतस्तु स उच्यते ।

यस्तीक्ष्णकूर्पर वक्रीकृत' खड्गादिधारणे ॥ ३४४ ॥

प्रहारे भोजने पाने प्रोक्तो नि शङ्कसूरिणा ।

इति कुञ्चित (१२)

ईषद्वक्रस्तु नम्रोऽसौ स्तुतौ माल्यस्य धारणे ॥ ३४५ ॥

इति नम्र (१३)

सरल' पार्श्वयोरूर्ध्वमधस्ताच्च प्रसारित' ।

(क०) आविद्धलक्षणे—**अभ्यन्तराक्षिप्त इति** । उद्वेष्टितोपक्रान्तया अन्तिर्मुखवर्तनयेत्यर्थ ॥ ३४३ ॥

इत्याविद्ध (११)

(सु०) आविद्ध लक्षयति--अभ्यन्तराक्षिप्त आविद्ध ॥ ३४३- ॥

इत्याविद्ध (११)

(सु०) कुञ्चित लक्षयति—**कुञ्चितस्त्विति** । य तीक्ष्णकूर्पर यथा भवति तथा वक्रीकृत सकुचीकृत कुञ्चितो भवति । स च खड्गादिधारणे, प्रहारे, भोजने, पाने च विनियुज्यते ॥ ३४४, ३४४- ॥

इति कुञ्चित (१२)

(सु०) नम्र लक्षयति—ईषदिति । ईषद्वक्रीकृतो नम्र इत्युच्यते । असौ स्तुतौ, माल्यस्य धारणे च प्रयुज्यते ॥ -३४५ ॥

इति नम्र (१३)

(क०) सरलबाहुलक्षणे—**सरल. पार्श्वयोरूर्ध्वमधस्ताच्च प्रसारित**

[1]स्यात्पक्षानुकृतौ माने भूस्थनिर्देशने क्रमात् ॥ ३४६ ॥

इति सरल (१४)

गतावान्दोलितोऽन्वर्थः

इत्यान्दोलित (१५)

बाहुरुत्सारितः पुनः ।

स्वपार्श्वमन्यतो गच्छञ्जनतोत्सारणे भवेत् ॥ ३४७ ॥

इत्युत्सारित (१६)

इति षोडशविधो बाहु ।

इति । अत्र त्रीणि लक्षणानि द्रष्टव्यानि, यथा पार्श्वयो प्रसारित सरल, ऊर्ध्वं प्रसारित सरल, अधस्तात्प्रसारितश्च **सरल** इति । एकलक्षणत्वे हि, 'स्यात्पक्षानुकृतौ माने भूस्थनिर्देशने क्रमात्' इति क्रमाद्विनियोगभेद न ब्रूयात् ॥ ३४६ ॥

इति सरल (१४)

(सु०) सरल लक्षयति—सरल इति । पार्श्वयोरूर्ध्वमधस्ताच्च प्रसारितो बाहु सरल । स च प्रज्ञाकृते, माने, भूस्थनिर्देशे च प्रयोज्य ॥ ३४६ ॥

इति सरल (१४)

(सु०) आन्दोलित लक्षयति—गताविति । गतौ आन्दोलितो-ऽन्वर्थ ॥ -३४६ ॥

इत्यान्दोलित (१५)

(सु०) उत्सारितं लक्षयति—बाहुरिति । स्वपार्श्वमन्यतो गच्छन् उत्सारित । स च जनताया उत्सारणे प्रयोज्य ॥ ३४६-, ३४७ ॥

इत्युत्सारित (१६)

इति षोडशविधो बाहु ।

[1] स स्यात्प्रज्ञाकृते माने इति सुधाकर

अथ वर्तनाः—

बाहूना करणेनाथ समस्तव्यस्तयोजनात् ।
क्रमाद्द्रुतादिवैचित्र्याज्जायन्तेऽत्र सहस्रशः ॥ ३४८ ॥
वर्तनाश्चतुरैरूह्यास्ताः शोभाभरसभृता ।

(क०) **बाहूनामित्यादि** । बाहूनामुक्ताना षोडशविधाना करणेनावेष्टितादिपूर्वकव्यापारेण । **समस्तव्यस्तयोजनादिति** । द्वित्रिप्रभृतीनामेकैकरूपाणा समस्ताना व्यस्ताना वा योजनात् मिश्रणात् । **क्रमाद्द्रुतादिवैचित्र्यादिति** । आदिशब्देन मध्यविलम्बितौ गृह्येते[1] । द्रुतादीना लयाना वैचित्र्य नाम **यति**विशेषरूपेणावस्थानम् । तस्मात्सहस्रशो वर्तना जायन्ते । वर्तना शोभाभरसभृता सत्यश्चतुरैरूह्या भवन्ति । अत्रास्माभिर्न प्रपञ्च्यत इत्यर्थ । ग्रन्थकारेणानुक्तानामपि तासा स्वरूपपरिज्ञानार्थं **कोहलोक्ताः** काश्चन वर्तना कथ्यन्ते ।

यथा—अथ वर्तना —

पताकारालयो पूर्वं शुकतुण्डालपद्मयो ।
वर्तना खटकस्यापि पश्चान्मकरवर्तना ॥
ऊर्ध्ववर्तनिकाविद्धवर्तना रेचिताह्वया ।
नितम्बकेशबन्धाख्ये फालवर्तनिका तत ॥
कक्षवर्तनिकोरःस्थवर्तना खड्गवर्तना ।
पद्मवर्तनिका दण्डवर्तना पल्लवाभिधा ॥
अर्धमण्डलिका घातवर्तना ललिताभिधा ।
वलिता गात्रपूर्वा च वर्तना प्रतिवर्तना ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ता वर्तना **भट्टतण्डुना** ।

[1] गम्येते

अथ क्रमाल्लक्षणमुच्यते—

सव्यापसव्यव्यत्यासा भ्रान्तिरा मणिबन्धत ॥
क्रियते चेत्पताकस्य सा पताकाख्यवर्तना ।

इति पताकवर्तना (१)

तर्जन्याद्यङ्गुलीना यदन्तरावेष्टन क्रमात् ॥
आवेष्टितक्रियापूर्वं सा प्रोक्ताऽरालवर्तना ।

इत्यरालवर्तना (२)

अवहित्थ करो वक्षस्याविद्धाधोमुख कृत ॥
ऊरुपृष्ठे वर्तितश्चेच्छुकतुण्डाख्यवर्तना ।

इति शुकतुण्डवर्तना (३)

अभ्यन्तरे कनिष्ठाया वर्तन्तेऽङ्गुलय क्रमात् ॥
व्यावर्तितक्रिया यत्र साऽलपद्मस्य वर्तना ।

इत्यलपद्मवर्तना (४)

खटकामुखयोर्नाभिक्षेत्रे सव्यापसव्यत ॥
मणिबन्धावधिभ्रान्ति खटकामुखवर्तना ।

इति खटकामुखवर्तना (५)

यदा तु मकरो हस्त पुरस्तात्पार्श्वयोरपि ॥
व्यावर्त्यते बहिश्चान्तस्तदा मकरवर्तना ।

इति मकरवर्तना (६)

यदोद्धृतौ नृत्तहस्तावूर्ध्वदेशेन वर्तितौ ॥
तदोर्ध्ववर्तना नाम वर्तनाविद्भिरीरिता ।

इत्यूर्ध्ववर्तना (७)

आविद्धवक्रयो पाण्योर्वर्तेते चेद्भुजौ क्रमात् ॥
आविद्धावन्तराक्षिप्तौ सा स्यादाविद्धवर्तना ।

इत्याविद्धवर्तना (८)

स्वस्तिकाद्विच्युतौ हस्तौ हसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ॥
रेच्येते चेद्वर्तनाभ्या तदा रेचितवर्तना ।

इति रेचितवर्तना (९)

मणिबन्धावधिभ्रान्तौ विश्लिष्टाङ्गुलिपल्लवा ॥
नितम्बोक्तप्रकारेण वर्तितौ स्कन्धदेशयो ।
पुनर्नितम्बदेशे तु पताकौ वर्तितौ क्रमात् ॥
नितम्बवर्तना नाम

इति नितम्बवर्तना (१०)

केशबन्धोक्तरीतित ।
विचित्रवर्तनायोगात्केशदेशाद्विनिर्गतौ ॥
पुनश्च केशदेशे च पर्यायेण विवर्जितौ ।
पताकावेव चेत्प्राहु केशबन्धाख्यवर्तनाम् ॥

इति केशबन्धवर्तना (११)

व्यावृत्य वक्षस फाल प्राप्य तत्पार्श्वमागतौ ।
ततो मण्डलवद्भ्रान्त्या प्रचालितभुजौ करौ ॥
पताकौ चेच्छनैरूर्ध्वमण्डलावेव कोविदै. ।
चक्रवर्तनिकेत्युक्ता फालवर्तनिकापि च ॥

इति फालवर्तनिका[1] (१२)

[1] चक्रवर्तनिका इत्यपि व्यवहार ।

पार्श्वमण्डलिनो पाण्योर्भ्रमण स्वस्वपार्श्वयो ।
क्रमादेकैकपार्श्वे वा कक्षवर्तनिका जगु ॥

इति कक्षवर्तनिका (१३)

उरोवर्तनिका विद्यादुरोमण्डलिनो क्रियाम् ।

इत्युरोवर्तनिका (१४)

एकस्याकुञ्चितो मुष्टि खटकास्योऽञ्चित पर ॥
इति कीर्तिधरस्त्वाह मुष्टिकस्वस्तिकौ करौ ।
खड्गवर्तनिकेत्येतन्नामधेय त्वकल्पयत् ॥

इति खड्गवर्तनिका (१५)

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ व्यावृत्तादिक्रियान्वितौ ।
आश्लिष्टौ स्वस्तिकौ क्षेत्रे व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
मिथ पराङ्मुखौ सन्तौ नलिनीपद्मकोशकौ ।
एतौ कीर्तिधराचार्या पद्मवर्तनिका जगु ॥

यद्वा—

स्वस्तिकाकुञ्चितौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
मिथ पराङ्मुखौ सन्तौ सैषा कमलवर्तना ॥

इति पद्मवर्तना (१६)

वक्ष क्षेत्र श्रयत्येको येन कालेन पार्श्वत ।
व्यावृत्त्या हसपक्षाख्यस्तेनैव परिवर्तित ॥
प्रसारितभुजोऽन्यस्तु तिर्यक्कार्या परा पुन ।
एवमङ्गान्तरेणापि क्रिया स्याद्दण्डपक्षयो ॥
दण्डवर्तनिकामेना भट्टतण्डुरभाषत ।

इति दण्डवर्तना (१७)

पताकौ मणिबन्धस्थौ शिथिलौ स्वस्तिकौ पुन ॥
कथितौ पल्लवौ तौ हि ख्याता पल्लववर्तना ।

इति पल्लववर्तना (१८)

व्यावर्तितेन हस्तश्चेदलपल्लवशसिता ॥
स्वपार्श्ववक्षस प्राप्य प्रसारितभुजो भ्रमन् ।
अराल दधदावेष्टकरणेन श्रयन्नर ॥
तदानीमेव पार्श्वं स्वमन्यो गच्छति पूर्ववत् ।
मण्डलेन ततोऽप्येवमुर पार्श्वेऽर्धमण्डलौ ॥
तयोर्येषा क्रिया सा स्यादर्धमण्डलवर्तना ।

इत्यर्धमण्डलवर्तना (१९)

उद्वेष्टितेन निष्पन्नौ स्याता चेदलपल्लवौ ॥
वक्षस स्कन्धयोरूर्ध्वप्रसारितयुतावुभौ ।
स्कन्धाभिमुखमाविद्धौ वलितौ चाङ्गुलीदले ॥
अलपल्लवितौ प्राहुर्घातवर्तनिका परे[1] ।

इति घातवर्तनिका (२०)

एतावेव चलौ मूर्धक्षेत्रगौ ललिता मता ॥
खटकाग्रौ शिरोदेशे लग्नाग्रौ ता परे जगु ।

इति ललितवर्तनिका (२१)

कूर्परस्वस्तिकाकारवर्तनाद्वलिता मता ॥
अन्ये त्वाचक्षतेऽन्योन्यलग्नाग्रौ खटकामुखौ ।
ऊर्ध्वगौ पृष्ठतो नम्रकूर्परौ वलितेति च ॥

इति वलितवर्तना (२२)

[1] परे आचार्या अलपल्लववर्तना प्राहु ।

ते रेखामनतिक्रम्य भूरिभङ्गिभृतो भुजाः ॥ ३४९ ॥
रेच्यन्ते यदि लक्ष्यज्ञैश्चालकाः कीर्तितास्तदा ।

व्यावर्तितोऽन्तर्गात्र चेदलपल्लवहस्तक ।
पराङ्मुखोऽपविद्ध स्यात्कथिता गात्रवर्तना ॥
इति गात्रवर्तना (२३)

गात्रस्य प्रातिलोम्येन पाणिराक्षिप्य वर्तते ।
अलपल्लवसज्ञश्चेत्प्रतिवर्तनिका तदा ॥
इति प्रतिवर्तनिका (२४)

अन्याश्च कथिता सप्त वर्तना नृत्तवेदिभि ।
वर्तना या शिरस्थाद्या द्वितीया तिलकस्य च ॥
वर्तना नागबन्धाख्या स्यात्सिहमुखवर्तना ।
वैष्णव्येका तलमुखी सप्तमी कलशामिधा ॥
नाममात्रप्रसिद्धास्तास्तैरेव स्फुटलक्षणा ।
इति वर्तना ।

प्रकृतमनुसराम ॥ ३४८, ३४८- ॥

(सु०) प्रकरणमुपसहरति—बाहूनामिति। बाहुभेदाना च समस्त-व्यस्तयोजनात् क्रमात् शीघ्रमध्यविलम्बितादिवैचित्र्यभेदेन बहवो भेदा भवन्ति। तस्मात् बहवो वर्तना शोभाभरसभृता सत्यश्चतुरैरूह्या । रेखा-मिति। रेखामनतिक्रम्य अन्येन भूरिभङ्गिभृत बहुचातुरीभूता एते भुजा, यदि रेच्यन्ते वक्ष्यमाणरेचकयुक्ता भवन्ति, तदा लक्ष्यज्ञे चालका इत्युच्यन्ते। ॥ ३४८, ३४९- ॥

(क०) ते रेखामित्यादि। ते षोडश भुजा रेखा शोभामनतिक्रम्या-परित्यज्य यदि भूरिभङ्गिभृत सन्तो रेच्यन्ते चेत्, बहुविधै प्रकारैश्च-

लनात्मकैरित्यर्थ । पृथग्भूता क्रियन्ते चेत्तदा लक्ष्यज्ञैश्चालका इति कीर्तिता । तेषा चालनाश्रयत्वाच्चालकसज्ञा वेदितव्या। तेषा लक्ष्य-प्रसिद्धत्वात्ते तत एवावगन्तव्या इत्यत्र ग्रन्थकारेण नोक्ता । तेषा केषाचित्स्व रूपपरिज्ञानाय **कोहलोक्तानि लक्षणानि लिख्यन्ते** । यथा **शार्दूलमुनिना पृष्ट कोहल** उवाच—

"चालकाना स्वरूप वै समाहितमना शृणु ।
तत्र क्रिया मनोहारी वाद्ये चालनमुच्यते ॥
अनेन रहित नृत्त निष्प्राणतनुवद्ध्रुवम् ।
विश्लिष्टवर्तित पूर्वं वेपथुव्यञ्जक तथा ॥
अपविद्ध तत पश्चाल्लहरीचक्रसुन्दरम् ।
वर्तनास्वस्तिक चैव समुखीनरथाङ्गजम् ॥
पुरोदण्डभ्रमाख्य च त्रिभङ्गीवर्णसारकम् ।
डोल नीराजन चैव स्वस्तिकाश्लेषचालनम् ॥
मीथ सवीक्ष्यबाह्य च वामदक्षविलासितम् ।
मौलिरेचितक चैव वर्तनाभरण तत ॥
आदिकूर्मावताराख्यमसवर्तनक तथा ।
मणिबन्धासिकर्षाख्य कलविङ्कविनोदितम् ॥
चतुष्पत्राब्जसज्ञ च मण्डलाग्राभिध तथा ।
वालव्यजनचालाख्य तथा वीरुधबन्धनम् ॥
विशृङ्गाटकबन्धाख्य पश्चात्कुण्डलिचारकम् ।
मुरजाडम्बर पश्चाद्द्वारदामविलासकम् ॥
धनुराकर्षण चैव साधारणमत परम् ।
समप्रकोष्ठवलन तथा देवोपहारकम् ॥

तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्र मणिबन्धगतागतम् ।
अलातचक्रकाख्य च व्यस्तोत्प्लुतनिवर्तकम् ॥
तथोरभ्रकसबाध तिर्यक्काण्डवचालनम् ।
धनुर्वल्लीविनामाख्य तार्क्ष्यपक्षविलासितम् ॥
कररेचकरत्नाख्य शरसधाननामकम् ।
मण्डलाभरण चैवमसपर्यायनिर्गतम् ॥
अष्टबन्धविहार च कर्णयुग्मप्रकीर्णकम् ।
पर्यायगजदन्ताख्य रथनेमिसमाह्वयम् ॥
स्यात्स्वस्तिकत्रिकोण च लतावेष्टितक तथा ।
नवरत्नमुख चेति पञ्चाशच्चैव चालका ॥
एतेषामेव मुख्यत्व मुनेर्नृत्तकलासु वै ।
किं त्वमी केचनान्वर्था नामगम्यास्तु केचन ॥
केचित्प्रायोगिकास्तद्वदपरे साप्रदायिका ।
अन्येऽपि बहव पूर्वं प्रयुक्ता भट्टतण्डुना ॥
अन्योन्यव्यतिहारेण तिलतण्डुलवर्तना ।
नृत्तमङ्गलशास्त्रे तु शत सन्त्येव चालका ॥
नारदेनापि मुनिना तथा सप्तशत मुने ।
देशीनृत्तसमुद्राख्ये कीर्तिताश्चालकाश्च वै ॥
सहस्र चालकास्त्वन्ये ताण्डवे शम्भुनोदिता ।
अतोऽनन्तत्वमेतेषा तत्तच्छास्त्रविकल्पनात् ॥
किं तु लोके प्रयोक्तॄणा कालतोऽल्पधियामिह ।
तेषु तेषु विशेषेण कररेचकराशिषु ॥
सारसारतरास्त्वेते वेधसा भव्यचेतसा ।
दध्नो घृतमिवोदीर्णा सुबोधाय च चालका ॥

प्राप्तयो स्वस्तिकत्व प्राक्तिर्यगेको विलोलित ।
पार्श्वयोर्मौलिपर्यन्तमूर्ध्वं चाधश्च चालनम् ॥
अन्यस्तु भजते यत्र तत्तु विश्लिष्टवर्तितम् ।

इति विश्लिष्टवर्तितम् (१)

नाभिक्षेत्रसमीपस्थे तिर्यग्लुठति चैकके ॥
स्वस्यापरागवलन रसवृत्तिसमुज्ज्वलम् ।
करयोर्यत्तु तत्प्रोक्त वेपथुव्यञ्जक पुन ॥

इति वेपथुव्यञ्जकम् (२)

वामदक्षिणभागेन नाभिकण्ठप्रदेशयो ।
लुठने मण्डलेनैव त्वपविद्धमिति स्मृतम् ॥

इत्यपविद्धम् (३)

नाभिक्षेत्रसमीपस्थे तिर्यग्लुठति चैकके ।
अपर तु पराचीनमान्दोलितककर्मणा ॥
नीत्वा वामासपर्यन्त बहिरेव प्रसार्य च ।
अमुमन्त समाक्षिप्य मूर्ध्नि सव्यापसव्ययो ॥
विलोड्य पार्श्वयोर्मन्द विलासेन तु यद्भवेत् ।
प्रकीर्तित तु तद्धीरैर्लहरीचक्रसुन्दरम् ॥

इति लहरीचक्रसुन्दरम् (४)

एकस्य पार्श्वचलने विद्युद्दामविडम्बिन ।
आनुगुण्येन हस्तेन योगो विच्युतिपूर्वक ॥
पौन पुन्येन यस्मात्तु वर्तनास्वस्तिक मतम् ।
अथवा तुम्बिखण्डाब्जवर्तनाभिस्तु तद्भवेत् ॥

इति वर्तनास्वस्तिकम् (५)

अन्योन्याभिमुखे स्याता त्र्यश्र चलितरेचितौ ।
पार्श्वगावान्तरावृत्त्या द्विगुणौ तीक्ष्णकूर्परम् ॥
पूर्ववद्वलितौ यत्र करौ सौन्दर्यशालिनौ ।
समुखीनरथाङ्ग तन्निर्दिष्ट तपता वर ॥

इति समुखीनरथाङ्गम् (६)

कृत्वैक मुष्टिरूपेण तिर्यङ्मुखतयापि च ।
तस्यैव बहिरन्तश्च लुठितोऽन्यस्य लीलया ॥
पुरो नि सारण पाण्यो पर्यायेण च यत्र तु ।
पुरोदण्डभ्रम तत्तु निर्दिष्ट पूर्वसूरिभि ॥

इति पुरोदण्डभ्रमम् (७)

पूर्वपार्श्वेण विदिशि तिर्यक्चेन्मण्डलात्मना ।
या क्रिया जायते पाण्यो पर्यायाद्युगपच्च वा ॥
त्रिभङ्गीवर्णसरक चालन चेति सा स्मृता ।

इति त्रिभङ्गीवर्णसरकम् (८)

ऊर्ध्वाधोवदन त्र्यश्र लुठतो यत्र लीलया ॥
पर्यायेण करौ सौम्य डोल तत्परिकीर्तितम् ।

इति डोलम् (९)

प्राप्तौ स्वस्तिकतामेव बहिरेव च नि सृतौ ॥
अन्तस्तिर्यञ्चक्रभावाच्छीर्षे सव्यापसव्ययो ।
लुठतो यत्र युगपत्करौ नीराजित तु तत् ॥

इति नीराजितम् (१०)

करयो स्वस्तिकाश्लेषसारिणोरसदेशत ।

वलन यत्र निर्दिष्ट स्वस्तिकाश्लेषचालनम् ॥

इति स्वस्तिकाश्लेषचालनम् (११)

एको हस्त परस्यासपर्यन्त सरलोन्नत ।
निवृत्तश्चेत्स्वपार्श्वे स्यात्पर्यायाद्दत्तमण्डलम् ॥
मिथ समीक्ष्य बाह्य तद्वदित नामतो बुधै ।

इति मिथ समीक्ष्यबाह्यम् (१२)

सव्यापसव्ययोस्तिर्यग्लुठन स्वस्तिकात्मना ॥
करयोर्यत्र विद्येत निर्दिष्ट तच्च तण्डुना ।
वामदक्षतिरश्चीन तच्चाप्यन्वर्थसज्ञि तत् ॥

इति वामदक्षविलासितम् (१३)

कटीक्षेत्रगतश्चैक स्याच्चेदन्य पुरोगत ।
अथ तौ केशपर्यन्त लुठतो यत्र लीलया ॥
मौलिरेचितक प्रोक्त तज्ज्ञैर्नयनसुन्दरम् ।

इति मौलिरेचितकम् (१४)

कर्णभागगतश्चैक परश्चेद्वर्तितो भवेत् ॥
उत्सारितोद्वेष्टितकैर्वर्तनाभरण तु तत् ।

इति वर्तनाभरणम् (१५)

वामदक्षिणकावर्तौ मूर्ध्नो वा युगपत्क्रमात् ॥
ऊर्ध्वाधोमण्डलाकारभ्रान्तौ स्वस्तिकगौ पुन ।
वर्तनास्वस्तिकौ पार्श्वद्वये मण्डलघूर्णितौ ॥
अभिमण्डलसपूर्णौ यदा तु लुठत करौ ।
आदिकूर्मावतार तद्रेचकज्ञा प्रचक्षते ॥

इत्यादिकूर्मावतारम् (१६)

मणिबन्धप्रकोष्ठासवर्तनावलितोद्धृतै ।
सा च किंचिन्नतशिर क्षेत्रोपरिविलोडनै ॥
परागधोमुखत्वेन लुठितैर्वा पुरो भुवि ।
वलितैरार्जवादन्यै पाण्यो सव्यापसव्ययो ॥
पार्श्वयोर्यौगपद्येन नम्रभावात्क्रमेण वा ।
भूयते यत्र लुठितमसवर्तनक विदु ॥

इत्यसवर्तनकम् (१७)

द्विगुणोदञ्चनेनैव क्रमादसात्तु लोडितौ ।
पर्यायेण च कृत्वाथ कूर्परस्वस्तिकात्मना ॥
विलोड्य तत्रैव बहि कर मुष्टिस्वरूपत ।
अन्तर्निवेश्य त्वरया लुठनात् त्र्यश्रभावत ॥
वलमाने तदन्यस्मिन् क्रमश पार्श्वयोर्द्वयो ।
तस्यैव च समुत्क्षेप क्रियते यत्र लीलया ॥
मणिबन्धासिकर्षाख्य तद्विद प्रतिजानते ।

इति मणिबन्धासिकर्षम् (१८)

शिर क्षेत्रोपरिष्टात्तु मध्यादाकाशकस्य वा ॥
विलोड्य मण्डलभ्रान्त्या पर्यायेण च पार्श्वयो ।
करयो कल्पते यत्र पतनोत्पतनात्मिका ॥
क्रियासमभिहारेण क्रिया च द्रुतमानत ।
कलविङ्कविनोदाख्य चालन तत्प्रचक्षते ॥

इति कलविङ्कविनोदम् (१९)

पूर्वमूर्ध्वं प्रलुठितस्ततो मण्डलवर्तित ।
तत्पश्चाच्चतुराशासु करो यत्र विलासत ॥

लुठमाने तदन्यस्मिन्नाभिक्षेत्रसमीपगे ।
पर्यायाद्वर्तते रम्य चतुष्पत्राब्जमीरितम् ॥

इति चतुष्पत्राब्जम् (२०)

मुष्टिरूपस्तु लुठितस्तदूर्ध्वं चार्जवात्पुन ।
गतागत पार्श्वयोश्च तत्पश्चादग्रतो गत ॥
चलमाने तदेतस्मिन् पूर्वोक्तस्थानगामिनि ।
पर्यायेण करो यत्र मण्डलाग्राभिध तु तत् ॥

इति मण्डलाग्रम् (२१)

उत्प्रकोष्ठ च पर्यायादसपर्यन्तकान्तरे ।
लुठितौ च तथाधस्ताद्गामिनौ च प्रभावत ॥
भवतो यत्र तु करौ वालव्यजनचालनम् ।

इति वालव्यजनचालनम् (२२)

यत्र त्रिकोणमर्यादामनुसृत्य प्रलोड्यते ॥
पुरस्तात्पार्श्वयोश्चैव करो मण्डलचारत ।
तद्वीरुधबन्धाख्यमुद्दिष्ट भट्टतण्डुना ॥

इति वीरुधबन्धनम् (२३)

प्रतिलोमानुलोमाभ्यामस्यैव खलु या क्रिया ।
विश्रृङ्गाटकबन्धाख्य मतङ्गस्तदुवाच ह ॥

इति विशृङ्गाटकबन्धनम् (२४)

वामदक्षिणयोर्यत्र करस्थस्य विलोडनम् ।
कुर्वन् गतागत दिक्षु त्र्यश्र वा वर्तते पुन ॥
तद्वै कुण्डलिचाराख्य प्रणीत प्राच्यसूरिभि ।

इति कुण्डलिचारकम् (२५)

आपादिकगतश्चाथ तत्रैवाबद्धमण्डल ॥
सव्यापसव्ययोश्चैव पार्श्वयोर्वर्तनक्रिया ।
दक्षिणो यत्र हस्तस्तु ततो वामासमुद्यत ॥
वेगाद्विदिशि गत्वात्र लुठित सव्यपार्श्वग ।
तदन्यस्मिन् विलुठितो यत्र नाभिसमीपग ॥
मुरुजाडम्बर नाम निर्णीत यमिना वर ।

इति मुरुजाडम्बरम् (२६)

अमान्तरक्षेत्रगतौ बाहू चेत्पार्श्वयोर्द्वयो ॥
पतेता युगपद्यत्र द्वारदामविलासकम् ।

इति द्वारदामविलासकम् (२७)

बद्धस्वस्तिकयो पार्श्वे तिर्यग्वेगात्प्रसर्पतो ॥
एको निवृत्य सहसा यदि कर्णावतसक ।
धनुराकर्षणाख्य तन्निर्णीत भट्टतण्डुना ॥

इति धनुराकर्षणम् (२८)

कटीक्षेत्रगतौ चाथ तिर्यग्द्विगुणचालिनौ ।
अन्तरामण्डलभ्रान्तिकारिणौ बहिरेव वा ॥
युगपच्च करौ यत्र तच्च साधारण स्मृतम् ।

इति साधारणम् (२९)

समप्रकोष्ठवलनमन्वर्थमिह कीर्तितम् ॥
अथवाविद्धकेन स्यादपविद्धेन वा च तत् ।

इति समप्रकोष्ठवलनम् (३०)

अरालकपरावृत्त्या पार्श्वयोरपि च द्वयो ॥

लुठित प्रसृतस्याग्रे सदलत्वममुञ्चत ।
कूर्परक्षेत्रमासाद्य लुठत्यन्योऽपि यत्र तु ॥
देवोपहारक नाम तत्त्वविद्भिर्निरूपितम् ।

इति देवोपहारकम् (३१)

प्रथम पार्श्वयोरेव प्रसृतौ द्विगुणौ तत ॥
अन्योन्याभिमुखौ चैव पश्चात्स्वस्तिकबन्धनौ ।
प्रधावत: पुरोदेश यत्र हस्तौ विलासत ॥
तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्र तदुद्दिष्ट सुमन्तुना ।

इति तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रम् (३२)

कस्यचिन्मणिबन्धे तु लुठितोऽन्यस्तत कर ॥
बहिर्मण्डलग स्थित्वा तथान्तर्मण्डलैरपि ।
यत्र प्रवर्तने तत्तु मणिबन्धगतागतम् ॥

इति मणिबन्धगतागतम् (३३)

अन्तर्बहिश्चक्रचर कश्चिद्धस्त पराङ्मुख ।
अपरोऽलातचक्रस्य कुरुते च विडम्बनम् ॥
अलातचक्रकाख्य तत्तद्विद परिचक्षते ।

इत्यलातचक्रकम् (३४)

पूर्वं पार्श्वमुखावेव निर्गतौ तत्र वेगत ॥
तीक्ष्णकूर्परकावेव द्विगुणत्वावलम्बिनौ ।
सश्लिष्टावूर्ध्ववदनौ भूतलाभिमुखौ तत ॥
यत्र स्याता करौ तत्तु व्यस्तोत्प्लुतनिवर्तकम् ।

इति व्यस्तोत्प्लुतानिवर्तकम् (३५)

प्रथम स्वस्तिक भूयो बहिरेव विनिर्गतौ ॥
वेगान्निवृत्तावन्योन्य सामुख्य भजत करौ ।
यत्रोरभ्रकसबाध तदुक्त तपता वर ॥

इत्युरभ्रसबाधम् (३६)

तिर्यगूर्ध्वं प्रथमत कृत्वैक नाभिदेशगम् ।
तिर्यक्पार्श्वान्तरायात करमन्य प्रकल्प्य च ॥
या क्रिया जायते सा तु तिर्यक्ताण्डवचालनम् ।

इति तिर्यक्ताण्डवचालनम् (३७)

ऊर्ध्वाधोवदनौ कृत्वा पर्यायेण विलासत ॥
तत्रैव मण्डलाकारभ्रान्तौ कृत्वा तु पूर्ववत् ।
शिर क्षेने च कट्या च पार्श्वयोर्गतिपूर्वकम् ॥
यत्र स्याता करौ तत्तु धनुर्वल्लीविनामकम् ॥

इति धनुर्वल्लीविनामकम् (३८)

वर्तनास्वन्तिक कृत्वा युगपत्पार्श्वयोर्द्वयो ॥
यदि स्याता करौ प्राहुस्तार्क्ष्यपक्षविलासकम् ।

इति तार्क्ष्यपक्षविलासकम् (३९)

प्रथम पार्श्वयोर्गत्वा प्रसार्य च विदिश्यनु ॥
निबद्धस्वन्तिकौ तत्र कटीमौलिगतौ मिथ ।
वालव्यजनचालाख्यक्रिया पूर्ववदाश्रितौ ॥
वर्तनास्वस्तिक बद्ध्वा भूतलाभिमुखौ तत॰ ।
समुत्थितौ मण्डलत स्वस्तिकौ पतितावध ॥
कृत्वैक भ्रामित चासे तदन्य रथचक्रवत् ।

भ्रामयित्वा विलासेन तदान्दोलितकर्मणा ॥
सरलात्सारितोद्वेष्टात्प्रसारितकनम्रकै ।
एकैकलुठितौ स्वैरमसान्ते मण्डलोर्ध्वगौ ॥
विश्रमाभिमुखौ चैव पर्यायेण तु यत्र वै ।
पतितोत्पतितौ बाहुर्मूर्ध्ने कट्यवसानकम् ॥
तत स्वस्तिकबन्धेन कमनीयेषु केषुचित् ।
अर तत्र प्रदेशेषु वामदक्षिणघूर्णितौ ॥
अन्तर्बहिश्चक्रभाव सविलासमथाश्रितौ ।
कूर्परस्वस्तिकेनैव पराचीनप्रलोलितौ ॥
अथवा सरलत्वेन केवल द्रुतमानत ।
वामदक्षिणयो पश्चात् त्रिकपर्यन्तलोलितौ ॥
एकैक स्वस्तिक चाथ नयनानन्ददायकौ ।
ऊर्ध्वाधोवदनौ त्र्यश्रकरौ यत्र गतौ मुने ॥
कररेचकरत्नाख्य लक्षित तत्पुरारिणा ।
इद तु कमनीय वै यत्र यत्र प्रयुज्यते ॥
यक्षा विद्याधाधरा सिद्धा पद्मभूश्च महर्षय ।
तत्र तत्र प्रदेशेषु प्रीतास्तिष्ठन्त्यपेक्षिता ॥
इन्द्रादिदेवा प्रीता स्यु प्रीणाति परमेश्वर ।
ग्रन्थविस्तरभीतेन कथ्यते नास्य विस्तर ॥

इति कररेचकरत्नम् (४०)

एकस्मिंस्तु पराचीने लुठमाने विलासत ।
अन्यो हस्त शिर क्षेत्रपर्यन्त चेद्गतागत ॥
पुनस्तन्मुख एव स्याच्छरसधाननामकम् ।

इति शरसधानम् (४१)

अभ्यन्तरापवेष्टेन चक्रकभ्रान्तिपूर्वकम् ॥
अनुप्रलोड्य डोलावद्या क्रिया पार्श्वयोर्द्वयो ।
प्रातिलोम्येन वा स्यात्तु मण्डलाभरण तु तत् ॥

इति मण्डलाभरणम् (४२)

आदौ तु स्वस्तिक बद्ध्वा कलासावपरेऽपि च ।
निष्क्रान्तावसदेशात्तु पर्यायेण कटीं प्रति ॥
स्याता चेद्यत्र हस्तौ तदसपर्यायनिर्गतम् ।

इत्यसपर्यायनिर्गतम् (४३)

वामदक्षिणपाश्चात्यपुरोभागेषु सर्वत ॥
स्वस्तिकान्मण्डलाग्राद्याद्युगपत्क्रमशोऽथवा ।
अष्टासु दिक्षु स्याता चेत्करौ विलुठितौ तत ॥
अष्टबन्धविहाराख्य निरणायि मनीषिभिः ।

इत्यष्टबन्धविहारम् (४४)

पर्यायतुष्टौ लुठितौ तिर्यक्कर्णसमीपत ॥
पार्श्वे स्वस्मिन्नुर क्षेत्रपर्यन्त हि यदा करौ ।
सुमन्तुना तदुद्दिष्ट कर्णयुग्मप्रकीर्णकम् ॥

इति कर्णयुग्मप्रकीर्णकम् (४५)

तिर्यग्लुठति चैकस्मिन्नपरश्चेत्प्रसारित ।
क्रमेण यत्र तत्प्रोक्त पर्यायगजदन्तकम् ॥

इति पर्यायगजदन्तकम् (४६)

आदौ मध्येऽवसाने च स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
रथचक्राकृती तिर्यग्युगपत्क्रमशोऽथवा ॥

लुठितौ चेत्करौ तत्तु रथनेमिसमाह्वयम् ।

इतिरथनेमि (४७)

प्रथम स्वस्तिकी भूत्वा कुञ्चितावूर्ध्वगौ पुन ॥
तथा वामासपर्यन्त पर्यायाच्चेद्गतौ करौ ।
तत्स्वस्तिकत्रिकोणाख्य क्षेमराजेन लक्षितम् ॥

इति स्वस्तिकत्रिकोणम् (४८)

अन्तर्बहिश्चेद्वलितावूर्ध्वप्रोद्वेष्टितौ करौ ।
पर्यायात्पार्श्वयोस्तिर्यगेकस्मिन् लुठितोऽपर ॥
स्याच्चेत्करस्तदुद्दिष्ट लतावेष्टितकाभिधम् ।

इति लतावेष्टितकम् (४९)

विशिष्टवर्तिताद्यैश्च नवभिर्दशभिश्च वा ॥
उक्तै सकरससृष्टिरूपेण परिकल्पितै ।
आधम्मिल्लसमुत्क्षिप्तैस्तत स्वस्तिकबन्धनै ॥
अपराङ्गपरावृत्तौ भूतलाभिमुखौ तत ।
मण्डलौ च तिरश्चीनौ साविद्धावपविद्धकौ ॥
युगपत्क्रमशो वाथ तत्कालार्हक्रियोचितौ ।
आन्दोलितक्रियायुक्तौ भवेता यत्र वै करौ ॥
नवरत्नमुख तत्र प्राह लौहित्यभट्टकः ।

इति नवरत्नमुखम् (५०)

इतीद तपताश्रेष्ठ यदादिष्ट स्वयभुवा ॥
लक्षण चालकाना वै प्रत्यपादि मयाधुना ।
एते सौभाग्यविजयप्रस्तारामरभूरुह ॥
देवाना भूसुराणा च पार्थिवाना प्रियकरा ।

ओतावत्सरिगोणीना पदस्य मलपस्य च ॥ ३५० ॥
गजरोपशमस्यान्ते खण्डेऽप्येलादिगामिनि ।
सालगस्थध्रुवाद्यन्ते यच्च प्रहरण भवेत् ॥ ३५१ ॥

अनन्तमङ्गलग्राह्यलीलाविभ्रममण्डना ॥
नृत्तलक्ष्यविशेषेण प्राणसर्वस्वमेव च ।
यथार्ह ते प्रयुक्ता स्यु कीर्तिमङ्गलदायका ॥
बहुनात्र किमुक्तेन सध्याकालेषु सर्वदा ।
नानानृत्तकलोल्लासशालिनोऽपि महेशितु ॥
अलपद्मकसज्ञास्ते सकीर्णा नेह लक्षिता ।
अत्यन्तवल्लभाश्चैव सिद्धाना नाकिनामपि ॥
अतो वियुक्ता युक्ताश्च हस्ता नृत्ताश्रया परे ।
प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन कोहलेन मयादिशत् ॥
यथालक्षणमाख्याता मुनिशार्दूल तत्त्वत ।

इति कोहलशार्दूलसवादे **सगीतमेरौ** युक्तायुक्तनृत्तहस्ताश्रयचालक भेदप्रभेदलक्षण नाम द्वितीयमाह्निक समाप्तम् ॥ ३४९–३४९ ॥

(क०) अथैषा चालकाना प्रयोगस्य विषय दर्शयति—**ओतेत्यादि** । ओतादयो वाद्यप्रबन्धा पूर्वमुक्ता । गजरप्रबन्धाङ्गत्वेन चोपशम उक्त । एतेषामन्ते खण्डे प्रयोज्या इति वक्ष्यमाणेन सबन्ध । **एलादिगामिन्यपीति** । एलादीन् शुद्धान् गीतप्रबन्धान् गच्छतीत्येलादिगामी तस्मिन् । आत्रदिशब्दे-नान्त्यखण्ड समुच्चीयते । तथा सालगस्थध्रुवादीनामन्ते खण्ड इत्यनुषङ्ग । **यच्च** प्रहरण वाद्यप्रबन्धविशेष तदन्तखण्डे प्रयोज्या । मतान्तरमाश्रित्याह

तदन्तखण्डेऽन्यत्रापि प्रोद्धते तुण्डकैशिके।
कवितेऽपि प्रयोज्यास्ते नान्यत्रेत्यूचिरे परे॥ ३५२॥

—**अन्यत्रापीति**। पर आचार्या। **अन्यत्रेति**। ध्रुवादीनामन्तिमखण्डव्यतिरिक्त इत्यर्थ। तुण्डकैशिके प्रोद्धत इति खण्ड इति विशेषपद प्रकरणादनुषञ्जनीयम्। **तुण्डकैशिक इति**। तुण्ड मुख प्रारम्भ इत्यर्थ। तत्र **कैशिक** सुकुमारम्। अयमर्थ—यद्गीतखण्ड मुखे प्रारम्भे सुकुमार भवति, पश्चाद्भागे प्रोद्धत भवति। यद्वा मुखे प्रथमावृत्तौ सुकुमार भवति, क्रमात् चरमावृत्तौ प्रोद्धत भवति, तद्गीतखण्ड तुण्डकैशिक प्रोद्धतमित्युच्यते। तत्रोद्धतांशे चालका प्रयोज्या इत्यर्थ। **कवितेऽपीति**। कवित नाम वाद्यप्रबन्धविशेष। तत्रापि बाहुल्याद्दीप्त नृत्तमित्युक्तम्। तस्मिन्नंशे प्रयोज्या इत्यनेन, यस्तु दीप्तनर्तनस्य विषय, तत्रैव प्रयोज्य इति मन्तव्यम्। **नान्यत्रेति;** अन्यत्र सुकुमारप्रयोगविषये न प्रयोज्या इत्यूचिरे इत्यर्थ। **कवितेऽपीत्यनेनोचिर** इत्यस्य सबन्ध॥ -३५०—३५२॥

इति बाहुप्रकरणम्।

इति षोडशविधो बाहु।

(सु०) सप्रति चालकाना प्रयोगमाह—**ओतेति**। वाद्याध्यायोक्ताना ओतावत्सरिगोणीनाम्, एलादिगामिनि, तथा सालगस्थध्रुवाद्यन्ते प्रयोज्या। **प्रहरण** वाद्यप्रबन्धविशेष, तदन्तखण्डे प्रयोज्या इत्यर्थ। **अन्यत्रेति**। अन्यत्र ध्रुवादीनामन्तिमखण्डव्यतिरिक्त इत्यर्थ। तथा तुण्डकैशिके प्रोद्धते, कवितेऽपि ते प्रयोज्या। परे आचार्या नान्यत्रेति ऊचिरे॥ -३५०—३५२॥

इति बाहुप्रकरणम्।

इति षोडशविधो बाहु।

पृष्ठ तु जठरोक्ताभिर्वर्तनाभिर्विवर्तते ।
अतो न तत्पृथग्वाच्य जठर तूच्यतेऽधुना ॥ ३५३ ॥
क्षाम खल्ल तथा पूर्ण त्रेधा जठरमिष्यते ।
क्षाम स्यान्नमनाज्जृम्भाहास्यनिश्वासरोदने ॥ ३५४ ॥

इति क्षामम् (१)

निम्न खल्ल क्षुधार्ते स्यादातुरे श्रमकर्शिते ।
वेतालभृङ्गिरिट्यादिजठराकारधारि तत् ॥ ३५५ ॥

इति खल्लम् (२)

पूर्ण स्थूल व्याधिते स्यात्तुन्दिलेऽत्यशिते तथा ।

इति पूर्णम् (३)

अन्येऽन्वर्थ रिक्तपूर्ण श्वासरोगेऽपर जगुः ॥ ३५६ ॥

इति रिक्तपूर्णम् (४)

इति चतुर्धोदरम् ।

(क०) अथ पृष्ठोदरयो प्रभेदान् लक्षयितुमाह—**पृष्ठ त्वित्यादि** । **जठरोक्ताभिवर्तनाभिर्विवर्तत इति** । जठर क्षाम चेत्पृष्ठमक्षाम भवति । जठर खल्ल चेत्पृष्ठ पूर्ण भवति । जठर पूर्ण चेत् पृष्ठ खल्ल भवति । जठरस्य रिक्तपूर्णत्वे पृष्ठस्य पूर्णरिक्तत्वमित्यर्थ ॥ ३५३–३५६ ॥

इति रिक्तपूर्णम् (४)

इति चतुर्धोदरम् ।

(सु०) पृष्ठोदरयोर्लक्षणमाह—पृष्ठ त्विति । जठरोक्तव्यापारैरेव पृष्ठ विवर्तते, व्यापारवद्भवति । अत तत् पृथङ्नोच्यते । अधुना जठर निरूप्यते । जठर त्रिविधम्, क्षामम्, खल्लम्, पूर्णमिति । तेषा लक्षणमाह—क्षाम

कम्पितो वलितः स्तब्धोद्वर्तितौ च निवर्तितः ।
इत्यूरुः पञ्चधा तत्र मुहुः पार्श्वे नतोन्नते ॥ ३५७ ॥
यस्यासौ कम्पितो ज्ञेयोऽधमाना गमने च सः ।

इति कम्पित (१)

वलितोऽन्तर्गते जानुन्यूरुः स्वैरगतौ स्त्रिया. ॥ ३५८ ॥

इति वलित (२)

स्यादिति । नमनात् क्षम भवति । तच्च जृम्भाहास्यनिश्वासरोदने प्रयोज्यम् । इति क्षामम् (१) निम्न नीच खल्ल भवति । तच्च वेतालादि जठरवत्स्यात् । अस्य क्षुधार्ते, आतुरे, श्रमकर्शिते च प्रयोज्यम् । इति खल्लम् (२) स्थूल जठर पूर्णमुज्यते । तुन्दिले, अत्यशिते च प्रयोज्यम् । इति पूर्णम् (३) अन्वर्थनामक रिक्तपूर्ण केचिदाचार्या जगु । तत् श्वासरोगे प्रयोज्यम् । इति रिक्तपूर्णम् (४) ॥ ३५१–३५६- ॥

इति चतुर्धोदरम् ।

(क०) अथोरुजङ्घामणिबन्धजानुभूषणभेदाना लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ३५७–३७६- ॥

इति कम्पित (१)

(सु०) ऊरुभेदानाह—कम्पित इति । कम्पित , वलित , स्तब्ध उद्वर्तित , निवर्तित इति पञ्चधा ऊरु । तेषा लक्षणमाह—मुहुरिति । यस्य पार्श्वद्वय पुन पुन नतोन्नत च भवति स कम्पित स्यात् । स च अधमगमने विनियोग ॥ ३५७, ३५७- ॥

इति कम्पिता (१)

(सु०) वलित लक्षयति—वलित इति । जानुनि अन्तर्गते वलित । स. स्त्रिया स्वैरगतौ विनियोग ॥ -३५८ ॥

इति वलित (२)

स्तब्धस्तु निष्क्रियः स स्याद्विषादे साध्वसे तथा ।

इति स्तब्ध (३)

पार्ष्णेरन्तर्बहि क्षेपात्क्षेपादग्रतलस्य च ३५९ ॥

मुहुरुद्वर्तितः स स्याद्व्यायामे ताण्डवे तथा ।

इत्युद्वर्तित (४)

निवर्तितोऽन्तर्गतया पार्ष्ण्या स्यात्सभ्रमे श्रमे ॥ ३६० ॥

इति निवर्तित (५)

इति पञ्चधोरु ।

आवर्तिता नताक्षिप्तोद्वाहिता परिवर्तिता ।

इति पञ्चविधा जङ्घा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ३६१ ॥

(सु०) स्तब्ध लक्षयति—स्तब्धस्त्विति । निष्क्रिय क्रियाहीन स्तब्ध । स विषादे तथा साध्वसे च विनियोग ॥ ३५८- ॥

इति स्तब्ध (३)

(सु०) उद्वर्तित लक्षयति—पार्ष्णेरिति । पार्ष्णे अग्रतलस्य, पादाग्रतलस्य च क्षेपात् मुहुर्मुहुरन्तर्बहि क्षेपात् उद्वर्तित । स च व्यायामे, ताण्डवे कार्य ॥ -३५९, ३५९- ॥

इत्युद्वर्तित (४)

(सु०) निवर्तित लक्षयति—निवर्तित इति । पार्ष्णिद्वये अन्तर्गते सति निवर्तित । स च सभ्रमे, श्रमे च कार्य ॥ -३६० ॥

इति निवर्तित (५)

इति पञ्चधा ऊरु ।

इत्यूरुप्रकरणम् ।

(सु०) अथ जङ्घाभेदानाह—आवर्तितेति । आवर्तिता, नता, क्षिप्ता,

निःसृता च परावृत्ता तिरश्चीना बहिर्गता ।
कम्पितेत्यपराः पञ्च जङ्घाः सचक्षते परे ॥ ३६२ ॥
वामे दक्षिणतः पादे दक्षिणे वामतः कृते ।
मुहुरावर्तिता प्रोक्ता विदूषकपरिक्रमे ॥ ३६३ ॥

इत्यावर्तिता (१)

नमज्जानुर्नता जङ्घा स्थानासनगतादिषु ।

इति नता (२)

बहिर्विक्षेपतः क्षिप्ता व्यायामे ताण्डवे च सा ॥ ३६४ ॥

इति क्षिप्ता (३)

ऊर्ध्वं नीतोद्वाहिता स्यादाविष्टगमनादिषु ।

इत्युद्वाहिता (४)

उद्वाहिता, परिवर्तितेति शार्ङ्गदेवमतेन जङ्घा पञ्चधा । नि सृता, परावृत्ता, तिरश्चीना, बहिर्गता, कम्पितेति परे आचार्या पञ्चधा आहु । एव जङ्घाभेदा दशधा । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—वाम इति । मुहुर्मुहु वामे दक्षिणपादे, दक्षिणे वामपादे च कृते सति आवर्तिताख्या जङ्घा । सा विदूषकपरिक्रमे प्रयोज्या ॥ ३६१–३६३- ॥

इत्यावर्तिता (१)

(सु०) नता लक्षयति—नमदिति । नमज्जानुर्जङ्घा नता । सा च स्थानासनगतादिषु प्रयोज्या ॥ ३६३- ॥

इति नता (२)

(सु०) क्षिप्ता लक्षयति—बहिरिति । बहि जङ्घाया विक्षेपात् क्षिप्ता । सा च व्यायामे, ताण्डवे च प्रयोज्या ॥ -३६४ ॥

इति क्षिप्ता (३)

(सु०) उद्वाहिता लक्षयति—ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं नीता जङ्घा उद्वाहिता । सा च कुपितगमनादिषु प्रयोज्या ॥ ३६४- ॥

इत्युद्वाहिता (४)

प्रतीप गच्छतो जड्घा ताण्डवे परिवर्तिता ॥ ३६५ ॥

इति परिवर्तिता (५)

पुरःप्रसारिता जङघा निःसृता परिकीर्तिता ।

इति नि सृता (६)

पश्चाद्गता परावृत्ता भूमिलग्नेन जानुना ॥ ३६६ ॥
वामेन पितृकार्ये स्यादन्येन सुरकर्मणि ।

इति परावृत्ता (७)

भूमिलग्नबहिःपार्श्वा तिरश्चीनासने मता ॥ ३६७ ॥

इति तिरश्चीना (८)

(सु०) परिवर्तिता लक्षयति—**प्रतीपमिति** । प्रतीप विपरीत गच्छत पुरुषस्य जङ्घा **परिवर्तिता** । सा च ताण्डवे प्रयोज्या ॥ -३६९ ॥

इति परिवर्तिता (५)

(सु०) नि सृता लक्षयति—**पुर** इति । पुर प्रसारिता जङ्घा **नि सृता** ॥ ३६९- ॥

इति नि सृता (६)

(सु०) परावृत्ता लक्षयति—**पश्चादिति** । भूमिलग्नेन जानुना उपलक्षिता पश्चाद्गता जङ्घा **परावृत्ता** । सा च वामजानुना चेत्, पितृकार्ये, दक्षिणजानुना चेत्, सुरकर्मणि देवकार्ये च प्रयोज्या इति ॥ -३६६, ३६६- ॥

इति परावृत्ता (७)

(सु०) तिरश्चीना लक्षयति—**भूमिलग्नेति** । भूमौ लग्न बहि पार्श्व यस्या , सा **तिरश्चीना** । सा च आसने विनियोज्या ॥ -३६७ ॥

इति तिरश्चीना (८)

बहिर्गता मता जङ्घा नृत्ते पार्श्वप्रसारिता ।

इति बहिर्गता (९)

कम्पनात्कम्पिता भीतौ कार्या घर्घरिकाध्वनौ ॥ ३६८ ॥

इति कम्पिता (१०)

इति दशधा जङ्घा ।

पञ्चधा मणिबन्धः स्यान्निकुञ्चाकुञ्चितौ चलः ।
भ्रामितः सम इत्यत्र निकुञ्चस्तु स उच्यते ॥ ३६९ ॥
यो बहिर्निम्नता नीतः स दानाभयदानयोः ।

इति निकुञ्च (१)

(सु०) बहिर्गता लक्षयति—बहिर्गतेति । पार्श्वप्रसारिता जङ्घा बहिर्गता । सा च नृत्ते प्रयोज्या ॥ ३६७- ॥

इति बहिर्गता (९)

(सु०) कम्पिता लक्षयति—कम्पनादिति । जङ्घाया कम्पनात् कम्पिता । सा च भीतौ, घर्घरिकाध्वनौ च प्रयोज्या ॥ -३६८ ॥

इति कम्पिता (१०)

इति दशधा जङ्घा ।

इति जङ्घाप्रकरणम् ।

(सु०) मणिबन्धभेदानाह—पञ्चधेति । निकुञ्च , आकुञ्चित , चल , भ्रामित , सम इति मणिबन्धस्य पञ्च भेदा । तेषा लक्षणमाह—निकुञ्च इति । य मणिबन्ध बहि प्रदेशे निम्नो भवति, स निकुञ्च । स च दाने, अभयदाने च प्रयोज्य ॥ ३६९, ३६९- ॥

इति निकुञ्च (१)

आकुञ्चितोऽन्तर्निम्नोऽसौ कार्योऽपसरणे बुधैः ॥ ३७० ॥

इत्याकुञ्चित (२)

निकुञ्चाकुञ्चिताभ्यासाचलमावाहने विदुः ।

इति चल (३)

भ्रामितो भ्रमणात्खड्गच्छुरिकाभ्रामणादिषु ॥ ३७१ ॥

इति भ्रामित (४)

ऋजुः समः पुस्तकस्य धारणे च प्रतिग्रहे ।

इति सम (५)

इति पञ्चधा मणिबन्ध ।

(सु०) आकुञ्चित लक्षयति—आकुञ्चित इति । अन्तर्निम्न आकुञ्चित । असौ अपसर्पणे कार्य ॥ -३७० ॥

इत्याकुञ्चित (२)

(सु०) चल लक्षयति—निकुञ्चेति । निकुञ्चाकुञ्चिताभ्या सयोगात् चलो भवति । स च आवाहने प्रयोज्य ॥ ३७०- ॥

इति चल (३)

(सु०) भ्रामित लक्षयति—भ्रामित इति । भ्रमणात् भ्रामित । स च खड्गच्छुरिकादिभ्रामणादौ प्रयोज्य ॥ -३७१ ॥

इति भ्रमित (४)

(सु०) सम लक्षयति—ऋजुरिति । ऋजु सम । स च पुस्तकस्य धारणे, प्रतिग्रहे च प्रयोज्य ॥ ३७१- ॥

इति सम (५)

इति पञ्चधा मणिबन्ध ।

इति मणिबन्धप्रकरणम् ।

सहृत कुञ्चित चार्धकुञ्चित नतमुन्नतम् ॥ ३७२ ॥
विवृत सममित्यूचे जानु सप्तविध बुधै ।
श्लिष्टान्यज्जानु जानूक्त ह्रीरोषेर्ष्यासु सहृतम् ॥ ३७३ ॥

इति सहृतम् (१)

जानु लग्नोरुजङ्घ तु भवेत्कुञ्चितमासने ।

इति कुञ्चितम् (२)

नितम्बनमनाज्जानु त्वर्धकुञ्चितमुच्यते ॥ ३७४ ॥

इत्यर्धकुञ्चितम् (३)

महीगत नत जानु मत पाते नमस्कृतौ ।

इति नतम् (४)

(सु०) अथ जानुभेदानाह—सहृतमिति । सहृतम्, कुञ्चितम्, अर्ध-कुञ्चितम्, नतम्, उन्नतम्, विवृतम्, सममिति सप्तविध जानु । तेषा सप्ताना भेदाना क्रमाल्लक्षणमाह—श्लिष्टेति । श्लिष्ट सङ्गतम्, अन्यज्जानु येन, ताथाविध जानु सहृतमित्युच्यते । तच्च ह्रीरोषेर्ष्यासु प्रयोज्यम् ॥ -३७२, ३७३ ॥

इति सहृतम् (१)

(सु०) कुञ्चित लक्षयति—जान्विति । लग्ने सङ्गते ऊरुजङ्घे यस्मिन्, तथाविध जानु कुञ्चितमित्युच्यते । तच्च आसने प्रयोज्यम् ॥ ३७३- ॥

इति कुञ्चितम् (२)

(सु०) अर्धकुञ्चित लक्षयति—नितम्बेति । नितम्बे नमनात् जानु अर्धकुञ्चितमित्युच्यते ॥ -३७४ ॥

इत्यर्धकुञ्चितम् (३)

(सु०) नत लक्षयति—महीगतमिति । महीगत जानु नतमित्युच्यते । तच्च पाते, नमस्कृतौ च प्रयोज्यम् ॥ ३७४- ॥

इति नतम् (४)

स्तनक्षेत्रगत जानून्नत शैलाधिरोहणे ॥ ३७५ ॥

इत्युन्नतम् (५)

गजारोहे तु विवृत जानुद्वन्द्व बहिर्गतम् ।

इति विवृतम् (६)

सम स्वाभाविक जानु स्वभावावस्थितौ भवेत् ॥ ३७६ ॥

इति समम् (७)

तत्तद्देशजुषो भूषा भूषणानीति मन्वते ।

इति सप्तविध जानु ।

इति जानुप्रकरणम् ।

इति नव प्रत्यङ्गानि ।

(सु०) उन्नत लक्षयति—स्तनक्षेत्रेति । स्तनक्षेत्रप्राप्त जानु उन्नतम् । तच्च शैलाधिरोहणे प्रयोज्यम् ॥ ३७५ ॥

इत्युन्नतम् (५)

(सु०) विवृत लक्षयति—गजेति । बहिर्गत जानुद्वन्द्व विवृतम् । तच्च गजारोहे प्रयोज्यम् ॥ ३७५- ॥

इति विवृतम् (६)

(सु०) सम लक्षयति—सममिति । स्वाभाविक जानु सम भवति । तच्च स्वभावाभिनये कार्यम् ॥ -३७६ ॥

इति समम् (७)

(सु०) तत्तद्देशजुष सर्व तथाविधा भूषा भूषणानि भवन्तीत्याहु ॥३७६-॥

इति सप्तविध जानु ।

इति जानुप्रकरणम् ।

इति नव प्रत्यङ्गानि ।

कान्ता हास्या च करुणा रौद्री वीरा भयानका ॥ ३७७ ॥
बीभत्सा चाद्भुतेत्यष्टौ द्रष्टव्या रसदृष्टयः ।
स्निग्धा हृष्टा तथा दीना क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ॥ ३७८ ॥
जुगुप्सिता विस्मितेति दृशोऽष्टौ स्थायिभावजाः ।
स्थायिष्वव्यभिचारित्व प्राप्तेषु स्थायिदृष्टयः ॥ ३७९ ॥
शून्या च मलिना श्रान्ता लज्जिता शङ्किता तथा ।
मुकुला चार्धमुकुला ग्लाना जिह्मा च कुञ्चिता ॥ ३८० ॥

(क०) अथोपाङ्गेषु प्रथमोद्दिष्टाया दृष्टेर्भेदानुद्दिशति—**कान्ता हास्येत्येत्यादि । स्थायिष्वव्यभिचारित्व प्राप्तेषु स्थायिदृष्टय इति ।** स्थायिषु रत्यादिस्थायिभावेषु अव्यभिचारित्व प्राप्तेष्विति व्यभिचारित्वम प्राप्तेष्वित्यर्थ । रत्यादीना व्यभिचारित्वप्राप्तिरपि शृङ्गारादिरसपर्यन्तता विहाय विरुद्धभावान्तरबाध्यत्वेन यदैवभूता रत्यादयो भवन्ति, तदा स्निग्धादय स्थायिदृष्टय । अन्यथा व्यभिचारित्व प्रापितेष्विति व्यभिचारिदृष्टय एवेत्यर्थ । कान्तादीना षट्त्रिशद्दृष्टीना लक्षणानि स्पष्टार्थानि ॥ ३७७–४३१ ॥

(सु०) अथोपाङ्गेषु दृष्टि निरूपयति—कान्तेति । कान्ता, हास्या, करुणा, रौद्री, वीरा, भयानका, बीभत्सा, अद्भुतेत्यष्टौ रसदृष्टय । स्निग्धा, हृष्टा, दीना, क्रुद्धा, दृप्ता, भयान्विता, जुगुप्सिता, विस्मितेत्यष्टौ स्थायिदृष्टय । ननु स्थायिभावानामेव रसत्व तत्कथ रसदृष्टिभ्य स्थायिदृष्टीना भेद ? अत्राह—स्थायिष्विति । स्थायिनो यदा सरसतया विपाका भवन्ति, व्यभिचारित्व प्राप्नुवन्ति, तदा रसदृष्टिभ्यो भिन्ना स्थायिदृष्टयो जायन्ते ॥ -३७७-३७९ ॥

(सु०) व्यभिचारिदृष्टीना भेदानाह—शून्येति । शून्या, मलिना, श्रान्ता, लज्जिता, शङ्किता, मुकुला, अर्धमुकुला, ग्लाना, जिह्मा, कुञ्चिता,

वितर्किताभितप्ता च विषण्णा ललिताभिधा ।
आकेकरा विकोशा च विभ्रान्ता विप्लुता परा ॥ ३८१ ॥
त्रस्ता च मदिरेत्येता व्यभिचारिषु विंशतिः ।
सर्वास्ता मिलिताः सत्यः षट्त्रिंशद्दृष्टयो मताः ॥ ३८२ ॥
आपिबन्तीव दृश्य या सविकासातिनिर्मला ।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा सा कान्ता मन्मथवर्धिनी ॥ ३८३ ॥
यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥ ३८४ ॥

इति का'ता (१)

किंचिदन्तःसमाविष्टविचित्रभ्रान्ततारका ।
आकुञ्चितपुटा मन्दमध्यतीव्रतया क्रमात् ॥ ३८५ ॥
विस्मापनेऽभिनेतव्ये हास्या दृष्टिः प्रशस्यते ।

इति हास्या (२)

वितर्किता, अभितप्ता, वितप्ता, ललिता, आकेकरा, विशोका, विभ्रान्ता, विप्लुता, त्रस्ता, मदिरेत्येता व्यभिचारिदृष्टयो विंशतिर्भवन्ति । ता सर्वा मिलिता षट्त्रिंशत् ॥ ३८०-३८२ ॥

(सु०) एतासा लक्षणमाह—आपिबन्तीवेति । आसमन्तात् सादर विलोकनमेव पानम् तच्च दृश्यम्, पिबन्तीति च, सविकासा अतिनिर्मला, या दृष्टि भ्रूक्षेपेण कटाक्षेण च युक्ता जायते, मन्मथवर्धिनी च भवति, सा कान्ता । कटाक्षलक्षणमाह—यदिति । य गतागस्य विश्रान्ति स्थिरत्वम्, तत्र यद्वैचित्र्य सौन्दर्य तेन सह तारकयो विवर्तन चलन भवति, त कलाभिज्ञा कटाक्ष प्रचक्षत इत्यन्वय ॥ ३८३, ३८४ ॥

इति कान्ता (१)

(सु०) हास्या लक्षयति—किंचिदिति । किंचित् अल्पमेव, अन्त,-

पतितोर्ध्वपुटा सास्रा शोकमन्थरतारका ॥ ३८६ ॥
नासाग्रमेवानुगता करुणा दृष्टिरुच्यते ।

इति करुणा (३)

चकितद्विपुटा स्तब्धतारकात्यन्तलोहिता ॥ ३८७ ॥
रूक्षा भ्रुकुटिभीमोग्रा रौद्री दृष्टिरुदाहृता ।

इति रौद्री (४)

अचञ्चला विकसिता गम्भीरा समतारका ॥ ३८८ ॥
दीप्ता सकुचितापाङ्गा वीरा धीरैरुदाहृता ।

समाविष्टा प्रविष्टा, विचित्राभ्या भ्रान्ति प्राप्ता कनीनिका यस्या , **मन्दमध्यती-व्रतया,** मन्दत्वेन, मध्यत्वेन, तीव्रत्वेन वा आकुञ्चितौ पुटौ यस्या , तथाविधा दृष्टि हास्या । सा च विस्मापने अभिनेया ॥ ३८९, ३८९- ॥

इति हास्या (२)

(सु०) करुणा लक्षयति—**पतितेति** । पतित नम्रम् ऊर्ध्वं पुट यस्या , अस्रुणा सहिता सास्रा, **शोकमन्थरतारका,** शोकेन मन्थरा स्थिरतारका कनीनिका यस्या , नासाग्रमेव अनुगता दृष्टि करुणा ॥ -३८६, ३८६- ॥

इति करुणा (३)

(सु०) रौद्रीं लक्षयति—**चकितेति** । **चकितद्विपुटा,** चकिते भीते द्वे पुटे यस्या , **स्तब्धतारका,** स्तब्धा निश्चला कनीनिका यस्यामिति । **अत्यन्त-लोहिता ,** अत्यन्तमरुणा , **रूक्षा ,** नि स्नेहा , **भ्रुकुटिभीमा ,** भ्रुकुट्या वक्ष्य-माणलक्षणया, भीमा भयावहा , उग्रा, क्रूरा दृष्टि **रौद्री** ॥ -३८७, ३८७- ॥

इति रौद्री (४)

(सु०) वीरा लक्षयति—**अचञ्चलेति** । **अचञ्चला ,** चञ्चलरहिता , **विक-सिता ,** विकास प्राप्ता , **गम्भीरा ,** प्रसन्ना , **समतारका ,** समे तारके यस्याम् ।

औदार्यधैर्यगाम्भीर्यमाधुर्यललितान्यपि ॥ ३८९ ॥
तेजःशोभाविलासाख्यानष्टौ भेदान् विवृण्वती ।

इति वीरा (५)

[1]ततोद्वृत्तपुटात्यन्तचञ्चलोद्वृत्ततारका ॥ ३९० ॥
दृश्यात्पलायमाने च भीत्या दृष्टिर्भयानका ।

इति भयानका (६)

दीप्ता, उज्ज्वला, सकुञ्चितापाङ्गा, सकोच प्राप्तौ अपाङ्गौ यस्याम्, सा दृष्टि वीरेति धीरैरुदाहृता । सा च औदार्यधैर्यगाम्भीर्यमाधुर्यललितादिभिर्लक्षितान्, तेज शोभाविलासादिभिर्लक्षिताश्चाष्टौ भेदान् विवृणोति[2] ॥ -३८८,३८९- ॥

इति वीरा (५)

(सु०) भयानका लक्षयति—ततेति । ततोद्वृत्तपुटा, तत विस्तृतम्, उद्वृत्त परिवृत्त पुट यस्याम् । चञ्चलोर्ध्वगतारका, चञ्चला कम्पिता, ऊर्ध्वगता तारका यस्याम् । दृश्यात्पलायमाने च, दर्शनीयादपसरन्त्यौ च, भीत्या, भयान्विता दृष्टि भयानका ॥ -३९०, ३९०- ॥

इति भयानका (६)

[1] स्तब्ध

[2] औदार्यादीना लक्षणमुक्त भावप्रकाशने यथा—
प्रियालापस्मितोदार दानमौदार्यमुच्यते ।
शुभेऽशुभेऽर्थे तद्धैर्यं व्यवसायादचालनम् ।
अविज्ञातेङ्गिताकारो भावो गाम्भीर्यमुच्यते ।
माधुर्यं चेष्टितालापस्पर्शानां स्पृहणीयता ।
चेष्टित यस्य शृङ्गारमय तल्ललित भवेत् ।
अवमानासहत्व यत्तत्तेज समुदाहृतम् ।
स्पर्धाधिक्रियते यत्र सा शोभेति प्रकीर्तिता ।
वृषयान * स्मितालापो विलास इति कथ्यते ।

* सगर्वमन्दगमनम् ।

बीभत्सा स्यान्मिलल्लोलपक्ष्मा तरलतारका ॥ ३९१ ॥
दृश्योद्वेगादपाङ्गौ च निकुञ्चितपुटौ श्रिता ।

इति बीभत्सा (७)

प्रसन्ना स्निग्धशुक्लाशान्तर्बहिर्गामितारका ॥ ३९२ ॥
ईषत्कुञ्चितपक्ष्माग्राद्भुतापाङ्गविकासिनी ।
रसेष्वष्टसु श्रृङ्गारप्रमुखेषु क्रमादिमाः ॥ ३९३ ॥

इत्यद्भुता (८)

इत्यष्टौ रसदृष्टय ।

रसदृष्टिर्भवेद्भावदृष्टिर्भावैरनुल्बणैः ।
विकासिस्निग्धा मधुरा चतुरे बिभ्रती भ्रुवौ ॥ ३९४ ॥

(सु०) बीभत्सा लक्षयति—बीभत्सेति । मिलल्लोलपक्ष्मा, मिलती लोले चञ्चले पक्ष्मणी यस्याम् । तरलतारका, तरले विस्तृते तारके यस्याम् । दृश्योद्वेगात्, दृश्योद्विग्नात्, निकुञ्चितपुटौ, निकुञ्चितौ पुटौ यस्याम् । ते अपाङ्गे श्रिता दधती दृष्टि बीभत्सा ॥ -३९१, ३९१- ॥

इति बीभत्सा (७)

(सु०) अद्भुता लक्षयति—प्रसन्नेति । प्रसन्ना, गम्भीरा, स्निग्ध, मसृण, शुक्ल, शुभ्र , अश अपाङ्गो यस्या , अन्तर्बहिर्गामितारका, अन्तर्बहिश्च, निर्याता तारका यस्या , ईषत्कुञ्चितपक्ष्माग्रा, ईषत् किंचित् कुञ्चित नमन प्रापित पक्ष्मणोरग्र यस्या , अपाङ्गविकासिनी, कटाक्षे विकास प्रापित यस्या , तथाविधा दृष्टि अद्भुता । इमा दृष्टय क्रमात् श्रृङ्गारप्रमुखेषु अष्टसु रसेषु प्रयोक्तव्या इति ॥ ३९२, ३९३ ॥

इत्यद्भुता (८)

इत्यष्टौ रसदृष्टय ।

(सु०) अथ स्थायिदृष्टीना लक्षणमाह—रसदृष्टिरिति । पूर्वोक्तरसदृष्टिरेव

कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते ।
अत्रैकभ्रूसमुत्क्षेपमाहुः कीर्तिधरादयः ॥ ३९५ ॥

इति स्निग्धा (१)

फुल्लगल्ला विशत्तारा किंचिदाकुञ्चिता चला ।
निमेषिणी स्मिताकारा हृष्टा दृष्टिरुदाहृता ॥ ३९६ ॥

इति हृष्टा (२)

या त्वर्धपतितोर्ध्वस्थपुटेषद्रुद्धतारका ।
सबाष्पा मन्दसचारा दीना दृष्टिरसौ मता ॥ ३९७ ॥

इति दीना (३)

स्थिरोद्वृत्तपुटा रूक्षा किंचित्तरलतारकाम् ।

अनुल्बणे व्यक्ते भावे भावदृष्टिर्भवेत् । विकासीति । विकासिनी चासौ स्निग्धा चेति विकासिस्निग्धा, मधुरा, चतुरे, भ्रुवौ, बिभ्रती बिभ्राणा, साभिलाषा, कटाक्षिणी दृष्टि स्निग्धा। अत्र एकभ्रूसमुत्क्षेपमपि कीर्तिधरादय आचार्या मन्यन्ते ॥ ३९४, ३९५ ॥

इति स्निग्धा (१)

(सु०) हृष्टा लक्षयति—फुल्लगल्लेति । फुल्लगल्ला, फुल्लौ विकसितौ गल्लौ कपोलौ यस्या, विशत्तारा, विशन्ती अन्त प्रविष्टा तारा यस्याम् । किंचिदाकुञ्चिता, ईषन्नमिता, चला, चञ्चला च, निमेषिणी, स्मिताकारा च दृष्टि हृष्टा ॥ ३९६ ॥

इति हृष्टा (२)

(सु०) दीना लक्षयति—या त्विति । अर्धपतिता ऊर्ध्वस्थपुटिता ईषत् रुद्धतारका, सबाष्पा, बाष्पसहिता, मन्दसचारा च दृष्टि दीना ॥३९७॥

इति दीना (३)

(सु०) क्रुद्धा लक्षयति—स्थिरेति । स्थिरोद्वृत्तपुटाम्, स्थिरौ उद्-

भ्रुकुटीकुटिला दृष्टि क्रुद्धा ब्रूते हरप्रियः ॥ ३९८ ॥

इति क्रुद्धा (४)

सत्त्वमुद्गिरती दृष्टिर्दृप्ता विकसिता स्थिरा ।

इति दृप्ता (५)

मध्यनिर्गमनोद्युक्तौ भावविस्फारितौ पुटौ ॥ ३९९ ॥
तारके कम्पिते यस्याः सा स्याद्दृष्टिर्भयान्विता ।

इति भयान्विता (६)

अस्पष्टालोकिनी मीलत्तारका सकुचत्पुटा ॥ ४०० ॥
दृश्य दृष्ट्वा समुद्विग्ना दृष्टिरुक्ता जुगुप्सिता ।

इति जुगुप्सिता (७)

वृत्तौ पुटौ यस्याम्। रूक्षाम्, नि स्नेहाम्, किचित्तरलतारकाम्, ईषत् तरले लोलिते तारके यस्याम्। भ्रुकुटीकुटिलाम्, भ्रुकुट्या वक्रीकृता दृष्टि क्रुद्धामिति हरप्रिय शार्ङ्गदेवो ब्रूते ॥ ३९८ ॥

इति क्रुद्धा (४)

(सु०) दृप्ता लक्षयति—सत्त्वमिति। सपद्विपदो चेतसो विकारत्व सत्त्वम्, तत् उद्गिरन्ती दृष्टि दृप्ता ॥ ३९८- ॥

इति दृप्ता (५)

(सु०) भयान्विता लक्षयति—मध्येति। मध्यनिर्गमनोद्युक्ता, यस्या मध्य निर्गमनाय उत्सुकमिव प्रतिभाति। यस्या पुटौ, पक्ष्माणौ, भावविस्फारितौ, भावाना विशेषेण प्रकाश प्राप्तौ। यस्या तारके कम्पिते, सा दृष्टि भयान्विता ॥ -३९९, ३९९- ॥

इति भयान्विता (६)

(सु०) जुगुप्सिता लक्षयति—अस्पष्टेति। अस्पष्टालोकिनी, अप्रकट-

भरविस्फारिताकारपुटद्वन्द्वविकासिनी ॥ ४०१ ॥
निश्चला दृष्टिरुद्वृत्ततारका विस्मिता स्मृता ।
दृष्टयोऽष्टासु रत्यादिस्थायिभावेष्विमाः क्रमात् ॥ ४०२ ॥

इति विस्मिता (८)

इत्यष्टौ स्थायिभावदृष्टयः ।

समतारापुटा दृश्यदृष्टिशून्या विलोकिनी ।
निष्कम्पा धूसरा शून्या चिन्तायां दृष्टिरिष्यते ॥ ४०३ ॥

इति शून्या (१)

मालोचमाना, मीलत्तारका, निमीलिततारका, सकुचत्पुटा, सकुचितपक्ष्मा, दृश्य वस्तु दृष्ट्वा समुद्विग्ना उद्वेग प्राप्ता दृष्टि जुगुप्सिता ॥ ४००, ४००- ॥

इति जुगुप्सिता (७)

(सु०) विस्मिता लक्षयति—भरमिति । भरविस्फारिताकारपुटद्वन्द्वविकासिनी, भर अतिशय यथातथा, विस्फारित विस्तृताकार पुटद्वय यस्या, तथाविधा विकासिनी, निश्चला, अचञ्चला, उद्वृत्ततारका, उद्वृत्ते तारके यस्या, तथाविधा दृष्टि विस्मिता । इमा दृष्टय अष्टसु रत्यादिस्थायिभावेषु क्रमेण प्रयोक्तव्या इति ॥ -४०१, ४०२ ॥

इति विस्मिता (८)

इत्यष्टौ स्थायिभावदृष्टयः ।

(सु०) अथ विशति व्यभिचारदृष्टि लक्षयति—समेति । समतारापुटा, समे तारके कनीनिके पुटे च यस्या, दृश्यदृष्टिशून्या, दृश्यस्य पदार्थस्य दर्शनशून्यविलोकन यस्या, तथाविधा निष्कम्पा, कम्पशून्या, धूसराकारा दृष्टि शून्या । सा च चिन्ताया प्रयुज्यते ॥ ४०३ ॥

इति शून्या (१)

दृश्यादपसृते तारे किंचिन्मुकुलितौ पुटौ ।
दधत्यपाङ्गौ विच्छायौ पक्ष्माग्रस्पन्दने तथा ॥ ४०४ ॥
दृष्टिः स्यान्मलिना स्त्रीणा विहृते सा प्रयुज्यते ।
प्राप्ते कालेऽप्यसलापः प्रियेण विहृत मतम् ॥ ४०५ ॥

इति मलिना (२)

अदूरालोकिनी म्लानपुटाप्यलसचारिणी ।
चलत्तारा मनाक् कुञ्चत्प्रान्ता श्रान्ता श्रमे मता ॥ ४०६ ॥

इति श्रान्ता (३)

मिथोऽभिगामिपक्ष्माग्राप्यधस्ताद्गततारका ।
पतितोर्ध्वपुटा दृष्टिर्लज्जाया लज्जिता मता ॥ ४०७ ॥

इति लज्जिता (४)

(सु०) मलिना लक्षयति—दृश्यादिति । तारकाद्वय दृश्यादपसृतम्, पुटद्वय किचिन्मुकुलितम्, अपाङ्गद्वय विच्छाय प्राप्तम्, तथा पक्ष्मणोरग्रद्वय स्पन्दित च यस्या भवति सा दृष्टिर्मलिना । सा च स्त्रीणा विहृते प्रयोज्या । विहृतस्य लक्षणमाह—प्राप्तेति । सलापोचिते काले प्राप्ते सत्यपि प्रियेण पाकमसलापो विहृतमित्युच्यते ॥ ४०४, ४०५ ॥

इति मलिना (२)

(सु०) श्रान्ता लक्षयति—अदूरेति । अदूरालोकिनी, दूरालोकने असमर्था । म्लानपुटा, म्लानपक्ष्मा । अलसचारिणी, अलससचारा । चलत्तारा, चञ्चलतारका । मनाक् कुञ्चत्प्रान्ता, ईषत् कुञ्चितौ अवनतौ प्रान्तौ यस्या, तथाविधा दृष्टि श्रान्ता । सा च श्रमे प्रयोज्या ॥ ४०६ ॥

इति श्रान्ता (३)

(सु०) लज्जिता लक्षयति—मिथ इति । मिथ परस्परम्, अभिगामिपक्ष्माग्रा, अभिमुखगामिनी पक्ष्माग्रे यस्या, अधस्ताद्गततारका, अधोगत-

मुहुश्चलस्थिरा पार्श्वालोकिनी बहिरुन्मुखी ।
गूढावलोकिनी शीघ्रं विनिवृत्ता विलोकनात् ॥ ४०८ ॥
शङ्कायां शङ्किता दृष्टिरुक्ता निःशङ्कसूरिणा ।

इति शङ्किता (५)

स्फुरत्संश्लिष्टपक्ष्माग्रा सुखविश्रान्ततारका ॥ ४०९ ॥
मुकुला दृष्टिरानन्दे हृद्ययोः स्पर्शगन्धयोः ।

इति मुकुला (६)

अर्धव्याकोशिते किंचिद् भ्रमन्त्यौ तारके पुटौ ॥ ४१० ॥
यत्रार्धमीलितौ सार्धमुकुलार्थे सुखप्रदे ।

इत्यर्धमकुला (७)

तारका, **पतितोर्ध्वपुटा**, पतिता चासौ ऊर्ध्वपुटा च तथाविधा दृष्टि लज्जिता । सा च लज्जाया प्रयोज्या ॥ ४०७ ॥

इति लज्जिता (४)

(सु०) शङ्किता लक्षयति—मुहुरिति । मुहु **चलस्थिरा**, क्षण चञ्चला, क्षण स्थिरा, **पार्श्वालोकिनी**, पार्श्वप्रदेशदर्शनीया, **बहिरुन्मुखी**, बाह्योन्मुखी, **गूढावलोकिनी**, गूढभावेनावलोकयन्ती, **विलोकनात्** शीघ्र झटिति विनिवृत्ता दृष्टि **शङ्किता** । सा च शङ्काया प्रयोज्या ॥ ४०८, ४०८- ॥

इति शङ्किता (५)

(सु०) मुकुला लक्षयति—स्फुरदिति । **स्फुरत्संश्लिष्टपक्ष्माग्रा**, स्फुरन्ती सलग्ने पक्ष्माग्रे यस्या , **सुखविश्रान्ततारका**, सुखेन विश्रान्ता तारका कनीनिका यस्याम्, तथाविधा दृष्टि **मुकुला** । सा च आनन्दे, हृद्यस्पर्शगन्धयोश्च प्रयोज्या ॥ -४०९, ४०९- ॥

इति मुकुला (६)

(सु०) अर्धमुकुला लक्षयति—अर्धेति । **अर्धव्याकोशिते**, ईषद्विकास प्रापिते, **किंचिद् भ्रमन्त्यौ**, अल्प भ्रमन्त्यौ, **तारके** कनीनिके **पुटौ** च, **यत्र**

मज्जत्तारा मन्दचारा शिथिला विकलैरिव ॥ ४११ ॥
पक्ष्माग्रभ्रूपुटैर्युक्ता ग्लाना ग्लानौ विधीयते ।

इति ग्लाना (८)

किंचित्कुञ्चत्पुटा गूढपतत्तारा विलोकने ॥ ४१२ ॥
शनैस्तिर्यङ्निगूढा या सा जिह्मा विनियुज्यते ।
असूयाया निगूढार्थे जडतालस्ययोरपि ॥ ४१३ ॥

इति जिह्मा (९)

किंचिच्चेत्कुञ्चितानि स्युः पक्ष्माग्राणि पुटावपि ।
सम्यक्च कुञ्चिता तारा तदा दृक्कुञ्चितोच्यते ॥ ४१४ ॥

अर्धमीलितौ, किंचित्सकुचितौ यस्याम्, तथाविधा दृष्टि अर्धमुकुला । सा च सुखप्रदेऽर्थे प्रयोज्या ॥ -४१०, ४१०- ॥

इत्यर्धमुकुला (७)

(सु०) ग्लाना लक्षयति—मज्जदिति । मज्जत्तारा, मग्ना तारा कनीनिका यस्या, मन्दचारा, मन्द्रसचारा, शिथिला विकलैरिव स्थितै, पक्ष्माग्रभ्रूपुटै, पुटाग्रभ्रूपुटै सहिता दृष्टि ग्लाना। सा च ग्लानौ प्रयोज्या ॥ -४११, ४११- ॥

इति ग्लाना (८)

(सु०) जिह्मा लक्षयति—किंचिदिति । किंचित् कुञ्चत्पुटा, ईषन्नमितपक्ष्मा, विलोकने, वीक्षणे, गूढपतत्तारका, शनै तिर्यङ्निगूढा दृष्टि जिह्मा । सा च असूयायाम्, निगूढार्थे, जाड्ये, आलस्ये च प्रयोज्या ॥ ॥ -४१२, ४१३ ॥

इति जिह्मा (९)

(सु०) कुञ्चिता लक्षयति—किंचिदिति । यत्र पक्ष्माग्रपुटा, किंचित्

अनिष्टेऽसूयिते तेजो दुष्प्रेक्ष्येऽक्षिव्यथासु सा ।

इति कुञ्चिता (१०)

उद्भ्रामितपुटोत्फुल्लताराधःसचरन्त्यपि ॥ ४१५ ॥
वितर्कितोदिता दृष्टिर्वितर्के साभिधीयते ।

इति वितर्किता (११)

विलोकनालसे तारे व्यथाप्रचलितौ पुटौ ॥ ४१६ ॥
यस्याः सभ्रान्तवद्भान्ति साभितप्ताभिधीयते ।
निर्वेदे वेदितव्या साप्यभिघातोपतापयोः ॥ ४१७ ॥

इत्यभितप्ता (१२)

कुञ्चितानि, तारा च, कनीनिका च सम्यक् कुञ्चिता सा दृष्टि कुञ्चिता । सा च अनिष्टे, अनभिप्रेते, असूयायाम्, तेजसा दुष्प्रेक्ष्ये सूर्यादौ, अक्षिव्यथासु, नेत्रव्यथासु च प्रयोज्या ॥ ४१४, ४१४- ॥

इति कुञ्चिता (१०)

(सु०) वितर्किता लक्षयति—उद्भ्रामितेति । उद्भ्रामितपुटा, उद्भ्रामितौ पुटौ यस्या , उत्फुल्लतारा, उत्फुल्ले तारके यस्या , अध सचारिण्यपि विकासितकनीनिका दृष्टि वितर्किता। सा च वितर्केप्रयोज्या ॥ -४१५, ४१५- ॥

इति वितर्किता (११)

(सु०) अभितप्ता लक्षयति—विलोकनेति । विलोकनविषये अलस कनीनिकाद्वय यत्र, व्यथया अत्यन्तचञ्चलौ, पुटौ यस्या सभ्रान्तवत् भान्ति भासमाना सा दृष्टि अभितप्ता । सा च निर्वेदे, अभिघाते, उपतापे च प्रयोज्या ॥ -४१६, ४१७ ॥

इत्यभितप्ता (१२)

या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया ।
निमेषिणी स्तब्धतारा विषण्णा सा विषादिनी ॥ ४१८ ॥

इति विषण्णा (१३)

मधुरा कुञ्चितापाङ्गा सभ्रूक्षेपा स्मितान्विता ।
मन्मथोन्मथिता दृष्टिर्ललिता ललिते मता ॥ ४१९ ॥

इति ललिता (१४)

किंचित्कुञ्चत्पुटापाङ्गा दृष्टिरर्धनिमेषिणी ।
पृथक्पथे चान्यनेत्रान्मुहुस्ताराविवर्तिनी ॥ ४२० ॥
आकेकरा दुरालोके स्याद्विच्छिन्ने च वस्तुनि ।

इत्याकेकरा (१५)

(सु०) विषण्णा लक्षयति—या दृष्टिरिति । या दृष्टि, पतितापङ्गा, पतितौ अपाङ्गौ यस्या, विस्तारितपुटद्वया, निमेषिणी, निमेषवती, स्तब्धतारा, निश्चलतारा च सा विषण्णा । सा च विषादे प्रयोज्या ॥ ४१८ ॥

इति विषण्णा (१३)

(सु०) ललिता लक्षयति—मधुरेति । माधुर्यवती, कुञ्चितापाङ्गा, भ्रूक्षेपस्मितयुक्ता, मन्मथोन्मथिता, मदनोन्मादिनी दृष्टि ललिता । सा च ललिते प्रयोज्या ॥ ४१९ ॥

इति ललिता (१४)

(सु०) आकेकरा लक्षयति—किंचिदिति । किंचित्कुञ्चत्पुटापाङ्गा, अल्पसकुचितौ पुटौ अपाङ्गौ यस्या, अर्धनिमेषवती, अन्यनेत्रापेक्षया पृथक्पथे मार्गे यस्या मुहु प्रतिक्षण तारा विवर्तयन्ती दृष्टि, सा आकेकरा । सा च दुरलोके, विच्छिन्ने वस्तुनि च प्रयोज्या ॥ ४२०, ४२०- ॥

इत्याकेकरा (१५)

विकासितपुटद्वन्द्वा विकासिन्यनिमेषिणी ।। ४२१ ।।
अनवस्थिततारा च विकोशा कीर्तिता बुधैः ।
ज्ञानविज्ञानगर्वे सा स्यादमर्षे विमर्शने ।। ४२२ ।।

इति विकोशा (१६)

या तु क्वचिदविश्रान्तमविस्रब्ध विलोकने ।
विस्तीर्णा चञ्चलोत्फुल्लतारा सा दृष्टिरुच्यते ।। ४२३ ।।
विभ्रान्ता विभ्रमे वेगे सभ्रमे च भवेदसौ ।

इति विभ्रान्ता (१७)

पुटौ विस्फुरितौ स्तब्धौ यस्याः स्तः पतितौ क्रमात् ।।४२४।।
सा विप्लुतार्तिदुःखादावुन्मादे चापले तथा ।

इति विप्लुता (१८)

(सु०) विकोशा लक्षयति—विकासितेति । विकासितपुटद्वया, विकासवती अनिमेषा, अनवस्थिततारा च दृष्टि विकोशा । सा च ज्ञानविज्ञान गर्वेषु, अमर्षे, विमर्शे च प्रयोज्या ।। -४२१, ४२२ ।।

इति विकोशा (१६)

(सु०) विभ्रान्ता लक्षयति—या त्विति । या तु दृष्टि , अविश्रान्तम्, अविस्रब्धम्, विलोकने, विस्तीर्णा, विस्तारवती, चञ्चलोत्फुल्लतारा, चञ्चलेन विकसितकनीनिका, तथाविधा दृष्टि विभ्रान्ता । सा च विभ्रमे, वेगे, ससभ्रमे च प्रयुज्यते ।। ४२३, ४२३- ।।

इति विभ्रान्ता (१७)

(सु०) विप्लुता लक्षयति—पुटाविति । यत्र क्रमेण पक्ष्माणौ विस्फुरितौ स्तब्धौ पतितौ च भवत , सा विप्लुता । सा च आर्तिदु खादौ, उन्मादे, चापले च प्रयोज्या ।। -४२४–४२४- ।।

इति विप्लुता (१८)

उत्कम्पोत्फुल्लतारा स्यात् त्रासे त्रस्तोद्भ्रमत्पुटा ॥ ४२५ ॥

इति त्रस्ता (१९)

मदिरा त्रिविधा प्रोक्ता तरुणे मध्यमेऽधमे ।
मदे प्रयोगमर्हन्ती तत्तल्लक्ष्मसमन्विता ॥ ४२६ ॥
तीव्रो मदोऽधमोऽत्र स्यादधमे पुरुषे स्थितः ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा क्षामीभूतविलोचना ॥ ४२७ ॥
आघूर्णमानतारा स्यान्मदिरा तरुणे मदे ।
किंचित्कुञ्चत्पुटा किंचिदनवस्थितचारिणी ॥ ४२८ ॥
दृष्टिः किंचिद्भ्रमत्तारा मदिरा मध्यमे मदे ।
अधोभागचरी किंचिद्दृष्टतारा निमेषिणी ॥ ४२९ ॥
यत्नेऽप्यसिद्ध्यदुन्मेषा मदिरा स्यान्मदेऽधमे। ।

इति त्रिविधा मदिरा (२०)

इति विंशतिव्यभिचारिदृष्टय ।

(सु०) त्रस्ता लक्षयति—उत्कम्पेति । उत्कम्पितविकासिततारका दृष्टि त्रस्ता । सा च त्रासे प्रयोज्या ॥ -४२९ ॥

इति त्रस्ता (१९)

(सु०) मदिरा लक्षयति—मदिरेति । मदिरादृष्टि त्रिविधा । सा च उत्तममध्यमाधमभेदात् । वक्ष्यमाणतत्तल्लक्ष्मभि सहिता तेष्वेव मदेषु विनियोग-मर्हन्ती । अत्र तीव्रो मदोऽधम , स च अधमे पुरुषे स्थितो भवति। दृष्टिरिति। विकसितापाङ्गा, विकसितौ अपाङ्गौ यस्या , क्षामीभूतविलोचना, क्षामीभूते विलोचने यस्या , आघूर्णमानतारा, आसमन्तात् घूर्णमाने भ्रामिते तारे यस्याम्, तथाविधा मदिरादृष्टि तरुणे मदे प्रयोज्या, किंचिन्नमितपुटा, ईषन्नमितौ पुटौ यस्या , ईषदनवस्थितसचारा, किंचिद्भ्रमत्तारा, ईषद्भ्रमण प्रापिते तारे

प्रदर्शनार्थमित्युक्ताः षट्त्रिंशद्दृष्टयो मया ॥ ४३० ॥
अनन्ताः सन्ति सद्भावाद् भ्रूतारापुटकर्मणाम् ।
दृष्टयस्ता विरिञ्चोऽपि प्रत्येक वक्तुमक्षमः ॥ ४३१ ॥
लाघवात्तत्प्रबोधार्थं ब्रूमो भ्रूप्रभृतीन्यतः ।

इति दृष्टिप्रकरणम् ।

सहजा पतितोत्क्षिप्ता रेचिता कुञ्चिता तथा ॥ ४३२ ॥
भ्रुकुटी चतुरा चेति प्रोक्ता भ्रू' सप्तधा बुधैः ।
स्वाभाविकी स्यात्सहजा भावेष्वकुटिलेष्वसौ ॥ ४३३ ॥

इति सहजा (१)

यस्या , तथाविधा मदिरादृष्टि मध्यमे मदे प्रयोज्या, अधोभागचारिणी, किचिदवलोकिततारका, निमेषवती, यत्ने कृतेऽपि असिद्धोन्मेषा, तथाविधा मदिरादृष्टि अधमे मदे प्रयोज्येति ॥ ४२६–४२९- ॥

इति त्रिविधा मदिरा (२०)

इति विंशतिव्यभिचारिदृष्टय ।

(सु०) दृष्टिप्रकरणमुपसहरति—प्रदर्शनार्थमिति । मुग्धपरिज्ञानाय मया षट्त्रिंशद्दृष्टय उक्ता । यद्यपि भ्रूतारापुटकर्मणा सद्भा अनन्ता दृष्टय सन्ति, ता विरिञ्चोऽपि प्रत्येक वक्तु नेष्टे। तथापि लोकवृत्त्यनुसारेण लाघवात् तत्परिज्ञानार्थम्, अत पर भ्रूतारादिकर्माणि कथयाम इति ॥-४३०, ४३१-॥

इति दृष्टिप्रकरणम् ।

(क०) अथ भ्रूभेदान् लक्षयितुमाह—**सहजा पतितेत्यादि** ॥ -४३२–४३४ ॥

इति सहजा (१)

(सु०) अथ भ्रूभेदानाह—सहजेति। सहजा, पतिता, उत्क्षिप्ता,

पतिता स्यादधो याता सद्वितीयाथवा क्रमात् ।
उत्क्षेपे विस्मये हर्षे रोषेऽसूयाजुगुप्सयोः ॥ ४३४ ॥
हासे घ्राणे च पतिते विधीयेतामुभे भ्रुवौ ।

इति पतिता (२)

उत्क्षिप्ता समतान्वर्था क्रमेण सह चान्यथा ॥ ४३५ ॥
स्त्रीणा कोपे वितर्के च दर्शने श्रवणे निजे ।
भ्रूर्लीलाहेलयोश्चैषा कार्योत्क्षिप्ता विचक्षणैः ॥ ४३६ ॥

इत्युत्क्षिप्ता (३)

एकैव ललितोत्क्षिप्ता रेचिता नृत्तगोचरा ।

इति रेचिता (४)

रेचिता, कुञ्चिता, भ्रुकुटी, चतुरेति सप्तप्रकारा भ्रू । क्रमेण लक्षणमाह—स्वाभाविकीति । स्वाभाविकी भ्रू सहजा । असौ अकुटिलेषु ऋजुषु भावेषु प्रयोज्या ॥ -४३२, ४३३ ॥

इति सहजा (१)

(सु०) पतिता लक्षयति—पतितेति । अधो याता भ्रू पतिता । सा च उत्क्षेपे, विस्मये, हर्षे, रोषे, असूयायाम्, जुगुप्साया च प्रयोज्या । उभे अपि भ्रुवौ हासघ्राणयोर्विधीयेते ॥ ४३४, ४३४- ॥

इति पतिता (२)

(क०) एकोत्क्षिप्ताभ्रूविनियोगे—लीलाहेलयोरिति । तत्र लीला नाम योषिता पुसा शारीरो भावविशेष । यथाह तल्लक्षण भावप्रकाशकारः—

"मनो मधुरवागङ्गचेष्टितै प्रीतियोजितै ।
प्रियानुकरण लीला सा स्यात्स्त्रीपुसयोरपि" इति ॥ (पृ० ९)

केवला सद्वितीया वा मृदुभङ्गा निकुञ्चिता ॥ ४३७ ॥
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते ।

इति निकुञ्चिता (५)

आमूलात्सद्वितीया भ्रूरुत्क्षिप्ता भ्रुकुटी क्रुधि ॥ ४३८ ॥

इति भ्रुकुटी (६)

तथा हेला नाम सात्त्विको भावविशेष । यथा तेनैवोक्त लक्षणम्—

"स एव हावो हेला स्याल्ललिताभिनयात्मिका ।
नानाप्रकाराभिव्यक्तशृङ्गाराकारसूचिका" इति (पृ० ८)

॥ -४३५–४३९ ॥

इति सप्तधा भ्रू ।

इति भ्रूप्रकरणम् ।

(सु०) उत्क्षिप्ता लक्षयति—उत्क्षिप्तेति । ऊर्ध्वं नीता उत्क्षिप्ता अन्वर्था । उत्क्षिप्ता च एकस्य वा द्वयोर्वा भवतु । सा च स्त्रीणा कोपे, वितर्के, दर्शने, श्रवणे, लीला, हेलयोश्च प्रयोज्या ॥ -४३५, ४३६ ॥

इत्युत्क्षिप्ता (३)

(सु०) रेचिता लक्षयति—एकैवेति । एकैव ललितोत्क्षिप्ता भ्रू रेचिता। सा च नृत्तमात्रगोचरा ॥ ४३६- ॥

इति रेचिता (४)

(सु०) निकुञ्चिता लक्षयति—केवलेति । केवला वा द्वितीयसहिता वा, मृदुभङ्गा, मृदुर्भङ्गो यस्या, सौकुमार्येण युक्ता भ्रू निकुञ्चिता । सा च मोट्टामिते, विलासे, किलिकिञ्चिते च प्रयोज्या ॥ -४३७, ४३७- ॥

इति निकुञ्चिता (५)

(सु०) भ्रुकुटीं लक्षयति—आ मूलादिति । आ मूलात् सद्वितीय यथा-तथा उत्क्षिप्ता भ्रू भ्रुकुटी । सा च कोपे कार्या ॥ -४३८ ॥

इति भ्रुकुटी (६)

सद्वितीयाल्पकस्पन्दादायता मन्थरा भवेत् ।
चतुरा रुचिरे स्पर्शे शृङ्गारे ललिते च सा ॥ ४३९ ॥

इति चतुरा (७)

इति सप्तधा भ्रू ।

प्रसृतौ कुञ्चितौ स्यातामुन्मेषितनिमेषितौ ।
विवर्तितौ च स्फुरितौ पिहितौ च विताडितौ ॥ ४४० ॥
समौ च नवधेत्युक्तौ पुटौ सोढलसूनुना ।
आयतौ प्रसृतौ स्याता वीरे हर्षे च विस्मये ॥ ४४१ ॥

इति प्रसृतौ (१)

आकुञ्चितौ कुञ्चितौ स्तो रूपादौ च मनोहरे ।

इति कुञ्चितौ (२)

(सु०) चतुरा लक्षयति—सद्वितीयेति । सद्वितीय यथा तथा अल्पस्पन्दा दीर्घमन्थरा भ्रूश्च चतुरा । सा च रुचिरे, स्पर्शे, शृङ्गारे, ललिते च प्रयोज्या ॥ ४३९ ॥

इति चतुरा (७)

इति सप्तधा भ्रू ।

इति भ्रूप्रकरणम् ।

(क०) अथ पुटयोर्भेदान् लक्षयति—प्रसृतावित्यादि ॥ ४४०—४४५-॥

(सु०) पुटयोर्भेदानाह—प्रसृताविति । प्रसृतौ, कुञ्चितौ, उन्मेषितौ, निमेषितौ, विवर्तितौ, स्फुटितौ, पिहितौ, विचलितौ, समाविति नवविधौ पुटौ । क्रमेण लक्षणमाह—आयताविति । आयतौ प्रसृतौ वीरे हर्षे विस्मये च

उन्मेषितौ तु विश्लेषात्सश्लेषात्तु निमेषितौ ॥ ॥ ४४२ ॥
विवर्तितौ समुद्वृत्तौ त्रयोऽमी क्रोधगोचराः ।

इत्युन्मेषितनिमेषितविवर्तिता (३–५)

स्फुरितौ स्पन्दितौ स्याता तावीर्ष्याविषयौ मतौ ॥ ४४३ ॥

इति स्फुरितौ (६)

अतीव कुञ्चितौ लग्नौ पिहितौ तौ दृशो रुजि ।
सुप्तिमूर्छातिवर्षोष्णधूमवाताञ्जनार्तिषु ॥ ४४४ ॥

इति पिहितौ (७)

उत्तरेणाधराघातादभिघाते विचालितौ ।
आहुरन्ये त्वदृश्यौ ताविति विस्फारणात्पुटौ ॥ ४४५ ॥

इति विचालितौ (८)

समौ स्वाभाविकावेतौ स्वभावाभिनये मतौ ।

इति समौ (९)

इति नवधा पुटौ ।

प्रयोज्यौ । आकुञ्चितौ कुञ्चितौ, तौ रूपादौ, मनोहरे च प्रयोज्यौ । विश्लेषे उन्मेषितौ, सश्लेषे निमेषितौ, समुद्वृत्तौ विवर्तितौ। उन्मेषितनिमेषितविवर्तिता अमी त्रयोऽपि क्रोधे प्रयोज्या । स्पन्दितौ स्फुरितौ, तावीर्ष्याया प्रयोज्यौ। अतीव परस्परसलग्नौ पुटौ पिहितौ, तौ रुजि प्रयोज्यौ, तथा सुप्तिमूर्च्छाति-वर्षोष्णधूमवाताञ्जनार्तिषु च प्रयोज्याविति । उत्तरेण पुटेन, अधरस्य अध-स्थितस्य पुटस्य घातात् विताडितौ । तौ च अभिघाते कार्यौ । अतिविस्फार-णात् अनवलोकनीयौ पुटौ विताडिताविति केचिदाहु । स्वाभाविकौ समौ, एतौ स्वभावाभिनये प्रयोज्यौ ॥ ४४०–४४९- ॥

इति नवधापुटौ ।

इति पुटप्रकरणम् ।

चलन कम्पन प्रोक्तमथ ज्ञेय प्रवेशनम् ।
प्रवेशः पुटयोरन्तःकटाक्षस्तु विवर्तनम् ॥ ४५० ॥
उद्गतिस्तु समुद्वृत्तमन्तरा निर्गमस्तु यः ।
स निष्क्रामः प्राकृत तु स्वभावस्थितिरुच्यते ॥ ४५१ ॥
समुद्वृत्त च वलन भ्रमण वीररौद्रयोः ।
पातस्तु करुणे कार्यश्चलन तु भयानके ॥ ४५२ ॥
प्रवेशन तु बीभत्से हास्ये तु स्याद्विवर्तनम् ।
शृङ्गारे स्यात्तु निष्क्रामो वीरे रौद्रे भयानके ॥ ४५३ ॥
अद्भुते च प्राकृत तु भावेनावेशभागिनि ।

इति नव स्वनिष्ठानि ताराकर्माणि ।

विषयाभिमुखान्यष्टौ ताराकर्माण्यथ ब्रुवे ॥ ४५४ ॥
समं साच्यनुवृत्तावलोकितानि विलोकितम् ।
उल्लोकितालोकिते च प्रविलोकितमित्यपि ॥ ४५५ ॥

पात (३), कम्पन चलनम् (४), पुटान्त प्रवेश प्रवेशनम् (५), कौटिल्य तु विवर्तनम् (६), उद्गति समुद्वृत्तम् (७), अन्तरानिर्गम निष्क्राम (८), स्वभावस्थिति प्राकृतम् (९), समुद्वृत्तमण्डलभ्रमणानि वीररौद्रयो प्रयोज्यानि। पात करुणे कार्य । वलन भयानके कार्यम्। प्रवेशन बीभत्सहास्ययो कार्यम्। विवर्तन शृङ्गारे कार्यम्। निष्क्रामो वीररौद्रभयानकेषु कार्य । अद्भुते च प्राकृत कार्यम् ॥ -४४७–४५३- ॥

इति नव स्वनिष्ठानि ताराकर्माणि ।

(क०) विषयाभिमुखान्युद्दिश्य लक्षयति--**सम साचीत्यादि** ॥ -४५४–४६०- ॥

एतानि दर्शनान्याहुर्लक्ष्यलक्ष्मविचक्षणाः ।
सौम्य मध्यस्थतार च दर्शन सममुच्यते ॥ ४५६ ॥

इति समम् (१)

साच्युच्यते तिरश्चीनपक्ष्मान्तर्गततारकम् ।

इति साचि (२)

रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्त मत मुनेः ॥ ४५७ ॥
निर्वर्णना क्रियाकार्त्स्न्यदिदृक्षातश्चिरस्थिरा ।

इत्यनुवृत्तम् (३)

अधस्थदर्शन यत्तदवलोकितमुच्यते ॥ ४५८ ॥

इत्यवलोकितम् (४)

(सु०) विषयाभिमुखान्यष्टविधानि। तानि यथा—समम्, साचि, अनुवृत्तम्, अवलोकितम्, उल्लोकितम्, आलोकितम्, प्रविलोकितम्, विलोकितमित्येतान्यष्टौ दर्शनानीत्युच्यन्ते। तेषा क्रमेण लक्षणमाह—सौम्यमिति। सौम्यम्, अक्रूरम्, मध्यस्थतारदर्शन सममित्युच्यते ॥ -४९४, ४९९ ॥

इति समम् (१)

(सु०) साचि लक्षयति—साचीति। तिरश्चीन पक्ष्मान्तर्गततारक कनीनिक साचीत्युच्यते ॥ ४९६- ॥

इति साचि (२)

(सु०) अनुवृत्त लक्षयति—रूपमिति। रूपनिर्वर्णनायुक्तम्, रूपस्य निर्वर्णनया युक्तमवलोकनम् अनुवृत्तम्। केय निर्वर्णनेत्यपेक्षायामाह—निर्वर्णनेति। कार्त्स्न्यदिदृक्षया, कार्त्स्न्येन साकल्येन दिदृक्षाहेतो चिरकाल, स्थिरा क्रिया निर्वर्णनेत्युच्यते ॥ -४९७, ४९७- ॥

इत्यनुवृत्तम् (३)

(सु०) अवलोकित लक्षयति—अध स्थेति। अध स्थस्य दर्शनमवलोकितम् ॥ -४९८ ॥

इत्यवलोकितम् (४)

पृष्ठतो दर्शन यत्तद्विलोकितमुदाहृतम् ।

इति विलोकितम् (५)

उल्लोकित तदूर्ध्वस्थवस्तुनो यदवेक्षणम् ॥ ४५९ ॥

इत्युल्लोकितम् (६)

सहसा दर्शन यत्तदालोकितमुदीरितम् ।

इत्यालोकितम् (७)

पार्श्वस्थदर्शन प्रोक्त कृतिभिः प्रविलोकितम् ॥ ४६० ॥

इति प्रविलोकितम् (८)

साधारणान्यमून्याहू रसभावेषु तद्विदः ।

इत्यष्टौ दर्शनानि ।

इत्यष्टौ विषयनिष्ठानि ताराकर्माणि

(सु०) विलोकित लक्षयति—पृष्ठत इति । पृष्ठतो दर्शन विलोकित-मित्युच्यते ॥ ४५८- ॥

इति विलोकितम् (५)

(सु०) उल्लोकित लक्षयति—उल्लोकितमिति । ऊर्ध्वस्थवस्तुनो यद-वलोकन तद् उल्लोकित भवति ॥ -४५९ ॥

इत्युल्लोकितम् (६)

(सु०) आलोकित लक्षयति—सहसेति । यत् सहसादर्शनम् तद् आलोकित भवति ॥ ४५९- ॥

इत्यालोकितम् (७)

(सु०) प्रविलोकित लक्षयति—पार्श्वस्थेति । पार्श्वस्थदर्शन प्रवि-लोकितमिति कृतिभि प्रोक्तम् । एतानि दर्शनानि रसभावेषु साधारणानी त्याहु ॥ -४६०, ४६०- ॥

इति प्रविलोकितम् (८)

इत्यष्टौ दर्शनानि ।

इत्यष्टौ विषयनिष्ठानि ताराकर्माणि ।

इति तारकाप्रकरणम् ।

कुञ्चितौ कम्पितौ पूर्णौ क्षामौ फुल्लौ समौ तथा ॥ ४६१ ॥
कपोलौ षड्विधावुक्तौ तल्लक्षणमथोच्यते ।
संकोचात्कुञ्चितौ रोमाञ्चितौ शीतज्वरे भये ॥ ४६२ ॥

इति कुञ्चितौ (१)

स्फुरितौ कम्पितौ कार्यौ रोमहर्षेषु सूरिभिः ।

इति कम्पितौ (२)

कपोलावुन्नतौ पूर्णौ तौ गर्वोत्साहगोचरे ॥ ४६३ ॥

इति पूर्णौ (३)

क्षामौ त्ववनतौ ज्ञेयौ दुःखे कार्याविमौ नटैः ।

इति क्षामौ (४)

गण्डौ विकसितौ फुल्लौ प्रहर्षे परिकीर्तितौ ॥ ४६४ ॥

इति फुल्लौ (५)

समौ स्वाभाविकौ भावेष्वनावेशेषु तौ मतौ ।

इति समौ (६)

इति षोढा कपोललक्षणम् ।

(क०) अथ कपोलयोर्भेदान् लक्षयितुमाह—**कुञ्चितौ कम्पितौ पूर्णावित्यादि** ॥ ४६१–४६४- ॥

(सु०) अथ कपोलयोर्भेदानाह—**कुञ्चिताविति** । कुञ्चितौ, कम्पितौ, पूर्णौ, क्षामौ, फुल्लौ, समाविति षड्विधौ कपोलौ । क्रमेण लक्षणमाह—**सकोचेति** । सकोचात् **कुञ्चितौ** । तौ रोमाञ्चितौ शीते, ज्वरे भये च कार्यौ । इति कुञ्चितौ (१) स्फुरणात् **कम्पितौ** । तौ रोमहर्षेषु कार्यौ । इति कम्पितौ (२) उन्नतौ पूर्णौ । तौ गर्वोत्साहयो कार्यौ । इति पूर्णौ (३) अवनतौ **क्षामौ** ।

स्वाभाविकी नता मन्दा विकृष्टा च विकूणिता ॥ ४६५ ॥
सोच्छ्वासेत्युदिता नासा षड्विधा सूरिशार्ङ्गिणा ।
स्वाभाविकी स्यादन्वर्था भावेष्वावेगवर्जिता ॥ ४६६ ॥

इति स्वाभाविकी (१)

मुहुः संश्लिष्टविश्लिष्टपुटा नासा नता मता ।
सोच्छ्वासाभिनये मन्दविच्छिन्नरुचिगोचरे ॥ ४६७ ॥

इति नता (२)

तौ नष्टे दुःखे कार्यौ । इति क्षामौ (४) विकास प्राप्तौ फुल्लौ । तौ प्रहर्षे कार्यौ । (५) स्वाभाविकौ समौ । तौ अनावेशेषु भावेषु कार्यौ । इति समौ (६) ॥ -४६१–४६४- ॥

इति षोढा कपोललक्षणम् ।

इति कपोलप्रकरणम् ।

(क०) अथ नासाभेदान् लक्षयितुमाह—**स्वाभाविकी नतेत्यादि** ॥ ४६५–४७०- ॥

(सु०) अथ नासाभेदानाह—स्वाभाविकेति । स्वाभाविकी, नता, मन्दा, विकृष्टा, विकूणिता, सोच्छ्वासेति षड्भेदा । तासां क्रमेण लक्षणमाह—**स्वाभाविकीति** । अन्वर्था स्वभावावस्थिता स्वाभाविकी । सा आवेगवर्जिते भावे कार्या ॥ -४६५, ४६६ ॥

इति स्वाभविकी (१)

(सु०) नता लक्षयति—मुहुरिति । मुहु प्रतिक्षणं संश्लिष्टौ पुटौ यस्या, **सा नता** । सा च सोच्छ्वासाभिनये, मन्दविच्छिन्नरुचिरे च कार्या ॥ ४६७ ॥

इति नता (२)

मन्दा तु मन्दनिःश्वासोच्छ्वासा नासाभिधीयते ।
सा चिन्तौत्सुक्ययोः शोके निर्वेदे च विधीयते ॥ ४६८ ॥

इति मन्दा (३)

विकृष्टात्यन्तमुत्फुल्लपुटा रोषार्तिभीतिषु ।
ऊर्ध्वश्वासे च कर्तव्या घ्रातव्ये भूरिसौरभे ॥ ४६९ ॥

इति विकृष्टा (४)

विकूणिता सकुचिता हास्येऽसूयाजुगुप्सयो ।

इति विकूणिता (५)

आकृष्टश्वसना नासा सोच्छ्वासा सौरभे भवेत् ॥ ४७० ॥
निर्वेदादिषु भावेषु दीर्घोच्छ्वासकरेषु च ।

इति सोच्छ्वासा (६)

इति षोढा नासिका ।

इति नासाप्रकरणम् ।

(सु०) मन्दा लक्षयति—मन्दा त्विति। मन्दनिश्वासोच्छ्वासा, अल्पनिश्वासेन उच्छ्वासा नासा मन्दा । सा च चिन्तायाम्, औत्सुक्ये, शोके, निर्वेदे च प्रयोज्या ॥ ४६८ ॥

इति मन्दा (३)

(सु०) विकृष्टा लक्षयति—विकृष्टेति । अत्यन्तमुत्फुल्लपुटा, अतिशयेन उत्फुल्लौ पुटौ यस्या, तथाविधा नासा विकृष्टा । सा च रोषे, आर्तौ, भीते, ऊर्ध्वश्वासे, भूरिसौरभे, बहुपरिमले द्रव्ये घ्रातव्ये च प्रयोज्या ॥ ४६९ ॥

इति विकृष्टा (४)

(सु०) विकूणिता लक्षयति—विकूणितेति । सकुञ्चिता विकूणिता । सा च हास्ये, असूयायाम्, जुगुप्साया च प्रयोज्या ॥ ४६९ ॥

इति विकूणिता (५)

(सु०) सोच्छ्वासा लक्षयति—आकृष्टेति । आकृष्टश्वसना नासा

स्वस्थौ चलौ प्रवृद्धश्च निरस्तोल्लासितावपि ॥ ४७१ ॥
विमुक्तो विस्मितः श्वासः स्खलितः प्रसृतस्तथा ।
एवमुच्छ्वासनिःश्वासौ नवधा कोहलोदितौ ॥ ४७२ ॥
समो भ्रान्तो विलीनश्चान्दोलितः कम्पितोऽपरः ।
स्तम्भितोच्छ्वासनिःश्वाससूत्कृतानि च सीत्कृतम् ॥ ४७३ ॥
एव दशविधः प्रोक्तो लक्ष्यज्ञैर्मारुतोऽपरैः ।
स्वस्थावुच्छ्वासनिःश्वाससज्ञौ वायू स्वभावजौ ॥ ४७४ ॥
स्वस्थक्रियासु कर्तव्यावुक्तौ निःशङ्कसूरिणा ।

इति स्वस्थौ (१)

सोच्छ्वासा । सा च सौरभे, निर्वेदादिषु भावेषु दीर्घोच्छ्वासकरेषु च प्रयोज्या ॥ -४७०, ४७०- ॥

इति सोच्छ्वासा (६)

इति षोढा नासिका ।

इति नासाप्रकरणम् ।

(क०) अथ नासास्यभवानिलभेदान् लक्षयितुमाह—**स्वस्थौ चलावित्यादि** ॥ -४७१–४८२ ॥

(सु०) अथ सोच्छ्वासनिश्वासयोर्भेदानाह—**स्वस्थाविति** । उच्छ्वासादिभेदेन नवविधो नासास्यभवोऽननिल । तानाह—स्वस्थौ, चलौ, प्रवृद्ध, निरस्त, उल्लासित, विमुक्त, विस्मित, स्खलित इति । कोहलमतेन दशविध । तानाह—सम, भ्रान्त, विलीन, आन्दोलित, कम्पित, स्तम्भित उच्छ्वास, नि श्वास, सूत्कृतम्, सीत्कृतमिति । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—**स्वस्थाविति** । उच्छ्वासनि श्वाससज्ञौ वायू स्वभावजौ स्वस्थावित्युच्युते । तौ स्वस्थक्रियाया प्रयोज्यौ ॥ -४७१–४७४- ॥

इति स्वस्थौ (१)

उष्णौ दीर्घौ सशब्दौ च तौ मुखेन कृतौ चलौ ॥ ४७५ ॥
कार्यावौत्सुक्यनिर्वेदशोकचिन्तास्विमौ मतौ ।

इति चलौ (२)

प्रवृद्धः सन्सशब्देन वदनेन विनिर्गतः ॥ ४७६ ॥
निःश्वासः स्यात्प्रवृद्धाख्यः क्षयव्याध्यादिगोचरः ।

इति प्रवृद्ध (३)

सशब्दः सन्सकृत्क्षिप्तो निरस्तः कथ्यते मरुत् ॥ ४७७ ॥
दुःखान्विते सरोगे च श्रान्ते चैष विधीयते ।

इति निरस्त (४)

(सु०) चलौ लक्षयति—उष्णाविति । उष्णौ सशब्दौ शब्दसहितौ, दीर्घौ च मुखेन कृतौ वातौ चलौ । तौ औत्सुक्यनिर्वेदशोकचिन्तासु प्रयोज्यौ ॥ -४७५, ४७५- ॥

इति चलौ (२)

(सु०) प्रवृद्ध लक्षयति—प्रवृद्ध इति । सशब्देन वदनेन प्रवृद्ध सन् विनिर्गतो निश्वास प्रवृद्ध स्यात् । अथ पूर्वयोर्द्वयोरपि भिन्न । तत्र मिलितयो उच्छ्वासनि श्वासयोस्तथाविधसञ्ज्ञित्वात् द्विवचनमुक्तम् । अत्र तु एकैकस्यापि सञ्ज्ञासभवात् द्विवचनानादर । तस्य विनियोगस्तु—क्षयव्याध्यादौ कार्य ॥ ४७६, ४७६- ॥

इति प्रवृद्ध (३)

(सु०) निरस्त लक्षयति—सशब्द इति । सशब्द सन् शब्दसहित सन्, सकृत् एकवार क्षिप्ते मरुत् वातो निरस्त इति कथ्यते । स च दु खान्विते, सरोगे, श्रान्ते च प्रयोज्य ॥ -४७७, ४७७- ॥

इति निरस्त (४)

चिरान्मन्द निपीतस्तु घ्राणेनोल्लासितो मरुत् ॥ ४७८ ॥
हृद्ये गन्धे विधातव्यः सदिग्धे च विचक्षणैः ।

इत्युल्लासित (५)

सयम्य सुचिर मुक्तो विमुक्त कथ्यतेऽनिल ॥ ४७९ ॥
योगे ध्याने च स प्रोक्तः प्राणायामे च सूरिभि. ।

इति विमुक्त (६)

चित्तस्यान्यपरत्वेन यः प्रयत्नेन वर्तते ॥ ४८० ॥
स विस्मितो विस्मये स्यादद्भुते चार्थचिन्तने ।

इति विस्मित (७)

महत्त्वाद्दुःखनिष्क्रान्तः कथित स्खलितोऽनिलः ॥ ४८१ ॥
स्यादशम्या दशाया स व्याधौ प्रस्खलितेषु च ।

इति स्खलित (८)

(सु०) उल्लासित लक्षयति—चिरादिति। चिरात् चिरकाल मन्द शनै शनै घ्राणेन निपीतो मरुत् वात उल्लासितो भवति । स च हृद्ये गन्धे, सदिग्धे च कार्य ॥ -४७८, ४७८- ॥

इत्युल्लासित (५)

(सु०) विमुक्त लक्षयति—सयम्येति । सुचिरम् चिरकालम्, सयम्य मुक्तो वातो विमुक्त । स च योगे, ध्याने, प्राणायामे च कार्य ॥ ४७९, ४७९ ॥

इति विमुक्त (६)

(सु०) विस्मित लक्षयति—चित्तस्येति । चित्तस्य अन्यपरत्वेन अन्यासक्तेन यो वायु प्रयत्नेन वर्तते स विस्मित । स च विस्मये, अद्भुते, अर्थचिन्तने च कार्य ॥ ४८०, ४८०- ॥

इति विस्मित (७)

(सु०) स्खलित लक्षयति—महत्वादिति । महत्वात् दु खेन नि सृत

प्रसुप्ते प्रसृतो दीर्घः सशब्दो निर्गतो मुखात् ॥ ४८२ ॥

इति प्रसृत (९)

इति नवविधोऽनिल ।

समोऽत्र स्वस्थपर्यायो भ्रान्तोऽन्तर्भ्रमणान्मरुत् ।
अन्ये त्वन्वर्थनामानस्तत्र सूत्कृतसीत्कृते ॥ ४८३ ॥
शब्दानुकरणे वक्त्रत्याज्यग्राह्येऽनिले क्रमात् ।
समः स्वाभाविको भ्रान्तः प्रथमे प्रियसङ्गमे ॥ ४८४ ॥
विलीनो मूर्छिते शैलारोहे त्वान्दोलितो मतः ।
कम्पितः सुरते शस्त्रमोक्षादौ स्तम्भितो भवेत् ॥ ४८५ ॥
उच्छ्वासः कुसुमाघ्राणे नि श्वासोऽनुशयादिषु ।

पवन स्खलित । स , स्खलित , दशाम्या दशायाम्, व्याधौ, प्रस्खलितेषु च प्रयोज्य ॥ -४८१, ४८१- ॥

इति स्खलित (८)

(सु०) प्रसृत लक्षयति—प्रसुप्त इति । सशब्द यथा तथा मुखात् विनिर्गत दीर्घो वात प्रसृत । स च निद्राणे प्रयोज्य ॥ -४८२ ॥

इति प्रसृत (९)

इति नवविधोऽनिल ।

(सु०) मतान्तरेण दशविध पवन लक्षयति—सम इति । स्वस्थपर्याय , अविकृतो मरुत् सम (१) अन्तर्भ्रमितो मरुत् भ्रान्त (२) अन्ये तु अन्वर्थनामान , नाम्नैवोक्तलक्षणा इत्यर्थ । तेषा विनियोगमाह—तत्रेति । सूत्कृतसीत्कृते शब्दानुकरणे बोध्ये । क्रमात् मुखात्त्याज्ये वात सूत्कृतम्, मुखे ग्राह्यो वात सीत्कृतमिति । सम स्वाभाविके प्रयोज्य । भ्रान्त प्रथमे प्रियसङ्गमे कार्य । विलीनो मूर्च्छायाम् । आन्दोलित शैलारोहे । कम्पित

सूत्कृत वेदनादौ स्याच्छीते क्लेशे तु सीत्कृतम् ॥ ४८६ ॥
नखक्षते मृगाक्षीणा निर्दयाधरचर्वणे ।
विनियोगान्तराण्यत्र बुध्यता लोकतो बुधाः ॥ ४९७ ॥

इति मतान्तरेण दशधा श्वसन ।

इत्यानिलप्रकरणम् ।

विवर्तितः कम्पितश्च विसृष्टो विनिगूहितः ।
सदष्टकः समुद्गश्चेत्यधरः षड्विधो मतः ॥ ४८८ ॥
अन्येऽन्यानूचुरुद्वृत्तविकास्यायतरेचितान् ।
ओष्ठयो सपुटस्तिर्यक्सकोचेन विवर्तितः ॥ ४८९ ॥
अवज्ञावेदनासूयाहास्यादिषु विधीयते ।

इति विवर्तित (१)

सुरते । स्तम्भित शास्त्रमोक्षादौ । उच्छ्वास कुसुमाघ्राणे । निश्वास अनुशयादौ । सूत्कृत वेदनादौ । सीत्कृत शीते, क्लेशे च प्रयोज्यम् । मृगाक्षीणा सुभ्रुवा निर्दयाधरचर्वणे च विनियोगान्तराण्यपि बुधा लोकतोऽवगन्तव्या ॥ ४८३–८४७ ॥

इति मतान्तरेण दशधा श्वसन ।

इत्यनिलप्रकरणम् ।

(क०) अथाधरभेदान् लक्षयितुमाह—**विवर्तितः कम्पितश्चेत्यादि** ॥ ४८८–४९५ ॥

(सु०) अधरभेदानाह—विवर्तित इति । विवर्तित , कम्पित , विसृष्ट , विनिगूहित , सदष्टक , समुद्ग इत्यधर षड्विध । मतान्तरेण चतुर्विधमधर लक्षयति – अन्य इति । अन्ये, आचार्या , उद्वृत्तादिभेदेन अधरस्य चतुरो भेदानाहु । उद्वृत्त , विकासी, आयत , रेचित इति । आहत्याधरस्य

व्यथाया कम्पितोऽन्वर्थो भीतौ शीते जपे रुजि ॥ ४९० ॥

इति कम्पित (२)

विसृष्टः स्याद्विनिष्क्रान्तो रञ्जनेऽलक्तकादिना ।
स्त्रीणा बिलासे विब्बोके शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥ ४९१ ॥

इति विसृष्ट (३)

मुखान्तर्निहितः प्राणसाध्येऽर्थे विनिगूहितः ।
रोषेर्ष्ययोश्च नारीणा बलाच्चुम्बति वल्लभे ॥ ४९२ ॥

इति विनिगूहित (४)

भेदा दश । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—ओष्ठयोरिति । सकोचेनोपलक्षित सपुट , तिर्यक्कृत ओष्ठौ विवर्तित । तस्य अवज्ञायाम , वेदनायाम् असूयायाम्, हास्ये च विनियोग ॥ ४८८–४८९- ॥

इति विवर्तित (१)

(सु०) कम्पित लक्षयति—व्यथायामिति । अन्वर्थनामा कम्पित । स तु भीतौ, शीते, जपे च प्रयोज्य ॥ -४९० ॥

इति कम्पित (२)

(सु०) विसृष्ट लक्षयति—विसृष्ट इति । बहिर्निष्क्रान्तो वातो विसृष्ट । स तु अलक्तकादिना रञ्जने, स्त्रीणा विलासे, बिब्बोके च प्रयोज्य ॥ ४९१ ॥

इति विसृष्ट (३)

(सु०) विनिगूहित लक्षयति—मुखान्तरिति । मुखान्तर्निहित , मुख-मध्ये क्षिप्तो वातो विनिगूहित । स च प्राणसाध्येऽर्थे, कोपे, ईर्ष्यायाम्, नायकस्य बलात्कारचुम्बने च प्रयोज्य ॥ ४९२ ॥

इति विनिगूहित (४)

सदष्टकोऽधरो दन्तैर्दष्टः क्रोधे विधीयते ।

इति सदष्टक (५)

समुद्रस्तु भवेदोष्ठसपुटो दधदुन्नतिम् ॥ ४९३ ॥

स्यात्फूत्कारेऽनुकम्पाया चुम्बने चाभिनन्दने ।

इति समुद्र (६)

आस्योत्क्षिप्ततयोद्वृत्तः सोऽवज्ञापरिहासयोः ॥ ४९४ ॥

इत्युद्वृत्त (७)

ईषद्दृश्योर्ध्वदशनो विकासी स स्मिते स्मृतः ।

इति विकासी (८)

(सु०) सदष्टक लक्षयति—सदष्टक इति । दन्तैर्दष्टोऽधर सदष्टक । स च क्रोधे कार्य ॥ ४९२- ॥

इति सदक (५)

(सु०) समुद्र लक्षयति—समुद्रस्त्विति । ओष्ठसपुट उन्नति दधत् समुद्रो भवति । स च फूत्कारे, अनुकम्पायाम्, चुम्बने, अभिनन्दने च प्रयोज्य ॥ -४९३, ४९३- ॥

इति समुद्र (६)

(सु०) उद्वृत्त लक्षयति—आस्येति । आस्येन उत्क्षिप्त उच्चाकृत उद्वृत्तो भवति । स च अवज्ञापरिहासयो प्रयोज्य ॥ -४९४ ॥

इत्युद्वृत्त (७)

(सु०) विकासिन लक्षयति—ईषदिति । ईषद् दृश्य , किंचिद्वि-लोकनीय , ऊर्ध्वदशनो यस्मिन् स विकासी । स च स्मिते कार्य ॥ ४९४ ॥

इति विकासी (८)

स सार्धमुत्तरोष्ठेन ततः स्यादायतः स्मिते ॥ ४९५ ॥

इत्यायत (९)

पर्यन्तवलनादुक्तो विलासे रेचितोऽधरः ।

इति रेचित (१०)

इति दशविधोऽधर ।

इत्यधरप्रकरणम् ।

दन्तकर्माणि वक्ष्यामो दन्तलक्षणसिद्धये ॥ ४९६ ॥

कुट्टन खण्डन छिन्न चुक्कित ग्रहण समम् ।

दष्ट निष्कर्षण चेति दन्तकर्माष्टक जगुः ॥ ४९७ ॥

सघर्षण कुट्टन स्याच्छीतरुग्भीजरासु तत् ।

इति कुट्टनम् (१)

(सु०) आयत लक्षयति—स इति । उत्तरोष्ठेन साक तत आयत । स च विस्मये कार्य ॥ -४९५ ॥

इत्यायत (९)

(सु०) रेचित लक्षयति—पर्यन्तेति । पर्यन्तवलितोऽधरो रेचित । स च विलासे कार्य ॥ ४९५- ॥

इति रेचित (१०)

इति दशविधोऽधर ।

इत्यधरप्रकरणम् ।

(क०) दन्तकर्माणि लक्षयितुमाह—**दन्तकर्माणि वक्ष्याम** इत्यादि ॥ ४९६–५०२ ॥

(सु०) प्रतिज्ञाप्रयोजनपूर्वक दन्तकर्माणि कथयति—**दन्तकर्माणीति** । कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्कितम्, ग्रहणम्, समम्, दष्टम्, निष्कर्षण-

खण्डन तु मुहुर्दन्तश्लेषविश्लेषण मतम् ॥ ४९८ ॥
जपाध्ययनसलापभक्षणेषु भवेदिदम् ।

इति खण्डनम् (२)

छिन्न स्याद्गाढसश्लेषो रोदने भीतिशीतयोः ॥ ४९९ ॥
व्याधौ च वीटिकाच्छेदव्यायामादिषु कीर्तितम् ।

इति च्छिन्नम् (३)

दन्तपङ्क्त्योः स्थितिर्दूरे चुक्कित जृम्भणादिषु ॥ ५०० ॥

इति चुक्कितम् (४)

मित्यष्टौ दन्तकर्माणि । तेषा लक्षणमाह—सघर्षणमिति । सम्यक् घर्षण कुट्टन भवति । तत् शीते, रुजि, भीते, जरासु च योज्यम् ॥ -४९६, ४९७- ॥

इति कुट्टनम् (१)

(सु०) खण्डन लक्षयति—खण्डन त्विति । मुहु दन्तश्लेषविश्लेषण खण्डनम् । तच्च जपे, अध्ययने, सलापे, भक्षणे च प्रयोज्यम् ॥-४९८, ४९८-॥

इति खण्डनम् (२)

(सु०) छिन्न लक्षयति—छिन्नमिति । दन्ताना गाढसश्लेष छिन्नम् । तच्च रोदने, भीतौ, शीते, व्याधौ, वीटिकाच्छेदने, व्यायामे च कार्यम् ॥
॥ -४९९, ४९९- ॥

इति च्छिन्नम् (३)

(सु०) चुक्कित लक्षयति—दन्तेति । दूरे दन्तपङ्क्त्यो स्थिति चुक्कितम । तच्च जृम्भणादिषु कार्यम् ॥ -५०० ॥

इति चुक्कितम् (४)

तृणस्य चाङ्गुलैर्दन्तधारण ग्रहण भये ।

इति ग्रहणम् (५)

किंचिच्छ्लेषः सम तच्च स्वभावाभिनये मतम् ॥ ५०१ ॥

इति समम् (६)

अधरे दशन दन्तैर्दष्ट क्रोधेऽभिधीयते ।

इति दष्टम् (७)

निष्कर्षण तु निष्कासः कार्य मर्कटरोदने ॥ ५०२ ॥

इति निष्कर्षणम् (८)

इत्यष्टौ दन्तकर्माणि ।

इति दन्तकर्मप्रकरणम् ।

(सु०) ग्रहण लक्षयति—तृणस्येति । तृणस्य अङ्गुलैर्वा दन्तधारण ग्रहण भवति । तच्च भये प्रयोज्यम् ॥ ५००- ॥

इति ग्रहणम् (५)

(सु०) सम लक्षयति—किंचिदिति । किंचिदेव दन्तपङ्क्त्यो सश्लेष समम् । तच्च स्वभावाभिनये प्रयोज्यम् ॥ -५०१ ॥

इति समम् (६)

(सु०) दष्ट लक्षयति—अधर इति । दन्तै अधरे दशन दष्टम् । तच्च क्रोधे कार्यम् ॥ ५०१- ॥

इति दष्टम् (७)

(सु०) निष्कर्षण लक्षयति—निष्कर्षणमिति । निष्कासो निष्कर्षण भवति । तच्च मर्कटरोदने प्रयोज्यम् ॥ -५०२ ॥

इति निष्कर्षणम् (८)

इत्यष्टौ दन्तकर्माणि ।

इति दन्तकर्मप्रकरणम् ।

ऋज्वी सृक्कानुगा वक्रोन्नता लोलावलेहिनी ।
जिह्वेति षड्विधा तत्र प्रसृतास्ये प्रसारिता ॥ ५०३ ॥
ऋज्वी श्रमे पिपासाया श्वापदाना प्रयुज्यते ।

इति ऋज्वी (१)

सृक्कानुगा लीढसृक्का प्रकोपस्वादुभक्षयोः ॥ ५०४ ॥

इति सृक्कानुगा (२)

व्यात्तास्यस्थोन्नताग्रा च वक्रा नृहरिरूपणे ।

इति वक्रा (३)

(क०) अथ जिह्वाभेदान् लक्षयितुमाह—**ऋज्वी सृक्कानुगेत्यादि** ॥
॥ ५०३–५०६ ॥

(सु०) जिह्वाभेदानाह—ऋज्वीति । ऋज्वी, सृक्कानुगा, वक्रा, उन्नता, लोला, लेहिनीति षड्विधा जिह्वा । क्रमेण लक्षणमाह—तत्रेति । **प्रसृतास्ये**, प्रसृते मुखे, प्रसारिता जिह्वा ऋज्वी । सा च श्रमे, श्वापदाना पिपासाया च प्रयोज्या ॥ ५०३, ५०३- ॥

इति ऋज्वी (१)

(सु०) सृक्कानुगा लक्षयति—सृक्कानुगेति । लीढसृक्त्व **सृक्कानुगा** । सा च प्रकोपे, स्वादुभक्षणे च कार्या ॥ -५०४ ॥

इति सृक्कानुगा (२)

(सु०) वक्रा लक्षयति—व्यात्तास्येति । व्यावृत्ते मुखे विद्यमाना उन्नताग्रा च **वक्रा** । सा च नृहरिरूपणे कार्या ॥ ५०४- ॥

इति वक्रा (३)

व्यात्तास्यस्थोन्नतान्वर्था जृम्भास्यान्तस्थवीक्षयोः ॥ ५०५ ॥

इत्युन्नता (४)

व्यात्ते वक्त्रे चला लोला वेतालाभिनये भवेत् ।

इति लोला (५)

दन्तोष्ठ लिहती जिह्वा लेहिनी समता मुनेः ॥ ५०६ ॥

इति लेहिनी (६)

इति षोढा जिह्वा ।

इति जिह्वाप्रकरणम् ।

जिह्वोष्ठदन्तक्रियया चिबुक लक्ष्यते ततः ।
उत्क्रमाय सुखार्थं तु वक्ष्ये लक्ष्यानुसारत ॥ ५०७ ॥

(सु०) उन्नता लक्षयति—व्यात्तास्यस्थेति । उन्नता अन्वर्था । सा च जृम्भायाम्, आस्यान्तस्थवीक्षणे च कार्या ॥ -५०५ ॥

इत्युन्नता (४)

(सु०) लोला लक्षयति—व्यात्त इति । व्यात्ते वक्त्रे चञ्चला लोला । सा च वेतालाभिनये प्रयोज्या ॥ ५०६- ॥

इति लोला (५)

(सु०) लेहिनीं लक्षयति– दन्तोष्ठमिति । दन्तोष्ठ लिहन्ती जिह्वा लेहिनी ॥ -५०६ ॥

इति लेहिनी (६)

इति षोढा जिह्वा ।

इति जिह्वाप्रकरणम् ।

(क०) अथ चिबुकभेदान् लक्षयितुमाह—**जिह्वोष्ठदन्तक्रिययेति** ॥ ॥ ५०७–५१२ ॥

व्यादीर्ण श्वसित वक्र सहृत चलसहृतम् ।
स्फुरित वलित लोलमेव चिबुकमष्टधा ॥ ५०८ ॥
व्यादीर्ण दूरनिष्क्रान्त जृम्भालस्यादिषु स्मृतम् ।

इति व्यादीर्णम् (१)

एकाङ्गुलमधःस्रस्त श्वसित वीक्षणेऽद्भुते ॥ ५०९ ॥

इति श्वसितम् (२)

वक्र तिर्यङ्नत तत्तु ग्रहावेशे विधीयते ।

इति वक्रम् (३)

निश्चल मीलितमुख मौने सहृतमिष्यते ॥ ५१० ॥

इति सहृतम् (४)

(सु०) अथ चिबुकभेदानाह—जिह्वेति । यद्यपि चिबुक जिह्वोष्ठदन्तक्रियया लक्षितत्वादुक्तप्रायमेव । तथापि सुखार्थं निरूप्यते । चिबुकमष्टविधम् । यथा—व्यादीर्णम्, श्वसितम्, वक्रम्, सहृतम्, चलसहृतम्, स्फुरितम्, चलितम्, लोलमिति । क्रमेण तेषा लक्षणमाह—व्यादीर्णमिति । दूरतो निर्गत व्यादीर्णम् । तच्च जृम्भालस्यादिषु कार्यम् ॥ ५०७, ५०८- ॥

इति व्यादीर्णम् (१)

(सु०) श्वसित लक्षयति—एकेति । अङ्गुलपरिमितमध स्रस्त श्वसितम् । तच्च अद्भुते वीक्षणे कार्यम् ॥ -५०९ ॥

इति श्वसितम् (२)

(सु०) वक्र लक्षयति—वक्रमिति । तिर्यङ्नत वक्रम् । तच्च ग्रहावेशे कार्यम् ॥ ५०९- ॥

इति वक्रम् (३)

(सु०) सहृत लक्षयति—निश्चलमिति । मीलित मुख यस्मिन्, तथाविध निश्चल चञ्चलरहित सहृतम् । तच्च मौने प्रयोज्यम् ॥ -५१० ॥

इति सहृतम् (४)

सलग्नोष्ठ चल नारीवल्गने चलसहृतम् ।

इति चलसहृतम् (५)

कम्पित स्फुरित प्राहुर्भीते शीतज्वरे तथा ॥ ५११ ॥

इति स्फुरितम् (६)

चलित श्लिष्टविश्लिष्ट वाक्स्तम्भे क्षोभकोपयोः ।

इति चलितम् (७)

रोमन्थे केवलावर्ते लोल तिर्यग्गतागतम् ॥ ५१२ ॥

इति लोलम् (८)

इत्यष्टविध चिबुकम् ।

इति चिबुकप्रकरणम् ।

(सु०) चलसहृत लक्ष्यति—सलग्नेति । सलग्न ओष्ठा यस्मिन्, तथाविध चञ्चल चलसहृतम् । तच्च नारीचुम्बने कार्यम् ॥ ५१०- ॥

इति चलसहृतम् (५)

(सु०) स्फुरित लक्ष्यति—कम्पितमिति । स्फुरित कम्पितम् । तच्च भीते, शीतज्वरे च कार्यम् ॥ -५११ ॥

इति स्फुरितम् (६)

(सु०) चलित लक्ष्यति—चलितमिति । श्लिष्टविश्लिष्ट चलितम् । तच्च वाक्स्तम्भे, क्षोभे कोपे च कार्यम् ॥ ५११- ॥

इति चलितम् (७)

(सु०) लोल लक्ष्यति—रोमन्थ इति । तिर्यग्गतागत लोलम् । तच्च रोमन्थे, केवलावर्ते च कार्यम् ॥ ५१२ ॥

इति लोलम् (८)

इत्यष्टविध चिबुकम् ।

इति चिबुकप्रकरणम् ।

व्याभुग्न भुग्नमुद्वाहि विधुत विवृत तथा ।
विनिवृत्तमिति प्राज्ञाः षड्विध वदन जगुः ॥ ५१३ ॥
किंचिदायामिवक्त्र च व्याभुग्न मुखमुच्यते ।
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तादौ तदुक्त पूर्वसूरिभिः ॥ ५१४ ॥

इति व्याभुग्नम् (१)

अधोमुख तु भुग्न तल्लज्जाया प्रकृतौ यतेः ।

इति भुग्नम् (२)

लीलासूत्क्षिप्तमुद्वाहि गर्वानादरतो गतौ ॥ ५१५ ॥

इत्युद्वाहि (३)

(क०) अथ वदनभेदान् लक्षयितुमाह—**व्याभुग्नमित्यादि** ॥ ॥ ५१३–५१६- ॥

(सु०) अथ वदनभेदानाह—**व्याभुग्नमिति** । व्याभुग्नादीनि वदनस्य षड्भेदानि । तानि यथा—व्याभुग्नम्, भुग्नम्, उद्वाहि, विधुतम्, विवृतम्, विनिवृत्तमिति । क्रमेण तेषा लक्षणमाह—**किंचिदिति** । किंचित् ईषत् आयामि विस्तृत वक्त्र यस्मिन्, तथाविध मुख व्याभुग्नम् । तच्च निर्वेदे, औत्सुक्ये, चिन्ताया च कार्यमिति पूर्वसूरिभिरुक्तम् ॥ ५१३ ५१४ ॥

इति व्याभुग्नम् (१)

(सु०) भुग्न लक्षयति—**अधोमुखमिति** । अधोमुख भुग्नम् । तच्च लज्जायाम्, प्रकृतौ च कार्यम् ॥ ५१४- ॥

इति भुग्नम् (२)

(सु०) उद्वाहि लक्षयति—**लीलेति** । उत्क्षिप्तमुद्वाहि । तच्च लीलायाम्, गर्वे, अनादरे गतौ च कार्यम् ॥ -५१५ ॥

इत्युद्वाहि (३)

वारणे नैवमित्युक्तौ विधुत तिर्यगायतम् ।

इति विधुतम् (४)

विश्लिष्टौष्ठ तु विवृत हास्यशोकभयादिषु ॥ ९१६ ॥

इति विवृतम् (५)

विनिवृत्त परावृत्त रोषेर्ष्यासूयितेषु तत् ।

इति विनिवृत्तम् (६)

इति षोढा वदनम् ।

इति वदनप्रकरणम् ।

इति द्वादश शिरोगतान्युपाङ्गानि ।

(सु०) विधुत लक्षयति—वारण इति । तिर्यगायत विधुतम् । तच्च वारणे, 'विमत च तत् एतेन कर्तव्यम्' इति वारणार्थे प्रयोज्यम् ॥ ९१९- ॥

इति विधुतम् (४)

(सु०) विवृत लक्षयति—विश्लिष्टेति । विश्लिष्टौ ओष्ठौ यस्मिंस्तत्, विवृतम् । तच्च हास्ये, शोके, भये च कार्यम् ॥ -९१६ ॥

इति विवृतम् (५)

(सु०) विनिवृत्त लक्षयति—विनिवृत्तमिति । परावृत्त, पराङ्मुख विनिवृत्तम् । तच्च रोषे, ईर्ष्यायाम्, असूयाया च कार्यम् ॥ ९१६- ॥

इति विनिवृत्तम् (६)

इति षोढा वदनम् ।

इति वदनप्रकरणम् ।

इति द्वादश शिरोगतान्युपाङ्गानि ।

उत्क्षिप्ता पतितोत्क्षिप्तपतितान्तर्गता तथा ॥ ५१७ ॥
बहिर्गता मिथोयुक्ता वियुक्ताङ्गुलिसङ्गता ।
पार्ष्णिरित्यष्टधा पादचारीस्थानेषु दृश्यते ॥ ५१८ ॥
गुल्फावङ्गुष्ठसश्लिष्टावन्तर्यातौ बहिर्मुखौ ।
मिथोयुक्तौ वियुक्तौ च पञ्चधा स्थानकादिषु ॥ ५१९ ॥
सयुता वियुता वक्रा वलिता पतितास्तथा ।
कुञ्चन्मूलाः करेऽङ्गुल्यः प्रसृताश्चेति सप्तधा ॥ ५२० ॥
एते पार्ष्ण्यादिभेदाः स्यु सज्ञाविज्ञातलक्षणाः ।

इति पार्ष्णिगुल्फकराङ्गुलिभेदा ।

(क०) अथ पार्ष्णिभेदानाह—**उत्क्षिप्तेत्यादि** ॥ ५१७,५१८ ॥

(सु०) अथ पार्ष्णिभेदानाह—उत्क्षिप्तेत्यादि । उत्क्षिप्तादय अष्टौ पार्ष्णिभेदा । उत्क्षिप्ता, पतिता, उत्क्षिप्तपतिता, अन्तर्गता, बहिर्गता, मिथोयुक्ता, वियुक्ता, अङ्गुलिसङ्गतेति । तासा भेदाना नाम्नैव लक्षण स्पष्टम् ॥ -५१७, ५१८ ॥

(क०) अथ गुल्फभेदानाह—**गुल्फावित्यदि** ॥ ५१९ ॥

(सु०) अथ गुल्फभेदानाह—गुल्फाविति । स्थानकादिषु गुल्फौ पञ्चप्रकारौ । अङ्गुष्ठसश्लिष्टौ, अन्तर्यातौ, बहिर्गतौ, मिथोयुक्तौ, वियुक्ताविति ॥ ५१९ ॥

(क०) कराङ्गुलिभेदानाह— **सयुता वियुतेत्यादि** ॥ ५२०,५२०- ॥

(सु०) कराङ्गुलिभेदानाह—सयुता इति । कराङ्गुल्य सयुतादिभेदेन सप्तविधा । सयुता , वियुता , वक्रा , वलिता , पतिता , कुञ्चन्मूला , प्रसृता इति । तासा लक्षणानि स्पष्टार्थानि ॥ ५२०, ५२०- ॥

इति पार्ष्णिगुल्फकराङ्गुलिभेदा ।

अधःक्षिप्तास्तथोत्क्षिप्ता कुञ्चिताश्च प्रसारिताः ॥ ५२१ ॥
सलग्नाश्चेति चरणाङ्गुलय पञ्चधा मताः ।
मुहु पातादधःक्षिप्ता बिब्बोके किलकिञ्चिते ॥ ५२२ ॥
उत्क्षिप्ता मुहुरुत्क्षेपान्नवोढायास्त्रपाभरे ।
सकोचात्कुञ्चिता शीतमूर्छात्रासप्रहार्दिते ॥ ५२३ ॥
प्रसारिता ऋजुस्तब्धा स्तम्भे स्वापेऽङ्गमोटने ।
अङ्गुष्ठस्याप्यमी भेदा ज्ञातव्या नृत्तकोविदैः ॥ ५२४ ॥
स्वाङ्गुष्ठासु मिथोलग्ना सलग्ना घर्षणे मताः ।

इति चरणाङ्गुलिभेदा ।

(क०) चरणाङ्गुलिभेदानाह — अध.क्षिप्ता इत्यादि ॥
॥ -५२१–५२४ ॥

इति चरणाङ्गुलिभेदा ।

(सु०) चरणाङ्गुलिभेदानाह—अध क्षिप्ता इति । अध क्षिप्ता, उत्क्षिप्ता, कुञ्चिता, प्रसारिता, सलग्ना इति पञ्चभेदा । तासा लक्षणमाह—अध क्षिप्तेति । मुहु पातात् अवस्तात् क्षिप्ता अध क्षिप्ता, ताश्च बिब्बोके, किलिकिचिते च प्रयोज्या । इत्यध क्षिप्ता (१), मुहु वार वारम्, उत्क्षेपात् उत्क्षिप्ता । ताश्च नवोढाया लज्जातिशये कार्या । इत्युत्क्षिप्ता (२), सकोचात् कुञ्चिता । ताश्च शीतमूर्च्छात्रासप्रहार्दिते कार्या । इति कुञ्चिता (३), ऋजुस्तब्धा प्रसारिता । ताश्च स्तम्भे, स्वापे, अङ्गमोटने च कार्या । अमी चत्वारो भेदा अङ्गुष्ठस्यापि भवन्ति । इति प्रसारिता (४), स्वाङ्गुष्ठासु मिथोलग्ना, परस्परसङ्गता सलग्ना । ता घर्षणे कार्या । इति सलग्ना (५)
॥ -५२१–५२४- ॥

इति चरणाङ्गुलिभेदा ।

पतिताग्रं चोद्धृताग्रं भूमिलग्नमथोद्धृतम् ॥ ५२५ ॥
कुञ्चन्मध्यं तिरश्चीनमिति षोढा तलं विदुः ।

इति करणगतानि पञ्चाङ्गानि ।

इति पार्ष्णिगुल्फाङ्गुलितलानि करचरणोपाङ्गानि ।

विवृणोति मनोवृत्तिं मुखरागो रसात्मिकाम् ॥ ५२६ ॥
अतो रसोपयोगित्वान्मुखरागोऽभिधीयते ।

(क०) चरणतलभेदानाह—**पतिताग्रं चे**त्यादि ॥-५२५, ५२५ ॥

इति करणगतानि पञ्चाङ्गानि ।

इति पार्ष्णिगुल्फाङ्गुलितलानि करचरणोपाङ्गानि ।

(सु०) चरणतलं लक्षयति—पतिताग्रमिति । पतिताग्रम्, उद्धृताग्रम्, भूमिलग्नम्, उद्धृतम्, कुञ्चन्मध्यम्, तिरश्चीनमिति चरणतलं षड्विधमाहुः ॥ -५२५, ५२५- ॥

इति करणगतानि पञ्चाङ्गानि ।

इति पार्ष्णिगुल्फाङ्गुलितलानि करचरणोपाङ्गानि ।

(क०) अथोद्देशक्रमेण मुखरागं लक्षयितुमाह—**विवृणोतीति** । मुखरागस्य नाट्योपयोगद्वारा नृत्तेऽप्युपयोगं दर्शयति—**रसात्मिकां मनोवृत्तिं विवृणोतीति** । रसात्मिकां शृङ्गारादिरूपाम्, अनेन मनोवृत्तिरित्यादिस्थायिस्वरूपत्वं, निर्वेदादिसंचारिभावरूपत्वं चावगन्तव्यम् । तेषामपि रसेष्वन्तर्भावात् । अत एवास्य मुखरागस्य नृत्तेऽप्युपयोगो द्रष्टव्यः । नृत्तस्याभिनयोपेतत्वाभावेऽपि क्वचिन्नाट्याङ्गतया रसव्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्, क्वचित्स्वातन्त्र्येण गीतादिषु प्रयोगेऽपि गीते वाक्यार्थभूतरसव्यञ्जकत्वाच्च नृत्तेऽपि मुखरागस्योपयोगो द्रष्टव्यः । अतोऽत्र नृत्तप्रकरणे मुखरागस्य संगत्यभावो न शङ्कनीयः ॥ ५२६, ५२६ ॥

स्वाभाविक प्रसन्नश्च रक्तश्यामोऽपरस्तथा ॥ ५२७ ॥
चतुर्धा मुखरागोऽत्रान्वर्थ स्वाभाविको मत ।
अनाविष्टेषु भावेषु सुधीभि स विधीयते ॥ ५२८ ॥

इति स्वाभाविक (१)

प्रसन्नो निर्मलो हास्ये शृङ्गारे चाद्भुते भवेत् ।

इति प्रसन्न (२)

रक्तोऽरुणः स्यात्करुणे रौद्रे वीरेऽद्भुते तथा ॥ ५२९ ॥

इति रक्त (३)

अन्वर्थो भवति श्यामः स बीभत्से भयानके ।

इति श्याम (४)

शशिनेव दिशोऽङ्गानि शोभन्ते मुखरागतः ॥ ५३० ॥
रसभावान्तरे नेत्रमन्यदन्यत्क्षणे भवेत् ।
यथातथोचितः कार्यो मुखरागो रसे रसे ॥ ५३१ ॥

इति चतुर्धा मुखराग ।

इति मुखरागप्रकरणम् ।

(क०) तद्भेदानुद्दिशति—स्वाभाविक इत्यादि ॥ -५२७—५२९ ॥

(क०) मुखरागस्याङ्गशोभाकारित्व सदृष्टान्तमाह—शशिनेवेति । अथ मुखरागो रसे रसे यथोचितस्तथा कार्य इति दृष्टिदृष्टान्तेनाह—रसभावान्तर इति ॥ -५३०, ५३१ ॥

इति चतुर्धा मुखराग ।

इति मुखरागप्रकरणम् ।

उत्तानोऽधोमुखः पार्श्वगतः पाणिरिति त्रिधा ।
प्रचार भरतो मेने पञ्चधा त्वपरे जगु ॥ ५३२ ॥
अग्रगोऽधस्तलश्चेति द्वौ त्रयश्च पुरोदिता ।
तत्र त्वग्रग उत्तानोऽधोमुखोऽधस्तलः कर ॥ ५३३ ॥
अन्तर्भूत वदन्भट्टस्त्रित्वमेव समादधे ।
उत्तानोऽधस्तलः पार्श्वगतो हस्तोऽग्रतस्तलः ॥ ५३४ ॥
स्वसमुखतलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ।
पराङ्मुख. समुखश्च हस्तोऽन्यः पार्श्वतोमुख ॥ ५३५ ॥

(सु०) मुखराग कथयितु प्रतिजानीते—विवृणोतीति । रसात्मिका मनोवृत्ति चित्तवृत्तिव्यञ्जको मुखराग । अत रसोपयोगित्वात् मुखरागोऽभिधीयते । तस्य स्वाभाविकादयश्चत्वारो भेदा । ते यथा—स्वाभाविक, प्रसन्न, रक्त, श्याम इति । तेषा लक्षणमाह—अन्वर्थ इति । अन्वर्थो नाम स्वाभाविक । स च अनाविष्टेषु भावेषु कार्य । इति स्वाभाविक (१), निर्मल प्रसन्न । स च हास्ये, शृङ्गारे, अद्भुते च कार्य । इति प्रसन्न (२), अरुणो रक्त । स च करुणे, रौद्रे, वीरे, तथा अद्भुते च कार्य । इति रक्त (३), अन्वर्थ श्याम । स च बीभत्से, भयानके च कार्य । शशिनेति । यथा चन्द्रेण दिशो भान्ति, तथा मुखरागेण सर्वाण्यङ्गानि भासन्ते । रसभावान्तरे नयन यथा प्रतिक्षणमन्यदन्यद्भवेत्, तथा मुखरागोऽपि रसे रसे यथोचित कार्य ॥ -५२६–५३१ ॥

इति चतुर्धा मुखराग ।

इति मुखराप्रकरणम् ।

(क०) अथ भरतादिमतभेदेन करप्रचारान् दर्शयति—**उत्तानोऽधोमुख इत्यादिना** । तेषामप्यर्था द्रष्टव्या ॥ ५३२–५३६- ॥

इति पञ्चदश हस्तप्रचारा ।

ऊर्ध्वगोऽधोगत पार्श्वगतो हस्तोऽग्रगोऽपर ।
समुखागत इत्येतान् प्रचारान् दश पञ्च च ॥ ५३६ ॥
लक्ष्यलक्षणतत्त्वज्ञः शार्ङ्गदेवोऽभ्यभाषत ।

इति पञ्चदश हस्तप्रचारा ।

निष्पत्तौ निरपेक्षाया करस्याभिनयाय य. ॥ ५३७ ॥
क्रियाविशेषः क्रियते तद्धस्तकरण मतम् ।
आवेष्टितोद्वेष्टिते च व्यावर्तितमतः परम् ॥ ५३८ ॥
परिवर्तितमित्येतच्चतुर्धा सूरिसमतम् ।

(सु०) अथ पञ्चदश हस्तप्रचारानाह—उत्तान इति । उत्तान, अधोमुख, पार्श्वगत पाणिरिति भरतमतेन करप्रचारस्त्रिविध । अपरे आचार्या, अग्रग, अधस्तलश्चेति द्वावधिक जगु । मिलित्वा करप्रचारा पञ्च भवन्ति । तत्र अग्रग उत्तानेऽन्तर्भूत, अधस्तलश्च अधोमुख इति वदन् **भट्टनायको भारतीयटीकाकार** एवमेवोचितमित्युक्तवान् । **शार्ङ्गदेवस्तु**, उत्तान, अधस्तल, पार्श्वगत, अग्रतस्तल, स्वसमुखतल, ऊर्ध्वमुख, अधोमुख, पराङ्मुख, समुख, पार्श्वतोमुख, ऊर्ध्वग, अधोगत, पार्श्वगत, अग्रगत, समुखगत इति पञ्चदश प्रकारान् अभ्यभाषत ॥ ५३२-५३६- ॥

इति पञ्चदश हस्तप्रचारा ।

(क०) अथ करणानि लक्षयिष्यन् तेषा सामान्यलक्षण ताव-दाह—**निष्पत्तावित्यादिना** । करस्य पताकादेर्हस्तस्य निष्पत्तौ 'तर्जनी मूलसलग्ना' इत्यादिपूर्वोक्तलक्षणवशेन तत्तत्स्वरूपसिद्धौ निरपेक्षायामावेष्टि-तादीनि करणान्यनपेक्ष्यैव जाताया सत्यामित्यर्थ । एवस्थितेऽभिनयाय 'वस्तुस्पर्शे चपेटे च' इत्यादिविनियोगवचनवशाद्वा, युक्तितो वा, सप्रदा याद्वा, लोकतो वा हस्तेनार्थप्रदर्शनाय । अर्थप्रदर्शन च कचिद्धस्तस्योत्तानत्वेन

तर्जन्याद्यङ्गुलीना यद्वेदावेष्टन क्रमात् ॥ ५३९ ॥
तलसमुखमावक्ष. करोऽप्यायाति पार्श्वतः ।
तदावेष्टितमाख्यात करस्य करण बुधैः ॥ ५४० ॥

भवति, क्वचिदधस्तलत्वेन, क्वचित्पार्श्वतलत्वेनेत्येवमादिप्रचारयोगेणोचितपदार्थ प्रदर्शनायेत्यर्थ । **य क्रियाविशेष क्रियत इति** । पूर्वमुत्तानहस्ताधस्तलत्वे तथाधस्तलस्योत्तानत्वे, तथोत्तानस्य पार्श्वतलत्वे, तथा पार्श्वतलस्याग्रत स्तलत्वे, तथाग्रतस्तलस्य समुखतलत्वे वा, एवमूर्ध्वमुखत्वादिष्वपि हस्तान्त रकरणे मध्ये मध्ये छिद्राच्छादको यो वर्तनारूप क्रियाविशेष क्रियते, तद्धस्तकरणमिति सामान्यलक्षणम् । तस्य करणस्य विशेषान् दर्शयति— **आवेष्टितेत्यादि** ॥ -५३७, ५३८ ॥

(सु०) हस्तकरण लक्षयति—निष्पत्ताविति । निष्पत्तौ, निष्पत्ति-विषये, निरपेक्षाया, अन्यानपेक्षाया सत्या, य क्रियाविशेष कराभिनयार्थ क्रियते, तदेव हस्तकरणम् । तस्य आवेष्टित , उद्वेष्टित , व्यावर्तित , परिवर्तित इति चत्वारो भेदा ॥ -५३७, ५३८- ॥

(क०) तत्रावेष्टित लक्षयति—**तर्जन्याद्यङ्गुलीनामिति** । अत्रादिशब्देन मध्यमानामिकाकनीयस्योऽङ्गुल्यो गृह्यन्ते । **यत्क्रमादा-वेष्टन भवेदिति** । ऋजुत्वेन स्थिताना तर्जन्यादीना मङ्गुलीना मध्ये प्रथम तर्जन्या आवेष्टन वक्रीकरणम् । तदनु मध्यमाया , तदन्वनामिकाया , तदनु कनीयस्या इति क्रम । अङ्गुलीना क्रमेण वेष्टनकाल एव **करोऽपि** तदङ्गुल्याश्रय पार्श्वत स्वकीयात्पार्श्वात्तलसमुख हस्ततलमभिनेत्रभिमुख यथा भवति तथा **आवक्षः**, वक्ष पर्यन्तमायाति सविलास सन्नागच्छति चेत्तत्करस्य करणमावेष्टितमिति बुधैराख्यातम् ॥ -५३९, ५४० ॥

यत्तु क्रमेण निर्याणमङ्गुलीना तलाद्बहि ।
वक्षःस्थलात्करस्यापि तदुद्वेष्टितमुच्यते ॥ ५४१ ॥
आवेष्टितप्रक्रियया कार्यं व्यावर्तित करे ।
उद्वेष्टितेन व्याख्यात करण परिवर्तितम् ॥ ५४२ ॥
किंत्वेतत्करणद्वन्द्व कनिष्ठाद्यङ्गुलीकृतम् ।

इति चत्वारि करकरणानि ।

(क०) उद्वेष्टित लक्षयति—**यत्त्वित्यादि** । **तलाद्बहि** , हस्ततलाद्बहि , पराचीनत्वेन तर्जन्यादीना क्रमेण पूर्वोक्तेन यन्निर्याण प्रादुर्भाव , वक्रत्वेन स्थितानामङ्गुलीना तर्जन्यादिक्रमेण ऋजुकरणमिति यावत् । तस्मिन्नेवाङ्गुलीनिर्गमनकाले । **करस्यापीति** । तदङ्गुल्याश्रयभूतस्य हस्तस्य । अपिशब्देनानुषङ्गान्निर्याण समुच्चीयते । **वक्ष स्थलात्करस्यापि** यन्निर्याणमिति । **तदुद्वेष्टितमुच्यत** इति सबन्ध ॥ ५४१ ॥

(क०) व्यावर्तित लक्षयति—**आवेष्टितप्रक्रिययेति** । प्रकृष्टा क्रिया प्रक्रिया । आवेष्टिता आवृत्तिरूपेत्यर्थ । तया करे व्यावर्तित कार्यम् । परिवर्तित लक्षयति— **उद्वेष्टितेनेति** । **व्याख्यातमिति** । **उद्वेष्टितेन,** उद्धत प्रक्रिययेत्यर्थ ॥ ५४२ ॥

(क०) व्यावर्तितपरितर्तितयो क्रमादावेष्टितोद्वेष्टिताभ्या स्वरूपभेद दर्शयति— **किंत्विति** । **एतत्करणद्वन्द्वम्,** व्यावर्तित परिवर्तित च । **कनिष्ठाद्यङ्गुलीकृतमिति** । तर्जन्याद्यङ्गुलीकृतादावेष्टितात्कनिष्ठाद्यङ्गुलीकृतस्य व्यावर्तितस्य स्वरूपभेद , तथा तर्जन्याद्यङ्गुलीकृतादुद्वेष्टितात्कनिष्ठाद्यङ्गुलीकृतस्य परिवर्तितस्य च स्वरूपभेदो द्रष्टव्य इत्यर्थ । एतेषामुद्वेष्टितादीना चतुर्णां करणानामभिनययोगदर्शनार्थैक नाटकवाक्यमभिनीय दर्शयाम । यथा—

"वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुष व्याप्य स्थित रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषय शब्दो यथार्थाक्षर ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणु स्थिरभक्तियोगसुलभो निश्रेयसायास्तु व ॥"

इति **विक्रमोर्वशीये** नान्दीश्लोक । अस्याभिनयप्रकारस्तु—प्रथम तालधरेण सकृत्तालाघात 'तत्ताधी' इति शब्दे दीयमाने नटी वा, नटो वा सूत्रधारत्वेन प्रविष्ट पात्र तच्छब्दसमकालमेव मण्डलस्थानकेन सह चतुरश्रौ करौ कृत्वा, गायनीभि **वेदान्तेषु** इत्यादिषु पदेषु गीयमानेषु तत्स्वर प्रमाणेन प्रथम तावद्वेदपदस्यार्थं निकुञ्चितकरेणोत्तानेन पराङ्मुखेनाधोगते-नोद्वेष्टितकरणपूर्वक सविलासमभिनयेत् । अभिनये सर्वत्र दृष्टिं हस्तानुगता कुर्यात् । ततोऽ **तेष्विति** पदस्यार्थं सूचीमुखेनाग्रतस्तलेन पार्श्वमुखेनोर्ध्वगते नाभिनयेत् । तदा निकुञ्चकसूचीमुखयोर्मध्यमावर्तित करण भवति । ततो **यमिति** पदस्यार्थं व्यावर्तितकरणपूर्वक वामेन सूचीमुखेनाग्रतस्तलेनोर्ध्वमुखेन पार्श्वगतेनाभिनयेत् । तदानीं दक्षिणहस्तोऽपि कट्या वा नाभिदेशे वा स्थित कर्तव्यो भवति । अनन्तरमाहुरिति पदस्यार्थमुद्वेष्टितकरणपूर्वक दक्षिणेन हसास्यनास्यदेशे किंचित्प्रसारितेनोर्ध्वमुखेनोत्तानेनाभिनयेत् । तदानीमेव वामहस्तोऽपि कटीनाभिचर कर्तव्यो भवति । एव सर्वत्रासयुतेन हस्तेनाभिनयेत, तदन्य कटीनाभिचर कर्तव्य इति वेदितव्यम् । तत **एकेति** पदस्यार्थमावेष्टितपूर्वकेण दक्षिणेन सूचीमुखेनोर्ध्वमुखेनाग्रतस्तलेना ग्रगतेनाभिनयेत् । तत **पुरुषमिति** पदस्यार्थमुद्वेष्टितकरणपूर्वक वामेन चतुरेण स्वसमुखतलेन पार्श्वमुखेन ऊर्ध्वमेवाभिनयेत् । ततो **व्याप्येति** पदस्योर्ध्व-मुद्वेष्टितपूर्वक दक्षिणेन पताकेनोत्तानेन पराङ्मुखेन पार्श्वगतेन स्वयमेका भ्रमरिका कृत्वाभिनयेत् । तत **स्थितमिति** पदस्यार्थं व्यावर्तितकरणपूर्वक

वामेन शिखरेण स्वसमुखतलेन पार्श्वमुखेन किंचिदधोगतेनाभिनयेत् । ततो रोदसीति पदस्यार्थमुद्वेष्टितपूर्वक दक्षिणेन पताकेनोत्तानेनोर्ध्वमुखेनोर्ध्वगतेन दिव दर्शयित्वा पश्चात्तेनैव चाधोमुखेनाधोगतन भूमिं दर्शयित्वाभिनयेत् ।

ततो यस्मिन्निति पदस्यार्थं वामेन पूर्वोक्तयमिति पदार्थवदभिनयत् । तत ईश्वर इति पदस्यार्थमुद्वेष्टितकरणपूर्वक दक्षिणेन चतुरेणोत्तानेनोर्ध्वमुखेनास्यदशात्किचित्पार्श्वगतेनाभिनयत् । तत इतिपदस्यार्थमावेष्टितकरणपूर्वक दक्षिणेन मृगशीर्षेणाधस्तलेन पार्श्वमुखेन समुखागतेनाभिनयत् । ततोऽनन्यविषय इति पदार्थे नञोऽर्थमुद्वेष्टितपूर्वक वामेन खटकामुखेन मुक्तकटकेनाभिनयत् । तेनैव सूचीमुखरूपेण पुनरुद्वेष्टितपूर्वकमुत्तानेन पार्श्वगतनान्यपदस्यार्थमभिनयेत् । ततो विषयपदस्यार्थमुद्वेष्टितपूर्वक दक्षिणेन चरणेनोत्तानेन पराङ्मुखेन किंचित्पार्श्वगतेनाभिनयत् । तत शब्दपदस्यार्थं व्यावर्तितपूर्वक वामेन सूचीमुखेनाग्रतस्तलेन कर्णरन्ध्राभिमुखेनाभिनयत् । ततो यथार्थपदस्यार्थमुद्वेष्टितपूर्वक दक्षिणेन सदशेनोत्तानितेन किंचिदूर्ध्वं गत्वाधोगतेनाभिनयत् । ततोऽक्षरपदस्यार्थमावेष्टितपूर्वक दक्षिणेन सदशेनाग्रतस्तलेनोर्ध्वमुखेन क्रियया पार्श्वगतेनाभिनयत् ।

ततोऽन्त पदस्यार्थं व्यावर्तितपूर्वक दक्षिणेन सदशेन समुखेन हृदयनिहितेनाभिनयेत् । ततो य इति पदस्यार्थं पूर्ववदभिनीय, चेतिपदस्यार्थं तेनैव किंचित्पार्श्वप्रसारितेनाभिनयेत् । ततो मुमुक्षुभिरिति पदस्यार्थं समुखागतेन व्यावर्तितपूर्वक सदशद्वयनोत्तानितेन नाभिहृद्देशयोरुपर्युपरिविन्यस्तेनाभिनयेत् । ततो नियमितपदस्यार्थं व्यावर्तितपूर्वक वामेन शिखरेण समुखागतेन हृदयदेशे निहितेनाभिनयेत् । तत प्राणादिभिरिति पदस्यार्थं व्यावर्तितपूर्वकेण दक्षिणेन सदशेन स्वसमुखतलेन पार्श्वमुखेन समुखागतेन

नासादेशे द्विस्त्रिर्वा पतितोत्पतितेनाभिनयेत्। ततो मृगयत इति पदस्यार्थे तेनैवोद्वेष्टितपूर्वकेण कर्तरीमुखेन पार्श्वतलेन पराङ्मुखेन हृदयदेशे शनैर्भ्रामितेनाभिनयेत्।

तत स इति पदार्थं वामेन यच्छब्दार्थवदभिनयेत्। तत स्थाणु-पदस्यार्थे व्यावर्तितपूर्वकेण पताकद्वयेन शिरोदेशेऽञ्जलिं बद्ध्वाभिनयेत्। तत स्थिरपदस्यार्थे परिवर्तितपूर्वकेण सदशद्वयनोत्तानितन पराङ्मुखेनो रोदेशे निहितेनाभिनयेत्। ततो भक्तिपदस्यार्थे परिवर्तितपूर्वकेण पताकद्वयेन हृदयेऽञ्जलिं बद्ध्वाभिनयेत। ततो योगपदस्यार्थे परिवर्तितपूर्वकेण सदशद्वयेनोत्तानितेन मुमुक्षुवदभिनयेत्। किंतु वामहस्त नाभौ पताकमुत्तानित कुर्यात्। तत सुलभपदस्यार्थे व्यावर्तितपूर्वकेण दक्षिणेन चतुरेणोत्तानेन पार्श्वमुखेन हृदय प्रति समुखागनेनाभिनयेत्। ततो नि श्रेय-सायेति पदस्यार्थे व्यावर्तितपूर्वकेणारालद्वयेनोत्तानितेन पुरोमुखेन सवलनमूर्ध्वगतेनाभिनयेत्। ततोऽस्त्विति पदस्यार्थे दक्षिणेन परिवर्तितपूर्वकेण पताकेनोत्तानितपार्श्वमुखेन पार्श्वान्तरगतेनाभिनयेत्। ततो व इतिपदार्थे परिवर्तितपूर्वकेण पताकद्वयनोत्तानितेन पुरोमुखेनाग्रगेणाभिनयेत्।

एव सर्वत्र हस्तान्तरालपरिपूरकत्वेन करणप्रयोगो द्रष्टव्य। अत्र पदार्थाना हस्तैरभिनये विभक्त्यर्थानामपि पृथगभिनय केचिल्लक्षयन्ति। तेषा वाचिकेनैवावगम्यमानत्वेन पृथङ्मुनिनानभिधानादस्माभिर्न प्रपञ्च्यन्ते। एव सर्वत्राङ्गिके प्रकृत्यर्थाभिनयेनैव प्रत्ययार्थोऽप्यभिनीतप्राय एव द्रष्टव्य। विधौ हि प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थानन्तर सोऽप्यभिनेय। निषेधेऽपि नञर्थस्य प्राधान्यादभिनेयता। अन्यत्र सिद्धरूपेऽर्थे प्रकृत्यर्थस्यैव प्राधान्यात्स एवाभिनेयो न प्रत्ययार्थ। अयमत्र विशेष —यत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य, तत्र पूर्वं प्रकृत्यर्थोऽभिनीयते पश्चात्प्रत्ययार्थ। यत्र प्रकृत्यर्थस्य

धूनन श्लेषविश्लेषौ क्षेपो रक्षणमोक्षणे ॥ ५४३ ॥
परिग्रहो निग्रहश्चोत्कृष्टाकृष्टिविकृष्टयः ।
ताडन तोलन छेदभेदौ स्फोटनमोटने ॥ ५४४ ॥
स्याद्विसर्जनमाह्वान तर्जन चेति विंशतिः ।
करकर्माणि नृत्तज्ञैरन्वर्थानि बभाषिरे ॥ ५४५ ॥

इति त्रिंशति करकर्माणि ।

प्राधान्य तत्र प्रकृत्यर्थ एवाभिनीयते न प्रत्ययार्थ इति । एव दि
नुभवरूपेण हस्ताभिनयक्रिया त्रिविधेति मुनिनोक्तमवगन्तव्यम् ।

एव कराणा करणयोगादभिनयस्थितिम् ।
असदिग्ध मुग्धबुद्धयै कल्लिनाथोऽभ्यभाषत ॥ ५४२- ॥

इति चत्वारि करकरणकानि ।

(सु०) तेषा लक्षणमाह—तर्जन्यादीति । यत्र तर्जन्यादीनामङ्गुलीना क्रमात् यदावेष्टन भवति, करोऽपि तलाभिमुख सन्, आवक्ष, वक्ष पर्यन्त च पार्श्वप्रदेशादागच्छति, तद् आवेष्टिताख्य करण भवति । उद्वेष्टित लक्षयति—र त्विति । अङ्गुलीना तलत बाह्यप्रदेशे क्रमेण निर्गमन, करस्यापि वक्ष स्थलात् बहिर्निर्गमन तद् उद्वेष्टिताख्य करण भवति । व्यावर्तित लक्षयति—आवेष्टितेति । आवेष्टितप्रक्रियया, आवृत्तिरूपप्रक्रियया, करे व्यावर्तित कार्यम् । परिवर्तित लक्षयति--उद्वेष्टितेनेति । उद्वेष्टितेन, उद्धतप्रक्रियया परिवर्तिताख्य करण बोध्यम् । कित्वत्र कनिष्ठादिभि अङ्गुलाभि रेचक करणद्वय कर्तव्यमिति । इति व्यावर्तितपरिवर्तिते ॥ -५३९—५४२- ॥

इति चत्वारि करकरणकानि ।

(क०) अथ करकर्माण्याह—धूननमिति ॥ ५४३—५४५ ॥

इति विंशति करकर्माणि ।

पार्श्वद्वय पुरस्ताच्च पश्चादूर्ध्वमधः शिरः ।
ललाटकर्णस्कन्धोरोनाभयः कटिशीर्षके ॥ ५४६ ॥
ऊरुद्वय च हस्ताना क्षेत्राणीति चतुर्दश ।

इति चतुर्दश हस्तक्षेत्राणि ।

करणैः करणातीतोऽनङ्गहारोऽङ्गहारकै ॥ ५४७ ॥
य स्थाणू रोदसीरङ्गे नृत्यतीश नमामि तम् ।

(सु०) करकर्माण्याह—धूननमिति । धूननम , श्लेष , विश्लेष , कम्प , रक्षणम्, मोक्षणम्, परिग्रह , निग्रह , उत्कर्ष , आकृष्टि , विकृष्टि , ताडनम्, लोलनम्, छेद , भेद , स्फोटनम्, मोटनम्, विसर्जनम्, आह्वानम्, तर्जन मिति विंशतिरित्यन्वर्थानि करकर्माणि नृत्तज्ञै परिभाषितानि ॥ ५४३–५४५॥

इति विंशति करकर्माणि ।

(क०) अथ करक्षेत्राण्याह—**पार्श्वद्वयमित्यादि** ॥५४६, ५४६ ॥

इति चतुर्दश हस्तक्षेत्राणि ।

(सु०) हस्तक्षेत्राण्याह—पार्श्वद्वयमिति । पुर पार्श्वम्, पश्चात्पार्श्वम्, ऊर्ध्वमध शिर , ललाटम्, कर्णौ, स्कन्धौ, उर , नाभि , कटीशीर्षम्, ऊरुद्वयमिति चतुर्दश हस्तक्षेत्राणि, हस्तस्थानानीत्यर्थ ॥ ५४६, ५४६- ॥

इति चतुर्दश हस्तक्षेत्राणि ।

(क०) अथ नृत्तकरणानि लक्षयिष्यस्ताण्डवनृत्तप्रवर्तकमीश प्रणमति—**करणैरित्यादि** । करणातीत करणानि चक्षुरादीनि तान्यतीत्य वर्तत इति स तथोक्त । इन्द्रियाणामविषयभूत इत्यर्थ । अनङ्गहार , अनङ्ग कामं हरतीत्यत्रार्थे उद्यमनविवक्षाया "कर्मण्यण्" (अष्टाध्यायी ३ २-१) इति सामान्येनाणि कृतेऽनङ्गहार इति भवति तारहार इति यथा । **स्थाणुः** स्थिरो

स्यात्क्रिया करपादादेर्विलासेनात्रुटद्रसा ॥ ५४८ ॥
करण नृत्तकरणं भीमवद्भीमसेनवत् ।
प्रभेदान्करणस्यास्य ब्रूमहे भरतोदितान् ॥ ५४९ ॥

यो रोदसीरङ्गे रोदस्यावेव रङ्ग , तस्मिन् करणैर्वक्ष्यमाणैस्तलपुष्पपुटादिभि , अङ्गहारकै स्थिरहस्तादिभि नृत्यति, तमीश नमामीति सबन्ध । अत्र करणातीत करणैरिति, अनङ्गहारोऽङ्गहारैरिति स्थाणुर्नृत्यतीति विरोधालकारो ध्वन्यते ॥ ५४७, ५४७ ॥

(सु०) एव नृत्ताभिनयसाधरणीमङ्गमातृकामभिधाय साक्षात् नृत्तोपयोगीनीमङ्गसमुदायरूपाणि लिलक्षयिषुर्मङ्गलमाचरति—**करणैरिति** । त परमेश्वर नमामि । य **करणा**तीत , करणै इन्द्रियै अतीत , अतीन्द्रिय इत्यर्थ । इन्द्रियागोचरो वा, अथवा क्रियाक्रिय इत्यथ । एवविधोपकरणै तलपुष्पपुटादिभि नृत्यकरणै , नृत्यकरणातीतोऽपि करणै नृत्यतीति विरोधाभास । अनङ्गहार , अनङ्ग कन्दर्प हरति नाशयतीत्यनङ्गहार । एवविधोऽप्यङ्गहारै वक्ष्यमाणै करणसमुदायरूपै नृत्यति । यस्तु अनङ्गहार अङ्गहारशून्य स अङ्गहारै नृत्यतीति विराध । **रोदसीरङ्गे** , रोदसी द्यावापृथिव्यौ, ते एव रङ्गो मण्डप , तत्र **स्थाणु** ; स्थिरो नित्य , स्थाणुरचेतनोऽपि नृत्यताति विरोध । ननु कथमेतद्विरुद्ध सभवति ? तत्राह—**ईशमिति** । कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तु समर्थ , कि वा न करोतीत्यर्थ ॥ ५४७, ५४७- ॥

(क०) करणाना सामान्यलक्षणमाह—**स्यात्क्रियेत्यादि** । **करपादादेरिति** । आदिशब्देन शिरोवक्ष पार्श्वकटीना बाहुजङ्घादीना च ग्रहणम् । किविधा क्रिया? **विलासेन** ; अङ्गशोभया, **अत्रुटद्रसा** ; अत्रुटन्न च्छिद्यमानो रस प्रेक्षकप्रीतिर्यस्या सा तथोक्ता । एव विशिष्टा करपादादे क्रिया करणम् । तदेव नृत्तकरण स्यात् । व्यपदेशद्वयसद्भावे दृष्टान्तमाह—**भीमवद्भीमसेनवदिति** । सज्ञैकदेशेनापि प्रसिद्ध्या व्यपदेशो भवतीत्यर्थ ॥ ५४८, ५४९ ॥

तलपुष्पपुट लीन वर्तित वलितोरु च ।
मण्डलस्वस्तिक वक्षःस्वस्तिकाक्षिप्तरेचिते ॥ ५५० ॥
स्वस्तिकान्यर्धदिक्पृष्ठाद्यानि स्वस्तिकमञ्चितम् ।
अपविद्ध समनखोन्मत्ते स्वस्तिकरेचितम् ॥ ५५१ ॥
निकुट्टार्धनिकुट्टे च कटीछिन्न कटीसमम् ।
भुजङ्गत्रासितालातविक्षिप्ताक्षिप्तकानि च ॥ ५५२ ॥
निकुञ्चित घूर्णित स्यादूर्ध्वजान्वर्धरेचितम् ।
मत्तल्लि चार्धमत्तल्लि स्याद्रेचकनिकुट्टकम् ॥ ५५३ ॥
ललित वलित दण्डपक्ष पादापविद्धकम् ।
नूपुर भ्रमर छिन्न भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ॥ ५५४ ॥
भुजङ्गाञ्चितक दण्डरेचित चतुर ततः ।
कटिभ्रान्त व्यसित च क्रान्त वैशाखरेचितम् ॥ ५५५ ॥
वृश्चिक वृश्चिकाद्ये च स्याता कुट्टितरेचिते ।
लतावृश्चिकमाक्षिप्तार्गले तलविलासितम् ॥ ५५६ ॥
ललाटतिलक पार्श्वनिकुट्ट चक्रमण्डलम् ।
उरोमण्डलमावर्त कुञ्चित डोलपादकम् ॥ ५५७ ॥
विवृत्त विनिवृत्त च पार्श्वक्रान्त निशुम्भितम् ।
विद्युद्भ्रान्तमतिक्रान्त विक्षिप्त च विवर्तितम् ॥ ५५८ ॥

(क०) तद्भेदानुद्दिशति—**तलपुष्पपुटमित्यादि** । **वक्ष·स्वस्तिकाक्षिप्तरेचिते** इति । वक्ष स्वस्तिक चाक्षिप्तरेचित चेति द्वन्द्व । **स्वस्तिकान्यर्धदिक्पृष्ठाद्यानीति** । अर्धस्वस्तिक, दिक्स्वस्तिक, पृष्ठस्वस्तिकमिति त्रीणि करणानि । **वृश्चिकाद्ये कुट्टितरेचिते स्यातामिति** । वृश्चिककुट्टित

नामेवोपयोगिता। उपयोगो येषामस्तीत्युपयोगीनि। उपयोगिना भाव उपयोगिता। अङ्गहारेषूपयोगवशादष्टोत्तरशत करणान्युद्दिष्टानीत्यर्थ॥ ॥ ५५०–५६५ ॥

इति करणानामुद्देश।

(सु०) करणे नृत्यतीत्युक्तम्। तत्र किमिद करणमित्यपेक्षायामाह—स्यादिति। करपादादे अवयवसमूहस्य, विलासेन, शोभया, अत्रुटद्रसा, अच्छिद्यमानो रसो यस्या सा, तथाविधा क्रिया करणमित्युच्यते। तदेव करण नृत्यकरणशब्देनाप्यभिधीयते। अत्र दृष्टान्तमाह—भीमवदिति। यथा एक एव युधिष्ठिरानुजो यदाविकर्येनैव भीमशब्देन भीमसेनशब्देन चोच्यते, तद्वदित्यर्थ। अस्य करणस्य प्रभेदान्, भरतोदितान् भरतेनोक्तान् वदाम। तलपुष्पपुटमिति। तलपुष्पपुटम्, लीनम्, वर्तितम्, वलितोरु, मण्डलस्वस्तिकम्, वक्ष स्वस्तिकम्, आक्षिप्तरेचितम्, अर्धस्वस्तिकम्, दिक्स्वस्तिकम्, पृष्ठस्वस्तिकम्, स्वस्तिकम्, अञ्चितम्, अपविद्धम्, समनखम्, उन्मत्तम्, स्वस्तिकरेचितम्, निकुट्टकम्, अर्धनिकुट्टकम्, कटीच्छिन्नम्, कटीसमम्, भुजङ्गत्रासितम्, अलातम्, विक्षिप्ताक्षिप्तकम्, निकुञ्चितम्, घूर्णितम्, ऊर्ध्वजानु, अर्धरेचितम्, मत्तल्लि, अर्धमत्तल्लि, रेचकनिकुट्टकम्, ललितम्, वलितम्, दण्डपक्षम्, पादापविद्धकम्, नूपुरम, भ्रमरम्, छिन्नम्, भुजङ्गत्रस्तरेचितम्, भुजङ्गाञ्चितम्, दण्डरेचितम्, चतुरम्, कटिभ्रान्तम्, व्यंसितम्, क्रान्तम्, वैशाखरेचितम्, वृश्चिकम, वृश्चिकनिकुट्टकम्, वृश्चिकरेचितम्, लतावृश्चिकम्, आक्षिप्तम्, अर्गलम्, तलविलासितम्, ललाटतिलकम, पार्श्वनिकुट्टकम्, चक्रमण्डलम्, उरोमण्डलम्, आवर्तम्, कुञ्चितम्, डोलापादम्, विवृत्तम्, विनिवृत्तम्, पार्श्वक्रान्तम्, निशुम्भितम्, विद्युद्भ्रान्तम्, अतिक्रान्तम्, विक्षिप्तम्, विवर्तितम्, गजक्रीडितम्, गण्डसूचि, गरुडप्लुतम् तलसस्फोटम्, पार्श्वजानु, गृध्रावलीनकम, सूचि, अर्धसूचि, सूच्याविद्धम, हरिणप्लुतम्, परिवृत्तम्, दण्डपादम्, मयूरललितम्, प्रेङ्खोलितम्, सन्नतम्, सर्पितम्, करिहस्तम्, प्रसर्पितम्, अपक्रान्तम्, नितम्बम्,

अथ लक्षणमेतेषा वक्ष्ये लक्ष्यविदा मतम् ॥ ५६६ ॥
प्रायशो नर्तनारम्भे समपादौ लताकरौ ।
चतुरश्र भवेदङ्ग विशेषस्त्वयमुच्यते ॥ ५६७ ॥
चार्याध्यर्धिकया पादे विनिष्क्रामति दक्षिणे ।

स्खलितम्, सिहविक्रीडितम्, सिहाकर्षितम्, अवहित्थकम्, निवेशकम्, एडकाक्रीडितम्, जनितम्, उपसृतम्, तलसघट्टितम्, उद्वृत्तम्, विष्णु-क्रान्तम्, लोलितम्, मदस्खलितम्, सभ्रान्तम्, विष्कम्भम्, उद्घट्टितम्, शकटास्यम्, ऊरूद्वृत्तम्, वृषभक्रीडितम्, नागापसर्पितम्, गङ्गावतरण-मित्यष्टोत्तरशत करणानि भवन्ति ॥ -५४८–५६५- ॥

इति करणानामुद्देश ।

(क०) अथोद्देशक्रमेण करणानि लक्षयितुमाह—**अथ लक्षण-मिति** ॥ ५६६ ॥

(क०) नर्तनादौ सकलकरणसाधारणमङ्गसनिवेश तावदाह—**प्रायश इति । विशेषस्त्वयमुच्यत इति** । अयमिति वक्ष्यमाणतलपुष्पपुट-करणस्य सनिवेश ॥ ५६७ ॥

(सु०) करणानामियत्तापरिच्छेदव्यवस्थामाह—गतीति । गति गम-नम्, स्थिति स्वस्थान च प्रयोगाणामानन्त्यात् करणान्यप्यपरिमितानि । किंतु अङ्गहारेषु इयतामेवोपयोग । तेषा लक्षण प्रतिज्ञाय कथयति—अथेति । प्रायश , बाहुल्येन, नर्तनारम्भे , नर्तनारम्भकाले, समपादौ , समौ पादद्वयौ, लताकरौ चतुरश्रम् अङ्ग भवेत् । इद तु सर्वसाधारणम् । अयम्, अधुना वक्षयमाणतलपुष्पपुटकरणाना सनिवेशविशेषस्तु अभिधीयत इत्यर्थ ॥ ॥ -५६६–५६७ ॥

(क०) तमेव विशेषमाह—**चार्येत्यादि** । अत्र करणाङ्गत्वेनोच्य-

व्यावर्तनात्करयुगे दक्षिण पार्श्वमागते ॥ ५६८ ॥
परिवर्तनतो वामपार्श्वं सनतमाश्रिते ।
तत्कुचक्षेत्रसविष्टो यस्य पुष्पपुट. कर: ॥ ५६९ ॥
तलपुष्पपुट तत्स्यात्पादेऽग्रतलसचरे ।
यद्यनन्तरमेतत्स्यात्करण करणान्तरात् ॥ ५७० ॥
तदा करक्रिया तत्तत्त्याज्यग्राह्यकरानुगा ।
एतत्पुष्पाञ्जलिक्षेपे लज्जाया च नियुज्यते ॥ ५७१ ॥

इति तलपुष्पपुटम् (१)

मानाना चारीणा स्थानाना च स्वरूप वक्ष्यमाणतत्तल्लक्षणवशाद्विवक्षया अत्र करणेषु योजनीयम् । यद्यनन्तरमिति । एतत्करण तलपुष्पपुटाख्य प्रथमम प्रयुज्यमान सद्यदि करणान्तरादनन्तर स्याचदास्य करक्रिया करयो क्रिया—तत्तत्त्याज्यग्राह्यकरानुगेति । तस्मिंस्तस्मिन्करणे लक्षणवशात्त्या-ज्ययोर्ग्राह्ययोर्वा करयोरनुगा अनुसारिणी कर्तव्येत्यर्थ । अयमभिप्राय — इदमेव तलपुष्पपुट प्रथम प्रयुज्यते चेदुक्तलक्षणयुक्तमेव प्रयोक्तव्यम् । करणान्तरानन्तर प्रयुज्यते चेत्तदा तदनुसारेणेति । अय न्याय करणान्त-रेष्वप्युन्नेय । करणाना लक्षणाणि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ५६८–६४७ ॥

इति तलपुष्पपुटम् (१)

(सु०) तलपुष्पपुटाख्य करण लक्षयति—चार्या इति । अध्यर्धिकस-ज्ञया वक्ष्यमाणया चार्या, दक्षिणे पादे विनिष्क्रामति सति, करयुगे व्यावर्त्य, दक्षिण पार्श्वमागत्य, परिवतनक्रियया सनत वामपार्श्वमाश्रिते सति, तस्य वामकुचस्य क्षेत्रे स्थित पुष्पपुटाख्य करो यत्र भवति । तत् तलपुष्पपुटाख्य करणम् । यदीति । एतत् करणं यदि करणान्तरात् अनन्तर स्यात्, तदा अस्य हस्तक्रिया तस्य करणपूर्वस्योक्तस्यैव प्रयोक्तव्य । त्याज्यग्राह्यकरानुगा,

ऊर्ध्वमण्डलिनौ कृत्वा करौ वक्षःस्थितोऽञ्जलिः ।
निहञ्चित चासकृट यत्र ग्रीवा नता कृता ॥ ५७२ ॥
लीन तत्करण योज्य वल्लभाभ्यर्थने बुधैः ।

इति लीनम् (२)

आश्लिष्टौ मणिबन्धस्थस्वस्तिकाभिमुखौ करौ ॥ ५७३ ॥
कृत्वा वक्षस्येककाल व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
उत्तानौ पातयेदूर्वोर्यत्र तद्वर्तित मतम् ॥ ५७४ ॥
असूयाया प्रयोगः स्यात्पताकौ यदि पातयेत् ।
अधोमुखनिघृष्टौ तौ क्रोध सूचयत करौ ॥ ५७५ ॥
शुकतुण्डादयोऽप्यन्ये विनियोगवशादिह ।

इति वर्तितम् (३)

त्याज्ययो करयो अनुगा तदानुगुण्येन कर्तव्या । एतत् तलपुष्पपुटाख्य करणम्, पुष्पाञ्जलिविक्षेपे लज्जाया च प्रयोज्यम् ॥ ५६८–५७१ ॥

इति तलपुष्पपुटम् (१)

(सु०) लीन लक्षयति—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमण्डलिनौ करौ विधाय, वक्ष स्थितोऽञ्जलि कार्य । असद्वय निहञ्चित कृत्वा, यत्र ग्रीवा नता कृता, तत् लीनाख्य करणम्। तत् वल्लभस्य नायकस्य अभ्यर्थने कार्यम् ॥ ५७२, ५७२-॥

इति लीनम् (२)

(सु०) वर्तित लक्षयति—आश्लिष्टाविति । यत्र मणिबन्धौ स्वस्तिकसमुखौ करौ कृत्वा, वक्षसि समकालमेव व्यावृत्तपरिवर्तितौ विधाय, ऊरुद्वये उत्तानौ पातयेत्, तद् वर्तिताख्य करणम्। तस्य असूयाया प्रयोग । यदि करौ पताकौ कृत्वा अधोमुखौ पात्येते, तदा क्रोधे विनियोग । इह, अस्मिन् करणे विनियोगवशात् शुकतुण्डादयोऽप्यन्ये करा सभवन्ति ॥ -५७३–५७५- ॥

इति वर्तितम् (३)

वक्षःक्षेत्रे सम हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ५७६ ॥
विधायाक्षिप्तया चार्या सहतौ परिवर्तनात् ।
तत्रानीय निधीयेते शुकतुण्डावधोमुखौ ॥ ५७७ ॥
बद्धया ते स्थितिर्यत्र वलितोरु तदुच्यते ।
मुग्धस्त्रीव्रीडिते चास्य प्रयोगः शार्ङ्गिणोदितः ॥ ५७८ ॥

इति वलितोरु (४)

चतुरश्रौ करौ कृत्वा विदध्द्विच्यवा ततः ।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वमूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ॥ ५७९ ॥
विधाय स्वस्तिकौ कुर्यादत्र स्थान च मण्डलम् ।
मण्डलस्वस्तिक तत्स्यात्प्रसिद्धार्थावलोकने ॥ ५८० ॥

इति मण्डलस्वस्तिकम् (५)

(सु०) वलितोरु लक्षयति—वक्ष क्षेत्र इति । यत्र समकालमेव हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ विधाय, आक्षिप्तया चार्या परिवर्तनात् संहतौ कृत्वा, तत्र वक्षसि तावानीय, शुकतुण्डौ अधोमुखौ कृत्वा, बद्धया स्थितिश्च यत्र कल्प्यते, तद् वलितोरु भवति । अस्य मुग्वस्त्रीव्रीडिते प्रयोग ॥ -५७६–५७८ ॥

इति वलितोरु (४)

(सु०) मण्डलस्वस्तिक लक्षयति—चतुरश्राविति । यत्र पूर्वं चतुरश्रौ हस्तौ विधाय विच्यवाख्या चारीं कुर्वन्, उद्वेष्टतक्रियापूर्व करौ ऊर्ध्वमण्डलिनौ विधाय स्वस्तिकौ कुर्यात् । ततो मण्डलाख्ये वक्ष्यमाणे स्थानके यदि तिष्ठति, तदा मण्डलस्वस्तिकाख्य करण भवति । तच्च प्रसिद्धार्थावलोकने कार्यम् ॥ ५७९, ५८० ॥

इति मण्डलस्वस्तिकम् (५)

चतुरश्रौ करौ वक्ष स्थितौ कृत्वाथ रेचितौ ।
व्यावर्तितेन चानीयाभुग्ने वक्षसि यत्र तौ ॥ ९८१ ॥
स्वस्तिकौ स्वस्तिकौ पादौ तद्वक्ष स्वस्तिक मतम् ।
अनाभुग्नासमेतच्च योज्य लज्जानुतापयो. ॥ ९८२ ॥

इति वक्ष स्वस्तिकम् (६)

हस्तौ हृत्क्षेत्रगौ यत्र व्यावृत्योर्ध्व च पार्श्वयोः ।
क्षिप्तैक हसपक्ष च द्रुतभ्रममधोमुखम् ॥ ९८३ ॥
वक्ष प्राप्यापर तादृग्भूत निष्क्रामयेत्ततः ।
पादावञ्चितसूच्यौ च तत्स्यादाक्षिप्तरेचितम् ॥ ९८४ ॥
अनेनाभिनये त्यागपरिग्रहपरम्परा ।

इत्याक्षिप्तरेचितम् (७)

(सु०) वक्ष स्वस्तिक लक्षयति—चतुरश्राविति । यत्र वक्ष स्थित-चतुरश्रानन्तर रेचितौ करौ, व्यावर्तितेन भुग्ने वक्षसि आनीय स्वस्तिकौ भवत , पादावपि स्वस्तिकौ क्रियेते, तत् वक्ष स्वस्तिकम् । एतदेव ईषद्भुग्नास सत् लज्जानुतापयो प्रयोज्यम् ॥ ९८१, ९८२ ॥

इति वक्ष स्वस्तिकम् (६)

(सु०) आक्षिप्तरेचित लक्षयति—हस्ताविति । हृदयक्षेत्रे वर्तमानौ हस्तौ यत्र ऊर्ध्व व्यावृत्त्य वर्तनयुक्तौ विधाय, पार्श्वयो निक्षिप्य, एक हसपक्ष द्रुतभ्रम भ्रामितम् अधोमुख वक्षो नत्वा, द्वितीय कर तादृग्भूत हसपक्ष भ्रामितमधोमुख निष्क्रामयेत् । तत पादौ अञ्चितसूच्यौ च कुर्यात् । तद् आक्षिप्तरेचित भवति । तत् त्यागपरिग्रहपरपराया कार्यम् ॥ ९८३, ९८४- ॥

इत्याक्षिप्तरेचितम् (७)

दक्षिणः करिहस्तः स्याद्वामस्तु खटकामुखः ॥ ९८५ ॥
वक्षस्थः स्वस्तिकौ पादौ यत्रार्धस्वस्तिक तु तत् ।
अन्ये करिकरस्थाने पक्षवञ्चितक परम् ॥ ९८६ ॥
पक्षप्रद्योतक चार्धचन्द्र कटिगत विदुः ।

इत्यर्धस्वस्तिकम् (८)

पार्श्वयोरग्रत पृष्ठे स्वस्तिकोऽत्र दिश गतः ॥ ९८७ ॥
कराङ्घ्री रेचितौ यत्र तदिक्स्वस्तिकमुच्यते ।
तद्गीतपरिवर्तेषु विनियुक्त पुरातनैः ॥ ९८८ ॥
स्वस्तिकप्रक्रियैषा स्यात्स्वस्तिकोक्त्यन्तरेष्वपि ।

इति दिक्स्वस्तिकम् (९)

उद्वेष्टितक्रियापूर्व बाह्वोर्विक्षिप्यमाणयोः ॥ ९८९ ॥

(सु०) अर्धस्वस्तिक लक्षयति—दक्षिण इति। यत्र दक्षिण कर करिहस्त, वाम कर खटकामुख, पादौ च वक्षस्थ स्वस्तिकौ भवत, तद् अर्धस्वस्तिक भवति। अन्ये आचार्या , करिकरस्थाने पक्षवञ्चितक, पक्षप्रद्योतक चार्धचन्द्र कटिगतमाहु ॥ -९८५, ९८६- ॥

इत्यर्धस्वस्तिकम् (८)

(सु०) दिक्स्वस्तिक लक्षयति—पार्श्वयोरिति । यत्र कराभ्यामङ्घ्रिभ्या च कृत स्वस्तिक, पार्श्वयो अग्रत पृष्ठेन यत्र भ्राम्यते, तत् दिक्स्वस्तिकम् । तच्च भ्रान्तपरिवर्तने प्रयोज्यम् । एषा स्वस्किप्रक्रिया स्वस्तिकान्तरेष्वपि स्यात् ॥ -९८७, ९८८- ॥

इति दिक्स्वस्तिकम् (९)

(सु०) पृष्ठस्वस्तिक लक्षयति—उद्वेष्टितेति। बाह्वो , हस्तयो उद्वेष्टित-

कृत्वा चारीमपक्रान्ता क्रियमाणेऽपवेष्टने ।
रेचयित्वान्यचरण सूचीस्वस्तिकमाचरेत् ॥ ५९० ॥
यत्राङ्घ्रिभ्या कराभ्यां च तत्पृष्ठस्वस्तिक भवेत् ।
एतन्निषेधराभस्यपरान्वेषणभाषणे ॥ ५९१ ॥
प्रयुक्त नाट्यतत्त्वज्ञैरन्यैर्युद्धपरिक्रमे ।

इति पृष्ठस्वस्तिकम् (१०)

उद्वेष्टितेन निष्कास्य पाण्योर्व्यावर्तमानयोः ॥ ५९२ ॥
उत्प्लुत्य युगपद्यत्र कराङ्घ्रिः स्वस्तिक कृत ।
तत्स्वस्तिक प्रयोक्तव्य बुधै पूर्वोक्तवस्तुनि ॥ ५९३ ॥

इति स्वस्तिकम् (११)

व्यावर्तपरिवर्ताभ्या नासादेश गतो यदा ।

क्रियापूर्व भवति । तत विक्षिप्यमाणयो बाह्वो अपक्रान्ता चारीं कृत्वा, अपवेष्टने क्रियमाणे सति, अन्यचरण रेचयित्वा, पादाभ्या कराभ्या च सूचितस्वस्तिक क्रियते, तत्र पृष्ठस्वस्तिकम् । एतच्च निषेधराभस्यपरान्वेषण-भाषणयुद्धपरिक्रमेषु प्रयोज्यम् ॥ ५८९-५९१- ॥

इति पृष्ठस्वस्तिकम् (१०)

(सु०) स्वस्तिक लक्षयति—उद्वेष्टितेनेति । हस्तयो उद्वेष्टितेन निष्क्रा-न्तयो पश्चाद्व्यावर्तमानयो सतो उत्पतन कृत्वा, यत्र करयो अङ्घ्र्योश्च स्वस्तिक क्रियते । तत् स्वस्तिकाख्य करणम् ॥ ५९२, ५९३ ॥

इति स्वस्तिकम् (११)

(सु०) अञ्चितं लक्षयति—व्यावर्तेति । व्यावर्तने परिवर्तने च नासिकाप्रदेश प्राप्त करिहस्तः, यदा अलपद्मत्व धत्ते, तदा अञ्चिताख्य

करिहस्तोऽलपद्मत्व धत्ते स्यादञ्चित तदा ॥ ५९४ ॥
समुखप्रेक्षणे तच्च योज्य स्वस्यातिकौतुकात् ।

इत्यञ्चितम् (१२)

चतुरश्रकर' स्थित्वा हस्त व्यावर्त्य दक्षिणम् ॥ ५९५ ॥
निष्क्रामयन्भजेच्चारीमाक्षिप्तामथ दक्षिणम् ।
शुकतुण्ड कर तस्यैवोरौ तु परिपातयेत् ॥ ५९६ ॥
यत्रापविद्ध तद्वामे वक्षस्थे खटकामुखे ।
तत्कोपासूययोर्योज्यमुक्त सोढलसूनुना ॥ ५९७ ॥

इत्यपविद्धम् (१३)

देह स्वाभाविको यत्र पादौ समनखौ युतौ ।
लताहस्तौ समनख स्यात्प्रवेशे तदादिमे ॥ ५९८ ॥

इति समनखम् (१४)

करण भवति । तच्च स्वस्य अतिकौतुकात् समुखप्रेक्षणे प्रयोज्यम् ॥
॥ ५९४, ५९४- ॥

इत्यञ्चितम् (१२)

(सु०) अपविद्ध लक्षयति—चतुरश्रकर इति । दक्षिण हस्त चतुरश्रा-नन्तर व्यावर्तित विधाय, तस्य निष्क्रमणसमये, आक्षिप्ता चारी कुर्यात् । तत तमेव दक्षिणहस्त शुकतुण्ड वामोरूपरि पातयेत् । वामहस्त च वक्ष स्थित खटकामुख च कुर्यात् । तदपविद्धाख्य करण भवति । तच्च कोपासूययोर्योज्यम् ॥
॥ -५९५–५९७ ॥

इत्यपविद्धम् (१३)

(सु०) समनख लक्षयति—देह इति । यत्र देह स्वाभाविकोऽविकृत ,

चार्याविद्धाञ्चितपदे पर्यायाद्रेचितः करः ।
यत्रोन्मत्त तु तद्वर्वे सौभाग्यादिसमुद्भवे ॥ ५९९ ॥

इत्युन्मत्तम् (१५)

चतुरश्रः स्थित कृत्वा हसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामधश्चोर्ध्वं शिर स्थलात् ॥ ६०० ॥
आनीयाविद्धवक्रौ चेद्वक्षसि स्वस्तिकौ कृतौ ।
विप्रकीर्णौ ततः कार्यौ पक्षवञ्चितकौ करौ ॥ ६०१ ॥
पक्षप्रद्योतकौ पश्चाच्चारी तद्वशगा भवेत् ।
अन्तेऽवहित्थक स्थान तदा स्वस्तिकरेचितम् ॥ ६०२ ॥
नृत्ताभिनयने तच्च प्रहर्षादौ नियुज्यते ।

इति स्वस्तिकरेचितम् (१६)

पादौ समनखाख्यौ, हस्तौ च लतारूपौ चेत्, तदा समनख करणम् । तच्च नृत्तस्य आदिमे प्रवेशे प्रयोज्यम् ॥ ५९८ ॥

इति समनखम् (१४)

सु०) उन्मत्त लक्षयति—चार्येति । आविद्धाख्या चारीं कृत्वा, चरणश्च अञ्चित , करस्तु क्रमेण रेचितो भवति , तदुन्मत्त करणम् । तच्च गर्वे, सौभाग्यादिसमुद्भवे कार्यम् ॥ ५९९ ॥

इत्युन्मत्तम् (१५)

(सु०) स्वस्तिकरेचित लक्षयति—चतुरश्राविति । चतुरश्रानन्तर हसपक्षौ करौ व्यावृत्तिभ्या शीघ्रम् अधश्चोर्ध्वं शिरश्च भ्रामयित्वा, पादतलात् वक्षसि आनीय, आविद्धपक्षौ स्वस्तिकौ च कृत्वा, ततो विप्रकीर्णौ सन्तौ पश्चात् कटिप्रदेशे पक्षवञ्चितकौ, पक्षप्रद्योतकौ च कुर्यात् । चारीं च तदनुगता

मण्डलस्थानके कृत्वा चतुरश्रतया स्थितः ॥ ६०३ ॥
उद्वेष्ट्य दक्षिण हस्त नीत्वा स्कन्धशिरस्यमुम् ।
पतनोत्पतनाविष्टकनिष्ठाद्यङ्गुलीद्वयम् ॥ ६०४ ॥
अलपद्माकृति कृत्वोद्घट्टितेऽङ्घ्रौ च दक्षिणे ।
आविद्धवक्रता नीत्वा करेऽत्र चतुरश्रिते ॥ ६०५ ॥
तथैव वामपाण्यङ्घ्रि यत्र स्यात्तन्निकुट्टकम् ।
आत्मसभावनाख्यानपरे वाक्ये नियुज्यते ॥ ६०६ ॥

इति निकुट्टकम् (१७)

तदेवार्धनिकुट्ट स्यादेकेनाङ्गेन चेत्कृतम् ।
अप्ररूढवच.प्रोक्ते तत्रैवार्थे नियुज्यते ॥ ६०७ ॥

इत्यर्धनिकुट्टकम् (१८)

मेव या काचिद्विधाय, अन्ते अवहित्थक स्थानक क्रियते चेत्, तदा स्वस्तिकरेचितम्। तच्च प्रहर्षादौ प्रयोज्यम् ॥ ६००–६०२- ॥

इति स्वस्तिकरेचितम् (१६)

(सु०) निकुट्टक लक्षयति—मण्डलस्थानक इति। यत्र मण्डलाख्यस्थानके चतुरश्रायतया तिष्ठन् दक्षिण हस्तमुद्वेष्ट्य, अमु स्कन्धशिर स्थल नीत्वा, पतनात्पतनवत् आविष्टकनिष्ठाद्यङ्गुलिद्वयमलपद्माकृतिं कृत्वा, दक्षिणाङ्घ्रिश्च उद्घट्टितो भवति। दक्षिण कर आविद्धवक्रता लब्ध्वा चतुरश्रितो भवति। एवमेव वामो हस्तश्चरणश्च यत्र भवेताम्, तत् निकुट्टक करणम्। तच्च आत्म सभावनाया प्रयोज्यम् ॥ -६०३–६०६ ॥

इति निकुट्टकम् (१७)

(सु०) अर्धनिकुट्टक लक्षयति—तदवेति। तदेव, निकुट्टकमेव, एकेनाङ्गेन कृत चेत्, अर्धनिकुट्टक भवति। तच्च अप्ररूढवचसि प्रयोज्यम् ॥ ६०७ ॥

इत्यर्धनिकुट्टकम् (१८)

पार्श्वेन भ्रमरी कृत्वा मण्डलस्थानके स्थितः ।
कृत्वा छिन्ना कटीमेका बाह्वोः शिरसि पल्लवम् ॥ ६०८ ॥
करमङ्गान्तरेणैव यत्र त्रिचतुराः कृताः ।
आवृत्तयः कटीछिन्न तद्विस्मयनिरूपणे ॥ ६०९ ॥

इति कटीछिन्नम् (१९)

आक्षिप्तामप्यपक्रान्ता चारी कृत्वा करद्वयम् ।
स्वस्तिकीकृत्य नाभिस्थो दक्षिणः खटकामुखः ॥ ६१० ॥
कट्यामन्योऽर्धचन्द्रश्च कृतः पार्श्वं च तन्नतम् ।
अन्यदुद्वाहित यत्र वृत्तिरङ्गान्तरैस्तथा ॥ ६११ ॥
तत्कटीसममादिष्ट वैष्णवस्थानकान्वितम् ।
प्रयोज्य सूत्रधारेण जर्जरस्याभिमन्त्रणे ॥ ६१२ ॥

इति कटीसमम् (२०)

(सु०) कटीच्छिन्न लक्षयति—पार्श्वेनेति । यत्र पार्श्वभ्रमणानन्तरं मण्डलाख्ये स्थाने स्थित सन्, एका कटी छिन्ना विधाय, बाहुशिरसि पल्लव कर कुर्यात् । एवमन्यरङ्गे यत्र त्रिचतुर आवृत्तय क्रियन्ते, तत् कटीच्छिन्न करण भवति । तच्च विस्मयनिरूपणे प्रयोज्यम् ॥ ६०८, ६०९ ॥

इति कटीच्छिन्नम् (१९)

(सु०) कटीसम लक्षयति—आक्षिप्तामिति । यत्र आक्षिप्ताम्, अपक्रान्ता च चारीं कृत्वा, करद्वय स्वस्तिक विधाय, दक्षिणहस्त नाभौ खटकामुख क्रियते, वामश्च कटिप्रदेशे अर्धचन्द्र , तद्वामपार्श्व नत भवति । अन्यद् दक्षिगपार्श्वमुद्वाहित भवति । तत्र वैष्णवस्थानकयुत कटीसम करणमुक्त भवति । तच्च सूत्रधारेण जर्जरस्याभिमन्त्रणे प्रयोज्य भवति ॥ ६१०–६१२ ॥

इति कटीसमम् (२०)

भुजङ्गत्रासिता चारीं कृत्वोत्क्षिप्य च कुञ्चितम् ।
अङ्घ्रिमूरुकटीजानुत्र्यश्र यत्र विवर्तयेत् ॥ ६१३ ॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामेको डोलाकरोऽपरः ।
खटकाख्यस्तदन्वर्थं भुजङ्गगत्रासित मतम् ॥ ६१४ ॥

इति भुजगत्रासितम् (२१)

चार्यलाता नितम्बश्च करोऽथ चतुरश्रकः ।
एतद्दक्षिणतो वाम ऊर्ध्वजानुस्तथैव चेत् ॥ ६१५ ॥
अङ्गान्तर तदालात नृत्ते सललिते मतम् ।

इत्यलातम् (२२)

हस्ते व्यावर्तमाने तु सोऽङ्घ्रिर्विक्षिप्यते बहिः ॥ ६१६ ॥
चतुरश्रः करः पाणि. पूर्वोऽथ परिवर्तने ।

(सु०) भुजङ्गत्रासित लक्षयति—भुजङ्गत्रासितामिति । यत्र भुजङ्गत्रासिताख्या चारीं विधाय, कुञ्चितमङ्घ्रिमुत्क्षिप्य ऊरू, कटी, जानु च त्र्यश्रतया विवर्तितो भवति । एक व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या डोलाकरो भवति, अन्य खटको भवति, तद् अन्वर्थ भुजङ्गत्रासिताख्य करण भवति ॥ ६१३, ६१४ ॥

इति भुजङ्गत्रासितम् (२१)

(सु०) अलात लक्षयति—चार्येति । यत्र अलाताख्या चारी, नितम्बाख्य. कर दक्षिगहस्त चतुरश्रो भवति । वामोऽपि ऊर्ध्वजानु, अङ्गान्तर च यदा भवति चेत्, तदा एतदलाताख्य करण भवति । तच्च सललिते नृत्ते प्रयोज्यम् ॥ ६१५, ६१५- ॥

इत्यलातम् (२२)

(सु०) विक्षिप्ताक्षिप्तक लक्षयति—हस्त इति । यत्र हस्ते व्यावर्तमाने

पाणिराक्षिप्यते चाङ्घ्रिर्यत्राङ्ग चान्यदीदृशम् ॥ ६१७ ॥
विक्षिप्ताक्षिप्तक तत्स्याद्गतागतनिरूपणे ।
इम तु नाट्यतत्त्वज्ञा विनियोग न मन्वते ॥ ६१८ ॥
वाक्यार्थाभिनयस्तत्र यत्राभिनयहस्तका: ।
प्राधान्येन विधीयन्ते नृत्तमात्रपर त्विदम् ॥ ६१९ ॥
अतोऽन्तरालसधाने गतीना च परिक्रमे ।
तथा युद्धनियुद्धस्थचारीस्थानकसक्रमे ॥ ६२० ॥
कार्ये तालानुसधाने योज्य करणमीदृशम् ।

इति विक्षिप्ताक्षिप्तकम् (२३)

वृश्चिक करण कृत्वा यत्राराल शिरस्थले ॥ ६२१ ॥
तद्दिक्क करमाधाय नासाक्षेत्रार्जवेन तु ।
कृतो वक्षस्यरालोऽन्यस्तद्वदन्ति निकुञ्चितम् ॥ ६२२ ॥
एतदुत्पतनौत्सुक्यवितर्कादौ प्रयुज्यते ।
अन्ये पताकसूच्यास्यावस्मिन्नासाग्रगौ विदु ॥ ६२३ ॥

इति निकुञ्चितम् (२४)

सति, अङ्घ्रि बहिर्विक्षिप्यते । अपरस्तु हस्त चतुरश्र एव । पूर्वपाणि परिवृत्त्या आक्षिप्यते, अन्यदप्यङ्गमीदृश विक्षेपे विक्षिप्तम्, आक्षेपे चाक्षिप्तम्, तदा विक्षिप्ताक्षिप्त करण भवति । तच्च गतागतनिरूपणे कार्यम् । नाट्यतत्त्वज्ञा इम विनियोग नानुमन्यन्ते । यत्र वाक्यार्थाभिनय तत्र अभिनयहस्तका प्राधान्येन नृत्तमात्रत्वेन विधीयन्ते । अत ईदृश करणम्, अन्तरालसधाने, अभिनयान्तरसबन्धे गतीना परिक्रमे, तथा युद्धादीनामवस्थितचारीस्थानकसचारे, तालानुसधाने च प्रयोज्यमिति ॥ -६१६–६२०- ॥

इति विक्षिप्ताक्षिप्तकम् (२३)

(सु०) निकुञ्चित लक्षयति—वृश्चिकमिति । यत्र वृश्चिकाख्य करण कृत्वा, शिरसि अराल कर तद्देशे कृत्वा, नासाक्षेत्रार्जवेन वक्षसि अन्य अराल

ऊर्ध्वं व्यावर्तनेनाधः परिवर्तनत करे ।
पार्श्वक्षेत्राद्भ्राम्यमाणे जङ्घास्वस्तिकमाचरेत् ॥ ६२४ ॥
ततोऽपक्रान्तचारीकस्तद्दिक्कश्चरणो यदा ।
वामो डोलाकरः प्रोक्त करण घूर्णित तदा ॥ ६२५ ॥

इति घूर्णितम् (२५)

कुञ्चिते चरणे चार्या मूर्ध्वजानौ यदा करः ।
तद्दिग्भवोऽलपद्मो वारालश्चोर्ध्वमुखो भवेत् ॥ ६२६ ॥
पक्षवञ्चितको चोर्ध्वं स्तनसाम्यस्थजानुन ।
खटकास्योऽपरो वक्षस्यूर्ध्वजानु तदोच्यते ॥ ६२७ ॥

इत्यूर्ध्वजानु (नु) (२६)

कृतश्चेत्, तदा निकुञ्चिताख्य करण भवति । एतत् उत्पतनौत्सुक्यवितर्कादौ प्रयोज्यम् । अन्ये आचार्या अस्निन् नासाग्रगौ पताकसूच्यास्यौ जगु ॥ ॥ -६२१-६२३ ॥

इति निकुञ्चितम् (२४)

(सु०) घूर्णित लक्षयति—ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वम् उपरि व्यावर्तनेन, अध , अध प्रदेशे परिवर्तनेन च पार्श्वक्षेत्रात् हस्ते भ्राम्यमाणे सति जङ्घास्वस्तिकमाचरेत् । वामचरणश्च अपक्रान्ताख्यया चार्या युक्त सन् तस्य दिगभिमुखो भवति । चरणश्च डोलाख्य , तदा घूर्णित करण भवति ॥ ६२४, ६२५ ॥

इति घूर्णितम् (२५)

(सु०) ऊर्ध्वजानु लक्षयति—कुञ्चित इति । कुञ्चिते चरणे सति, ऊर्ध्वजानुसञ्ज्ञाया चार्या सत्याम्, तद्दिग्भव, तस्या दिशि जात कर अलपद्म , अथवा अरालश्च ऊर्ध्वमुखो भवेत्, स्तनसाम्ये वर्तमानस्य जानुन ऊर्ध्वप्रदेशे पक्षवञ्चितको भवेत्, अपरस्तु वक्षसि खटकामुख , तत ऊर्ध्वजान्वाख्य करण भवति ॥ ६२६, ६२७ ॥

इत्यूर्ध्वजानु (२६)

मण्डले स्थानके स्थित्वा वक्षस्थः खटकामुखः ।
सूचीमुख चापसार्य यदा तस्यान्तिके कृतः ॥ ६२८ ॥
अङ्घ्रिरुद्घट्टितः पार्श्वं सनत चापसारणे ।
तदर्धरेचित योज्यमसमञ्जसचेष्टने ॥ ६२९ ॥

इत्यर्धरेचितम् (२७)

गुल्फयो स्वस्कि कृत्वा पादयोरपसर्पणे ।
युगपत्करयोर्यत्रोद्वेष्टन चापवेष्टनम् ॥ ६३० ॥
कुर्यान्मुहुर्मुहुस्तत्तु मत्तल्लि मदवेदकम् ।

इति मत्तल्लि (२८)

नितम्बकेशबन्धादिवर्तनो दक्षिण' कर ॥ ६३१ ॥
उद्वेगापसृतौ पादौ वामश्चेद्रेचितः करः ।
कट्यामर्धस्तदा त्वर्धमत्तल्लि तरुणे मदे ॥ ६३२ ॥

इत्यर्धमत्तल्लि (२९)

(सु०) अर्धरेचित लक्षयति—मण्डलेति । मण्डलाख्ये स्थानके स्थित्वा, एको हस्त वक्षस्थ खटकामुखो भवति । अन्यश्च तत्समीपे अपसार्य सूचीमुखो भवति । पादश्च उद्घट्टित । पार्श्वं च सनत भवति । तत्र अर्धरेचिताख्य करण भवति । तच्च अपसारणे, असमञ्जसचेष्टिते च प्रयोज्यम् ॥ ६२८, ६२९ ॥

इत्यर्धरेचितम् (२७)

(सु०) मत्तल्लि लक्षयति—गुल्फयोरिति । यत्र गुल्फयो स्वस्तिकानन्तर पादापसरण च, करयो उद्वेष्टनावेष्टने युगपत् मुहुर्मुहु क्रियते, तत्र मत्तल्ल्याख्य करण भवति । तच्च मदवेदने कार्यम् ॥ ६३०, ६३०- ॥

इति मत्तल्लि (२८)

(सु०) अर्धमत्तल्लि लक्षयति—नितम्बेति । यत्र दक्षिण कर. नितम्ब-

रेचितो दक्षिणो हस्तः सोऽङ्घ्रिरुद्धट्टितो भवेत् ।
यत्र डोलाकरो वामस्तद्रेचकनिकुट्टकम् ॥ ६३३ ॥

इति रेजकनिकुट्टकम् (३०)

पूर्वोक्तः करिहस्तोऽन्यः पादश्चोद्धट्टितस्तथा ।
अङ्गान्तर चेल्ललित तदा नृत्ते विलासिनि ॥ ६३४ ॥

इति ललितम् (३१)

वक्षःक्षेत्रात्करे सूचीमुखसङ्गेऽपसर्पति ।
सूचीपादोऽप्यपसृतश्चारी स्याद् भ्रमरी ततः ॥ ६३५ ॥

केशबन्धादिवर्तन , पादौ उद्वेगापसृतौ, वाम कर कट्यामर्धरेचित , तत्रार्धमत्तल्लि । तच्च, तरुणे मदे प्रयोज्यम् ॥ -६३१, ६३२ ॥

इत्यर्धमत्तल्लि (२९)

(सु०) रेचकनिकुट्टक लक्षयति—रेचित इति । यत्र दक्षिणो हस्तो रेचित, अङ्घ्रिरुद्धट्टितो भवति । वाम डोलाकरो भवति । तत्र रेचकनिकुट्टक करण भवति ॥ ६३३ ॥

इति रेचकनिकुट्टकम् (३०)

(सु०) ललित लक्षयति—पूर्वोक्त इति । पूर्वोक्तनितम्बकेशबन्धादिहस्तकव्यापारवान् दक्षिण करो भवति । अन्या वाम कर करिहस्त , पादश्च उद्धट्टित , अङ्गान्तरमप्येव चेत्, तदा ललिताख्य करण भवति । तच्च विलासिनीनृत्ते प्रयोज्यम् ॥ ६३४ ॥

इति ललितम् (३१)

(सु०) वलित लक्षयति—वक्ष क्षेत्रादिति । वक्ष क्षेत्रात् हस्तो सूची-

क्रमादङ्गद्वयेऽप्येव ललिते वलित भवेत् ।

इति वलितम् (३२)

यत्रोर्ध्वजानुश्चारी स्याल्लताहस्तौ करौ कृतौ ॥ ६३६ ॥

तयोरेक ततो न्यस्येदुपर्यूर्ध्वस्थजानुनः ।

पुनरङ्गान्तरेणैव दण्डपक्ष तदुच्यते ॥ ६३७ ॥

इति तण्डपक्षम् (३३)

पराङ्मुखौ नाभितटे हस्तौ चेत्खटकामुखौ ।

सूचीपादोऽङ्घ्रिणान्येन युक्त्वापक्रान्तयान्वितः ॥ ६३८ ॥

अङ्घ्रिरन्यस्तथैव स्यात्तदा पादापविद्धकम् ।

इति पादापविद्धकम् (३४)

मुखतामेत्य अपसर्पति सति, सूचीपादोऽप्यपसृतो भवति । तत भ्रमर्याख्या चारी च क्रियते । एव क्रमात् अङ्गद्वयेऽप्येव भवति चेत्, तदा वलिताख्य करण भवति । तच्च ललिते प्रयोज्यम् ॥ ६३९, ६३९- ॥

इति वलितम् (३२)

(सु०) दण्डपक्ष लक्षयति—यत्रेति । यत्र प्रथमम् ऊर्ध्वजान्वाख्या चारी, लतारूपौ करौ । तयो करयोर्मध्ये एक करमूर्ध्वरूपस्य जानुन उपरि स्थापयेत् । पुन अङ्गान्तरेऽप्येव क्रियते चेत्, तदा दण्डपक्षाख्य करण भवति ॥ -६३६, ६३७ ॥

इति दण्डपक्षम् (३३)

(सु०) पादापविद्ध लक्षयति—पराङ्मुखाविति । खटकामुखौ करौ नाभितटप्रदेशे पराङ्मुखौ क्रियेते । सूचीसज्ञश्च पाद अन्येन अङ्घ्रिणा सयोग प्राप्य, अपक्रान्तया चार्या अन्वितो भवति । अथ अङ्घ्रि, एवमेव कृतश्चेत्, तदा पादापविद्धाख्य करण भवति ॥ ६३८, ६३८- ॥

इति पादापविद्धकम् (३४)

विधाय भ्रमरी चारी ततो नूपुरपादिकाम् ॥ ६३९ ॥
पादेनैकेन तद्दिक हस्त रेचितमाचरेत् ।
द्वितीय तु लताहस्त यत्र तन्नूपुर विदुः ॥ ६४० ॥

इति नूपुरम् (३५)

पादमाक्षिप्तचारीक तदैवोद्वेष्टित करम् ।
त्रिक च वलित कृत्वा पादस्वस्तिकमाचरेत् ॥ ६४१ ॥
ततस्तद्वद् द्वितीयाङ्ग युगपच्चोल्बणौ करौ ।
यत्र तद् भ्रमर योज्य तच्चोद्धतपरिक्रमे ॥ ६४२ ॥

इति भ्रमरम् (३६)

अलपद्मौ कटीपार्श्वक्षेत्रे यत्र क्रमात्करौ ।
कटीछिन्ना च वैशाख स्थान तच्छिन्नमुच्यते ॥ ६४३ ॥

(सु०) नूपुर लक्षयति—विधायेति । भ्रमर्याख्या चारीं कृत्वा, ततो नूपुरपादिका चारीं कुर्यात् । एकेन पादेन तद्दिक्क्रम्, तद्दिगवस्थित कृत्वा, एकेन करेण रेचित कुर्यात् । द्वितीय हस्त तु लतारूप कुर्यात् । तदा नूपुराख्य करण भवति ॥ ६३९, ६४० ॥

इति नूपुरम् (३५)

(सु०) भ्रमर लक्षयति—पादमिति । आक्षिप्ताख्या चारी यस्मिन्, तथाविध पाद कृत्वा, तस्मिन्नेव समये हस्तमुद्वेष्टित त्रिक च वलित विधाय पादस्वस्तिकमाचरेत् । अनन्तर तदेव द्वितीयमङ्ग विधाय, सहकारमेव उल्बणौ करौ यत्र क्रियेते, तत्र भ्रमराख्य करण भवति । तच्च मदोद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ ६४१, ६४२ ॥

इति भ्रमरम् (३६)

(सु०) छिन्न लक्षयति—अलपद्माविति । कटीपार्श्वप्रदेशे च उभौ

स्यात्तालभञ्जने तच्च तथाङ्गप्रतिसारणे ।

इति च्छिन्नम् (३७)

भुजङ्गत्रासिता चारी ततो यत्र च रेचितौ ॥ ६४४ ॥
हस्तौ स्तो वामपार्श्वे तद्भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।

इति भुजङ्गत्रस्तरेचितम् (३८)

चारी चेद्दक्षिणाङ्घ्रेः स्यात्पूर्वोक्ता दक्षिणः करः ॥ ६४५ ॥
रेचितोऽन्यो लताहस्तो भुजङ्गाञ्चितक तदा ।

इति भुजगाञ्चितम् (३९)

चारी चेदण्डपादा स्याद्दण्डपक्षौ च हस्तकौ ॥ ६४६ ॥

करौ क्रमादलपद्मौ विधाय, कटीं च्छिन्ना कृत्वा, वैशाख स्थान च करोति, तच्छिन्नाख्य करण भवति । तच्च तालभञ्जने, तथाङ्गप्रतिसारणे च प्रयोज्यम् ॥ ॥ ६४३, ६४३- ॥

इति छिन्नम् (३७)

(सु०) भुजङ्गत्रस्तरेचित लक्षयति—भुजङ्गेति । यत्र भुजङ्गत्रासिताख्या चारीं विधाय रेचितौ भवत , हस्तौ च वामपार्श्वे क्रियेते चेत, तदा भुजङ्ग-त्रस्तरेचिताख्य करण भवति ॥ ६४४, ६४४- ॥

इति भुजङ्गत्रस्तरेचितम् (३८)

(सु०) भुजङ्गाञ्चित लक्षयति—चारीति । यत्र दक्षिणाङ्घ्रौ पूर्वोक्ता भुजङ्गत्रासिता चारी । दक्षिणहस्तो रेचित । अन्यो वाम कर लतारूप क्रियते चेत्, तदा भुजङ्गाञ्चित करणम् ॥ -६४५, ६४५- ॥

इति भुजङ्गाञ्चितम् (३९)

(सु०) दण्डरेचित लक्षयति—चारी चेति । यत्र प्रथम दण्डपादाख्या

प्रमोदनृत्तविषय तदा स्याद्दण्डरेचितम् ।
प्रयोगमपरे प्राहुरस्योद्धतपरिक्रमे ॥ ६४७ ॥

इति दण्डरेचितम् (४०)

वक्ष:क्षेत्रस्थयोः पाण्योर्वामश्चेदलपल्लव' ।
दक्षिणश्चतुरोऽङ्घ्रिस्तूद्घट्टितश्चतुर तदा ॥ ६४८ ॥
एतद्विस्मयसूयाया वैदूषिक्या नियुज्यते ।

इति चतुरम् (४१)

द्रुतापसारित वाम सूचीपाद विधाय चेत् ॥ ६४९ ॥
तत्पार्श्वे दक्षिण न्यस्येत्तत्काल रेचयेत्कटिम् ।
कुर्वन्वा भ्रमरी हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६५० ॥
कृत्वान्ते चतुरश्रः स्यात्कटिभ्रान्त तदा भवेत् ।
अस्य तालान्तरालेषु यतीना परिपूरणे ॥ ६५१ ॥
प्रयोगमाह नि शङ्कस्तथा गतिपरिक्रमे ।

इति कटिभ्रान्तम् (४२)

चारी, हस्तौ च दण्डपक्षौ भवत । तत्र दण्डरेचित करणम् । तच्च प्रमोद-नृत्तयो प्रयोज्यम् । अन्ये उद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यमिति प्राहु ॥ -६४६, ६४७ ॥

इति दण्डरेचितम् (४०)

(सु०) चतुर लक्षयति—वक्ष क्षेत्रेति । यत्र हस्तयो वक्ष क्षेत्रस्थयो सतो वाम अलपल्लवताम्, दक्षिण चतुरता च धत्ते । एकोऽङ्घ्रि उद्घट्टित, तत्र चतुराख्य करण भवति । तच्च विस्मये, असूयाया, वैदूषिक्या च प्रयोज्यम् ॥ ६४८, ६४८- ॥

इति चतुरम् (४१)

(सु०) कटिभ्रान्त लक्षयति—द्रुतेति । यत्र सूचीसज्ञक पार्श्वे

एक उद्वेष्टितेनाधो विप्रकीर्ण करोऽपरः ॥ ६५२ ॥
ऊर्ध्वं तादृक्परावृत्त्या वक्ष क्षेत्रगतस्ततः ।
उत्तानो रेचितश्चैकोऽपरोऽधोमुखरेचितः ॥ ६५३ ॥
आलीढ स्थानक यत्र तद्व्यसितमुदाहृतम् ।
प्रयोज्यमाञ्जनेयादिमहाकपिपरिक्रमे ॥ ६५४ ॥

इति व्यसितम् (४३)

चार्यातिक्रान्तया पाद पात्यमान तु कुञ्चयेत् ।
व्यावर्तितेन तत्काल कर निष्क्रामयेत्तत ॥ ६५५ ॥
आक्षिप्य परिवर्तेन त कुर्यात्खटकामुखम् ।
वक्षस्येव द्वितीयाङ्ग यत्र तत्क्रान्तमिष्यते ॥ ६५६ ॥
प्रयोगमाहुराचार्यास्तस्योद्धतपरिक्रमे ।

इति क्रान्तम् (४४)

वामपाद द्रुतापसारित कृत्वा, तस्य वामस्य पार्श्वे दक्षिण चरणं न्यसेत् । तत कटी रेचिता भवति । भ्रमर्याख्या चारीं कुर्वन्, करौ च व्यावृत्तपरिवर्तितौ विधाय, अन्ते चतुरश्रे कृते, तदा कटीभ्रान्ताख्य करण भवति । तच्च तालान्तरालेषु, यतीना परिपूरणे, गतिपरिक्रमे च प्रयोज्यम् ॥-६४९–६५१-॥

इति कटीभ्रान्तम् (४२)

(सु०) व्यसित लक्षयति—एक इति । यत्र एककर उद्वेष्टितेन अधो विप्रकीर्णो भवति । अपरस्तु कर ऊर्ध्वमुद्वेष्टितेन परावृत्त्या उर क्षेत्रं प्राप्नोति । तत एक कर उत्तानरेचित , अपर अधोमुखरेचित । तत आलीढस्थानक च भवति, तत् व्यसिताख्य करण भवति । तच्च आञ्जनेयादिमहाकपिपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ -४९२–४९४ ॥

इति व्यसितम् (४३)

(सु०) आतिक्रान्त लक्षयति—चार्येति । अतिक्रान्तसञ्ज्ञया चार्या

प्रमोदनृत्तविषय तदा स्याद्दण्डरेचितम् ।
प्रयोगमपरे प्राहुरस्योद्धतपरिक्रमे ॥ ६४७ ॥

इति दण्डरेचितम् (४०)

वक्षःक्षेत्रस्थयोः पाण्योर्वामश्चेदलपल्लवः ।
दक्षिणश्चतुरोऽङ्घ्रिस्तूद्घट्टितश्चतुर तदा ॥ ६४८ ॥
एतद्विस्मयसूयाया वैदूषिक्या नियुज्यते ।

इति चतुरम् (४१)

द्रुतापसारित वाम सूचीपाद विधाय चेत् ॥ ६४९ ॥
तत्पार्श्वे दक्षिण न्यस्येत्तत्काल रेचयेत्कटिम् ।
कुर्वन्वा भ्रमरी हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६५० ॥
कृत्वान्ते चतुरश्रः स्यात्कटिभ्रान्त तदा भवेत् ।
अस्य तालान्तरालेषु यतीना परिपूरणे ॥ ६५१ ॥
प्रयोगमाह नि शङ्कस्तथा गतिपरिक्रमे ।

इति कटिभ्रान्तम् (४२)

चारी, हस्तौ च दण्डपक्षौ भवत । तत्र दण्डरेचित करणम् । तच्च प्रमोद-नृत्तयो प्रयोज्यम् । अन्ये उद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यमिति प्राहु ॥ -६४६, ६४७ ॥

इति दण्डरेचितम् (४०)

(सु०) चतुर लक्षयति—वक्ष क्षेत्रेति । यत्र हस्तयो वक्ष क्षेत्रस्थयो सतो वाम अलपल्लवताम्, दक्षिण चतुरता च धत्ते । एकोऽङ्घ्रि उद्घट्टित, तत्र चतुराख्य करण भवति । तच्च विस्मये, असूयाया, वेदूषिक्या च प्रयोज्यम् ॥ ६४८, ६४८- ॥

इति चतुरम् (४१)

(सु०) कटिभ्रान्त लक्षयति—द्रुतेति । यत्र सूचीसञ्ज्ञक पार्श्वे

एक उद्वेष्टितेनाधो विप्रकीर्ण करोऽपरः ॥ ६५२ ॥
ऊर्ध्वं तादृक्परावृत्त्या वक्ष क्षेत्रगतस्ततः ।
उत्तानो रेचितश्चैकोऽपरोऽधोमुखरेचितः ॥ ६५३ ॥
आलीढ स्थानक यत्र तद्व्यसितमुदाहृतम् ।
प्रयोज्यमाञ्जनेयादिमहाकपिपरिक्रमे ॥ ६५४ ॥

इति व्यसितम् (४३)

चार्यातिक्रान्तया पाद पात्यमान तु कुञ्चयेत् ।
व्यावर्तितेन तत्काल कर निष्क्रामयेत्तत ॥ ६५५ ॥
आक्षिप्य परिवर्तेन त कुर्यात्खटकामुखम् ।
वक्षस्येव द्वितीयाङ्ग यत्र तत्क्रान्तमिष्यते ॥ ६५६ ॥
प्रयोगमाहुराचार्यास्तस्योद्धतपरिक्रमे ।

इति क्रान्तम् (४४)

वामपाद द्रुतापसारित कृत्वा, तस्य वामस्य पार्श्वे दक्षिण चरणं न्यसेत् । तत कटी रेचिता भवति । भ्रमयाख्या चारीं कुर्वन्, करौ च व्यावृत्तपरिवर्तितौ विधाय, अन्ते चतुरश्रे कृते, तदा कटीभ्रान्ताख्य करण भवति । तच्च तालान्तरालेषु, यतीना परिपूरणे, गतिपरिक्रमे च प्रयोज्यम् ॥-६४९–६५१-॥

इति कटीभ्रान्तम् (४२)

(सु०) व्यसित लक्षयति—एक इति । यत्र एककर उद्वेष्टितेन अधो विप्रकीर्णो भवति । अपरस्तु कर ऊर्ध्वमुद्वेष्टितेन परावृत्त्या उर क्षेत्रं प्राप्नोति । तत एक कर उत्तानरेचित, अपर अधोमुखरेचित । तत आलीढस्थानक च भवति, तत् व्यसिताख्य करण भवति । तच्च आञ्जनेयादिमहाकपिपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ -४९२–४९४ ॥

इति व्यसितम् (४३)

(सु०) आतिक्रान्त लक्षयति—चार्येति । अतिक्रान्तसञ्ज्ञया चार्या

हस्तपादकटिग्रीव रेचित स्थानक पुनः ॥ ६५७ ॥
वैशाख यत्र तज्ज्ञेय विज्ञैर्वैशाखरेचितम् ।

इति वैशाखरेचितम् (४५)

करिहस्तौ करौ पादौ पृष्ठे वृश्चिकपुच्छवत् ॥ ६५८ ॥
दूरसनतपृष्ठ च यत्र तद्वृश्चिक विदुः ।
एतदैरावणादीना व्योमयाने नियुज्यते ॥ ६५९ ॥

इति वृश्चिकम् (४६)

वृश्चिक चरण कृत्वा बाहुशीर्षे यदा क्रमात् ।
अलपद्मौ निकुट्येते तदा वृश्चिककुट्टितम् ॥ ६६० ॥

पात्यमान पाद कुञ्चित कुर्यात् । तस्मिन्नेव समये व्यावर्तितेन कर निष्क्रामयेत् । तत आक्षेपेण परिवतनेन च त कर खटकामुख कुर्यात्, एव द्वितीयाङ्गमपि यत्र क्रियते, तद् अतिक्रान्ताख्य करण भवति । अस्य प्रयोग तु आचार्या उद्धतपरिक्रमे प्राहु ॥ ४५५, ४५६- ॥

इति क्रान्तम् (४४)

(सु०) वैशाखरेचित लक्षयति—हस्तपादेति । हस्तपादादिक यत्र रेचित वैशाख स्थानक चेत्, तदा वैशाखरेचिताख्य करण भवति ॥ ॥ -४५७, ४५७- ॥

इति वैशाखरेचितम् (४५)

(सु०) वृश्चिक लक्षयति—करिहस्ताविति । करिहस्ताख्यौ हस्तौ, पादौ च पृष्ठे वृश्चिकपुच्छवदाकार गच्छत , पृष्ठ च दूरसनत यत्र, तत् वृश्चिकाख्य करण भवति । एतद् ऐरावणादीना व्योमयाने प्रयोज्यम् ॥ -४५८, ४५९ ॥

इति वृश्चिकम् (४६)

(सु०) वृश्चिककुट्टित लक्षयति—वृश्चिकमिति । वृश्चिकाख्य करण

सविस्मये व्योमयानवाञ्छादौ विनियुज्यते ।

इति वृश्चिककुट्टितम् (४७)

यत्राङ्घ्री वृश्चिकीभूतौ स्वस्तिकौ रेचितौ करौ ॥ ६६१ ॥
विच्युतौ चेत्तदाकाशयाने वृश्चिकरेचितम् ।

इति वृश्चिकरेचितम् (४८)

वृश्चिकश्चरणो यत्र वामहस्तो लताभिध ॥ ६६२ ॥
तल्लतावृश्चिक योज्य गगनोत्पतने बुधैः ।

इति लतावृश्चिकम् (४९)

आक्षिप्ता यत्र चारी स्यादाक्षिप्तः खटकामुख. ॥ ६६३ ॥

कृत्वा, अलपद्मौ बाहुशिखरे क्रमात् निकुटयेते, तत्र वृश्चिककुट्टिताख्य करणम् । तच्च विस्मये व्योमयाने च प्रयोज्यम् ॥ ६६०, ६६० ॥

इति वृश्चिकनिकुट्टकम् (४७)

(सु०) वृश्चिकरेचित लक्षयति—यत्रेति । पादे वृश्चिकता प्राप्ते, करौ स्वस्तिकरेचितौ विच्युतौ च भवत , तत्र वृश्चिकरेचिताख्य करण भवति । तच्च आकाशयाने प्रयोज्यम् ॥ -६६१, ६६१- ॥

इति वृश्चिकरेचितम् (४८)

(सु०) लतावृश्चिक लक्षयति—वृश्चिक इति । यत्र चरणे वृश्चिके सति, वामहस्तो लताकर , तत्र लतावृश्चितम् । तच्च गमने, उत्पतने च प्रयोज्यम् ॥ -६६२, ६६२- ॥

इति लतावृश्चिकम् (४९)

(सु०) आक्षिप्त लक्षयति—आक्षिप्ता इति । यत्र आक्षिप्ताख्या

चतुरो वा तदाक्षिप्तं विदूषकगतौ मतम् ।

इत्याक्षिप्तम् (५०)

कनिष्ठाङ्गुलिभागे चेद्वामाङ्घ्रेर्दक्षिणः स्थितः ॥ ६६४ ॥
स्तब्धजङ्घः सार्धतालद्वितयं स्यात्प्रसारितः ।
तद्वैव स्तब्धबाहुः सन्वामपार्श्वेऽलपल्लवः ॥ ६६५ ॥
वामेतरः करः किंचित्प्रसृताग्रोऽर्गलं तदा ।
परिक्रमेऽङ्गदादीनां शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ॥ ६६६ ॥

इत्यर्गलम् (५१)

ऊर्ध्वमूर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वे प्रसारितः ।
तदग्रयुक्पताकोऽङ्ग यत्रेत्थमपरं क्रमात् ॥ ६६७ ॥
सूत्रधारादिविषये तत्स्यात्तलविलासितम् ।

इति तलविलासितम् (५२)

चारी, आक्षिप्तः खटकामुखः, चतुरो वा हस्तो भवति, तदाक्षिप्तम् । तच्च विदूषकगतौ प्रयोज्यम् ॥ -६६३, ६३३- ॥

इत्याक्षिप्तम् (५०)

(सु०) अर्गलं लक्षयति—कनिष्ठेति । यत्र वामाङ्घ्रेः कनिष्ठाङ्गुलिभागे दक्षिणः पादः स्तब्धजङ्घः सार्धतालद्वयप्रविभागेन प्रसारितो भवति, तेनैव प्रकारेण, वामेतरः करः दक्षिणो बाहुः स्तब्धः सन्, वामपार्श्वे अलपल्लवतामेत्य किंचित् प्रसृताग्रो भवति । तदा अर्गलाख्यं करणं भवति । तच्च अङ्गदादीनां परिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ -६६४–६६६ ॥

इत्यर्गलम् (५१)

(सु०) तलविलासितं लक्षयति—ऊर्ध्वमिति । यत्र ऊर्ध्वप्रदेशे ऊर्ध्वा अङ्गुलयः तलं यस्य, तथाविधः पादः पार्श्वप्रदेशे प्रसारितो भवति । तस्य

अङ्गुष्ठो वृश्चिकाङ्घ्रेश्चेल्ललाटे तिलक लिखेत् ॥ ६६८ ॥
तदा ललाटतिलक विद्याधरगतौ मतम् ।

इति ललाटतिलकम् (५३)

पाण्योः स्वस्तिकयोरूर्ध्वमुखः पार्श्वं निकुट्टितः ॥ ६६९ ॥
एकोऽन्योऽधोमुखो यत्र तद्वत्पादो निकुट्टितः ।
तत्प्रकाशनसचाराभ्यासे पार्श्वनिकुट्टकम् ॥ ६७० ॥

इति पार्श्वनिकुट्टकम् (५४)

यत्र कृत्वाङ्किता चारी डोलाभ्या चक्रवद्भ्रमेत् ।
अन्तर्नतेन गात्रेण तदूचुश्चक्रमण्डलम् ॥ ६७१ ॥

च अग्रे पताकाख्य कर सयोग प्राप्नोति । अन्यदप्येवमेव क्रियेत चेत्, तदा तलविलासिताख्य करण भवति । तच्च सूत्रधारादिविषये प्रयोज्यम् ॥ ॥ ६६७, ६६७- ॥

इति तलविलासितम् (५२)

(सु०) ललाटतिलक लक्षयति—अङ्गुष्ठ इति । यत्र वृश्चिकाख्यस्य करणस्य अङ्घ्रे अङ्गुष्ठ पश्चादागत्य यदि ललाटे तिलक करोति, तदा ललाटतिलकाख्य करण भवति । तच्च विद्याधरगतौ प्रयोज्यम् ॥ -६६८, ६६८- ॥

इति ललाटतिलकम् (५३)

(सु०) पार्श्वनिकुट्टक लक्षयति—पाण्येति । स्वस्तिकाकारयो मध्ये एको हस्त ऊर्ध्वमुख सन् पार्श्व निकुट्टयति । अन्यस्तु हस्त अधोमुखो भवति । पादश्च यत्र निकुट्टित , तत् पार्श्वनिकुट्टकाख्य करण भवति । तच्च प्रकाशनसचाराभ्यासे प्रयोज्यम् ॥ -६६९, ६७० ॥

इति पार्श्वनिकुट्टकम् (५४)

(सु०) चक्रमण्डल लक्षयति—यत्रेति । यत्र अङ्किताख्या वक्ष्यमाणा

सुराणा वरिवस्याया तदुद्धतपरिक्रमे ।

इति चक्रमण्डलम् (५५)

चार्यौ बद्धास्थितावर्ते उरोमण्डलिनौ करौ ॥ ६७२ ॥
यत्रोरोमण्डल तत्तु शिववल्लभभाषितम् ।

इत्युरोमण्डलम् (५६)

उद्वेष्टेनापवेष्टेन यत्र डोलाभिधौ करौ ॥ ६७३ ॥
चारी चाषगतिस्तत्स्यादावर्त भयसर्पणे ।

इत्यावर्तम् (५७)

उत्तानो वामपार्श्वस्थोऽलपद्मो दक्षिण. करः ॥ ६७४ ॥

चारीं विधाय डोलरूपाभ्या हस्ताभ्या मध्ये नत प्रान्तेन गात्रेण शरीरेण यत्र भ्रमण कुर्यात्, तत् चक्रमण्डलाख्य करणम् ऊचु अवादिषु । तच्च देवाना वरिवस्याया, उद्धतपरिक्रमे च प्रयोज्यम् ॥ ६७१, ६७१- ॥

इति चक्रमण्डलम् (५५)

(सु०) उरोमण्डल लक्षयति—चार्याविति । बद्धाख्या स्थितावर्ताख्या च चारीं कृत्वा, उरोमण्डलिनौ करौ यत्र क्रियेते, तत् उरोमण्डलाख्य करण भवति ॥ -६७२, ६७२- ॥

इत्युरोमण्डलम् (५६)

(सु०) आवर्त लक्षयति—उद्वेष्टेति । यत्र उद्वेष्टनापवेष्टनाभ्या हस्तौ डोलायितौ भवत । ततः चारी च चाषगति , तत् आवर्ताख्य करण भवति । तच्च भयसर्पणे प्रयोज्यम् ॥ ६७३, ६७३- ॥

इत्यावर्तम् (५७)

(सु०) कुञ्चित लक्षयति—उत्तान इति । यत्र दक्षिणहस्त वामपार्श्वे

यत्र तत्कुञ्चित पादे सव्येऽग्रतलसचरे ।
तेन देवानभिनयेल्लसदानन्दनिर्भरान् ॥ ६७५ ॥

इति कुञ्चितम् (५८)

ऊर्ध्वजानोः पर चारी डोलापादा यदा भवेत् ।
डोलौ हस्तौ तदा प्रोक्त डोलापाद विदावरैः ॥ ६७६ ॥

इति डोलापादम् (५९)

पादमाक्षिप्तया चार्याक्षिप्याक्षिप्य करावपि ।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या कृत्वा भ्रमरिका करौ ॥ ६७७ ॥
रेचितौ चेद्विवृत्त स्यात्तच्चोद्धतपरिक्रमे ।

इति विवृत्तम् (६०)

अलपद्मता धत्ते, सव्यपादश्च अग्रतलसचारो भवति । तत्र कुञ्चिताख्य करण भवति । तच्च आनन्दनिर्भरेण देवाभिनये प्रयोज्यम् ॥ -६७४, ६७५ ॥

इति कुञ्चितम् (५८)

(सु०) डोलापाद लक्षयति—ऊर्ध्वजानोरिति । यत्र ऊर्ध्वजानुसञ्ज्ञिका चारीं कृत्वा, अनन्तर डोलापादाख्या चारी क्रियते, हस्तौ च डोलारूपौ क्रियेते, तदा डोलापादाख्य करण भवति ॥ ६७६ ॥

इति डोलापादम् (५९)

(सु०) विवृत्त लक्षयति—पादमिति । यत्र आक्षिप्ताख्यया चार्या, उपलक्षितपादमाक्षिप्य, हस्तावपि व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या भ्रमरिकाकारौ कृत्वा यदा रेचितौ भवत , तदा विवृत्ताख्य करण भवति । तच्च उद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ ६७७, ६७७- ॥

इति विवृत्तम् (६०)

सूच्यङ्घ्रिणा द्वितीयाङ्घ्रेः पार्ष्णितः स्वस्तिक भवेत् ॥६७८॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्या वलयित्वैकपार्श्वतः ।
त्रिक बद्धाभिधा चारी कुर्याद्धस्तौ तु रेचितौ ॥ ६७९ ॥
यत्र तद्विनिवृत्त स्यात्पूर्वोक्तविनियोगभाक् ।

इति विनिवृत्तम् (६१)

पार्श्वक्रान्ता भवेच्चारी करौ पादानुगौ यदा ॥ ६८० ॥
पार्श्वक्रान्त तदा यद्वाभिनेयवशगौ करौ ।
तद्योज्य भीमसेनादे रौद्रप्राये परिक्रमे ॥ ६८१ ॥

इति पार्श्वक्रान्तम् (६२)

पार्ष्णिदेशे द्वितीयाङ्घ्रेः कुञ्चितश्चरणो भवेत् ।
समुन्नतमुरः पाणेः खटकाख्यस्य मध्यमा ॥ ६८२ ॥

(सु०) विनिवृत्त लक्षयति—सूच्यङ्घ्रिणेति । यत्र सूचीरूपेण चरणेन सह द्वितीयचरणस्य पार्श्वप्रदेशेन च स्वस्तिक कुर्यात् । ततो व्यावर्तनेन परिवर्तनेन च वलन विधाय, एकस्मिन् पार्श्वे त्रिक बद्धाख्या चारीं कुर्यात् । हस्तौ च यत्र रेचितौ भवत , तत्र विनिवृत्ताख्य करण भवति । तच्च पूर्वोक्तार्थे प्रयोज्यम् ॥ -६७८–६७९- ॥

इति विनिवृत्तम् (६१)

(सु०) पार्श्वक्रान्त लक्षयति—पार्श्वक्रान्तेति । पार्श्वक्रान्ताख्या चारी कृत्वा, हस्तौ पादानुगौ वा अभिनेयवशगौ वा भवत , तत्र पार्श्वक्रान्ताख्य करण भवति । तच्च भीमसेनादीना रौद्रप्राये परिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ -६८०, ६८१ ॥

इति पार्श्वक्रा‍न्तम् (६२)

(सु०) निशुम्भित लक्षयति—पार्ष्णिभाग इति । यत्र द्वितीयचरण

यत्राङ्गुलिस्तिलकयेल्ललाट तन्निशुम्भितम् ।
यद्वा वृश्चिकहस्तः स्यादभिनेयो महेश्वर. ॥ ६८३ ॥

इति निशुम्भितम् (६३)

पृष्ठतो भ्रामित पाद सर्वतोमण्डलप्लुतः ।
भ्रामयेच्चेच्छिरःक्षेत्रे विद्युद्भ्रान्त तदोच्यते ॥ ६८४ ॥
प्रयोगमस्य च प्राहुरुद्धताना परिक्रमे ।

इति विद्युदभ्रान्तम् (६४)

कृत्वा चारीमतिक्रान्तामङ्घ्रिमग्रे प्रसारयेत् ॥ ६८५ ॥
यत्र हस्तौ प्रयोगार्हावतिक्रान्तमदो विदुः ।

इत्यतिक्रा तम् (६५)

पार्ष्णिभागे कुञ्चितो भवति । उर स्थल समुन्नत च भवति, खटकामुखहस्तस्य मध्यमाङ्गुलि यत्र ललाटे तिलक कुर्यात्, तत् निशुम्भिताख्य करण भवति । यद्वा वृश्चिकहस्तव्यापार स्यात् । तच्च महेश्वरस्य अभिनये प्रयोज्यम् ॥ ॥ ६८२, ६८३ ॥

इति निशुम्भितम् (६३)

(सु०) विद्युद्भ्रान्त लक्षयति—पृष्ठत इति । यत्र पृष्ठत पार्श्वतो मण्डलगत्या भ्रामयित्वा, पाद शिर क्षेत्रे भ्राम्यते, तत्र विद्युद्भ्रान्ताख्य करण भवति । तच्च उद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ ६८४, ६८४- ॥

इति विद्युद्भ्रान्तम् (६४)

(सु०) अतिक्रान्त लक्षयति—कृत्वेति । यत्र अतिक्रान्ता चारीं कृत्वा, अनन्तर चरणमग्रे प्रसारयेत् । हस्तौ च यत्र प्रयोगानुगुणं भवेताम् । तत्र अतिक्रान्ताख्य करण भवति । तच्च अतिक्रान्तमदे प्रयोज्यम् ॥ -६८५, ६८५- ॥

इत्यतिक्रान्तम् (६५)

विद्युद्भ्रान्तादण्डपादे क्रमाच्चार्यौ विधाय चेत् ॥ ६८६ ॥
उद्वेष्टितापवेष्टाभ्यामेकमार्गगतौ करौ ।
रेचयन्नग्रतः पृष्ठे पार्श्वयोर्विक्षिपेत्तदा ॥ ६८७ ॥
विक्षिप्तमभिनेतव्यस्तेनोद्धतपरिक्रमः ।

इति विक्षिप्तम् (६६)

कर चरणमाक्षिप्य यत्र त्रिकविवर्तनम् ॥ ६८८ ॥
करोऽपरो रेचितश्च तद्वदन्ति विवर्तितम् ।

इति विवर्तितम् (६७)

डोलापादा यदा चारी करिहस्तोऽस्य कर्णगः ॥ ६८९ ॥
क्रियाविष्टः करोऽन्वर्थ गजविक्रीडित तदा ।

इति गजविक्रीडितम् (६८)

(सु०) विक्षिप्त लक्षयति—विद्युदिति । विद्युद्भ्रान्ताख्या दण्डपादाख्या च चारीद्वय कृत्वा, उद्वेष्टितापवेष्टिताभ्या च हस्तौ एकमार्गवर्तिनौ कुञ्चितौ कुर्वन्, अग्रे पृष्ठे पार्श्वद्वये च यदा विक्षिप्येते, तदा विक्षिप्ताख्य करण भवति । तच्च उद्धतपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ -६८६, ६८७- ॥

इति विक्षिप्तम् (६६)

(सु०) विवर्तित लक्षयति—करमिति । यत्र कर चरण चाक्षिप्य त्रिक विवर्त्यते, अपरो हस्त रेचितो भवति, तत्र विवर्तिताख्य करण भवति ॥ -६८८, ६८८- ॥

इति विवर्तितम् (६७)

(सु०) गजविक्रीडित लक्षयति—डोलेति । यत्र डोलापादाख्या चारीं कृत्वा, करिहस्त कर कर्णगत सन् व्यापराविष्टो भवति । तदा अन्वर्थ-नामक गजविक्रीडिताख्य करण भवति ॥ -६८९, ६८९- ॥

इति गजविक्रीडितम् (६८)

सूचीपादो नत पार्श्वं वक्षस्थः खटकामुखः ॥ ६९० ॥
वामोऽलपल्लवो गण्डक्षेत्रे चेद्गण्डसूचि तत् ।
क्षेत्रेऽत्र केचिदिच्छन्ति सूचीपाद परे पुनः ॥ ६९१ ॥
सूचीमुख नृत्तहस्तमन्येऽभिनयहस्तकम् ।
करणेनाभिनेतव्या कपोलालकृतिस्तदा ॥ ६९२ ॥

इति गण्डसूची(चि) (६९)

लतारेचितकौ हस्तौ वृश्चिकाङ्घ्रि' समुन्नतम् ।
उरो यत्र तदन्वर्थाभिधान गरुडप्लुतम् ॥ ६९३ ॥

इति गरुडप्लुतम् (७०)

दण्डपादाख्यया चार्या यद्वातिक्रान्तया द्रुतम् ।
उत्क्षिप्य पात्यमानेऽङ्घ्रावग्रे चेत्तालिका करौ ॥ ६९४ ॥

(सु०) गण्डसूचि लक्षयति—सूचीति । यत्र सूच्याख्यश्चरण , पार्श्व नतम्, वक्षसि दक्षिणहस्त खटकामुख , वामश्च गण्डक्षेत्रे अलपल्लवो भवति, तदा **गण्डसूच्याख्य** करण भवति । अत्र केचित् गण्डक्षेत्रे सूचीपादमिच्छन्ति । परे पुन सूचीमुख नृत्तहस्तमिच्छन्ति । अन्ये अभिनयहस्तकमिच्छन्ति । तच्च कपोलालकृतौ प्रयोज्यम् ॥ -६९०–६९२ ॥

इति गण्डसूचि (६९)

(सु०) गरुडप्लुत लक्षयति—लतारेचितकाविति । यत्र हस्तौ लता-रेचितकौ, पादौ च वृश्चिक , उर समुन्नतम्, तत्र अन्वर्थाभिधान गरुडप्लुत भवति ॥ ६९३ ॥

इति गरुडप्लुतम् (७०)

(सु०) तलसस्फोटित लक्षयति—दण्डपादेति । यत्र दण्डपादाख्यया चार्या वा, अतिक्रान्ताख्यया चार्या वा उपलक्षिते, अङ्घ्रौ तूर्णमुत्क्षिप्य

सशब्दा कुरुतोऽन्वर्थं तलसस्फोटित तदा ।

इति तलसस्फोटितम् (७१)

समपादस्तु पृष्ठे चेन्निहितश्चरणोऽपरः ॥ ६९५ ॥
मुष्टिर्वक्ष स्थितो हस्तोऽप्यर्धचन्द्रः कटीतटे ।
पार्श्वजानु तदा ज्ञेय योज्य युद्धनियुद्धयो. ॥ ६९६ ॥

इति पार्श्वजानु (७२)

पृष्ठेऽङ्घ्रिः प्रसृतो भूमिश्लिष्टाङ्गुष्ठौ लताकरौ ।
यदा तदा महापक्षियुद्धे गृध्रावलीनकम् ॥ ६९७ ॥

इति गृध्रावलीनकम् (७३)

पात्यमाने सति, अग्रे यदि हस्तौ सशब्दा तालिका विदधाते, तदा तलसस्फोटिताख्य करण भवति ॥ ६९४, ६९४- ॥

इति तलसस्फोटितम् (७१)

(सु०) पार्श्वजानु लक्षयति—समपादेति । यत्र समपादोरूक यथा तथा पृष्ठे पादौ निहितौ भवति। एको हस्तो मुष्टितामेत्य वक्षसि वर्तते । अन्योऽपि अर्धचन्द्रीभूय कटीतटे सतिष्ठते, तत्र पार्श्वजान्वाख्य करण भवति । तच्च युद्धनियुद्धयो प्रयोज्यम् ॥ -६९५, ६९६ ॥

इति पार्श्वजानु (७२)

(सु०) गृध्रावलीनक लक्षयति—पृष्ठ इति । यत्र पृष्ठप्रदेशे चरण प्रसरति, भूमि श्लिष्ट श्रित अङ्गुष्ठो ययो , तथाविधौ लताकरौ भवत , तदा गृध्रावलीनकाख्य करणं भवति । तच्च महापक्षियुद्धे प्रयोज्यम् ॥ ६९७ ॥

इति गृध्रावलीनकम् (७३)

उत्क्षिप्य कुञ्चितः पादः पात्यते भूमिमस्पृशन् ।
खटकारूयश्च तद्दिक्को हस्तो वक्षस्यथापर ॥ ६९८ ॥
अलपद्मः शिरोदेशे तथैवाङ्गान्तर क्रमात् ।
यत्र तच्छार्ङ्गदेवेन गदित सूचि विस्मये ॥ ६९९ ॥

इति सूचि (७४)

सूच्येवैकाङ्गरचितमर्धसूचि प्रचक्षते ।

इत्यर्धसूचि (७५)

पक्षवञ्चितको वार्धचन्द्रो हस्त' कटीगतः ॥ ७०० ॥
खटकारूयोऽपरो वक्षस्यन्यपार्ष्णिस्थितोऽपर ।
सूच्यङ्घ्रिश्चेत्तदा सूचीविद्ध चिन्तादिगोचरम् ॥ ७०१ ॥

इति सूचीविद्धम् (७६)

(सु०) सूचि लक्षयति—उत्क्षिप्येति । यत्र चरणमूर्ध्वमुत्क्षिप्य भूमि-स्पर्शन विनैव कुञ्चित च कुर्यात् । तद्दिशि वर्तमानो हस्त खटकामुखो वक्षसि भवति । अन्य अपर कर अलपद्मतामेत्य शिर प्रदेशगतो भवति । एवमेव अङ्गान्तरमपि कृत चेत्, तदा सूच्याख्य करण भवति । तच्च विस्मये प्रयोज्यम् ॥ ६९८, ६९९ ॥

इति सूचि (७४)

(सु०) अर्धसूचि लक्षयति—सूचीति । एकाङ्गरचित सूच्येव अर्ध-सूच्याख्य करण भवति ॥ ६९९- ॥

इत्यर्धसूचि (७५)

(सु०) सूचीविद्ध लक्षयति—पक्षवञ्चितक इति । यत्र एक कर पक्षवञ्चितको वा अर्धचन्द्रो वा कटीगामी भवति, वक्षसि अन्य कर खटकामुको भवति । अन्यचरणस्य पार्ष्णिप्रदेशे अन्य चरण सूची भवति

हरिणप्लुतया चार्या डोलाखटकहस्तकम् ।
हरिणप्लुतमाख्यात नामोक्तविनियोगकम् ॥ ७०२ ॥

इति हरिणप्लुतम् (७७)

ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तौ सूच्यङ्घ्रिर्यत्र बद्धया ।
विवृत्तोऽथ भ्रमरिका परिवृत्त तदुच्यते ॥ ७०३ ॥

इति परिवृत्तम् (७८)

चारीनूपुरपादोऽथ दण्डपादाद् द्रुतः करः ।
दण्डवन्न्यस्यते यत्र दण्डपाद तदुच्यते ॥ ७०४ ॥
सूरयो विनियुञ्जन्ति तत्साटोपपरिक्रमे ।

इति दण्डपादम् (७९)

चेत्, तदा सूचीविद्धाख्यं करण भवति । तच्च चिन्तादिगोचरे प्रयोज्यम् ॥ ॥ ७००, ७०१ ॥

इत्यर्धसूचि (७६)

(सु०) हरिणप्लुतं लक्षयति—हरिणेति । यत्र हरिणप्लुताख्या चारीं कृत्वा, हस्तौ च क्रमात् डोलाखटकामुखौ भवत । तदा हरिणप्लुताख्य करण भवति । तस्य विनियोगस्तु नाम्नैव बोध्य ॥ ७०२ ॥

इति हरिणप्लुतम् (७७)

(सु०) परिवृत्त लक्षयति—ऊर्ध्वेति । हस्तौ ऊर्ध्वमण्डलिनौ यत्र, अङ्घ्रिश्च सूची, बद्धया चार्या यत्र विवर्तनेन भ्रमरिका, तत् परिवृत्ताख्य करणं भवति ॥ ७०३ ॥

इति परिवृत्तम् (७८)

(सु०) दण्डपाद लक्षयति—चारीति । यत्र प्रथम नूपुरपादाख्या

हस्तौ चेद्रेचिताकारौ वृश्चिकाङ्घ्रिं निकुञ्च्य च ॥ ७०५ ॥
भ्रमरी क्रियतेऽन्वर्थं मयूरललितं तदा ।

इति मयूरललितम् (८०)

डोलापादाख्यचारीकादङ्घ्रेरन्याङ्घ्रिणा यदा ॥ ७०६ ॥
उत्प्लुत्य भ्रमरीं कुर्याद्भवेत्प्रेङ्खोलितं तदा ।

इति प्रेङ्खोलितम् (८१)

कृत्वा मृगप्लुतां चारीं कृतोऽङ्घ्रिः स्वस्तिकोऽग्रतः ॥७०७॥
डोलौ हस्तौ सनतं तदधमापसृतौ भवेत् ।

इति सनतम् (८२)

चारी, ततो दण्डपादाख्या, हस्तश्च शीघ्रं दण्डवत् न्यस्यते, तत् दण्डपादाख्यं करणं भवति । तच्च साटोपपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥ ७०४, ७०४- ॥

इति दण्डपादम् (७९)

(सु०) मयूरललितं लक्षयति—हस्ताविति । यत्र हस्तौ रेचितौ विधाय, वृश्चिकपादं निकुञ्च्य सङ्कोच्य, भ्रमरी चारी च यत्र क्रियते, तत्र अन्वर्थनामकं मयूरललिताख्यं करणं भवति ॥ -७०५, ७०५- ॥

इति मयूरललितम् (८०)

(सु०) प्रेङ्खोलितं लक्षयति—डोलेति । एकाङ्घ्रिणा दोलापादाख्या चारी यस्मिन्, तथाविधात् अङ्घ्रेः अन्येन चरणेन यदा उत्प्लुत्य भ्रमरी क्रियते, तदा प्रेङ्खोलिताख्यं करणं भवति ॥ -७०६, ७०६- ॥

इति प्रङ्खोलितम् (८१)

(सु०) सनतं लक्षयति—कृत्वेति । यत्र मृगप्लुताख्यां चारीं कृत्वा, अग्रतः अङ्घ्रिः स्वस्तिकः क्रियते, हस्तौ च डोलाख्यौ क्रियेते, तदा सनताख्यं करणं भवति । तच्च अधमापसृतौ प्रयोज्यम् ॥ -७०७, ७०७- ॥

इति सनतम् (८२)

अञ्चितेऽपसरत्यङ्घ्रावन्याङ्घ्रेर्नामित शिर ॥ ७०८ ॥
तस्मिन्पार्श्वे करोऽप्येष रेचितोऽङ्गान्तर तथा ।
यत्र तत्सर्पित मत्तस्योपसर्पापसर्पणे ॥ ७०९ ॥

इति सर्पितम् (८३)

वामश्चेत्खटको वक्षस्युद्वेष्टिततया परः ।
त्रिपताकः करः कर्णे तद्दिक्श्चरणोऽञ्चितः ॥ ७१० ॥
निष्क्रम्यते यदा प्रोक्त करिहस्त तदा बुधैः ।

इति करिहस्तम् (८४)

हस्तो यो रेचितस्तद्दिक्पादश्चेद्भूमिघर्षणात् ॥ ७११ ॥
चरेत्पादान्तरान्मन्द मन्दमन्यो लताकरः ।
तदा खेचरसचारगोचर स्यात्प्रसर्पितम् ॥ ७१२ ॥

इति प्रसर्पितम् (८५)

(सु०) सर्पित लक्षयति—अञ्चित इति । यत्र एकाङ्घ्रौ अञ्चितीभूय, अन्याङ्घ्रे अपसरति सति, शिरो नम्यते । तत्पार्श्व एव करोऽप्येष रेचितो यदि भवति, तथा अङ्गान्तरमप्येव क्रियते चेत्, तत् सर्पिताख्य करण भवति । तच्च मत्तस्य उपसर्पणे, अपसर्पणे च प्रयोज्यम् ॥ -७०८, ७०९ ॥

इति सर्पितम् (८३)

(सु०) करिहस्त लक्षयति—वाम इति । यत्र वामहस्त खटकामुखतामेत्य वक्षसि भवति । अन्यो हस्त उद्वेष्टितक्रियया त्रिपताकीभूय कर्णगतो भवति । तद्दिगवस्थित चरणोऽञ्चित सन् निष्क्रम्यते, तत्र करिहस्ताख्य करण भवति ॥ ७१०, ७१० ॥

इति करिहस्तम् (८४)

(सु०) प्रसर्पित लक्षयति—हस्त इति । यत्र एको हस्तो रेचितो

बद्धापक्रान्तयोश्चार्योः कृतयोर्हस्तयोः पुन. ।
तत्तत्प्रयोगानुगयोरपक्रान्तमुदाहृतम् ॥ ७१३ ॥

इत्यपक्रान्तम् (८६)

अधोमुखाङ्गुली हस्तौ पताकौ चेच्छिरःस्थलम् ।
आनीय परिवृत्तेन निष्क्रम्योर्ध्वांसयोस्तयोः ॥ ७१४ ॥
मिथोमुखाववस्थाप्य स्वदेहाभिमुखाङ्गुली ।
नितम्बाख्यौ विधीयेते नितम्ब करण तदा ॥ ७१५ ॥

इति नितम्बम् (८७)

डोलापादाङ्घ्रिगमनागमने हसपक्षकः ।

भवति। तद्दिगवस्थित एकश्चरणो भूमि घर्षयेत्, अन्यश्चरणो मन्द मन्द चार्यते, अन्यो हस्तो लताकरो भवति। तत्र प्रसर्पिताख्य करण भवति। तच्च खेचरसचारे कार्यम् ॥ -७११, ७१२ ॥

इति प्रसर्पितम् (८५)

(सु०) अपक्रान्त लक्षयति—बिद्धेति। बद्धापक्रान्ताख्यचारीद्वय यत्र क्रियते, हस्तद्वयमपि तत्प्रयोगानुसारि भवति, तत्र अपक्रान्ताख्य करण भवति ॥ ७१३ ॥

इत्यपक्रान्तम् (८६)

(सु०) नितम्ब लक्षयति—अधोमुखेति। यत्र अधोमुखा अङ्गुल्यो ययो, तथाविधौ पताकाख्यौ करौ शिर प्रदेश प्राप्य, परिवृत्तेन असयोरूर्ध्वं निष्क्रम्य मिथोमुखमवस्थाप्य, तदेव स्वदेहाभिमुखाङ्गुलीक नितम्बीक्रियते, तत् नितम्बाख्य करण भवति ॥ ७१४, ७१५ ॥

इति नितम्बम् (८७)

(सु०) स्खलित लक्षयति—डोलेति। यत्र डोलापादाख्या चारी।

अभ्येत्याथेत्थमन्याङ्घ्रि यत्र तत्स्खलित मतम् ॥ ७१६ ॥

इति स्खलितम् (८८)

कृत्वालाता पुरोऽङ्घ्रि चेद् द्रुत न्यस्य चपेटवत् ।
कृतो हस्तस्तथान्याङ्घ्रि सिहविक्रीडित तदा ॥ ७१७ ॥
एतद्रौद्रगतौ योज्य ब्रूते श्रीकरणाग्रणीः ।

इति सिंहविक्रीडितम् (८९)

वृश्चिकोऽङ्घ्रिः पद्मकोशौ वोर्णनाभौ यदा करौ ॥ ७१८ ॥
अन्याङ्घ्रौ वृश्चिके पाश्वौ भङ्क्त्वा तौ तादृशौ पुनः ।
कृतौ सिंहाभिनयने सिहाकर्षितक तदा ॥ ७१९ ॥

इति सिहाकर्षितम् (९०)

अङ्घ्रिणा गमनागमने हसपक्षाख्य कर चरणानुगतो भवति, तदा स्खलिताख्य करण भवति ॥ ७१६ ॥

इति स्खलितम् (८८)

(सु०) सिंहविक्रीडित लक्षयति—कृत्वेति । यत्र अलाताख्या चारीं कृत्वा, अङ्घ्रि पुर प्रदेशे द्रुत न्यस्यते, हस्त चपेटाकार कृतो भवति, तथा अन्याङ्घ्रमप्येत्र क्रियते, तत्र सिंहविक्रीडिताख्य करण भवति । तच्च रौद्रगतौ योज्यम् ॥ ७१७, ७१७- ॥

इति सिहविक्रीडितम् (८९)

(सु०) सिहाकर्षित लक्षयति—वृश्चिक इति । यत्र वृश्चिकाख्यश्चरण, करौ पद्मकोशौ ऊर्णनाभौ वा भवत । अन्याङ्घ्रौ वृश्चिके सति, पूर्वकृतौ करौ भङ्क्त्वा, पुनस्तादृशावेव करौ क्रियेते, तदा सिंहाकर्षिताख्य करण भवति । तच्च सिंहाभिनयने प्रयोज्यम् ॥ -७१८, ७१९ ॥

इति सिंहाकर्षितम् (९०)

विधाय जनिता चारीं यत्रारालालपल्लवौ ।
ललाटवक्षःक्षेत्रस्थौ हस्तावभिमुखाङ्गुली ॥ ७२० ॥
क्रमात्कृत्वोद्वेष्टितेन व्यावृत्त्या पार्श्वगौ ततः ।
वाक्षोदेशेऽपवेष्टेन परिवृत्त्या च तादृशौ ॥ ७२१ ॥
मिथोमुखौ निधीयेते तदा स्यादवहित्थकम् ।
गोपनप्रायवाक्यार्थाभिनये तन्नियुज्यते ॥ ७२२ ॥
अन्येऽवहित्थहस्तेन युक्तत्वादवहित्थकम् ।
वदन्ति चिन्तादौर्बल्यप्रभृत्यभिनयक्षमम् ॥ ७२३ ॥

इत्यवहित्थकम् (९१)

यत्र वक्षसि निर्भुग्ने निहितौ खटकामुखौ ।
मण्डलस्थानक तत्तु निवेश गजवाहने ॥ ७२४ ॥

इति निवेशम् (९२)

(सु०) अवहित्थक लक्षयति – विधायेति । यत्र जनिता चरीं कृत्वा, हस्तौ अरालालपल्लवतामेत्य, अभिमुखाङ्गुलीभूय, ललाटवक्ष क्षेत्रस्थौ क्रमात् भवत । तत उद्वेष्टितव्यावृत्तिभ्या पार्श्वमागम्य, अपवेष्टितपरिवृत्तिभ्या पार्श्वमागम्य, अपवेष्टितपरिवृत्तिभ्या वक्ष स्थले तादृशावेव मिथोमुखौ क्रियेते, तत् अवहित्थकाख्य करण भवति । तच्च गोपनप्रायवाक्यार्थाभिनये कार्यम् । अन्ये तु अवहित्थहस्तयुक्तमाहु । तच्च चिन्तादौर्बल्यप्रभृतावपि कायमाहु ॥ ॥ ७२०–७२३ ॥

इत्यवहित्थकम् (९१)

(सु०) निवेश लक्षयनि—यत्रेति । यत्र निर्भुग्ने वक्ष स्थले खटकामुखौ हस्तौ निधीयेते, मण्डलस्थानक च यत्र क्रियते, तत् निवेशाख्य करण भवति । तच्च गजवाहने कार्यम् ॥ ७२४ ॥

इति निवेशम् (९२)

एडकाक्रीडिता चारी चेड्डोलाखटकौ करौ ।
सनत वलित गात्रमेडकाक्रीडित तदा ॥ ७२५ ॥
अधमप्रकृतिप्राणिगतिगोचरमिष्यते ।

इत्येडकाक्रीडितम् (९३)

चारी चेज्जनिता मुष्टिर्वक्षस्थोऽन्यो लताकरः ॥ ७२६ ॥
यदा तदा क्रियारम्भाभिनये जनित भवेत् ।

इति जनितम् (९४)

आक्षिप्ता वामतश्चारी व्यावृत्तपरिवर्तितम् ॥ ७२७ ॥
कर कृत्वा नते पार्श्वे दक्षिणेऽरालता नयेत् ।
यत्र तत्स्यादुपसृत विनयेनोपसर्पणे ॥ ७२८ ॥

इत्युपसृतम् (९५)

(सु०) एडकाक्रीडित लक्षयति—एडकेति । यत्र प्रथमम् एडकाक्रीडिता चारी क्रियते, ततो डोलाखटकौ हस्तौ, गात्र सनत वलित च भवति । तत् एडकाक्रीडिताख्य करण भवति । तच्च अधमप्रकृतिप्राणिगतिगोचरे कार्यम् ॥ ७२५, ७२५- ॥

इत्येडकाक्रीडितम् (९३)

(सु०) जनित लक्षयति—चारीति । यत्र जनिता चारी, एको हस्तो मुष्टितामेत्य वक्ष स्थो भवति, अन्यो हस्त लताकरो भवति, तत् जनिताख्य करण भवति । तच्च क्रियारम्भाभिनये प्रयोज्यम् ॥ -७२६, ७२६- ॥

इति जनितम् (९४)

(सु०) उपसृत लक्षयति—आक्षिप्तामिति । यत्र वामे आक्षिप्ता चारी क्रियते, ततो हस्त व्यावृत्तपरिवर्तितो भूत्वा आस्ते, दक्षिणापार्श्वे

डोलापादा भजश्चारीं सघट्टिततलौ करौ ।
पताकौ रेचयित्वा चेद्वैष्णवे स्थानके स्थित. ॥ ७२९ ॥
कटिस्थ दक्षिण हस्त वाम रेचितमाचरेत् ।
अनुकम्पाविधाने स्यात्तलसघट्टित तदा ॥ ७३० ॥

इति तलसघट्टितम् (९६)

यत्र प्रसारितानीत हस्तपाद विधीयते ।
गात्रमुद्वृत्तचारीक तदुद्वृत्त विदुर्बुधाः ॥ ७३१ ॥

इत्युद्वृत्तम् (९७)

नम्रीभूते सति, अराल यत्र कुर्यात्, तत्र उपसृताख्य करण भवति । तच्च उपसर्पणे कार्यम् ॥ -७२७, ७२८ ॥

इत्युपसृतम् (९५)

(सु०) तलसघट्टित लक्षयति—डोलापादामिति । यत्र डोलापादाख्या चारी, तत, सघट्टिततलौ हस्तौ पताकौ रेचितौ विधाय, ततो वैष्णवाख्ये स्थानके स्थित सन्, दक्षिणहस्त कट्या स्थापयित्वा, वामहस्तो रेचितश्च भवति, तत् तलसघट्टिताख्य करण भवति । तच्च अनुकम्पाविधाने कार्यम् ॥ ॥ ७२९, ७३० ॥

इति तलसघट्टितम् (९६)

(सु०) उद्वृत्त लक्षयति—यत्रेति । यत्र हस्तपाद प्रसारितानीतम्, गात्र च उद्वृत्ताख्यचारीक च क्रियते, तत्र उद्वृत्त नाम करण भवति ॥ ॥ ७३१ ॥

इत्युद्वृत्तम् (९७)

कुञ्चित' प्रसरत्यङ्घ्रिरग्रे यत्रोद्गमोन्मुख ।
करौ च रेचितौ विष्णुक्रान्त तत्क्रमणे हरेः ॥ ७३२ ॥

इति विष्णुक्रान्तम् (९८)

रेचितः पाणिरेकः स्याद्वक्षस्यन्योऽलपल्लवः ।
लोलित शीर्षमुभयोर्विश्रान्त पार्श्वयोरपि ॥ ७३३ ॥
वैष्णव स्थानक यत्र तदाहुर्लोलित बुधाः ।

इति लोलितम् (९९)

स्वस्तिकापसृतौ पादौ क्रमेण परिवाहितम् ॥ ७३४ ॥
शिरो डोलौ यदा हस्तौ मदस्खालेतक तदा ।
एतन्मध्यमदे योज्य भाषते भववल्लभः ॥ ७३५ ॥

इति मदस्खलितम् (१००)

(सु०) विष्णुक्रान्त लक्षयति—कुञ्चित इति । यत्र उद्गमनाय उन्मुख चरण अग्रे कुञ्चित प्रसरति, करौ च रेचितौ । तत् विष्णुक्रान्ताख्य करण भवति । तच्च तत्क्रमणे कार्यम् ॥ ७३२ ॥

इति विष्णुक्रान्तम् (९८)

(सु०) लोलित लक्षयति—रेचित इति । यत्र एको हस्तो वक्षसि रेचित, अन्य अलपल्लव शीर्ष पार्श्वद्वये लोलित विश्रान्त च, ततो वैष्णव-स्थानक च भवति । तत् लोलिताख्य करण भवति ॥ ७३३, ७३३- ॥

इति लोलितम् (९९)

(सु०) मदस्खलित लक्षयति—स्वस्तिकेति । यत्र पादौ क्रमेण स्वस्तिकापसृतौ, शिरश्च परिवाहित भवति, यदा हस्तौ च डोलौ भवत । तत्र मदस्खलिताख्य करण भवति । तच्च मध्यमदे कार्यम् ॥ -७३४, ७३५ ॥

इति मदस्खलितम् (१००)

आविद्धा विद्धचारीं व्यावृत्तपरिवर्तितम् ।
अलपद्मकर न्यस्येदूरुपृष्ठे यदा तदा ॥ ७३६ ॥
सम्भ्रान्त तत्प्रयोक्तव्य ससम्भ्रमपरिक्रमे ।

इति सम्भ्रान्तम् (१०१)

अपेत्योपमृजेद्वामं दक्षिणो नृत्तहस्तकः ॥ ७३७ ॥
सूचीमुखो निकुट्येत साङ्घ्रिर्वामकरो हृदि ।
तद्वदङ्गान्तर कृत्वा सूचीपादश्च दक्षिणः ॥ ७३८ ॥
हस्तोऽसावलपद्म स्याद्वामहस्तस्तु पूर्ववत् ।
एव पुनः पुनर्यत्र विष्कम्भ तद्वभाषिरे ॥ ७३९ ॥

इति विष्कम्भम् (१०२)

उद्घट्टितोऽङ्घ्रिः पार्श्वे तत्सनत तालिकोद्यतौ ।

(सु०) सम्भ्रान्त लक्षयति—आविद्धामिति । यत्र आविद्धाख्या चारीं विधाय, व्यावृत्तपरिवर्तनानन्तरम् अलपद्माख्य करमूरुपृष्ठे यदा क्षिपेत्, तदा सम्भ्रान्ताख्य करण भवति । तच्च ससम्भ्रमपरिक्रमे प्रयोज्यम् ॥७३६, ७३६-॥

इति सम्भ्रान्तम् (१०१)

(सु०) विष्कम्भ लक्षयति—अपेत्येति । यत्र वाममपेत्य दक्षिण सूचीमुखात् नृत्तहस्त उपमृज्य, वामहस्तसमीप गच्छेत्, दक्षिणो निकुट्टितो भवति, वामहस्तश्च हृदये स्थाप्य । एवमङ्गान्तरेऽपि कृत्वा, दक्षिण पाद सूची, दक्षिणो हस्त अलपद्म , वामस्तु पूर्ववत्, एव पुन पुनरावृत्तौ विष्कम्भाख्य करण भवति ॥ -७३७–७३९ ॥

इति विष्कम्भम् (१०२)

(सु०) उद्घट्टित लक्षयति—उद्घट्टित इति । यत्र उद्घट्टित चरण ,

हस्तौ यत्रोद्‌घट्टित तदावृत्ताङ्ग प्रमोदकम् ॥ ७४० ॥

इत्युद्‌घट्टितम् (१०३)

शकटास्या भवेच्चारी प्रसार्यैताङ्घ्रिणा सह ।
एको हस्तो द्वितीयस्तु वक्षस्थ खटकामुखः ॥ ७४१ ॥
यत्र तच्छकटास्य स्यात्तादृशे बालखेलने ।

इति शकटास्यम् (१०४)

सहोरूद्वृत्तया चार्या यत्र व्यावर्तनान्वितौ ॥ ७४२ ॥
अरालखटकौ हस्तौ निदध्यादूरुपृष्ठयोः ।
ऊरूद्वृत्त तदीर्ष्यायां प्रार्थनाप्रेमकोपयोः ॥ ७४३ ॥

इत्यूरूद्वृत्तम् (१०५)

पार्श्वे च सनतम् । हस्तौ तालिकोद्यतौ भवत , तत् आवृत्ताङ्गमुद्‌घट्टिताख्य करण भवति । तच्च प्रमोदे प्रयोज्यम् ॥ ७४० ॥

इत्युद्‌घट्टितम् (१०३)

(सु०) शकटास्य लक्षयति—शकटास्येति । यत्र शकटास्या चारी, चरणेन सह एको हस्त प्रसारित , द्वितीयस्तु खटकामुखीभूय वक्ष स्थो भवति, तत् शकटास्याख्य करणं भवति । तच्च तादृशे बालखेलने कार्यम् ॥ ॥ ७४१, ७४१- ॥

इति शकटास्यम् (१०४)

(सु०) ऊरूद्वृत्त लक्षयति—सहेति । यत्र उरूद्वृत्तया चार्या सह, व्यावर्तनेनोपलक्षितौ अरालखटकामुखौ हस्तौ ऊरुपृष्ठयो निधीयेते, तत् ऊरूद्वृत्ताख्य करण भवति । तच्च ईर्ष्यायाम्, प्रार्थनायाम्, प्रेम्णि, कोपे च प्रयोज्यम् ॥ ७४२, ७४३ ॥

इत्यूरूद्वृत्तम् (१०५)

अलाता विदधच्चारीं हस्तौ कुर्वीत रेचितौ ।
व्यावृत्त्या कुञ्चितौ कृत्वालपद्मौ बाहुशीर्षयोः ॥ ७४४ ॥
न्यस्येते यत्र तद्धीरा वृषभक्रीडित जगुः ।

इति वृषभक्रीडितम् (१०६)

हस्तौ चेद्रेचितौ स्याता शिरस्तु परिवाहितम् ॥ ७४५ ॥
स्वस्तिकापसृतौ पादौ तदा नागापसर्पितम् ।
प्राहुः प्रयोगमेतस्य सूरयस्तरुणे मदे ॥ ७४६ ॥

इति नागापसर्पितम् (१०७)

अङ्घ्रेरुत्क्षेपनिक्षेपावनु प्रोन्नतिसनती ।
भजेता त्रिपताकौ चेदेवमेव शिरस्तदा ॥ ७४७ ॥
गङ्गावतरण गङ्गावतारे शार्ङ्गिणोदितम् ।

इति गङ्गावतरणम् (१०८)

(सु०) वृषभक्रीडित लक्षयति—अलातामिति । यत्र अलाताख्या चारीकरणसमये हस्तौ रेचितौ विदध्यात् । ततो व्यावर्तन कृत्वा कुञ्चितौ अलपद्माख्यौ करौ क्रमेण बाहुशीर्षयो अवक्षिप्येते, तदा वृषभक्रीडिताख्य करण भवति ॥ ७४४, ७४४- ॥

इति वृषक्रीडितम् (१०६)

(सु०) नागापसर्पित लक्षयति—हस्ताविति । यत्र हस्तौ रेचितौ भवत , शिरस्तु परिवाहित भवति, पादौ स्वस्तिकापसृतौ भवत , तत् नागापसर्पिताख्य करण भवति । तच्च तरुणे मदे प्रयोज्यम् ॥ ७४५, ७४६ ॥

इति नागापसर्पितम् (१०७)

(सु०) गङ्गावतरण लक्षयति—अङ्घ्रेति । यत्र चरणस्य उत्क्षेपविक्षेपौ,

कर्तव्यः करणे प्रायो वामो वक्षःस्थितः करः ॥ ७४८ ॥
पाणिस्तु दक्षिणस्तत्र स्यात्तत्तत्करणानुगः।

इत्यष्टोत्तरशत करणानि ।

अथ देश्यनुसारेण देशे देशे लसद्यशाः ॥ ७४९ ॥
वदत्युत्प्लुतिपूर्वाणि करणानि हरप्रियः ।
अञ्चित चैकचरणाञ्चित स्याद्भैरवाञ्चितम् ॥ ७५० ॥
दण्डमणामाञ्चित च कर्तर्यञ्चितक ततः ।
अलग त्रीणि कूर्मोध्र्वान्तरपूर्वालगानि च ॥ ७५१ ॥

तत उन्नतसनती च त्रिपताकहस्तौ भवत , शिरश्चैवमेव भवति, तदा गङ्गावतरणाख्य करण भवति । तच्च गङ्गावतारे प्रयोज्यम् ॥ ७४७, ७४७- ॥

इति गङ्गावतरणम् (१०८)

(क०) सकलकरणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—**कर्तव्य करणे प्राय इति** । प्राय इत्यनेन यत्र लक्षणे वामहस्तस्य पृथक्क्रिया नाभिहिता, तत्रेत्यवगन्तव्यम् ॥ ७४८, ४४८- ॥

इत्यष्टोत्तरशत करणानि ।

(सु०) एव करणाना लक्षणमुक्त्वा सर्वलक्षणसाधारण करणसाधारण करविन्यासमाह—**कर्तव्य इति** । करणे कर्तव्ये सति, वाम कर प्राय बाहुल्येन वक्षसि स्थिते, दक्षिण पाणिस्तु तत्तत्करणानुगतत्वमुपगच्छतीति ॥ ॥ ७४८, ७४८- ॥

इत्यष्टोत्तरशत करणानि ।

(क०) अथोत्प्लुतिकरणानि लक्षयितुमाह— **अथ देश्यनुसारेणेति** । एतेषा भरताद्यनुक्तत्वाच्छुद्धकरणवल्लक्षणनियमो नाद्रियत इत्यर्थ ।

लोहडी कर्तरीलोहड्येकपादादिलोहडी ।
ततः स्याद्दर्पसरण शयन जलपूर्वकम् ॥ ७५२ ॥
नागबन्ध कपालाद्य चूर्णन नतपृष्ठकम् ।
स्यान्मत्स्यकरण चाथ करस्पर्शनसज्ञकम् ॥ ७५३ ॥
एणप्लुत ततस्तिर्यक्करण तिर्यगञ्चितम् ।
तिर्यक्स्वस्तिकसज्ञ च सूच्यन्तमथ कीर्तितम् ॥ ७५४ ॥
बाह्यान्तश्छत्रतिरिपालगचक्रेऽञ्चितादिमाः ।
सप्त भ्रमर्यो भ्रमरी शिरःपूर्वा दिगादिमा ॥ ७५५ ॥
समपादाञ्चित भ्रान्तपादाञ्चितमतः परम् ।
स्कन्धभ्रान्त च षट्त्रिंशदिति सोढलनन्दनः ॥ ७५६ ॥
सक्षिप्योत्प्लुतिपूर्वाणि करणानि समादिशत् ।

तानुद्दिशति—**अञ्चितमित्यादि** । **कूर्मोर्ध्वान्तरपूर्वालगानीति** । कूर्मालग मूर्ध्वालगमन्तरालगमिति त्रीणि । कर्तरीलोहडीत्येक पदम् । जलपूर्वक शयन जलशयनमित्येकम् । कपालाद्य चूर्णनम् । सूच्यन्तमित्युद्देशे स्वतन्त्रमेकम् । शिर पूर्वा भ्रमरी शिरोभ्रमरी । दिगादिमा भ्रमरीत्यनुषङ्ग , दिग्भ्रमरीति ॥ ७४९–७५६ ॥

(सु०) एव नृत्यकरणान्युक्त्वा, उत्प्लुतिकरणानि वक्तु प्रतिजानीते—अथेति । हरप्रिय इति साभिप्राय विशेषणम् । ईश्वरो हि ताण्डवे उत्प्लुतिपूर्वकै करणै नृत्यति । तत तत्प्रीतये तानि कथयतीत्यर्थ । तानि षट्त्रिंशद्विधानि । यथा—अञ्चितम्, एकचरणाञ्चितम्, भैरवाञ्चितम्, दण्डप्रणामाञ्चितम्, कर्तर्यञ्चितम्, अलगम्, कूर्मालगम्, ऊर्ध्वालगम्, अन्तरालगम्, लोहडी, कर्तरीलोहडी, एकपादलोहडी, दर्पसरणम्, जलशयनम्, नागबन्धम्, कपालचूर्णनम्, नतपृष्ठम्, मत्स्यकरणम्, करस्पर्शनम्,

अञ्चित समपादेन स्थित्वोत्तानोत्प्लुतौ भवेत् ।। ७५७ ।।

इत्यञ्चितम् (१)

एकपादाञ्चित तत्स्यादेकपादविनिर्मितम् ।

इत्येकचरणाञ्चितम् (२)

ऊरुपृष्ठस्थितैकाङ्घ्रेरुत्प्लुतौ भैरवाञ्चितम् ।। ७५८ ।।

इति भैरवाञ्चितम् (३)

एणप्लुतम्, तिर्यक्करणम्, तिर्यगञ्चितम्, तिर्यक्स्वस्तिकम्, सूच्यन्तानि, बाह्यभ्रमरी, अन्तर्भ्रमरी, छत्रभ्रमरी, तिरिपमभ्रमरी, अलगभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अञ्चितभ्रमरी, शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी, समपादाञ्चितम्, भ्रान्तपादाञ्चितम्, स्कन्धभ्रान्तमिति ।। -७४९-७५६- ।।

(सु०) तेषा क्रमेण लक्षणमाह—अञ्चितमिति । समपादेन, समचरणेन स्थित्वा उत्तानोत्प्लुतौ क्रियमाणायाम्, अञ्चिताख्य करण भवति ।। ।। -७५७ ।।

इत्यञ्चितम् (१)

(क०) अञ्चितमिति । एतेषा लक्षणानि स्पष्टार्थानि ।। ७५७–७९१ ।।

(सु०) एकचरणाञ्चित लक्षयति—एकेति । एकपादविनिर्मितम्, एकेन पादेन कल्पितम्, एकपादाञ्चिताख्य करण भवति ।। ७५७- ।।

इत्येकचरणाञ्चितम् (२)

(सु०) भैरवाञ्चित लक्षयति—ऊर्विति । ऊरूपृष्ठस्थितैकाङ्घ्रे, ऊरूपृष्ठस्थैकचरणस्य, उत्प्लुतौ, उत्प्लुवने भैरवाञ्चिताख्य करण भवति ।। -७५८ ।।

इति भैरवाञ्चितम् (३)

उत्प्लुत्याञ्चितवद्यत्र निपतेद्दण्डवद्भुवि ।
दण्डप्रणामाञ्चित तद्वदित नृत्तवेदिभिः ॥ ७५९ ॥

इति दण्डप्रणामाञ्चितम् (४)

अञ्चित स्वस्तिकाङ्घ्रिभ्या कर्तर्यञ्चितमुच्यते ।

इति कर्तर्यञ्चितम् (५)

अधोमुखोत्प्लुतोऽग्रे च पतित्वा कुक्कुटासनम् ॥ ७६० ॥
बध्नीयाद्यत्र तत्प्रोक्तमलग सूरिशार्ङ्गिणा ।

इत्यलगम् (६)

कूर्मासन यद्यलगे भवेत्कूर्मालग तदा ॥ ७६१ ॥

इति कूर्मालगम् (७)

(सु०) दण्डप्रणामाञ्चित लक्षयति—उत्प्लुत्येति । अञ्चितवत् पूर्वोक्ताञ्चितकरणवत्, यत्र भुवि दण्डवन्निपतने दण्डप्रणामाञ्चिताख्य करणं भवति ॥ ७५९ ॥

इति दण्डप्रणामाञ्चिम् (४)

(सु०) कर्तर्यञ्चित लक्षयति—अञ्चितमिति । अञ्चितस्वस्तिकचरणाभ्या कृत कर्तर्यञ्चिताख्य करण भवति ॥ ७५९- ॥

इति कर्तर्यञ्चितम् (५)

(सु०) अलग लक्षयति—अधोमुखेति । अधोमुखमुत्प्लवन विधाय अग्रे पतित्वा यत्र कुक्कुटासन बध्नाति, तत् अलगाख्य करण भवति ॥
॥ -७६०, ७६०- ॥

इत्यलगम् (६)

(सु०) कूर्मालग लक्षयति—कूर्मासनमिति । यदा पूर्वोक्तालगे कूर्मासन बध्यते चेत्, तदा कूर्मालगाख्य करण भवति ॥ -७६१ ॥

इति कूर्मालगम् (७)

ऊर्ध्वालग तत्पतित्वा समाङ्घ्रेरूर्ध्वसस्थितौ ।

इत्यूर्ध्वालगम् (८)

कृतालगो निपत्योर्व्यामुत्तानोरःस्थलस्थितः ॥ ७६२ ॥

पृष्ठतः श्रोणिसस्पर्शि शिर. स्यादन्तरालगे ।

इत्यन्तरालगम् (९)

समपादस्थितो यत्र विवर्त्य त्रिकमुत्प्लुतः ॥ ७६३ ॥

तिर्यक्पाते लोहडी तल्लुठित चोच्यते बुधैः ।

इति लोहडी, लुठित वा (१०)

वस्तिकाङ्घ्रिकृता सैव कर्तरीलोहडी मता ॥ ७६४ ॥

इति कर्तरीलोहडी, कर्तरीलुठित वा (११)

(सु०) ऊर्ध्वालग लक्षयति—ऊर्ध्वालगमिति । यत्र पतित्वा समचरणस्य ऊर्ध्वसस्थिति क्रियते, तदा ऊर्ध्वालगाख्य करण भवति ॥ ७६१- ॥

इत्यूर्ध्वालगम् (८)

(सु०) अन्तरालग लक्षयति—कृतालग इति । कृतम् अलग येन, तथाविधम् उर्व्यां पतित्वा उत्तानम् उर स्थल यस्य, तथाविध स्थित पृष्ठत श्रोणीं स्पृशति शिरो यस्य, तथाविधो यदि भवेत्, तदा अन्तरालगाख्य करण भवति ॥ -७६२, ७६२- ॥

इत्यन्तरालगम् (९)

(सु०) लोहडी लक्षयति—समपादेति । समपादस्थित , समाभ्या पादाभ्या स्थित सन्, त्रिक विवर्त्य उत्प्लुत्य यत्र तिर्यक्पतेत् सा लोहडी, तदेव बुधै लुठितमित्युच्यते ॥ -७६३, ७६३- ॥

इति लोहडी, लुठित वा (१०)

(सु०) कर्तरीलोहडी लक्षयति—स्वस्तिकेति । यत्र स्वस्तिकचरणकल्पिता लोहडयेव कर्तरीलोहडी भवति ॥ -७६४ ॥

इति कर्तरीलोहडी, कर्तरीलुठित वा (११)

एकाङ्घ्रिजा त्वेकपादलोहडी समता सताम् ।

इत्येकपादलोहडी, एकपादलुठित वा (१२)

वैष्णवे स्थानके स्थित्वा पतेत्पार्श्वेन चेद्भुवि ॥ ७६५ ॥

करण दर्पसरण तदाह करणाधिपः ।

इति दर्पसरणम् (१३)

तदेव जलशय्याख्यमासने जलशायिवत् ॥ ७६६ ॥

इति जलशयनम् (१४)

नागबन्ध तदेव स्यान्नागबन्धवदासने ।

इति नागबन्धम् (१५)

(सु०) एकपादलोहडीं लक्षयति—एकेति । एकचरणोद्भवा लोहडी एकपादलोहडी भवति ॥ ७६४- ॥

इत्येकपादालोहडी, एकपादलुठित वा (१२)

(सु०) दर्पसरण लक्षयति—वैष्णव इति । यत्र वैष्णवाख्ये स्थानके स्थित्वा, यदि भुवि पार्श्वेन पतेत्, तत् दर्पसरणाख्य करण भवति ॥ ॥ -७६५, ७६५- ॥

इति दर्पसरणम् (१३)

(सु०) जलशयन लक्षयति—तदेवेति । तदेव दर्पसरणमेव यत्र जलशायिवत् आसने क्रियमाणे सति, जलशयनाख्य करण भवति ॥ -७६६ ॥

इति जलशयनम् (१४)

(सु०) नागबन्ध लक्षयति—नागबन्धमिति । तदेव दर्पसरणमेव यत्र नागबन्धासने क्रियमाणे सति, नागबन्धाख्य करण भवति ॥ ७६६ ॥

इति नागबन्धम् (१५)

समपादस्थितो यत्र संस्पृश्य शिरसा भुवम् ॥ ७६७ ॥
परावृत्तस्तत्कपालचूर्णनं वर्णितं बुधैः ।

इति कपालचूर्णनम् (१६)

कपालचूर्णनं कृत्वोत्तानं वक्षश्चलासनम् ॥ ७६८ ॥
यत्रोक्तं नतपृष्ठं तद्वङ्कोलमपरैरिदम् ।

इति नतपृष्ठम् (१७)

उत्प्लुत्य मध्यमावर्त्य वामपार्श्वेन मत्स्यवत् ॥ ७६९ ॥
परिवर्तेत चेन्मत्स्यकरणं वर्णितं तदा ।

इति मत्स्यकरणम् (१८)

अलगं करणं कृत्वा हस्तेनाश्रित्य च क्षितिम् ॥ ७७० ॥

(सु०) कपालचूर्णं लक्षयति—समपादेति । यत्र समाभ्यां पादाभ्यां स्थितः सन् शिरसा भूमिं स्पृशन् परावृत्तो भवति, तत् कपालचूर्णाख्यं करणं भवति ॥ -७६७, ७६७- ॥

इति कपालचूर्णम् (१६)

(सु०) नतपृष्ठं लक्षयति—कपालेति । यत्र कपालचूर्णनं कृत्वा वक्षसि चलासनं क्रियते, तत् नतपृष्ठाख्यं करणं भवति । तदेव वङ्कोलमित्युच्यते ॥ ॥ -७६८, ७६८- ॥

इति नतपृष्ठम् (१७)

(सु०) मत्स्यपृष्ठं लक्षयति—उत्प्लुत्येति । यत्र उत्प्लुत्य मध्यमावर्त्य मत्स्यवत् वामपार्श्वेन परिवर्तते, तत् मत्स्यकरणं भवति ॥ -७६९, ७६९- ॥

इति मत्स्यकरणम् (१८)

(सु०) करस्पर्शनं लक्षयति—अलगमिति । यत्र अलगं करणं कृत्वा,

परिवर्तेत यत्राधः करस्पर्शनमूचिरे ।

इति करस्पर्शनम् (१९)

उत्प्लुत्यान्यतमा सूचीं खे कृत्वा भजते क्षितौ ॥ ७७१ ॥
यदोत्कटासन चोर्ध्वस्थानमेणप्लुत तदा ।

इत्येणप्लुतम् (२०)

तिर्यगेकेन पादेन समुत्प्लुत्य निपत्य चेत् ॥ ७७२ ॥
तिष्ठेद्भुव्यङ्घ्रिणान्येन स्यात्तिर्यक्करण तदा ।

इति तिर्यक्करणम् (२१)

समपादात्पर तिर्युगुत्प्लुतौ तिर्यगञ्चितम् ॥ ७७३ ॥

इति तिर्यगञ्चितम् (२२)

हस्तेन भूमिमाश्रित्य, अध परिवर्तने कृते सति, करस्पर्शनाख्य करण भवति ॥ -७७०, ७७०- ॥

इति करस्पर्शनम् (१९)

(सु०) एणप्लुत लक्षयति—उत्प्लुत्येति । यत्र उत्प्लवन विधाय, या काचित् सूचीं गगने कृत्वा, यदि भूमौ ऊर्ध्वस्थानमुत्कटासन क्रियते, तत् एणप्लुताख्य करण भवति ॥ ७७१, ७७१- ॥

इत्येणप्लुतम् (२०)

(सु०) तिर्यक्करण लक्षयति—तिर्यगिति । एकेन पादेन तिर्यगुत्प्लुत्य, अन्येन चरणेन भूमौ यदि तिष्ठति, तदा तिर्यक्करणम् ॥ -७७२, ७७२- ॥

इति तिर्यक्करणम् (२१)

(सु०) तिर्यगञ्चित लक्षयति—समपादेति । समपादेन स्थित्वा, तिर्यगुत्प्लवने, तिर्यगञ्चिताख्य करण भवति ॥ -७७३ ॥

इति तिर्यगञ्चितम् (२२)

स्यात्तिर्यक्स्वस्तिक कृत्वा स्वस्तिक तिर्यगुत्प्लुतौ ।

इति तिर्यक्स्वस्तिकम् (२३)

समाद्यन्यतमा सूचीं दधते निधने यदि ॥ ७७४ ॥
करणानि तदा प्राश्चि सूच्यन्तानि प्रचक्षते ।

इति सूच्यन्तानि (२४)

दक्षिणेनाङ्घ्रिणा स्थित्वा वाममङ्घ्रि तु कुञ्चयेत् ॥ ७७५ ॥
वामावर्ता भवेद्यत्र सा बाह्यभ्रमरी मता ।

इति बाह्यभ्रमरी (२५)

एतस्यास्तु विपर्यासादन्तर्भ्रमरिका भवेत् ॥ ७७६ ॥

इत्यन्तर्भ्रमरी (२६)

(सु०) तिर्यक्स्वस्तिक लक्षयति—स्यादिति । स्वस्तिक कृत्वा तिर्यगुत्प्लुतौ, तिर्यक्स्वस्तिकाख्य करण भवति ॥ ७७३-॥

इति तिर्यक्स्तिकम् (२३)

(सु०) सूच्यन्तानि लक्षयति—समादीति । यत्र समाद्यन्यतमा सूचीं भजन्ते, यदि पूर्वोक्तानि करणानि धारयति, तदा सूच्यन्ताख्य करण भवति ॥ -७७४, ७७४- ॥

इति सूच्यन्तानि (२४)

(सु०) बाह्यभ्रमरीं लक्षयति—दक्षिणेनेति । यत्र दक्षिणेन चरणेन वामचरण निकुञ्च्य, अन्यत्र वामावर्ता भ्रामयेत्, सा बाह्यभ्रमरी ॥ ॥ -७७५, ७७५- ॥

इति बाह्यभ्रमरी (२५)

(सु०) अन्तर्भ्रमरीं लक्षयति—एतस्या इति । एतस्या बाह्यभ्रमर्या विपर्यासे, अन्तर्भ्रमरिका भवेत् ॥ -७७६ ॥

इत्यन्तर्भ्रमरिका (२६)

त्रिविक्रमाकारधारी स्थानमास्थाय यत्र तु ।
वामावर्तभ्रमादाहुस्ता छत्रभ्रमरीं बुधाः ॥ ७७७ ॥

इति च्छत्रभ्रमरी (२७)

तिरिपभ्रमरी तिर्यग्भ्रमेऽङ्घ्रिस्वस्तिकात्परम् ।

इति तिरिपभ्रमरी (२८)

वैष्णवस्थानके स्थित्वा यदा वामाङ्घ्रिणा स्थितः ॥ ७७८ ॥
देह भ्रामयते तिर्यगलगभ्रमरी तदा ।

इत्यलगभ्रमरी (२९)

चक्रभ्रमरिका खण्डसूच्यर्धे चक्रवद्भ्रमात् ॥ ७७९ ॥

इति चक्रभ्रमरी (३०)

(सु०) छत्रभ्रमरीं लक्षयति—त्रिविक्रमेति । यत्र एक चरण भूमौ निधाय, त्रिविक्रमाकार सन् वामावर्त भ्रमति, सा छत्रभ्रमरी ॥ ७७७ ॥

इति च्छत्रभ्रमरी (२७)

(सु०) तिरिपभ्रमरीं लक्षयति—तिरिपेति । चरणस्य स्वस्तिकानन्तर तिर्यक् भ्रमे क्रियमाणे, तिरिपभ्रमरी ॥ ७७७- ॥

इति तिरिपभ्रमरी (२८)

(सु०) अलगभ्रमरीं लक्षयति—वैष्णवेति । वैष्णवस्थनके स्थित्वा, ततो वामचरणेन स्थित सन्, देह तिर्यक् भ्रामयति चेत्, तदा अलगभ्रमरी भवति ॥ -७७८, ७७८- ॥

इत्यलगभ्रमरी (२९)

(सु०) चक्रभ्रमरीं लक्षयति—चक्रभ्रमरिकेति । यत्र खण्डसूच्याख्यस्य करणस्य अर्धचक्राकारभ्रमणयुक्त क्रियते, तदा चक्रभ्रमरी भवति ॥ ७७९ ॥

इति चक्रभ्रमरी (३०)

समपादानन्तर चेत्तिरश्ची भ्रामयेत्तनुम् ।
उचितभ्रमरीं प्राह तदा शकरवल्लभः ॥ ७८० ॥

इत्यञ्चितभ्रमरी (३१)

शिरसैव भुवि स्थित्वोर्ध्वीकृतौ चरणौ दधत् ।
परिभ्रमति यत्र त्रि' सा शिरोभ्रमरी मता ॥ ७८१ ॥

इति शिरोभ्रमरी (३२)

प्राग्वत्सकृत्सकृद् भ्रान्त्वा हस्तभ्रान्त्या धृतक्षितिः ।
दिक्चतुष्के क्रमात्तिष्ठेद्यदा दिग्भ्रमरी तदा ॥ ७८२ ॥

इति दिग्भ्रमरी (३३)

समपादाञ्चित कृत्वा स्कन्धेनैकेन भूस्थितः ।

(सु०) अञ्चितभ्रमरी लक्षयति—**समपादेति**। समपादा चारीं विधाय, यदा तिर्यक् देह भ्रामयेत्, तदा अञ्चितभ्रमरी ॥ ७८० ॥

इत्युचितभ्रमरी (३१)

(सु०) शिरोभ्रमरीं लक्षयति—**शिरसैवेति**। शिरसा भूमौ स्थित्वा, ऊर्ध्वीकृतौ चरणौ कृत्वा, यत्र त्रिवार परिभ्रमति, तदा शिरोभ्रमरी ॥ ७८१ ॥

इति शिरोभ्रमरी (३२)

(सु०) दिग्भ्रमरीं लक्षयति—**प्राग्वदिति**। पूर्ववत् सकृत् भ्रान्त्वा च एकस्या दिशि तिष्ठति। पुन सकृत् भ्रान्त्वा अन्यस्या दिशि, एव च तत्तद्दिक्षु हस्तेन क्षितिमवलम्ब्य भ्रान्त्वा तिष्ठति चेत्, तदा दिग्भ्रमरी ॥ ॥ ७८२ ॥

इतिदिग्भ्रमरी (३३)

(सु०) समपादाञ्चित लक्षयति—**समपादेति**। समपाद सन् अञ्चि-

परिवृत्य च तिर्यक्चेत्पादावुल्लोलयेत्तदा ॥ ७८३ ॥
समपादाञ्चित प्राह सूरिः श्रीकरणाग्रणीः ।

इति समपादाञ्चितम् (३४)

भ्रामयित्वा दक्षिणाङ्‌घ्रिं तदीयतलपृष्ठत ॥ ७८४ ॥
जङ्घामध्यमवष्टभ्य वामाङ्घ्रेरञ्चित पदम् ।
विधाय तिर्यक्स्कन्धाभ्यामधिष्ठाय विवृत्य च ॥ ७८५ ॥
पादावुल्लोलयेत्प्रोक्त भ्रान्तपादाञ्चित तदा ।

इति भ्रान्तपादाञ्चितम् (३५)

उत्कटासनमास्थायाञ्चित कृत्वा सयुग्मतः ॥ ७८६ ॥
स्थित्वा भुवि व्योम्नि कृत्वाङ्गान्तराणि ततो भुवम् ।
अवष्टभ्य कराभ्या चेद् भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा च पूर्ववत् ॥ ७८७ ॥
तिष्ठेत्प्रतिदिश प्रोक्त स्कन्धभ्रान्त तदा बुधैः ।

ताख्य करण कृत्वा, स्कन्धप्रदेशेन भूमौ स्थित सन्, परिवर्त्य तिर्यक्पार्श्वप्रदेशे यदा उल्लोलयेत्, तदा समपादाञ्चिताख्य करण भवति ॥७८२,७८३-॥

इति समपादाञ्चितम् (३४)

(सु०) भ्रान्तपादाञ्चित लक्षयति—भ्रामयित्वेति । दक्षिणचरण भ्रामयित्वा, दक्षिणाङ्गुलितलपृष्ठेन वामचरणस्य जङ्घामवष्टभ्य, अञ्चिताख्य करण विधाय, ततस्स्कन्धाभ्या भूमिमवलम्ब्य विवृत्य यदा चरणौ उल्लोलयेत्, तदा भ्रान्तपादाञ्चिताख्य करण भवति ॥ ७८४, ७८५- ॥

इति भ्रान्तपादञ्चितम् (३५)

(सु०) स्कन्धभ्रान्त लक्षयति—उत्कटेति । उत्कटासने स्थित्वा अञ्चिताख्य करण कृत्वा, स्कन्धयुग्मेन भूमौ स्थित्वा, अङ्गान्तराणि आकाशे

विद्यन्तेऽन्येऽपि भूयांसो भेदाः करणसंश्रयाः ॥ ७८८ ॥
न ते श्रीशार्ङ्गिणा प्रोक्ता ग्रन्थप्रथिमभीरुणा ।

इति स्कन्धभ्रान्तम् (३६)

इति षट्त्रिंशदुत्प्लुतिकरणानि ।

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यान् दृष्टादृष्टफलानपि ॥ ७८९ ॥
अङ्गहारान् प्रवक्ष्यामि नामतो लक्ष्मतस्तथा ।
अङ्गानामुचिते देशे हरणं सविलासकम् ॥ ७९० ॥
मातृकोत्करसंपाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ।
यद्वा हारो हरस्याय प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृतः ॥ ७९१ ॥

विधाय, ततो हस्ताभ्यां भुवं धृत्वा, भ्रमणानन्तरं दिग्भ्रमरीवत् दिक्षु चतुष्टये यदा तिष्ठेत्, तदा स्कन्धभ्रान्ताख्यं करणं भवति। एवं करणसंश्रया अन्येऽपि भेदा बहवो विद्यन्ते। न ते ग्रन्थविस्तरभीरुणा शार्ङ्गदेवेनोक्ता ॥-७८६-७८८-॥

इति स्कन्धभ्रान्तम् (३६)

इति षट्त्रिंशदुत्प्लुतिकरणानि ।

(क०) अथ करणसमुदायरूपान् अङ्गहारान् लक्षयितुमादौ तेषां प्रयोगस्थलं फलं सनिर्वचनं स्वरूपं चाह—**पूर्वरङ्ग** इत्यादि। पूर्वरङ्गो नाम नाटकादिषु रूपकेषु प्रथमं नाटकादिवस्तुसूचकत्वेन [1]प्रत्याहारादिभिर्द्वाविंश-

[1] तत्र भावप्रकाशने पूर्वरङ्गाङ्गमुक्तम्, तद्यथा—
प्रत्याहारोऽवतरणमारम्भाश्रावणे अपि ।
वक्त्रपाणिस्ततस्तत्र भवेत्तु परिघट्टना ।
संघट्टना ततो मार्गासारितं च ततो भवेत् ।
शुष्कापकृष्टकं तत्रोत्थापनं परिवर्तनं ।
नान्दीप्ररोचना तत्र त्रिगतासारिते अपि ।
गीतं ध्रुवा त्रिसामं स्यादङ्गद्वारमतः परम् ।
एतान्यङ्गानि कथ्यन्ते पूर्वरङ्गस्य सूरिभिः । (पृ० १९५)

त्यङ्गैर्युक्तो नान्दीप्रभृति कविना निबद्ध सदर्भविशेष । यथाह भाव-प्रकाशकार , तस्य सनिरुक्तिक लक्षणम्—

" नटो गीतेन नाट्येन[1] नृत्तेनाभिनयेन च ।
रङ्गे रामाद्यवस्थाभिरनुकार्याभिरञ्जसा ॥
रामादितादात्म्यापत्ते प्रेक्षकान् रसयिष्यति ।
सभापति सभा सभ्या गायका वादका अपि ॥
नटी नटाश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ।
अतो रङ्ग इति ज्ञेय पूर्वं [2]यस्तु प्रयुज्यते ॥
तस्मादय पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ।
कलापाता पादभागा परिवर्ताश्च सूरिभि ॥
पूर्वं क्रियन्ते यद्रङ्गे पूर्वरङ्गो भवेदत " इति ।

(भावप्रकाशनम् , पृ० १९४)

तस्मिन्पूर्वरङ्गे । तत्र द्वाविंशत्यङ्गेषु मार्गासारितादौ तथा त्रिसाम्नो ऽ[3]नन्तररङ्गद्वाराख्येऽङ्गे ,

" देवस्तुत्याश्रयकृत यदङ्ग यत्र दृश्यते ।
माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ॥

[1] वाद्येन.

[2] यस्स प्रकल्पते

[3] त्रिसाम्नो लक्षणमुक्त तत्रैव भावप्रकाशने—

त्रिसाम स्यात् त्रिनृत्त च त्रिलय च त्रिपाणि तत् ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैस्त्रिनृत्तमभिधीयते । (पृ० १९८)

स्थानमुक्त लयस्त्रेधा द्रुत मध्य विलम्बितम् । (पृ० १९१)

त्रिलय नाम—द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।
त्रिपाणिक नाम—समपाणि , अवरपाणि , उपरिपाणिश्चेति ।

(नाट्यशास्त्रम् ३४ ३७)

यत्र शृङ्गारसबन्ध गान स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
देव्या कृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत्प्रयोजयेत् " ।

(भावप्रकाशनम्, पृ० १९८)

इत्यादिवचनवशादङ्गहारास्तत्र प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । सम्यक्प्रयोगेदृष्ट फल तावद्गीतश्रवणेन नृत्तदर्शनेन च जनित आनन्द । अदृष्ट फल तु देवता प्रीतिजनकत्वेनापूर्वसाध्य लोकान्तरसुखम्, तदुभयमप्येतै सिध्यतीत्युक्तम् —**दृष्टादृष्टफलानपीति** ।

तथाचोक्तम्—

"एव य पूर्वरङ्ग तु विधिना सप्रयोजयेत् ।
नाशुभ प्राप्नुयादत्र पश्चात्स्वर्गं स गच्छति" इति ॥

(भावप्रकाशनम्, पृ० १९९)

अङ्गानामिति । करचरणादीनाम् । **उचिते देश इति** । पूर्वोक्तेषु पार्श्वादि त्रयोदशसु पाणिक्षेत्रादिषु यत्रोचितो देशस्तस्मिन्निति । तथा पादयोर्यस्या चार्या य उचितो देशस्तस्मिन्निति । एव शिर प्रभृतीनामप्युचितो देशो द्रष्टव्य । तत्र हरण हारो देशान्तरात्प्रापणमित्यर्थ । एतावत्येवाङ्ग-हारलक्षणेऽभिहिते लौकिकाङ्गक्रियाणामप्यङ्गहारत्व प्रसज्येत । तद्व्यवच्छेदार्थं सविलासकमित्युक्तम् । तथापि नृत्तकरणेष्वतिव्याप्तिर्भवतीति तत्परिहाराय मातृकोत्करसपाद्यमित्युक्तम् । मातृका नाम करणद्वयनिष्पाद्या क्रिया । तथा वक्ष्यति—"**करणाभ्या मातृका स्यात्**" इति । तासामुत्कर समूह । तेन सपाद्य । एव विशिष्टमङ्गाना हरणमङ्गहार इति सनिरुक्तिक लक्षणम् । निरुक्त्यन्तर दर्शयति—**यद्वेति** । हरस्याय हार इति प्रयोगविशेषणम् । सोऽपि प्रयोगोऽङ्गैर्निर्वर्तित इत्यङ्गैर्हारोऽङ्गहार इत्यर्थ ॥ ७८९–७९१ ॥

(सु०) एव करणान्युक्त्वा, करणसदर्भरूपान् अङ्गहारान् नाम्ना लक्षणेन च कथयति—**पूर्वरङ्ग इति** । पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्या दृष्टफला अङ्गहार

करणाभ्या मातृका स्यात्कलापः करणैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिः खण्डको ज्ञेयः सघातः पञ्चभिर्मतः ॥ ७९२ ॥
इति सघविशेषेण सज्ञाभेदान् परे जगुः ।
करणन्यूनताधिक्य तेषा मेने मुनि' स्वयम् ॥ ७९३ ॥
द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिर्वेत्येतद्वाशब्दसूचितम् ।

इति कथ्यन्ते । तेषा निरुक्तिद्वारा सामान्यलक्षणमाह—अङ्गानामिति । अङ्गानाम्, शिर आदीनाम्, हार उचिते देशे सविलास प्रापणम्, मातृकोत्कर सपाद्यम्, मातृकापूर्वो शिर आद्यङ्गप्रत्यङ्गपात्रसमुदाय, तस्य उत्कर समूह, तेन सपाद्यो विधेय अङ्गहार उच्यते । अन्यथा निर्वक्ति—यद्वेति । अङ्गै कृत हरस्य ईश्वरस्य सबन्धी यो अङ्गहार इति ॥ -७८९–७९१ ॥

(क०) 'मातृकोत्करसपाद्यम्', इत्यङ्गहारलक्षणे प्रसक्ताया मातृकाया लक्षणप्रसङ्गात्करणसघातविशेषाणा सज्ञा दर्शयति—**करणाभ्यामित्यादि** । करणाभ्यामवयवभूताभ्याम् । मातृकेत्यवयविसज्ञा वेदितव्या । तथा त्रिभि करणै अवयवै कलापो नामावयवी, चतुर्भि करणै खण्डक नाम रागावयवी, पञ्चभि करणै सघात इति । **करणन्यूनताधिक्यमिति** । अङ्गहारेषु करणाना न्यूनता चाधिक्य च । क्वचिदुक्तेषु न्यूनता, क्वचिदुक्तेभ्य आधिक्यमिति । तेषामङ्गहाराणा तत्कुतोऽवगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—**वाशब्दसूचितमिति** । द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिरिति मातृकाविशेषणम् ॥ ७९२–७९३ ॥

(सु०) तस्य भेदानाह—करणाभ्यामिति । करणद्वयेन कृत अङ्गहारो मातृका, करणत्रयेण कलाप, करणचतुष्टयेन खण्डक, करणपञ्चकेन संघात इति करणविशेषाणा सज्ञाविविशेषान् आचार्या आहु । भरतमुनिस्तु तेषा मातृकादीना भेदाना करणेषु न्यूनत्वमाधिक्यत्व च मेने । ननु कुत्र भरतेनैवमुक्तम्? तत्राह—द्वाभ्यामिति । "द्वाभ्या त्रिभिश्चतुर्भिर्वा (नाट्य-

स्थिरहस्तोऽथ पर्यस्तः सूचीविद्धोऽपराजित ॥ ७९४ ॥
वैशाखरेचितः पार्श्वस्वस्तिको भ्रमरोऽपरः ।
आक्षिप्तक· परिच्छिन्नो मदाद्विलसितस्ततः ॥ ७९५ ॥
आलीढाच्छुरितौ पार्श्वच्छेदसज्ञोऽपसर्पितः ।
मत्ताक्रीडस्तथा विद्युद्भ्रान्तोऽमी षोडशोदिताः ॥ ७९६ ॥
चतुरश्रेण मानेनाङ्गहारा मुनिसमताः ।
विष्कम्भापसृतो मत्तस्खलितो गतिमण्डलः ॥ ७९७ ॥
अपविद्धश्च विष्कम्भोद्घट्टिताक्षिप्तरेचिताः ।
रेचितोऽर्धनिकुट्टश्च वृश्चिकापसृतस्ततः ॥ ७९८ ॥
अलातकः परावृत्ताः परिवृत्तादिरेचितः ।
उद्वृत्तकश्च संभ्रान्तसंज्ञः स्वस्तिकरेचितः ॥ ७९९ ॥
षोडशेति त्र्यश्रमाना द्वात्रिंशदुभये मताः ।
करणव्रातसंदर्भानन्त्यात्तेषामनन्तता ॥ ८०० ॥
द्वात्रिंशत्ते तथाप्युक्ताः प्राधान्यविनियोगतः ।

शास्त्रम्, ४-३१)'' इत्यस्मिन् श्लोके ''वाशब्देन नियम सूचित '' इति व्याख्यातमभिनवगुप्तादिभि ॥ ७९२, ७९३- ॥

(क०) अथाङ्गहारानुद्दिशति— **स्थिरहस्त इत्यादि मदाद्विलसित** इति । मदविलसित इत्यर्थ । **चतुरश्रेण मानेनेति** । चतुरश्रश्चचत्पुट , तस्य मान प्रमाण समसख्याकलात्मकं चतुरश्रमित्युच्यते । तेनेत्यर्थ । अत स्थिर-हस्तादीना षोडशानामेकैकगुरुकला प्रयोज्यत्वेन वक्ष्यमाणाना करणाना समसंख्यया चतुरश्रत्वमवगन्तव्यम् । ननु सूचीविद्धादिकेषु केषुचिदङ्गहारेषु करणन्यूनताधिक्यस्य दृष्टत्वात्कथ करणाना समसख्यात्व कथ च

एकैक करण कार्य कलया गुरुरूपया ॥ ८०१ ॥
सर्वेषामङ्गहाराणामित्याह करणाग्रणीः ।

तेषामङ्गहाराणा चतुरश्रत्वमिति चेत्, उच्यते—तत्र करणस्थाने रेचकै पूरण कर्तव्यमिति सप्रदायो वेदितव्य । अत एव ग्रन्थकारेणापि[1]—'अङ्गहारा. सरेचका ' इत्युद्दिशता रेचकानामङ्गहाराङ्गत्व सूचितम् । तथा गतिमण्डलादिषु त्र्यश्राङ्गहारेषु रेचकै करणाना विषमसख्या सपादनीये त्यवगन्तव्यम् ॥ ७९४–८००- ॥

(सु०) अङ्गहारान् विभजते—स्थिरहस्त इत्यादिना । स्थिरहस्त , पर्यस्तक , सूचीविद्ध , अपराजित , वैशाखरेचित , पार्श्वस्वस्तिक , भ्रमरक , आक्षिप्त , परिच्छिन्न , मदविलसित , आलीढ , छुरितक , पार्श्वच्छेद , अपसर्पित , मत्ताक्रीड , विद्युद्भ्रान्त इति चतुरश्रमानेन षोडशाङ्गहारा , विष्कम्भापसृत , मत्तस्खलित , गतिमण्डल , अपविद्ध , विष्कम्भ , उद्व ट्टित , आक्षिप्तरेचित , रेचित , अर्धनिकुट्ट , वृश्चिकापसृत , अलात , परावृत्त , परिवृत्तरेचित , उद्वृत्त , सम्भ्रान्त , स्वस्तिकरेचित इति त्र्यश्रमानेन षोडशाङ्गहारा , सर्वे मिलिता द्वात्रिंशदङ्गहारा भवन्ति । करणसमूहाना रचनाविशेषाणामङ्गहारा अनेकविधा , तथापि मुख्यत्वेन द्वात्रिंशदुक्ता ॥ ॥ ७९४–८०० ॥

(क०) अङ्गहाराङ्गाणा करणाना प्रयोगे कालप्रमाणमाह—**एकैक करण कार्य कलया गुरुरूपयेति** । कलाशब्दस्य लघुपर्यायत्वेन प्रसि द्धत्वादत्र गुरुरूपयेति विशेषणम् ॥ ८०१–८०१ ॥

(सु०) करणाना प्रयोगे कालप्रमाणमाह—**एकैकमिति** । सर्वेष्वङ्गहारेषु एकैक करण च गुरुरूपया कलया कार्यम् ॥ -८०१–८९१- ॥

[1] प्रबन्धकारेणापि

लीन समनख कृत्वा व्यसित चात्र विच्युतौ ॥ ८०२ ॥
करौ कृत्वोज्झितालीढः प्रत्यालीढ व्रजेत्ततः ।
निकुट्टकोरूद्वृत्ताख्यस्वस्तिकाक्षिप्तकान्यथ ॥ ८०३ ॥
नितम्ब करिहस्त च कटीच्छिन्नमिति क्रमात् ।
करणै स्थिरहस्त स्याद्दशभि शिववल्लभ. ॥ ८०४ ॥
अङ्गहारेषु सर्वेषु प्रत्यालीढान्तमादितः ।
प्रयोक्तव्यमिति प्राहुः केचिन्नाट्यविशारदा ॥ ८०५ ॥

इति स्थिरहस्त (१)

तलपुष्पपुट पूर्वमपविद्धं च वर्तितम् ।
निकुट्टकोरूद्वृत्ताख्याक्षिप्तोरोमण्डलान्यथ ॥ ८०६ ॥
नितम्ब करिहस्त च कटीछिन्नमिति क्रमात् ।
दशभिः करणैरेभि प्रोक्त पर्यस्तको बुधैः ॥ ८०७ ॥

इति पर्यस्तक (२)

(क०) अङ्गहाराणा विशेषलक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ॥ ८०२–८९१ ॥

(सु०) स्थिरहस्तस्य लक्षणमाह—लीनमिति । लीन, समनख, व्यसित च कृत्वा हस्तौ विच्युतौ कुर्यात् । आलीढ स्थानक कृत्वा, प्रत्यालीढ व्रजेत् । तत निकुट्टकम्, ऊरूद्वृत्तम्, स्वस्तिकम्, आक्षिप्तकम, नितम्बम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति क्रमात् दशभि करणैर्युक्त स्थिरहस्ताख्योऽङ्गहार । केचित् आचार्या सर्वेषु अङ्गहारेषु आदित प्रत्यालीढान्त प्रयोक्तव्यमित्याहु ॥ -८०२–८०५ ॥

इति स्थिरहस्त (१)

(सु०) पर्यस्तक लक्षयति—तलपुष्पपुटमिति । तलपुष्पपुटम्, अप-

अर्धसूच्यथ विक्षिप्तमावर्तं च निकुट्टकम् ।
ऊरूद्वृत्तमथाक्षिप्तमुरोमण्डलसञ्ज्ञकम् ॥ ८०८ ॥
करिहस्त कटीछिन्न नवभि. करणैरिति ।
सूचीविद्धाभिधः प्रोक्तोऽङ्गहारो भरतादिभिः ॥ ८०९ ॥

इति सूचीविद्ध (३)

दण्डपाद व्यसित च प्रसर्पितकसञ्ज्ञकम् ।
निकुट्टार्धनिकुट्टे चाक्षिप्तोरोमण्डले तत ॥ ८१० ॥
करिहस्त कटीछिन्नमिति लक्ष्मापराजिते ।
नवभिः करणैर्युक्तमुक्त निःशङ्कसूरिणा ॥ ८११ ॥

इत्यपराजित (४)

विद्धम्, वर्तितम्, निकुट्टकम्, ऊरूद्वृत्तम्, आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्, नितम्बम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति करणदशकैर्युक्त पर्यस्तकाख्यो-ऽङ्गहार ॥ ८०६, ८०७ ॥

इति पर्यस्तक (२)

(सु०) सूचीविद्ध लक्षयति—अर्धसूचीति । अर्धसूचि, विक्षिप्तम्, आवर्तम्, निकुट्टकम्, ऊरूद्वृत्तम्, आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति क्रमेण नवभि करणैर्युक्त सूचीविद्धो भवति ॥ ८०८, ८०९ ॥

सूचीविद्ध (३)

(सु०) अपराजित लक्षयति—दण्डपादमिति । यत्र दण्डपादम्, व्यंसितम्, प्रसर्पितम्, निकुट्टकम्, अर्धनिकुट्टकम्, आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति क्रमेण नवभि करणैर्युक्त अपराजिताख्यो-ऽङ्गहारो भवति ॥ ८१०, ८११ ॥

अपराजित (४)

वैशाखरेचित द्वाभ्यामङ्गाभ्यामथ नूपुरम् ।
भुजङ्गत्रासितोन्मत्तमण्डलस्वस्तिकान्यथ ॥ ८१२ ॥
निकुट्टकोरूद्वृत्ताख्याक्षिप्तोरोमण्डलानि च ।
करिहस्त कटीछिन्नमित्येकादशभिः क्रमात् ॥ ८१३ ॥
करणैरङ्गहारः स्यान्नाम्ना वैशाखरेचितः ।

इति वैशाखरेचित (५)

दिक्स्वस्तिक ततश्चाङ्गेनैकेनार्धनिकुट्टकम् ॥ ८१४ ॥
पुनर्दिक्स्वस्तिकमथान्याङ्गेनार्धनिकुट्टकम् ।
अपविद्धोरूद्वृत्ताख्ये तथाक्षिप्त नितम्बकम् ॥ ८१५ ॥
करिहस्त कटीछिन्नमष्टभिः करणैरिति ।
स्यात्पार्श्वस्वस्तिकोऽभ्यासात्त्वाद्ययोर्दशभिर्भवेत् ॥ ८१६ ॥

इति पार्श्वस्वस्तिक (६)

(सु०) वैशाखरेचित लक्षयति—वैशाखेति । यत्र अङ्गद्वयेन वैशाखरेचितम्, ततो नूपुरम्, भुजङ्गत्रासितम्, उन्मत्तम्, मण्डलस्वस्तिकम्, निकुट्टकम्, ऊरूद्वृत्तम्, आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमित्येकादशभि करणैर्युक्तो वैशाखरेचिताख्योऽङ्गहारो भवति ॥ ८१२, ८१३- ॥

वैशाखरेचित (५)

(सु०) पार्श्वस्वस्तिक लक्षयति—दिक्स्वस्तिकमिति । यत्र दिक्स्वस्तिकम्, तत एकेनाङ्गेन कृतमर्धनिकुट्टकम्, पुन दिक्स्वस्तिकम्, ततोऽन्याङ्गेन कृतमर्धनिकुट्टकम्, अपविद्धम्, ऊरूद्वृत्तम्, आक्षिप्तम्, नितम्बकम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमित्यष्टभि, आद्ययोरभ्यासेन दशत्व गतै करणैरुपलक्षित पार्श्वस्वस्तिकाख्योऽङ्गहारो भवति ॥ -८१४-८१६ ॥

पार्श्वस्वस्तिक (६)

नूपुराक्षिप्तकच्छिन्नसूचीन्यथ नितम्बकम् ।
करिहस्त च करणमुरोमण्डलक ततः ॥ ८१७ ॥
कटीछिन्नमिति प्रोक्तः करणैर्भ्रमरोऽष्टभिः ।

इति भ्रमर (७)

कृत्वा नूपुरविक्षिप्तालातान्याक्षिप्तक ततः ॥ ८१८ ॥
उरोमण्डलसज्ञ च नितम्ब करिहस्तकम् ।
कटीछिन्न च करणैरेभिराक्षिप्तकोऽष्टभिः ॥ ८१९ ॥
विक्षिप्तालातकाक्षिप्तप्रयोग द्विः परे जगुः ।

इत्याक्षिप्तक (८)

कृत्वा समनख छिन्न सभ्रान्तमथ वामतः ॥ ८२० ॥
भ्रमर वामपार्श्वार्धसूच्यङ्घ्रिक्रान्तसज्ञकम् ।

(सु०) भ्रमर लक्षयति—नूपुरेति । यत्र नूपुरम्, आक्षिप्तम्, छिन्नम्, सूचि, नितम्बम्, करिहस्तम्, उरोमण्डलम्, कटीच्छिन्नमित्यष्टभि करणै क्रमादुपलक्षितो भ्रमरो भवति ॥ ८१७, ८१७- ॥

इति भ्रमर (७)

(सु०) आक्षिप्तक लक्षयति—कृत्वेति । यत्र नूपुरम्, विक्षिप्तम्, अलातम्, आक्षिप्तम्, तत उरोमण्डलम्, नितम्बम्, करिहस्तकम्, कटीच्छिन्नमिति करणाष्टक क्रमेण वर्तते, स आक्षिप्तक । अत्र विक्षिप्तमलातमाक्षिप्त च करण द्वि प्रयोज्यमिति केचिदाहु ॥ -८१८, ८१९- ॥

इत्याक्षिप्तक (८)

(सु०) परिच्छिन्न लक्षयति—कृत्वेति । यत्र प्रथमत समनखम्, तत छिन्नम्, सभ्रान्तम्, वामतो भ्रमरम्, वामतैवार्धसूचि, अतिक्रान्तम्,

भुजङ्गत्रासितादूर्ध्वं करिहस्त विधीयते ॥ ८२१ ॥
कटीछिन्नं परिच्छिन्नो नवभिः करणैरिति ।

इति परिच्छिन्न (९)

मदस्खलितमत्तल्लितलसस्फोटितानि च ॥ ८२२ ॥
बहुशश्चित्रगुम्फानि निकुट्टकमत परम् ।
ऊरूद्वृत्त च करण करिहस्तसमाह्वयम् ॥ ८२३ ॥
कटीछिन्न च सप्तेति मदाद्विलसिते जगु' ।
करणानि त्रयाणा तु त्रिरभ्यासात्त्रयोदश ॥ ८२४ ॥
अभ्यासास्त्रिषु वाञ्छन्ति चतुष्पञ्चादिकानपि ।

इति मदविलसित (१०)

व्यसित सनिकुट्ट स्यान्नूपुर वामतोऽङ्घ्रितः ॥ ८२५ ॥
अन्यतोऽलातकाक्षिप्ते उरोमण्डलक तत. ।

भुजङ्गत्रासितम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्न च क्रमात् कल्प्यते, स नवभि करणैर्युक्त परिच्छिन्नव्योऽङ्गहारो भवति ॥ -८२०, ८२१- ॥

इति परिच्छिन्न (९)

(सु०) मदविलसित लक्षयति—यत्र मदस्खलितमत्तल्लितलसस्फोटितानि बहुश चित्रगुम्फानि क्रियन्ते, तत निकुट्टकम्, ऊरूद्वृत्तम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्न च क्रियते, स मदविलसित । अत्राद्यस्य करणत्रयस्य त्रिरावृत्त्या सप्तापि करणानि त्रयोदश भवन्ति ॥ -८२२–८२४- ॥

इति मदविलसित (१०)

(सु०) आलीढ लक्षयति—व्यसितमिति । यत्र व्यसितम्, निकुट्टकम्, वामाङ्घ्रिकृत नूपुरम्, दक्षिणाङ्घ्रिकृते अलातकाक्षिप्ते, उरोमण्डलम्, करि-

करिहस्त कटीछिन्नमित्येभिः करणै क्रमात् ॥ ८२६ ॥
भवेदष्टभिरालीढोऽङ्गहारो मुनिसमतः ।

इत्यालीढ (११)

नूपुर भ्रमर चाथ व्यसितालातके ततः ॥ ८२७ ॥
नितम्ब सूचिसज्ञ च करिहस्तमत परम् ।
कटीछिन्न च करणान्यष्टेत्याच्छुरिते विदु. ॥ २९८ ॥

इत्याच्छुरित (१२)

वृश्चिकाद्य कुट्टित स्यादूर्ध्वजानु ततः परम् ।
आक्षिप्तस्वस्तिक कृत्वा त्रिकस्य परिवर्तनम् ॥ ८२९ ॥
उरोमण्डलसज्ञ च नितम्ब करिहस्तकम् ।
कटीछिन्न च करण पार्श्वच्छेदेऽष्टम मतम् ॥ ८३० ॥

इति पार्श्वच्छेद (१३)

हस्तम्, कटीच्छिन्न च क्रमात् कल्प्यते, स करणाष्टकवान् आलीढ ॥
॥ -८२५, ८२६- ॥

इत्यालीढ (११)

(सु०) आच्छुरित लक्षयति—नूपुरमिति । नूपुरम्, भ्रमरम्, व्यसितम्, अलातम्, नितम्बम्, सूचि, करिहस्तम्, कटिच्छिन्नमिति करणाष्टक यत्र क्रमेण भवति , स आच्छुरित ॥ -८२७, ८२८ ॥

इत्याच्छुरितक (१२)

(सु०) पार्श्वछेद लक्षयति—वृश्चिकाद्यमिति । वृश्चिककुट्टितम , ऊर्ध्वजानु, आक्षिप्तम्, स्वस्तिकम , त्रिकपरिवर्तनोत्तरमुरोमण्डलम्, नितम्बम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति करणाष्टक यत्र क्रमाद् भवति, स पार्श्वच्छेद ॥
॥ ८२९, ८३० ॥

इति पार्श्वच्छेद (१३)

अपक्रान्त व्यसितस्य केवल करयोः क्रिया ।
करिहस्त चार्धसूचि विक्षिप्ताख्य कटीयुतम् ॥ ८३१ ॥
छिन्नमूरूद्वृत्तसज्ञमाक्षिप्त करिहस्तकम् ।
कटीछिन्न च सप्तेति करणान्यपसर्पिते ॥ ८३२ ॥
सार्धानि द्वि' कटीछिन्नकरिहस्तकृतेर्नव ।

इत्यपसर्पित (१४)

भ्रमर नूपुराख्य च भुजङ्गत्रासिताभिधम् ॥ ८३३ ॥
दक्षिणाङ्गेनैव कृत्वा कुर्याद्वैशाखरेचितम् ।
आक्षिप्तच्छिन्नकरणे भ्रमरव्यसिते ततः ॥ ८३४ ॥
उरोमण्डलसज्ञ च नितम्ब करिहस्तकम् ।
कटीछिन्न च करणैरेभिर्द्वादशभिः क्रमात् ॥ ८३५ ॥
एकादशभिरभ्यासाद्गणना भ्रमरस्य तु ।
मत्ताक्रीडाभिधानः स्यादङ्गहारो हरप्रियः ॥ ८३६ ॥

इति मत्ताक्रीड (१५)

(सु०) अपसर्पित लक्षयति—अपक्रान्तमिति । अपक्रान्तम, व्यसितस्य हस्तक्रियामात्रम् करिहस्तम्, अर्धसूचि, विक्षिप्तम्, कटिच्छिन्नम्, ऊरूद्वृत्तम्, आक्षिप्तम, करिहस्तकम्, कटीच्छिन्नमिति करणसप्तक यत्र क्रमाद् भवति, सोऽपसर्पित ॥ ८३१, ८३२- ॥

इत्यपसर्पित (१४)

(सु०) मत्ताक्रीडित लक्षयति—भ्रमरमिति । यत्र भ्रमरम्, नूपुरम्, भुजङ्गत्रासित च दक्षिणाङ्गेन कृत्वा, ततो वैशाखरेचितम्, आक्षिप्तच्छिन्नम्, भ्रमर च वामाङ्गेन कृत्वा, तत उरोमण्डलम्, नितम्बम्, करिहस्तम्,

वामाङ्घ्रेनार्धसूचि स्याद्विद्युद्भ्रान्त तु दक्षिणे ।
पुनरङ्गविपर्यासाद् द्वय छिन्नमतः परम् ॥ ८३७ ॥
अतिक्रान्त वामतोऽथ लतावृश्चिकमाचरेत् ।
कटीछिन्न च षडिति द्वयोरभ्यासत' पुनः ॥ ८३८ ॥
करणान्यष्टसंख्यानि विद्युद्भ्रान्ते विदुर्बुधाः ।

इति विद्युदभ्रान्त (१६)

इति चतुरश्रमानेन षोडशाङ्गहारा ।

निकुट्टकाख्यं करण विधायार्धनिकुट्टकम् ॥ ८३९ ॥
भुजङ्गत्रासितादूर्ध्वं भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।
आक्षिप्तोरोमण्डले च क्रमात्कृत्वा लताकरम् ॥ ८४० ॥
कटीछिन्न सप्तमं तु विष्कम्भापसृते भवेत् ।

इति विष्कम्भापसृत (१)

कटीच्छिन्नमिति करणदशक यत्र क्रमेण भवति, स मत्ताक्रीड । अत्र भ्रमराभ्या गणने एकादशकरणानि भवन्ति ॥ -८३३–८३६ ॥

इति मत्ताक्रीड (१५)

(मु०) विद्युद्भ्रान्त लक्षयति—वामाङ्घ्रेनेति । यत्र वामाङ्घ्रेन अर्धसूचि, दक्षिणाङ्घ्रिणा विद्युद्भ्रान्तम्, पुनरपि अङ्गव्यत्यासेन तद्द्वयम्, तत छिन्नम्, अतिक्रान्त च, वामाङ्घ्रेन लतावृश्चिकम्, कटीच्छिन्न च क्रियते, स विद्युद्भ्रान्त ॥ ८३७, ८३८- ॥

इति विद्युद्भ्रान्त (१६)

इति चतुरश्रमानेन षोडशाङ्गहारा ।

(सु०) अथ त्र्यश्रमानेन षोडशाङ्गहारान् लक्षयति—निकुट्टकाख्यमिति । यत्र निकुट्टम्, अर्धनिकुट्टम्, भुजङ्गत्रस्तरेचितम्, आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्,

उद्वेष्टिते सम चार्या बद्धया वलयेत्त्रिकम् ।
ऊरूद्वृत्त च करणमुरोमण्डलक ततः ॥ ८४६ ॥
कटीछिन्न पञ्चम चेदपविद्धस्तदा भवेत् ।

इत्यपविद्ध (४)

निकुट्टकाख्य करण स्यान्निकुञ्चितमञ्चितम् ॥ ८४७ ॥
ऊरूद्वृत्त ततोऽप्यर्धनिकुट्टकरण ततः ।
भुजङ्गत्रासित हस्तोद्वेष्टने भ्रमर ततः ॥ ८४८ ॥
करिहस्त कटीछिन्न विष्कम्भे नवम भवेत् ।

इति विष्कम्भ (५)

उद्घट्टिते निकुट्टाख्यमुरोमण्डलक ततः ॥ ८४९ ॥
नितम्बं करिहस्त स्यात्कटीछिन्न च पञ्चमम् ।

इत्युद्घट्टित (६)

करे उद्वेष्टिते, तत बद्धाख्यया चार्या त्रिकवलनम्, तत ऊरूद्वृत्तम्, उरोमण्डलम्, कटीच्छिन्न च क्रमात् क्रियते, सोऽपविद्ध ॥ -८४५, ८४६- ॥

इत्यपविद्ध (४)

(सु०) विष्कम्भ लक्षयति—निकुट्टकेति। यत्र निकुट्टम्, कुञ्चितम्, अञ्चितम्, उरूद्वृत्तम्, अर्धनिकुट्टम्, भुजङ्गत्रासितम्, करोद्वेष्टनेन भ्रमरम्, करिहस्तम् कटीच्छिन्नमिति करणनवक विष्कम्भ भवति ॥ -८४७, ८४८- ॥

इति विष्कम्भ (५)

(सु०) उद्घट्टित लक्षयति—उद्घट्टित इति। निकुट्टम्, उरोमण्डलम्, नितम्बम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति करणपञ्चकम् उद्घट्टितो भवति ॥ ॥ -८४९, ८४९- ॥

इत्युद्घट्टित (६)

स्वस्तिकाद्य रेचित स्यात्पृष्ठस्वस्तिकसञ्ज्ञकम् ।। ८५० ।।
दिक्स्वस्तिक कटीछिन्न सम घूर्णितनामकम् ।
भ्रमर वृश्चिकाद्य च रेचित पार्श्वपूर्वकम् ।। ८५१ ।।
निकुट्टकमुरःपूर्व मण्डल सनत ततः ।
सिहाकर्षितक नागापसर्पितसमाह्वयम् ।। ८५२ ।।
अथ वक्षःस्वस्तिक तु केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
दण्डपक्ष च करण ललाटतिलकाह्वयम् ।। ८५३ ।।
वृश्चिक तु लताद्य च भवेदथ निशुम्भितम् ।
विद्युद्भ्रान्ताभिधादूर्ध्वं गजविक्रीडित ततः ।। ८५४ ।।
नितम्बविष्णुक्रान्ताख्योरूद्वृत्ताक्षिप्तकानि च ।
उरोमण्डलसञ्ज्ञ च नितम्ब करिहस्तकम् ।। ८५५ ।।
वैकल्पिक कटीछिन्नमिच्छन्त्याक्षिप्तरेचिते ।
पञ्चविशतिसख्यानि करणानि पुरातनाः ।। ८५६ ।।
नितम्बोरोमण्डलयोस्त्वावृत्त्या सप्तविंशतिः ।
ये वक्षःस्वस्तिक नात्र कटीछिन्न च मन्वते ।। ८५७ ।।
पञ्चविशतिरेव स्यादावृत्तावपि तन्मते ।

इत्याक्षिप्तरेचित (७)

(सु०) आक्षिप्तरेचित लक्षयति—स्वस्तिकाद्यमिति । यत्र स्वस्तिकरेचितम्, पृष्ठस्वस्तिकम्, दिक्स्वस्तिकम्, कटीसमम्, घूर्णितम्, भ्रमरम्, वृश्चिकरेचितम्, पार्श्वनिकुट्टकम्, उरोमण्डलम्, सनतम्, सिहाकर्षितम्, नागापसर्पितम्, वक्ष स्वस्तिकम्, दण्डपक्षम्, ललाटतिलकम्, लतावृश्चिकम्, विद्युद्भ्रान्तम्, गजविक्रीडितम्, नितम्बम्, विष्णुक्रान्तम्, ऊरूद्वृत्तम्,

स्वस्तिकाद्य रेचित स्यादर्धरेचितक ततः ॥ ८५८ ॥
वक्षःस्वस्तिकमुन्मत्तसञ्ज्ञमाक्षिप्तरेचितम् ।
अर्धमत्तल्लिकरण स्याद्रेचकनिकुट्टकम् ॥ ८५९ ॥
भुजङ्गत्रस्तपूर्व च रेचित नूपुर ततः ।
वैशाखरेचित कृत्वा भुजङ्गाञ्चितमाचरेत् ॥ ८६० ॥
दण्डरेचितक चक्रमण्डल वृश्चिकादिमम् ।
रेचित वृश्चिकादूर्ध्व विवृत्तविनिवृत्तके ॥ ८६१ ॥
विवर्तित च गरुडप्लुतक ललित भवेत् ।
मयूराद्य सर्पित च स्खलिताख्य प्रसर्पितम् ॥ ८६२ ॥
तलसघट्टितमथो वृषभक्रीडित ततः ।
लोलित षड्विंशतिर्या करणानामितीरिता ॥ ८६३ ॥
ता कृत्वा विषमैर्भागैश्चतुर्धा दिक्चतुष्टये ।
परिवृत्तिप्रकारेण प्रयुञ्ज्यान्ते समाचरेत् ॥ ८६४ ॥
उरोमण्डलक यत्र कटीछिन्न सरेचितः ।

इति रेचित (८)

आक्षिप्तम्, उरोमण्डलम्, नितम्बम्, कटीच्छिन्नमिति पञ्चविशतिकरणानि यत्र सन्ति, तदाक्षिप्तरेचित ॥ -८५०–८५७- ॥

इत्याक्षिप्तरेचित (७)

(सु०) रेचित लक्षयति—स्वस्तिकाद्यमिति । स्वस्तिकरेचितम्, अर्धरेचितम, वक्ष स्वस्तिकम्, उन्मत्तम्, आक्षिप्तरेचितम्, अर्धमत्तल्लि, रेचकनिकुट्टकम्, भुजङ्गत्रस्तरेचितम्, नूपुरम्, वैशाखरेचितम्, भुजङ्गाञ्चितम्, दण्डरेचितम्, चक्रमण्डलम्, वृश्चिकरेचितम्, विवृत्तम्, निवृत्तम्, विवर्तितम्, गरुडप्लुतम्, ललितम्, मयूरललितम्, सर्पितम्, स्खलितम्,

नूपुराख्य विवृत्त च निकुट्टार्धनिकुट्टके ॥ ८६५ ॥
अर्धरेचितकादूर्ध्व स्याद्रेचकनिकुट्टकम् ।
ललिताख्य च वैशाखरेचित चतुर ततः ॥ ८६६ ॥
दण्डरेचितकादूर्ध्व भवेद्वृश्चिककुट्टितम् ।
निकुट्टक पार्श्वपूर्व सभ्रान्तोद्घट्टिते ततः ॥ ८६७ ॥
उरोमण्डलकादूर्ध्व करिहस्तसमाह्वयम् ।
कटीछिन्न सप्तदश भवेदर्धनिकुट्टके ॥ ८६८ ॥

इत्यर्धनिकुट्टक (९)

लतावृश्चिकमादौ स्यान्निकुञ्चितमतः परम् ।
मत्तल्लि च नितम्बाख्य करण करिहस्तकम् ॥ ८६९ ॥
कटीछिन्न स्मृत षष्ठ वृश्चिकापसृते बुधैः ।

प्रसर्पितम्, तलसघट्टितम् वृषभक्रीडितम्, लोलितमिति षड्विंशतिकरणानि विषमभागे दिक्चतुष्टये चतुर्धा कृत्वा परिवृत्तिप्रकारेण उरोमण्डल कटीच्छिन्न च यत्र क्रियते, स रेचित ॥ ८५८–८६४- ॥

इति रेचित (८)

(सु०) अर्धनिकुट्टक लक्षयति—नूपुराख्यमिति। नूपुरम्, विवृत्तम्, निकुट्टम्, अर्धनिकुट्टम्, अर्धरेचितम्, रेचकनिकुट्टम्, ललितम्, वैशाखरेचितम्, चतुरम्, दण्डरेचितम्, वृश्चिककुट्टितम्, निकुट्टकम्, पार्श्वसभ्रान्तम्, उद्घट्टितम्, उरोमण्डलम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति सप्तदश करणानि यत्र क्रमेण भवन्ति, सोऽर्धनिकुट्टक ॥ -८६५–८६८ ॥

इत्यर्धनिकुट्टक (९)

(सु०) वृश्चिकापसृतं लक्षयति—लतावृश्चिकमिति । लतावृश्चिकम्, निकुञ्चितम्, मत्तल्लि, नितम्बम्, करिहस्तम्, कटीच्छिन्नमिति षट्करणानि

अत्र स्थाने नितम्बस्य भ्रमर केचिदूचिरे ॥ ८७० ॥

इति वृश्चिकापसृत (१०)

स्वस्तिक व्यसित द्विरलाताख्योर्ध्वजानुनी ।
निकुञ्चितार्धसूच्याख्यविक्षिप्तोद्वृत्तकान्यथ ॥ ८७१ ॥
आक्षिप्त करिहस्त स्यात्कटीछिन्नमलातके ।
एकादश स्युः करणान्येक द्विर्व्यसितेऽधिकम् ॥ ८७२ ॥

इत्यलातक (११)

दक्षिणाङ्गेन जनित शकटास्यमलातकम् ।
भ्रमर वाममङ्ग च निकुट्टितकरान्वितम् ॥ ८७३ ॥
करिहस्त कटीछिन्न करणानि क्रमादिति ।
परावृत्ते षडुक्तानि श्रीमत्सोढलसूनुना ॥ ८७४ ॥
नमनोन्नमन तज्ज्ञैरङ्गस्योक्त निकुट्टकम् ।

इति परवृत्त (१२)

यत्र सन्ति, स वृश्चिकापसृत । अत्र नितम्बस्थाने भ्रमरमपि केचिदिच्छन्ति ॥ ॥ ८६९, ८७० ॥

इति वृश्चिकापसृत (१०)

(सु०) अलातक लक्षयति—स्वस्तिकमिति । स्वस्तिकम्, व्यसितम्, अलातम्, ऊर्ध्वजानु, निकुञ्चितम्, अर्धसूचि, विक्षिप्तम्, उद्वृत्तम्, आक्षिप्तम्, कटीच्छिन्नमित्येकादशकरणाश्रित अलातक ॥ ८७१, ८७२ ॥

इत्यराल (११)

(सु०) परावृत्त लक्षयति—दक्षिणेति । दक्षिणाङ्गेन जनित कृत्वा, शकटास्यम्, अलातकम्, वामाङ्गकृत भ्रमरम्, निकुट्टकयुतकरिहस्तम्, कटी-

नितम्ब करण कृत्वा कुर्यात्स्वस्तिकरेचितम् ॥ ८७५ ॥
विक्षिप्ताक्षिप्तकमथो लतावृश्चिकसञ्ज्ञकम् ।
उन्मत्त करिहस्त च भुजङ्गत्रासित ततः ॥ ८७६ ॥
आक्षिप्तक नितम्ब च नितम्बान्तान्यमून्यथ ।
नव भ्रमरकाख्येण परिवृत्त समाचरेत् ॥ ८७७ ॥
दिगन्तरमुखे कृत्वा व्यावृत्य परयोर्दिशोः ।
करिहस्तकटीछिन्ने कुर्यादाद्यदिशि स्थितः ॥ ८७८ ॥
यत्र त प्राहुराचार्याः परिवृत्तकरेचितम् ।
परिवृत्तविधिश्चाय त्यक्त्वान्त्य करणद्वयम् ॥ ८७९ ॥
सर्वेषामङ्गहाराणा शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ।
भट्टाभिनयगुप्तादिमतज्ञेन निगद्यते ॥ ८८० ॥

इति परिवृत्तकरेचित (१३)

च्छिन्नमिति षट्करणानि क्रमेण यत्र भवति, स परावृत्त । अङ्गस्य नमनोन्नमनमेव निकुट्टकमित्युच्यते ॥ ८७३, ८७४- ॥

इति परावृत्त (१२)

(सु०) परिवृत्तकरेचित लक्षयति—नितम्बमिति । नितम्बम्, स्वस्तिकरेचितम्, विक्षिप्ताक्षिप्तकम्, लतावृश्चिङ्कम्, उन्मत्तम्, करिहस्तम्, भुजङ्गत्रासितम्, आक्षिप्तकम्, नितम्बमेतानि नव भ्रमरीयुक्ता यदा कुर्यात्, दिगन्तराभिमुख स्थित्वा, अन्यदिशोरावृत्त्या, आद्यदिशि करिहस्त कटीच्छिन्न च कुर्यात्, तदा परिवृत्तरेचितम् । अत्र अन्त्यकरणद्वय त्यक्त्वा अय परिवृत्तविधि सर्वेष्वङ्गहारेषु आवश्यक एवेति ॥ -८७५–८८० ॥

इति परिवृत्तकरेचित (१३)

नूपुरात्करणादूर्ध्वं भुजङ्गाञ्चितमाचरेत् ।
गृध्रावलीनक द्वे च विक्षिप्ते पृथगङ्गजे ॥ ८८१ ॥
उद्वृत्तमध्येर सूच्याख्य नितम्बमथ वृश्चिकम् ।
लतापूर्वं कटीछिन्न नवभिः करणैरिति ॥ ८८२ ॥
उद्वृत्तको द्विर्विक्षिप्तोद्वृत्ताख्यमधिक द्वयम् ।

इत्युद्वृत्तक (१४)

विक्षिप्तमञ्चित गण्डसूचीचि सर्वान्तिम ततः ॥ ८८३ ॥
अर्धसूचि ततो दण्डपाद वामाङ्गसाधितम् ।
चतुर भ्रमर चाथ नूपुराक्षिप्तनामके ॥ ८८४ ॥
अर्धस्वस्विकसञ्ज्ञ च नितम्ब करिहस्तकम् ।
उरोमण्डलसञ्ज्ञ च कटीछिन्नमिति क्रमात् ॥ ८८५ ॥
करणैः पञ्चदशभिः सम्भ्रान्तमभणन्बुधाः ।

इति सम्भ्रान्त (१५)

(सु०) उद्वृत्तक लक्षयति—नूपुरादिति । अत्र नूपुरम्, भुजङ्गाञ्चितम्, गृध्रावलीनकम्, विक्षिप्तम्, उद्वृत्तम्, उद्घट्टितम्, नितम्बम्, लतावृश्चिकम्, कटीच्छिन्नमिति नवभि करणै उद्वृत्त कार्य ॥८८१,८८२-॥

इत्युद्वृत्तक (१४)

(सु०) सम्भ्रान्त लक्षयति—विक्षिप्तमिति । अत्र विक्षिप्तम्, अञ्चितम्, गण्डसूचि, गङ्गावतरणम्, अर्धसूचि, दण्डपादम्, चतुरम्, भ्रमरम्, नूपुरम्, आक्षिप्तम्, अर्धस्वस्तिकम्, नितम्बम्, करिहस्तम्, उरोमण्डलम्, कटीच्छिन्नमिति क्रमेण पञ्चदशभि करणै सम्भ्रान्त कार्य ॥-८८३–८८५-॥

इति सम्भ्रान्त '(१५)

35

वैशाखरेचितादूर्ध्वं वृश्चिक द्विरिद द्वयम् ॥ ८८६ ॥
निकुट्टकाभिधादूर्ध्वं क्रमावाप्तलताकरम् ।
कटीछिन्न चतुर्थं चेत्तदा स्वस्तिकरेचितम् ॥ ८८७ ॥
ज्ञेयमाद्यद्वयाभ्यासादधिक करणद्वयम् ।

इति स्वस्तिकरेचित (१६)

इति त्र्यश्रमानेन षोडशाङ्गहारा ।

मृदङ्गैर्गोमुखैर्भम्भाभेरीपटहडिण्डिमैः ॥ ८८८ ॥
पणवैर्दर्दुराद्यैश्च वाद्यैस्ताललयानुगैः ।
वर्धमानासारितेषु पाणिकागीतकादिषु ॥ ८८९ ॥
पूर्वरङ्गस्य चाङ्गेषु धीरैरुत्थापनादिषु ।
अङ्गहाराः प्रयोक्तव्याः श्रेयः परमभीप्सुभिः ॥ ८९० ॥
विनियोगोऽङ्गहारेषु करणानामितीरितः ।
आहुः पृथक्प्रयोगेऽपि करणाना महत्फलम् ॥ ८९१ ॥

इति द्वात्रिंशदङ्गहारलक्षणम् ।

(सु०) स्वस्तिकरेचित लक्षयति—वैशाखेति । वैशाखरेचित वृश्चिकम्, वैशाखरेचित वृश्चिकम्, निकुट्टक लताकरयुक्तम, कटीच्छिन्न यत्र वर्तते, स स्वस्तिकरेचित ॥ -८८६, ८८७- ॥

इति स्वस्तिकरेचित (१६)

इति त्र्यश्रमानेन षोडशाङ्गहारा ।

(क०) पूर्वरङ्गाङ्गेषु केषुचिद्यथोचितमङ्गहारा सवाद्य प्रयोक्तव्या इत्याह—मृदङ्गैरित्यादि ॥ ८८८–८९१ ॥

इति द्वात्रिंशदङ्गहारलक्षणम् ।

रेचकानथ वक्ष्यामश्चतुरो भरतोदितान् ।
पादयोः करयोः कट्या ग्रीवायाश्च भवन्ति ते ॥ ८९२ ॥
पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाग्रयोरन्तर्बहिश्च सतत गतिः ।
नमनोन्नमनोपेता प्रोच्यते पादरेचकः ॥ ८९३ ॥
परितो भ्रमण तूर्णं हस्तयोर्हसपक्षयोः ।
यत्पर्यायेण रचित स भवेत्कररेचकः ॥ ८९४ ॥
विरलप्रसृताङ्गुष्ठाङ्गुलेस्तिर्यग्भ्रमेण च ।
सर्वतो भ्रमण कट्याः कटीरेचकमूचिरे ॥ ८९५ ॥
ग्रीवाया विधुतभ्रान्तिः कथ्यते कण्ठरेचक. ।
अङ्गहाराङ्गमप्येते जनयन्ति पृथक् फलम् ॥ ८९६ ॥

इति रेचकलक्षणम् ।

(सु०) पूर्वरङ्गाङ्गेष्वङ्गहाराणा प्रयोगनियममाह—मृदङ्गैरित्यादिना । ताललयानुसारिमृदङ्गगोमुखभम्भाभेरीपटहडिण्डिमपणवदर्दुरादिवाद्यै, वर्धमानासारितेषु, पाणिकागीतिकादिषु पूर्वरङ्गाङ्गेषु, धीरै उत्थापनादिषु च श्रेयोऽभिलाषिभि अङ्गहारा प्रयोक्तव्या । प्रत्येक करणप्रयोगेऽपि महाफलद एव ॥ -८८८-८९१ ॥

इति द्वात्रिंशदङ्गहारलक्षणम् ।

(क०) अङ्गहारोपयोगिनो रेचकान् लक्षयितुमाह—**रेचकानथे**त्यादि । तत्र पादरेचक लक्षयति—**पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाग्रयोरित्यादि । नमनोन्नमनोपेतान्तर्बहिश्च सतत गतिरिति । यदा** पार्ष्ण्योर्नमनोपेतान्तर्गतिस्तदा अङ्गुष्ठाग्रस्य नमनोपेता अन्तर्गतिर्भवति। एव यदा अङ्गुष्ठाग्रस्योन्नमनोपेता बहिर्गतिर्भवति, तदा पार्ष्ण्योरुन्नमनोपेता बहिर्गतिर्भवतीति द्रष्टव्यम् । कररेचक लक्षयति—**परितो भ्रमणमित्यादि** । हसपक्षयोर्हस्तयो

विचित्रमङ्घ्रिजङ्घोरुकटीकर्म समं कृतम् ।
चारी स्यात्करणे ङीषि चरेरिञ्प्रत्ययान्ततः ॥ ८९७ ॥

पर्यायेण रचितं तूर्णं परितो परिभ्रमणमन्तर्बहिश्चेत्यर्थः । वामदक्षिणहस्तयोरेकस्मिन्हंसपक्षेऽन्तर्भ्रमणं कुर्वति, तदन्यो बहिर्भ्रमणं करोति । एवं पर्यायेण क्रियते चेत्स कररेचको भवेत् । कटीरेचकं लक्षयति—**सर्वतो भ्रमणमिति ।** तत्तु भ्रमरीभेदेष्वनुगतं द्रष्टव्यम् । कण्ठरेचकं लक्षयति—**ग्रीवाया इति** ॥ ८९२–८९६ ॥

इति **रेचकलक्षणम् ।**

(सु०) **करादीनां** रेचकं पूर्वमुक्तम्, तत्र कोऽयं रेचक इत्यपेक्षायां **प्रतिज्ञाय विभागपूर्वकं** रेचकं लक्षयति—**रेचकानिति ।** पादादीनां चत्वारो रेचका भवन्ति । यथा—पादरेचकाः, कररेचकाः, कटीरेचकाः, ग्रीवारेचका इति । तेषां क्रमेण लक्षणमाह—**पार्ष्णिरिति** । पार्ष्णिद्वयस्य अङ्गुष्ठद्वयस्य च बाह्याभ्यन्तरयोः नतोन्नतयोः सततं या गतिः स **पादरेचकः** । हंसपक्षतां प्राप्तयोः हस्तयोः पर्यायेण कृतं त्वरितं परितो भ्रमणं **कररेचकः** । कट्याः सर्वतो भ्रमणं **कटीरेचकः । विरलप्रसृताङ्गुलैः** तिर्यग्भ्रमणेन या ग्रीवायाः विधुतभ्रान्तिः **सा ग्रीवारेचकः** । एते रेचका अङ्गहाराङ्गं फलमपि जनयन्ति उत्पादयन्ति । **ननु** "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्, फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इत्युक्तत्वात् कथमङ्गस्य **पृथक्फलत्वम्**? दध्नेन्द्रियकरणन्यायेन गुणफलसंबन्धेन भविष्यति ॥ ८९२–८९६ ॥

इति **रेचकलक्षणम् ।**

(क०) अथ चारीणां सामान्यलक्षणमाह— **विचित्रमित्यादि ।** विचित्रमङ्घ्रिजङ्घोरुकटीकर्म चारी स्यादित्येतावत्युच्यमाने प्रत्येकं **मङ्घ्र्यादिकृतानां कर्मणामपि** चारीत्वप्रतीतिः स्यात्, अत उक्तं **समं कृतमिति ।** समं सह युगपदिति यावत् । **एकस्मिन्कालेऽङ्घ्र्यादिभिः** कृतं

हस्तो वाभिनये गत्या चरणो यो यदेप्सितः ।
तत्सपत्त्युचिता चारी कार्या तदुचिता परा ॥ ८९८ ॥
एवमन्योन्यनियमात्सैव व्यायाम उच्यते ।
चारी च करण खण्डो मण्डल चेति तद्विदाः ॥ ८९९ ॥

मित्यर्थ । एवमपि लौकिके कर्मण्यतिव्याप्ति स्यादित्युक्त **विचित्रमिति** । वैचित्र्यापादन नर्तन एव क्रियत इति न कुत्राप्यतिव्याप्ति । चारीशब्दस्य व्युत्पत्ति दर्शयति—**करणे ङीषि चरेरिञ्प्रत्ययान्तत इति** । "चर गतिभक्षणयो " इत्येतस्माद्गत्यर्थे वर्तमानाच्चार्यतेऽनयेति करणार्थे विवक्षिते, "इञ्वपादिभ्य " इत्यौणादिक इति वार्तिकेनेञ्प्रत्यय सति 'चारि' इति स्थिते "कृदिकारादक्तिनो वा ङीष्वक्तव्य " इति पक्षे ङीषि कृते चारीति रुप सिद्धम् ॥ ८९७ ॥

(सु०) चारीं लक्षयति—**विचित्रेति** । वक्ष्यमाणविशेषयुक्ता समकालकृत-सवाताढिकर्मचरणादितद्विशेषहेतो चारीत्युच्यते । चारीशब्दनिष्पत्तिमाह—**चारी स्यादिति** । चरधातो इञ् करणे, भावे वा, "कृदिकारादक्तिन " इति ङीषि चारीशब्दनिष्पत्ति ॥ ८९७ ॥

(क०) चारीप्रयोग इतिकर्तव्यतामाह—**हस्तो वेत्यादि** । अत्र वाशब्द उपमाने । अभिनये हस्तो वा हस्त इव । गत्या गत्यनुकारे यदा यश्चरणोऽञ्चितादिषु पादभेदेष्वीप्सितो व्यापारयितुमिष्ट । **तत्सपत्त्युचिता**, तस्य चरणस्य सपत्ति , तस्या उचिता । समादिचरणसपादनयोग्येत्यर्थ । चारी, अङ्घ्रिजङ्घोरुकटीक्रिया कार्या कर्तव्या । **परा**; तदितरा पादादि क्रिया, **तदुचिता**, प्रथमचार्युचिता कार्या । द्वितीया चारी प्रथमचार्यनु-सारिणी कर्तव्येत्यर्थ । **एवमन्योन्यनियमादिति** । द्वितीयादिचार्यनुसारेण तृतीयादयश्चार्य कृताश्चेदित्यर्थ । **सैव**, चार्येव व्यायाम इत्युच्यते ।

तत्रैकपादनिष्पाद्या चारी चार्येव कीर्तिता ।
पादद्वयेन करण तन्नृत्तकरणात्पृथक् ॥ ९०० ॥
करणैः स्यात्त्रिभि. खण्डो मण्डल खण्डकैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्वा क्रमात्ताले त्र्यश्रे च चतुरश्रके ॥ ९०१ ॥

मेति जातिपरतयैकवचनम् । तस्य व्यायामस्य भेदानाह—**चारी चेत्यादि** । **तद्भिदाः;** व्यायमभेदा ॥ ८९८, ८९९ ॥

(सु०) चारीणामितिकर्तव्यतामाह—हस्त इति । अभिनये हस्तो वा, गत्या पादो वा यदा ईप्सित गत्यनुकारेण व्यापारयितुमिष्ट , तदनुगुणा चारी प्रधानम् । तत्सपत्त्युचिता, तस्य पादस्य सपत्ति रूपनिष्पत्ति उचिता । अङ्घ्रिजङ्घोरुकटीकर्मचारी कार्येत्यर्थ । परा इतरा चरणादिक्रिया तदुचिता प्रथमचार्युचिता कार्या । एव करणचरणयो परस्परनियमेन क्रियमाणा चारी व्यायाम इत्युच्यते । तस्य भेदाश्चतुर्विध , चारी, करणम्, खण्ड , मण्डल चेति ॥ ८९८, ८९९ ॥

(क०) क्रमेण तषा स्वरूपमाह—**तत्रेत्यादि** । **एकपादनिष्पाद्या;** वामेन दक्षिणेन वैकेन पादेन निर्वर्तयितव्या । अत्र प्राधान्यात्पादग्रहणम् । पादादिनेत्यर्थ । **चार्येव,** पूर्वोक्ता चार्येव चारी कीर्तिता । व्यायामभेदत्वेनोक्ता चारीति कथिता। पादद्वयेन निष्पाद्या चार्येव **करणम्,** व्यायामभेदत्वेनोक्त करण भवति । अत्र तलपुष्पपुटादिभि साकर्यशङ्का परिहरति—**तन्नृत्तकरणात्पृथगिति** । करपादादिक्रियात्मक नृत्तकरणम् । केवलपादादिक्रियत्मिका चारीति भेदोऽवगन्तव्य इत्यभिप्राय । तैस्त्रिभि करणैर्निष्पाद्या चार्येव **खण्डः,** व्यायामभेदत्वेनोक्त खण्डो भवेत् । तैस्त्रिभि खण्डै त्र्यश्रे ताले चतुर्भिरेव खण्डकैश्चतुरश्रे ताले चेति क्रमाद्विषयव्यवस्थया विकल्पो द्रष्टव्य । एव च त्र्यश्रे ताले चाचत्पुटे त्रिभि खण्डकै ,

भौमी चाकाशिकीत्येषा द्वेधा भौम्योऽत्र षोडश ।
समपादा स्थितावर्ता शकटास्या च विच्यवा ॥ १०२ ॥
अध्यर्धिका चाषगतिरेडकाक्रीडिता तथा ।
समोत्सरितमत्तल्ली मत्तल्ल्युत्स्पन्दिताड्डिता ॥ १०३ ॥
स्पन्दितावस्पन्दिताख्या बद्धा च जनिताभिधा ।
ऊरूद्वृत्तेत्यथ ब्रूमः षोडशाकाशिकीरिमाः ॥ १०४ ॥

इति भैम्य ।

चतुरश्रे ताले चच्चत्पुटे चतुर्भि खण्डकैर्वा क्रमान्निष्पाद्या चार्येव व्यायामभेदो मण्डलमित्युच्यत इति योजनीयम् ॥ १००, १०१ ॥

(सु०) तेषा स्वरूपमाह—तत्रेति । एकपादनिष्पाद्या चारी पूर्वोक्ता चार्येव **चारी** भवति । पादद्वयेन करण भवति । तत्, करणम् । नृत्तकरणात्, करचरणादिक्रियात्मकात् पृथगिति वेदितव्यम् । त्रिभि करणै निष्पाद्या चारी **खण्डो** भवति । त्रिभि खण्डै मण्डल भवति ॥ १००, १०१ ॥

(क०) चारीविभागमाह—**भौमीत्यादि** । एषेत्येकपादनिष्पाद्या प्रकृता चारी निर्दिश्यते । एषा चारी भौमी भूमिसम्बन्धिनी, आकाशिकी आकाशसबन्धिनी चेति द्विधा । अत्र आसु मध्ये भौम्यश्चार्य षोडश । ता उद्दिशति—**समपादेत्यादि** ॥ १०२–१०४ ॥

इति भैम्य ।

(सु०) चारीविभागमाह—**भौमीति** । चारी द्विविधा, भौमी, आकाशिकी चेति । **समपादेति** । अत्र आसु मध्ये भौम्यश्चार्य षोडश । यथा—समपादा, स्थितावर्ता, शकटास्या, विच्यवा, अध्यर्धिका, चाषगति, एडकाक्रीडिता, समोत्सरितमत्तल्ली, मत्तल्ली, उत्स्पन्दिता, अड्डिता, स्पन्दिता, अवस्पन्दिता, बद्धा, जनिता, ऊरूद्वृत्तेति ॥ १०२–१०४ ॥

इति भौम्य ।

अतिक्रान्ताप्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता मृगप्लुता ।
ऊर्ध्वजानुरलाता च सूची नूपुरपादिका ॥ ९०५ ॥
डोलापादा दण्डपादा विद्युद्भ्रान्ता भ्रमर्यपि ।
भुजङ्गत्रासिताक्षिप्ता विद्धोद्वृत्तेति कीर्तिता ॥ ९०६ ॥
भरताभिमताश्चार्यो द्वात्रिंशन्मिलितास्तु ताः ।
देशीप्रसिद्धाः सन्त्यन्यास्ताः समप्त्यभिदध्महे ॥ ९०७ ॥

इत्याकाशिक्या ।

रथचक्रा परावृत्ततला नूपुरविद्धका ।
तिर्यङ्मुखा मराला च करिहस्ता कुलीरिका ॥ ९०८ ॥
विश्लिष्टा कातरा पार्ष्णिरेचिताप्यूरुताडिता ।
ऊरुवेणी तलोद्वृत्ता हरिणत्रासिका परा ॥ ९०९ ॥

(क०) अथाकाशिकीरुद्दिशति—**अतिक्रान्तेत्यादि** । एव द्वेधा मार्गचार्यो द्वात्रिंशत् ॥ ९०५–९०७ ॥

इत्याकाशिक्य ।

(सु०) आकाशिकीमाह—**अतिक्रान्तेति** । अतिक्रान्ता, अपक्रान्ता, पार्श्वक्रान्ता, मृगप्लुता, ऊर्ध्वजानु , अलाता, सूची, नूपुरपादिका, डोलापादा, दण्डपादा, विद्युद्भ्रान्ता, भ्रमरी, भुजङ्गत्रासिता, आक्षिप्ता, विद्धा, उद्वृत्तेति षोडश भवन्ति । **भरताभिमता** ता सर्वा चार्यो मिलिता द्वात्रिंशत् ॥ ॥ ९०५–९०७ ॥

इत्याकाशिक्य ।

(क०) अथ देशीचारीषु भौमीरुद्दिशति—**रथचक्रेत्यादि** ॥ **विद्युद्भ्रान्तेत्यादि** ॥ ९०८–९१२- ॥

इति देशीचारीषु भौम्य ।

अर्धमण्डलिका तिर्यक्कुञ्चिता च मदालसा ।
सचारितोत्कुञ्चिता च स्तम्भक्रीडनिका ततः ॥ ९१० ॥
चारी लङ्घितजङ्घाख्या स्फुरिताप्यवकुञ्चिता ।
अपि सघट्टिता खुत्ता स्वस्तिका तलदर्शिनी ॥ ९११ ॥
पुराट्यर्धपुराटी च सरिका स्फुरिका ततः ।
निकुट्टिका लताक्षेपाप्यङ्गस्खलितिका परा ॥ ९१२ ॥
समस्खलितिका भौम्यः पञ्चत्रिंशदितीरिताः ।

इति देशीचारीषु भौम्य ।

विद्युद्भ्रान्ता पुरःक्षेपा विक्षेपा हरिणप्लुता ॥ ९१३ ॥
अपक्षेपा च डमरी दण्डपादाङ्घ्रिताडिता ।
जङ्घालङ्घनिकालाता जङ्घावर्ता च वेष्टनम् ॥ ९१४ ॥

(सु०) देशीं लक्षयति—देशीप्रसिद्धा अन्याश्चार्य सन्ति । तत्र भौमीचार्य पञ्चत्रिंशद्विधा । ता उद्दिशति—**रथचक्रेति** । रथचक्रा, परावृत्ततला, नूपुरविद्धका, तिर्यङ्मुखा, मराला, करिहस्ता, कुलीरिका, विश्लिष्टा, कातरा, पार्ष्णिरेचिता, ऊरुताडिता, ऊरुवेणी, तलोद्वृत्ता, हरिणत्रासिका, अर्धमण्डलिका, तिर्यक्कुञ्चिता, मदालसा, सचारिता, उत्कुञ्चिता, स्तम्भक्रीडनिका, लङ्घितजङ्घिका, स्फुरिता, अवकुञ्चिता, सघट्टिता, खुत्ता, स्वस्तिका, तलदर्शिनी, पुराटी, अर्धपुराटी, सरिका, स्फुरिका, निकुट्टिका, लताक्षेपिका, अङ्गस्खलितिका, समस्खलितिकेति ॥ ९०८–९१२ ॥

इति देशीचारीषु भौम्य ।

(क०) आकाशिकीरुद्दिशति—**विद्युद्भ्रान्तेत्यादि** । एता अप्युभयाश्चतुष्पञ्चशत् ॥ ९१३–९१६ ॥

इति देशीचारीष्वाकाशिक्य ।

उद्वेष्टनमथोत्क्षेपः पृष्ठोत्क्षेपश्च सूचिका ।
विद्धा प्रावृतमुल्लोल इत्यत्रैकोनविंशतिः ॥ ९१५ ॥
व्योमगा उभयास्तु स्याच्चतुष्पञ्चाशदूचिरं ।
मार्गदेशीगताश्चार्यः षडशीतिरिमा मता ॥ ९१६ ॥

इति देशीचारीष्वाकाशिक्य ।

अथ भौम्य—

लक्षणानि क्रमात्तासा चारीणामभिदध्महे ।
निरन्तरौ समनखौ पादौ कृत्वा स्थितो यदा ॥ ९१७ ॥
स्थानेन समपादेन समपादा तदोदिता ।
प्रचारयोग्यतामात्राच्चारी स्थानेऽप्यसौ मता ॥ ९१८ ॥

इति समपादा (१)

(सु०) देशीषु आकाशिक्यश्चार्य एकोनविंशति । ता उद्दिशति—**विद्युदिति** । विद्युद्भ्रान्ता, पुर क्षेपा, विक्षेपा, हरिणप्लुता, अपक्षेपा, डमरी, दण्डपादा, अङ्घ्रिताडिता, जङ्घालङ्घनिका, अलाता, जङ्घावर्ता, वेष्टनम्, उद्वेष्टनम्, उत्क्षेप , पृष्ठोत्क्षेप , सूचिका, विद्धा, प्रावृतम्, उल्लोल इति । उभयगता सर्वे मिलिता चतुष्पञ्चाशच्चार्यो भवन्ति । एव मार्गदेशीगता चार्य षडशीति ॥ ९१३–९१६ ॥

इति देशीचारीष्वाकाशिक्य

(क०) तासा सर्वासा प्रत्येक लक्षणान्यभिधातुमाह — **लक्षणानीति**। तत्र समपादा लक्षयति—**निरन्तरावित्यादि** । यदा पादौ निरन्तरौ परस्पर श्लिष्टौ । **समनखौ** ; समा नखा ययोस्तौ । समाग्रपार्ष्णिभागावित्यर्थ । प्रथम तादृशौ कृत्वा, समपादेन स्थानेन स्थितश्चेत् । पादयोर्वितस्त्यन्तरस्थित्या समपाद नाम स्थानक वक्ष्यते । तत्र वितस्तिर्नाम देशाश्रय परिमाणविशेषो

चरणान्तरपार्श्वं चेद्गत्वाग्रतलसचरः ।
अन्तर्जानुः स्वस्तिकत्व प्राप्तः पादस्तथेतरः ॥ ९१९ ॥
विश्लिष्य पार्श्वं स्वनीत. स्थितावर्ता तदोच्यते ।

इति स्थितावर्ता (२)

द्वादशाङ्गुलात्मक । यथोक्त—" वितस्तिर्द्वादशाङ्गुल " (नामलिङ्गानु शासनम् २ ६ ८४) इति । नेन समपादस्थानकेन यदा स्थितो भवति, तदा समपादा नाम चार्युदिता । अत्र स्थित इति पुलिङ्गनिर्देशेन नर्तकपरत्वे नर्तक्या अप्युपलक्षण द्रष्टव्यम् । अत्र कृत्वा स्थित इति क्रियाद्वय- श्रवणात्पूर्वं पादयोर्नैरन्तर्यक्रियानन्तर समपादस्थानस्थितिक्रियेति पौर्वापर्यं द्रष्टव्यम् । **प्रचारेत्यादि** । समपादाया गतिरूपताभावेऽपि प्रचारयो ग्यतामात्रात्प्रचारस्य गतेर्योग्यतामात्राच्चारीत्युपचर्यत इत्यर्थ । वस्तुतस्तु, **स्थाने;** स्थानकेऽप्यसौ समपादा मता । रूपद्वयमप्यस्या सभवतीत्यर्थ ॥ ९१७, ९१८ ॥

इति समपादा (१)

(सु०) तासा प्रत्येक लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—लक्षणानीति । तत्र समपादा लक्षयति—निरन्तराविति । निरन्तरौ समनखौ पादौ विधाय, यदा समपादेन स्थानेन स्थितौ चेत्, तदा समपादा भवति । सा च प्रचारयोग्य- स्थितावपि भवति ॥ ९१७, ९१८ ॥

इति समपादा (१)

(क०) अथ स्थितावर्ता लक्षयति—**चरणान्तरेत्यादि** । अग्रत- लसचर पाद । **चरणान्तरपार्श्वम्;** अग्रतलसचारादन्यश्चरणश्चरणान्तरम् । तस्य पार्श्वं बहिर्भागप्रदेश गत्वा, अन्तर्जानु स्वस्तिकत्व प्राप्तश्चेदिति । अनेन चरणान्तरस्य पार्ष्णिभागेन गमन गम्यपार्श्वदेशावधिश्च गम्यते ।

यत्र धृत्वा पूर्वकाय पादोऽग्रतलसचरः ॥ ९२० ॥
प्रसार्योद्वाहितमुरः शकटास्या तदा भवेत् ।
आस्य क्षेप्य हि शकट चारीमेनामुपाश्रितैः ॥ ९२१ ॥

इति शकटास्या (३)

तथेतर इति । इतर स्थित पाद । **तथेति** । अग्रतलसचरो भूत्वेत्यर्थ । विश्लिष्य स्वस्तिक कृत्वा, **पार्श्वे नीत इति** । चरणान्तराङ्गुल्य-अग्रभागेन स्वकीय पार्श्वे नीतश्चेत्, तदा स्थितावर्ता नाम चारी भवेत् ॥ ॥ ९१९, ९१९- ॥

इति स्थितावर्ता (२)

(सु०) स्थितावर्ता लक्षयति—**चरणेति** । यत्र चरणान्तरपार्श्व भ्रान्त्वा, एक पाद अग्रतलसञ्चारी भूय, अन्तर्जानु स्वस्तिकत्वमाप्नोति । इतरस्तथैव विश्लिष्य स्वपार्श्व नीयते, सा स्थितावर्ता चारी भवति ॥ ९१९, ९१९- ॥

इति स्थितावर्ता (२)

(क०) शकटास्यायाम्—**आस्य क्षेप्यमिति**। क्षेप्यमित्यास्यमित्यस्य प्रतिपदम् । अनेनास्या अन्वर्थता दर्शिता भवति । एव सर्वत्र चारीणा प्रायेणान्वर्थता द्रष्टव्या ॥ -९२०–९२७ ॥

इति शकटास्या (३)

(सु०) शकटास्या लक्षयति--**यदेति** । यदा पूर्वकाय यत्नात् धृत्वा, उद्वाहितमुर प्रसार्य, अग्रतलसचर क्रियते, तदा शकटास्या भवति ॥ ॥ -९२०, ९२१ ॥

इति शकटास्या (३)

उद्धृत्य समपादायाः पादौ यदि तलाग्रतः ।
निकुट्टयेतां धरणीमुच्यते विच्यवा तदा ॥ ९२२ ॥

इति विच्यवा (४)

दक्षिणाङ्घ्रेः पार्ष्णिदेशे वाम पादो निधीयते ।
दक्षिणस्त्वपसृत्य स्वे पार्श्वे त्र्यश्रतया स्थितः ॥ ९२३ ॥
सार्धतालान्तरत्वेन दक्षिणोऽप्येवमेव चेत् ।
वामपार्ष्णौ स च त्र्यश्रो भवेदध्यर्धिका तदा ॥ ९२४ ॥

इत्यध्यर्धिका (५)

तालमात्र पुरः कृत्वा द्विताल पृष्ठतो गते ।
दक्षिणेऽङ्घ्रौ सम पादौ किंचिदुत्प्लुतिपूर्वकम् ॥ ९२५ ॥
उपसृत्यापसर्पेतामपसृत्योपसर्पतः ।
यत्र सत्रासगत्यादौ सैषा चाषगतिर्मता ॥ ९२६ ॥

इति चाषगति (६)

(सु०) विच्यवा लक्षयति—उद्धृत्येति । यत्र समपादाया पादा उद्धृत्य तलाग्रेण भूमिर्निकुट्यते, सा विच्यवा भवति । निकुट्टन पूर्वमुक्तम् ॥ ९२२ ॥

इति विच्यवा (४)

(सु०) अध्यर्धिका लक्षतति—दक्षिणाङ्घ्रेरिति । दक्षिणचरणस्य पार्ष्णिप्रदेशे यदा वाम पादो विन्यस्यते । ततो दक्षिणस्तु त्र्यश्र सन् स्वापार्श्वे अपसृत्य वर्तते, दक्षिणोऽपि सार्धतालान्तरत्वेन, एवमेव वामपार्ष्णिदेशे स्थितो भवति, स च त्र्यश्रो भवति, सा अध्यर्धिका भवति ॥ ९२३, ९२४ ॥

इत्यध्यर्धिका (५)

(सु०) चाषगतिं लक्षयति—तालमात्रमिति । तालप्रमाणलक्षण स्थान-

किंचिदुत्प्लुत्य चरणौ यत्राग्रतलसचरौ ।
पर्यायशो निपततः सैडकाक्रीडिता मता ॥ ९२७ ॥

इत्येडकाक्रीडिता (७)

अभ्यन्तरेऽङ्घ्रेरन्यस्य पादेऽग्रतलसचरे ।
सजङ्घास्वस्तिकेऽथान्यपादेऽग्रतलसचरे ॥ ९२८ ॥
कृतेऽङ्घ्रयोर्घूर्णतोर्यत्रापसृतिश्चोपसर्पणम् ।
समोत्सरितमत्तल्ली सा भवेन्मध्यमे मदे ॥ ९२९ ॥

इति समोत्सरितमत्तल्ली (८)

प्रकरणे वक्ष्यति । यत्र पुर तालमात्र कृत्वा, दक्षिणपादे पृष्ठत तालद्वय गते सति, पादौ सममेव किंचिदुपसृत्य अपसर्पत , अपसृत्य उपसर्पतश्च भवति , सा चाषगति । एषा सत्रासगत्यादौ प्रयोज्या ॥ ९२५, ९२६ ॥

इति चाषगति (६)

(सु०) एडकाक्रीडिता लक्षयति—कचिदिति । उभौ चरणावग्रतल-सचारौ किंचिदुत्प्लवन विधाय पर्यायश क्रमश निपतत , तदा [1]एडकाक्रीडिता भवति ॥ ९२७ ॥

इत्येडकाक्रीडिता (७)

(क०) समोत्सरितमत्तल्लीति सज्ञाया समप्रसृनेत्यत्र समोत्सरितेति प्राकृतपद मुनिना प्रयुक्त द्रष्टव्यम् । मत्तचेष्टितत्वान्मत्तल्ली इति सज्ञा द्रष्टव्या ॥ ९२८–९३८- ॥

(सु०) समोत्सरितमत्तल्लीं लक्षयति—अभ्यन्तर इति । एकपादाभ्यन्तरे अन्यपादे अग्रतलसचरे सति, तत्पादे च आघूर्णिते अपसरण उपसरणे सम क्रियते, सा समोत्सरितमत्तल्ली । सा मध्यमे मदे प्रयोज्या ॥ ९२८, ९२९ ॥

इति समोत्सरितमत्तल्ली (८)

[1] अजिकागतितुल्यत्वादेडकाक्रीडिता इत्यभिनवगुप्तपादा ।

भूमिश्लिष्टाखिलतलौ जङ्घास्वस्तिकसयुतौ ।
अर्धत्र्यश्रौ यदा पादौ घूर्णन्तौ वोपसर्पत. ॥ ९३० ॥
यद्वापसर्पतः सा स्यान्मत्तल्ली तरुणे मदे ।

इति मत्तल्ली (९)

कनिष्ठाङ्गुलिभागेनाङ्गुष्ठभागेन च क्रमात् ॥ ९३१ ॥
रेचकस्यानुकारेण शनैरङ्घ्रिर्गतागतम् ।
कुरुते यत्र सा चारी बुधैरुत्स्पन्दितोदिता ॥ ९३२ ॥
औदासीन्याधश्च्युतिस्तु स्पन्द इत्यभिधीयते ।
रेचित नृत्तहस्त च केचिदत्र प्रचक्षते ॥ ९३३ ॥

इत्यु स्पन्दिता (१०)

समाङ्घ्रेरग्रपृष्ठाभ्यामन्योऽग्रतलसचरः ।
निघृष्टश्चरणो यत्र क्रमात्तामड्डिता विदुः ॥ ९३४ ॥

इत्यड्डिता (११)

(सु०) मत्तल्लीं लक्षयति—भूमीति । यत्र भूमिश्लिष्टाखिलतलौ, जङ्घा स्वस्तिकसयुतौ, यदा पादौ अर्धत्र्यश्रौ, घूर्णन्तौ वा उपसर्पत , यद्वा अपसर्पत , सा मत्तल्ली, एषा तरुणे मदे प्रयोज्या ॥ ९३०, ९३०- ॥

इति मत्तल्ली (९)

(सु०) उत्स्पन्दिता लक्षयति—कनिष्ठेति । यत्र कनिष्ठाङ्गुलिभागेन अङ्गुष्ठभागेन च रेचकानुसारेण पाद क्रमात् शनै गतागत कुरुते, सा [1]उत्स्पन्दिता । औदासीन्येन अधश्च्युति स्पन्द । अत्र केचिदाचार्या रेचित नृत्तहस्तमपि भणन्ति ॥ -९३१–९३३ ॥

इत्युत्स्पन्दिता (१०)

(सु०) अड्डिता लक्षयति—समेति । यत्र समपादस्य अग्रपृष्ठाभ्याम् अन्य अग्रतलसचर पाद निघृष्यते, सा अड्डिता ॥ ९३४ ॥

इत्यड्डिता (११)

[1] यथा: प्रत्यावर्तनरूपस्पन्दितकृत् तत्तुल्यत्वात् उत्स्पन्दितेत्यभिनवगुप्तपादा ।

निषण्णोरुः समो वामो दक्षिणोऽङ्घ्रिः प्रसारितः ।
पञ्चतालान्तर तिर्यग्यस्या सा स्पन्दिता मता ॥ ९३५ ॥

इति स्पषन्दिता (१२)

अङ्घ्रिचारविपर्यासात्सैवावस्पन्दिता मता ।

इत्यवस्पन्दिता (१३)

ऊरुद्वयस्य वलन जङ्घास्वस्तिकसयुतम् ॥ ९३६ ॥
भङ्क्त्वा वा स्वस्तिक पादतलाग्रे मण्डलभ्रमम् ।
कृत्वा पार्श्वे गते स्व स्व यत्र बद्धेति सा मता ॥ ९३७ ॥

इति बद्धा (१४)

चारी सा जनिता यस्या पादोऽग्रतलसचरः ।

(सु०) स्पन्दित लक्षयति—निषण्ण इति । यत्र निषण्णोरु, वामपाद सम, दक्षिणपाद पञ्चतालान्तर तिर्यक् प्रसारितो भवति, सा स्पन्दिता ॥ ९३५ ॥

इति स्पन्दिता (१२)

(सु०) अवस्पन्दिता लक्षयति—अङ्घ्रीति । यत्र अङ्घ्रिचारविमर्यासात्, पादचारव्यत्यासात्, सैव, स्पन्दितैव अवस्स्पन्दिता भवति ॥ ९३५- ॥

इत्यवस्पन्दिता (१३)

(सु०) बद्धा लक्षयति—ऊरुद्वयस्येति । यत्र ऊरुद्वयस्य वलनम्, प्रत्येक जङ्घा स्वस्तिकसयुत वा कृत्वा, पादतलेन अग्रे मण्डलभ्रम विधाय स्वस्वपार्श्व गच्छत, सा बद्धा ॥ ९३६, ९३७ ॥

इति बद्धा (१४)

(सु०) जनिता लक्षयति—चारीति । यत्र पाद अग्रतलसचरो भवति,

मुष्टिर्वक्षसि हस्तोऽन्यो यथाशोभ प्रवर्तते ॥ ९३८ ॥
अङ्घ्रिक्रिया प्रधान स्यादितिकर्तव्यतेतरा ।

इति जनिता (१५)

पार्ष्णिः पादस्य चेदग्रतलसचरसञ्ज्ञितः ॥ ९३९ ॥
अन्याङ्घ्रिपृष्ठाभिमुखी विपर्यासोऽथवा भवेत् ।
अभ्यन्यजङ्घ वलिता जङ्घा चेन्नतजानुका ॥ ९४० ॥
ऊरूद्वृत्ता तदा चारी लज्जेर्ष्यादौ नियुज्यते ।

इत्यूरूद्वृत्ता (१६)

नियुद्धे चाङ्गहारेषु नाट्ये चैता प्रतिष्ठिताः ॥ ९४१ ॥

वक्षसि मुष्टीभूतो हस्त यथाशोभ प्रवर्तते, सा जनिता । अत्र इतरा इतिकर्तव्यता अङ्घ्रिक्रिया प्रधान स्यात् ॥ ९३८, ९३८- ॥

इति जनिता (१५)

(क०) जनिताया 'मुष्टिर्वक्षस्थ (श्लो० ७२६)' इत्युक्तम्, तल्लक्षणत्वेन न ग्राह्यमित्याह—**अङ्घ्रिक्रियेति** । अन्यथा चारीकरणयो साकर्यं स्यादिति भाव । एवमन्यत्रापि चारीषु करव्यापारवचने द्रष्टव्यम् ॥ ९३९, ९४० ॥

(सु०) ऊरूद्वृत्ता लक्षयति—**पार्ष्णिरिति** । यत्र अग्रतलसचरपादस्य पार्ष्णि अन्यपादपृष्ठाभिमुखी भवति, तद्व्यत्यासो वा भवति । नतजानुका एका जङ्घा अन्यजङ्घाभिमुख वलिता भवति । सा ऊरूद्वृत्ता भवति । एषा ईर्ष्या-लज्जादौ प्रयुज्यते ॥ -९३९, ९४०- ॥

इत्यूरूद्वृत्ता (१६)

(क०) भौमचारीणा साधारणविनियोगमाह—**नियुद्धे चेत्यादि** ।

अनादिवेदमूलेन नाट्यवेदेन कीर्तिताः ।

इति षोडश भौम्यचार्य ।

अथाकाशिक्यः—

गुल्फक्षेत्रेऽन्यपादस्योद्वृत्याङ्घ्रि कुञ्चित पुर' ॥ ९४२ ॥
किंचित्प्रसार्य चोत्क्षिप्य यथाप्रकृति लोकवत् ।
चतुस्तालाद्यन्तरेण ततोऽग्रेण निपातयेत् ॥ ९४३ ॥
यत्र चारीमतिक्रान्ता निःशङ्कस्तामकीर्तयत् ।

इत्यतिक्रान्ता (१)

नियुद्ध मुष्टियुद्धम् । अङ्गहार इत्यनेन नृत्त गृह्यते । नाटये चैत्यत्र चकारेण नृत्यमपि गृह्यत इत्यवगन्तव्यम् । नियुद्धादिषु यथोचित भौम्यश्चार्य प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । एतासामनादित्व दर्शयति—अनादिवेमूलेनेति । अनादयो वेदा ऋग्वेदादयश्चत्वार ॥ ९४१, ९४१ ॥

इति षोडश भौम्यश्चार्य ।

(सु०) भौमचारीणा विनियोगमाह—नियुद्ध इति । अनादिवेदमूल-नाट्यनिगमप्रतिपादिता, नियुद्धे, मुष्टियुद्धे, अङ्गहारेषु नाटये च प्रयोज्या एताश्चार्य ॥ -९४१, ९४१- ॥

इति षोडश भौम्यश्चार्य ।

(क०) अथाकाशिकीना लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ -९४२–९६५- ॥

इति षोडश आकाशिक्यश्चार्य ।

(सु०) अथाकाशिकीं लक्षयति—अथाकाशिक्य इति । तत्रातिक्रान्ता

बद्धा विधाय चारीं चेदुद्वृत्त्याङ्घ्रिं च कुञ्चितम् ॥ ९४४ ॥
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चारीमपक्रान्ता तदादिशेत् ।

इत्यपक्रान्ता (२)

नीत्वोपरि स्वपार्श्वेन कुञ्चित चरण तत ॥ ९४५ ॥
पार्ष्ण्या चेत्पातयेद्भूमौ पार्श्वक्रान्ता तदोच्यते ।
सा पार्श्वदण्डपादेति प्रसिद्धा लोकवर्त्मनि ॥ ९४६ ॥
अन्योरुक्षेत्रपर्यन्तमुत्क्षिप्य चरण तत ।
उद्घट्टित भुवि न्यस्येदस्यामित्यपरे जगु' ॥ ९४७ ॥

इति पार्श्वक्रान्ता (३)

लक्षयति—गुल्फक्षेत्रेति । यत्र गुल्फक्षेत्रे अन्यपादोद्वृत्त्या कुञ्चित पुर पाद किंचित्प्रसार्य उत्क्षिप्य चतुस्तालाद्यन्तरेण अग्रेण निपातयेत् । सा अतिक्रान्ता ॥ -९४२, ९४३- ॥

इत्यतिक्रान्ता (१)

(सु०) अपक्रान्ता लक्षयति—बद्धामिति । यत्र बद्धा चारीं विधाय, उद्वृत्त्या कुञ्चित पाद पार्श्वे विनिक्षिप्यते, सा अपक्रान्ता ॥ -९४४, ९४४- ॥

इत्यपक्रान्ता (२)

(सु०) पार्श्वक्रान्ता लक्षयति—नीत्वेति । यत्र पार्श्वे कुञ्चित पाद पार्ष्ण्या भूमौ पातयेत्, सा पार्श्वक्रान्ता । सा च पार्श्वदण्डपादेति प्रसिद्धा । अन्योरुक्षेत्रपर्यन्त पादमुत्क्षिप्य उद्घट्टित यदा भूमौ न्यस्येत्, तदा पार्श्वक्रान्ता इत्यपरे प्राहु ॥ -९४५–९४७ ॥

इति पार्श्वक्रान्ता (३)

कुञ्चित पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य भूमौ निपात्य तम् ।
अन्याञ्चिताङ्घ्रिजङ्घा च पश्चाद्देशे क्षिपेद्यदा ॥ ९४८ ॥
तदा मृगप्लुता ज्ञेया सा विदूषककर्तृका ।

इति मृगप्लुता (४)

कुञ्चितोत्क्षिप्तपादस्य जानुस्तनसम यदा ॥ ९४९ ॥
न्यस्य स्तब्धीकृतोऽन्योऽङ्घ्रिरूर्ध्वजानुस्तदा भवेत् ।

इत्यूर्ध्वजानु (५)

पृष्ठप्रसारितोऽङ्घ्रिश्चेदन्योर्वभिमुख तलम् ॥ ९५० ॥
कृत्वा पार्ष्णि स्वपार्श्वे क्ष्मान्यस्तालाता तदोदिता ।

इत्यलाता (६)

(सु०) मृगप्लुता लक्षयति—कुञ्चितमिति । यत्र कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य, तमपि भूमौ निपात्य, अन्याञ्चितपादजङ्घा यदा पश्चाद्देशे निक्षिप्यते, तदा मृगप्लुता । सा च विदूषकेन कार्या ॥ ९४८, ९४८- ॥

इति मृगप्लुता (४)

(सु०) ऊर्ध्वजानु लक्षयति—कुञ्चितेति । यत्र कुञ्चितोत्क्षिप्तजानू स्तनसम विन्यस्य, अन्यपाद स्तब्धीक्रियते, स ऊर्ध्वजानु ॥ -९४९, ९४९- ॥

इत्यूर्ध्वजानु (५)

(सु०) अलाता लक्षयति—पृष्ठेति । यत्र अङ्घ्रि पृष्ठत प्रसार्य तत्तलमन्योर्वभिमुख विधाय पार्ष्णि स्वपार्श्वभूमि न्यस्यते, सा अलाता ॥
॥ -९५०, ९५०- ॥

इत्यलाता (६)

उत्क्षिप्य कुञ्चित पाद जङ्घामस्य प्रसार्य च ॥ ९५१ ॥
जान्वन्ता वोरुपर्यन्तामग्रयोगे नत भुवि ।
चरण पातयेद्यस्या सा सूचीति निगद्यते ॥ ९५२ ॥

इति सूची (७)

पश्चान्नीत्वाञ्चित पाद तस्य पार्ष्ण्या स्फिज स्पृशेत् ।
त ततोऽञ्चितजङ्घ च भूमावग्रतलेन चेत् ॥ ९५३ ॥
निपातयेत्तदा चारी प्रोक्ता नूपुरपादिका ।

इति नूपुरपादिका (८)

पाद कुञ्चितमुद्धृत्य डोलयित्वा च पार्श्वयोः ॥ ९५४ ॥
न्यस्येत्पार्ष्ण्या स्वपार्श्वे चेड्डोलापादा तदोच्यते ।

इति डोलापादा (९)

(सु०) सूचीं लक्षयति—उत्क्षिप्येति । यत्र कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य तज्जङ्घा जान्वन्तरम् ऊरुपर्यन्ता वा प्रसार्य, अग्रेण त पाद भुवि पातयेत्, सा **सूची** ॥ -९५१, ९५२ ॥

इति सूची (७)

(सु०) नूपुरपादिका लक्षयति—पश्चादिति । यत्र अञ्चित पाद पश्चान्नीत्वा, पार्ष्ण्या [1]स्फिग्प्रदेशमुत्स्पृशति अञ्चितजङ्घ तमेव पादमग्रतलेन भूमौ निपातयेत्, सा **नूपुरपादिका** ॥ ९५३, ९५३- ॥

इति नूपुरपादिका (८)

(सु०) डोलापादा लक्षयति—पादमिति । यत्र कुञ्चित पादं पार्श्वयो उद्वृत्त डोलयित्वा पार्ष्ण्या पार्श्वे न्यस्येत्, सा **डोलापादा** ॥ ९५४, ९५४- ॥

इति डोलापादा (९)

[1] "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ" (२ २-७५) इत्यमर ।

नूपुरश्चरणेऽन्यस्य पार्ष्णिदेशे विधाय चेत् ॥ ९५५ ॥
स्वदेहक्षेत्राभिमुख जान्वग्रत्वेन वेगतः ।
अग्रे प्रसार्यते चारी दण्डपादा तदोदिता ॥ ९५६ ॥

इति दण्डपादा (१०)

पृष्ठतो वलित स्पृष्ट्वा शिरो भ्रान्त्वा च सर्वतः ।
प्रसृतश्चरणो यत्र विद्युद्भ्रान्ता भवेदसौ ॥ ९५७ ॥

इति विद्युद्भ्रान्ता (११)

अतिक्रान्तागत पाद त्र्यश्रस्योरोविवर्तनम् ।
कृत्वा पादान्तरतलभ्रमेण भ्राम्यते तनुः ॥ ९५८ ॥
यत्र सा भ्रमरी चारी शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।

इति भ्रमरी (१२)

(सु०) दण्डपादा लक्षयति—नूपुर इति । यत्र चरणे पार्ष्णिदेशे च नूपुर निधाय, स्वदेहक्षेत्राभिमुखजान्वग्रत्वेन वेगात् प्रसारयति, सा दण्डपादा ॥ -९५५, ९५६ ॥

इति दण्डपादा (१०)

(सु०) विद्युद्भ्रान्ता लक्षयति—पृष्ठत इति । यत्र पृष्ठतो वलित शिर सस्पृश्य सर्वतो भ्रमणेन चरण प्रसार्यते, सा विद्युद्भ्रान्ता ॥ ९५७ ॥

इति विद्युद्भ्रान्ता (११)

(सु०) भ्रमरी लक्षयति—अतिक्रान्तेति । यत्र अतिक्रान्तागतं पाद त्र्यश्रस्य उरोविवर्तन कृत्वा, पादान्तरतलभ्रमणेन तनु भ्राम्यते, सा भ्रमरी ॥ ९५८, ९५९- ॥

इति भ्रमरी (१२)

अन्योरुमूलक्षेत्रान्त पादमुत्क्षिप्य कुञ्चितम् ॥ ९५९ ॥
नितम्बाभिमुखी पार्ष्णि कुर्याज्जानु स्वपार्श्वगम् ।
यत्रोत्तान पादतल कटीजानुविवर्तनात् ॥ ९६० ॥
भुजङ्गत्रासिता सा स्याद् भुङ्गत्राससूचिका ।

इति भुजङ्गत्रासिता (१३)

तालत्रयान्तरोत्क्षिप्त कुञ्चित पादमानयेत् ॥ ९६१ ॥
पार्श्वान्तर ततो जङ्घा स्वस्तिकीकृत्य पातयेत् ।
धरण्या पार्ष्णिभागेन यत्राक्षिप्तामम् विदुः ॥ ९६२ ॥

इत्याक्षिप्ता (१४)

विश्लिष्टजङ्घयोः कृत्वा स्वस्तिक तस्य कुञ्चितः ।
पादः प्रसारितो वक्रः स्वपार्श्वस्थोऽथ पात्यते ॥ ९६३ ॥
पार्ष्ण्या पार्ष्ण्यन्तरक्षेत्रे यत्राविद्धा भवत्यसौ ।

इत्याविद्धा (१५)

(सु०) भुजङ्गत्रासिता लक्षयति—अन्योरुमूलेति । यत्र अन्योरुमूल-क्षेत्रपर्यन्त कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य, पार्ष्णि नितम्बाभिमुखी, जानु स्वपार्श्व-गत कटीजानुविवर्तनेन पादतलमुत्तान च क्रियते, सा भुजङ्गत्रासिता ॥ ॥ -९५९–९६०- ॥

इति भुजङ्गत्रासिता (१३)

(सु०) आक्षिप्ता लक्षयति—तालत्रयेति । यत्र तालत्रयान्तरमुत्क्षिप्त कुञ्चित पाद पार्श्वान्तरमानीयते, ततो जङ्घा स्वस्तिकीकृत्य, पार्ष्णिभागेन भूमौ पात्यते, सा आक्षिप्ता ॥ -९६१, ९६२ ॥

इत्याक्षिप्ता (१४)

(सु०) आविद्धा लक्षयति—विश्लिष्टेति । यत्र विश्लिष्टजङ्घयो स्वस्तिक

आविद्धापादमन्योरुप्रदेशस्थास्तुपार्ष्णिकम् ॥ ९६४ ॥
कृत्वोत्प्लुत्य भ्रमरकं दत्वा यत्र निपातयेत् ।
तथान्यं पादमुद्वृत्य सोद्वृत्ताशेषरूपिणी ॥ ९६५ ॥

इत्युद्वृत्ता (१६)

इति षोडश आकाशिक्यश्चार्यः ।

ललिताङ्गक्रियासाध्याश्चार्यो युद्धनियुद्धयोः ।
नृत्ते नाट्ये गतौ चैताः प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ॥ ९६६ ॥

विधाय, प्रसारितं वक्रं स्वपार्श्वस्थं तत्पादं पार्ष्णिभागेन पार्ष्ण्यन्तरक्षेत्रे पात्यते, सा आविद्धा ॥ ९६३, ९६३- ॥

इत्याविद्धा (१५)

(सु०) उद्वृत्तां लक्षयति—आविद्धेति । यत्र आविद्धापादम् अन्योरुप्रदेशस्थपार्ष्णिकं कृत्वा उत्प्लुत्य, भ्रमरकं दत्वा निपातयेत्, तथा अन्यं पादमुद्धृत्य एवं क्रियते चेत्, सा उद्वृत्ता ॥ -९६४, ९६५ ॥

(सु०) आसां साधारणं विनियोगमाह—ललितेति । ललिताङ्गक्रियासाध्याः एताश्चार्यः, युद्धनियुद्धयोः, नृत्ते, नाट्ये च मनीषिभिः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥९६६॥

इत्युद्वृत्ता (१६)

इति षोडश आकाशिक्यश्चार्यः ।

(क०) आकाशिकीनामपि साधारणं विनियोगं दर्शयति—**युद्धनियुद्धयोरित्यादि** । ललिताङ्गक्रियासाध्या इति तासां द्विविधानामपि स्वरूपकथनम् । अत्र गताविति नाट्यात्पृथगुपादानाद्धस्ताभिनयवर्जितं गमनमात्रानुकरणं गम्यते ॥ ९६६ ॥

प्रधान यो यदा यत्र हस्तः पादोऽथवा भवेत् ।
सोऽग्रे तदनुगोऽन्यः स्यात्साम्ये तु समकालता ॥ ९६७ ॥
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकः ।
चरणानुचराण्याहुरङ्गोपाङ्गानि सूरयः ॥ ९६८ ॥
एव चारीप्रधानत्वे स्यादङ्गविनियोजनम् ।
प्राधान्ये हस्तकाना तु हस्तमङ्गान्युपासते ॥ ९६९ ॥
चार चार यथा चार्या चरणः श्रयते महीम् ।
कार कार करस्तद्वद्विश्राम्यति कटीतटे ॥ ९७० ॥

(क०) हस्ताभिनयचार्योर्गुणप्रधानभाव विषयव्यवस्थया दर्शयति— **प्रधानमित्यादि** । यत्र नाट्ये वा नृत्ते वा, यदा नाट्येऽर्थवशाद्गत्यनुकरणावसरे, नृत्ते वा प्रयोगवशाद्धस्तक्रियावसरे, यो हस्त पादो वा प्रधान भवेत् । **सोऽग्र इति** । स हस्त पादो वा अग्रे प्रथम प्रयोक्तव्य इत्यर्थ । **अन्यः**; प्रथमप्रयुक्तादन्य , **तदनुगः**; तस्य प्रथमप्रयुक्तस्यानुगोऽनुसारी भवेत् । **साम्ये त्विति** । नाट्ये वा नृत्ते वा हस्तपादयो समप्राधान्ये विषयभूत इत्यर्थ । **समकालता**; हस्तपादयोरेककालता , हस्तपादयोरेककालप्रयोज्यत्वमित्यर्थ ॥ ९६७ ॥

(क०) हस्तपादयोरेकतरप्राधान्ये तदितरेषामङ्गभूताना प्रवृत्तिनियममाह—**यतः पाद इत्यादि** ॥ ९६८, ९६९ ॥

(क०) करक्षेत्राणा त्रयोदशानामुक्तत्वेऽपि तेषु कट्या एव प्राधान्य दर्शयितु सदृष्टान्तमाह—**चार चारमिति** । चरणश्चार्या चार चार चरित्वा चरित्वा यथा महीं श्रयते । तत्र स्थानान्तरस्यानुक्तत्वादसभवाच्चेति भाव । तद्वत्तथा कर , कार कार, कृत्वा कृत्वा कटीतटे विश्राम्यतीति । पार्श्वद्वया

अर्धचन्द्रः करो नाट्ये सश्रयेत कटीतटम् ।
पक्षवञ्चितको नृत्ते पक्षप्रद्योतकोऽथवा ॥ ९७१ ॥
चतुरश्र समाश्रित्य भूलग्नौ चेत्प्रसर्पतः ।
पुरतः पृष्ठतो वाड्घ्री रथचक्रा तदोच्यते ॥ ९७२ ॥

इति रथचक्रा (१)

दिगुक्तेषु स्थानान्तरेषु सत्स्वपि कटीतटे विश्राम्यतीति वचन प्राचुर्याभिप्रायेणेति मन्तव्यम् ॥ ९७० ॥

(क०) तत्र कट्याश्रयणे नाट्यनृत्तयोर्व्यवस्थया हस्तनियममाह— **अर्धचन्द्र इत्यादि** । एतासामपि मार्गत्व नाट्यवेदोक्तत्वेनेति पूर्वोक्त मनुसधेयम् ॥ ९७१ ॥

इति द्वात्रिंशच्चारीलक्षणम् ।

(सु०) हस्ताभिनयचार्याणा गुणप्रधानभावमाह—**प्रधानमिति** । यत्र हस्तो वा पादो वा य प्रधान भवति स प्रथम । अन्यस्तदनुगो भवति । उभयो साम्ये समकालता । यतश्चरण, तत कर, यत कर, ततस्त्रिक भवति । अङ्गोपाङ्गानि पादानुचराणीत्याहु । यथा पाद चार्यां चार चार भूमि भजते, तथा हस्त कार कार कटीप्रदेशे विश्रान्तो भवति । नाट्ये अर्धचन्द्रहस्त कटीतटगतो भवति । नृत्ते पक्षवञ्चितको वा, पक्षप्रद्योतको वा भवति ॥ ९६६–९७१ ॥

इति द्वात्रिंशच्चारीलक्षणम् ।

(सु०) अथ देशीचारीं लक्षयति—**चतुरश्रमिति** । यत्र चतुरश्रमासाद्य भूलग्नौ पादौ पृष्ठतो वा प्रसर्पत, सा **रथचक्रा** ॥ ९७२ ॥

इति रथचक्रा (१)

पश्चादुत्तानिततलश्चरणः प्रसृतो बहिः ।
यस्या परावृत्ततला शार्ङ्गदेवेन सोदिता ॥ ९७३ ॥

इति परावृत्ततला (२)

स्थित्वा स्वस्तिकबन्धेन पार्ष्ण्योः प्रपदयोस्तथा ।
रेचितौ चरणौ यत्र सोक्ता नूपुरविद्धका ॥ ९७४ ॥

इति नूपुरविद्धा (३)

वर्धमाने स्थितौ स्थाने वामदक्षिणतो यदा ।
सरतो द्रुतमानेन पादौ तिर्यङ्मुखा तदा ॥ ९७५ ॥

इति तिर्यङ्मुखा (४)

(सु०) परावृत्ततला लक्षयति—पश्चादिति । यत्र पश्चादुत्तानिततल बहि प्रसृतश्च चरणो भवति, सा परावृत्ततला ॥ ९७३ ॥

इति परावृत्ततला (२)

(सु०) नूपुरविद्धा लक्षयति—स्थित्वेति । यत्र स्वस्तिकबन्धे स्थित्वा पार्ष्ण्यो पादौ रेचितौ भवत , सा नूपुरविद्धा ॥ ९७४ ॥

इति नूपुरविद्धा (३)

(क०) अथ देशीचारीषु भौमीषु प्रथमोद्दिष्टाया रथचक्राया चतुरश्र समाश्रित्य भूलग्नौ चेदित्युक्तम् । अत्र चतुश्रशब्देन वक्ष्यमाणदेशीस्थानकमुच्यते । न तु वैष्णवस्थानकोक्ताङ्गसनिवेशविशेष । प्रसिद्धाप्रसिद्धयो सिद्धस्यैव ग्राह्यत्वात्, देशीत्वसबन्धाच्च । पादयोर्भूलग्नत्वेन प्रसर्पणमेव लोके नि सरणमित्युच्यते । परावृत्ततलादीना लक्षणानि तु ग्रन्थत एव सुबोधानि । तत्र तत्रोक्तस्थानकाना लक्षण तत्तल्लक्षणादवगन्तव्यम् ।

नन्द्यावर्तस्थितौ पादौ पार्ष्णिपादाग्ररेचितौ ।
पुरः प्रसारितौ यस्यां सा मरालाभिधीयते ॥ ९७६ ॥

इति मराला (५)

संहतस्थानके स्थित्वा पार्श्वाभ्यां घर्षतः क्षितिम् ।
चरणौ यत्र सा चारी करिहस्ता प्रकीर्तिता ॥ ९७७ ॥

इति करिहस्ता (६)

नन्द्यावर्तस्थयोरङ्घ्र्योस्तिर्यक्सृत्वा कुलीरिका ।

इति कुलीरिका (७)

रथचक्रादीनां पञ्चत्रिंशच्चारीणां भौमीत्वं प्रायेण भूतलसंबन्धानपायादित्येवं गन्तव्यम् ॥ ९७५–१००० ॥

इति पञ्चत्रिंशद्भौमचार्यः ।

(सु०) तिर्यङ्मुखां लक्षयति—वर्धमाने इति । यत्र वर्धमानस्थितौ पादौ द्रुतमानेन वामतो दक्षिणतश्च चरतः, सा तिर्यङ्मुखा ॥ ९७५ ॥

इति तिर्यङ्मुखा (४)

(सु०) मरालां लक्षयति—नन्द्यावर्तेति । यत्र नन्द्यावर्तस्थौ पादौ पार्ष्णिपादाग्ररेचितौ, पुरः प्रसारितौ च यथा भवतः, सा मराला ॥ ९७६ ॥

इति मराला (५)

(सु०) करिहस्तां लक्षयति—संहतेति । यत्र संहतस्थानस्थौ पादौ पार्श्वदेशाभ्यां भूमिं घर्षतः, सा करिहस्ता ॥ ९७७ ॥

इति करिहस्ता (६)

(सु०) कुलीरिकां लक्षयति—नन्द्यावर्तेति । नन्द्यावर्तस्थौ पादौ यत्र तिर्यक् सरतः, सा कुलीरिका ॥ ९७७- ॥

इति कुलीरिका (७)

पार्ष्णिविद्धस्थितौ पादौ चेद्विश्लिष्योपसर्पतः ॥ ९७८ ॥
यद्वापसर्पतः प्रोक्ता सा विश्लिष्टाभिधा बुधैः ।

इति विश्लिष्टा (८)

नन्द्यावर्तस्थपादाभ्या पश्चात्सृत्वा तु कातरा ॥ ९७९ ॥

इति कातरा (९)

पार्ष्णिपार्श्वगते स्थाने स्थित्वा चेद्रेचिता कृता ।
पार्ष्णिस्तदोदिता चारी निष्णातैः पार्ष्णिरेचिता ॥ ९८० ॥

इति पार्ष्णिरेचिता (१०)

एकपादे स्थितः स्थाने भूस्थेन चरणेन चेत् ।
ऊरु ताडयति प्रोक्ता तदा चार्यूरुताडिता ॥ ९८१ ॥

इत्यूरुताडिता (११)

(सु०) विश्लिष्टा लक्षयति—पार्ष्णिरिति । यत्र पार्ष्णिविद्धस्थानस्थौ पादौ विश्लिष्य उपसर्पत , अथवा प्रसर्पत , सा विश्लिष्टा ॥ ९७८,९७८- ॥

इति विश्लिष्टा (८)

(सु०) कातरा लक्षयति—नन्द्यावर्तेति । यत्र नन्द्यावर्तस्थौ पादौ पश्चात् सरत , सा कातरा ॥ -९७९ ॥

इति कातरा (९)

(सु०) पार्ष्णिरेचिता लक्षयति—पार्ष्णीति । यत्र पार्ष्णिपार्श्वगते स्थाने स्थित्वा पार्ष्णि रेचिता क्रियते, सा पार्ष्णिरेचिता ॥ ९८० ॥

इति पार्ष्णिरेचिता (१०)

(सु०) ऊरुताडिता लक्षयति—एकपादे इति । यत्र एकपादे स्थाने स्थित्वा, भूगतेन पादेन ऊरु ताडयति, सा ऊरुताडिता ॥ ९८१ ॥

इत्यूरुताडिता (११)

उरुस्थस्वस्तिकाकारावङ्घ्री सघर्षतो भुवम् ।
पार्श्वाभ्या यत्र तामाहुरूरुवेणी मनीषिणः ॥ ९८२ ॥

इत्यूरुवेणी (१२)

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पुरतः सरतो द्रुतम् ।
प्रपदे यत्र सा चारी तलोद्वृत्ता मता सताम् ॥ ९८३ ॥

इति तलोद्वृत्ता (१३)

कुञ्चिते स्वस्तिकीकृत्य वलितान्ते तले यदा ।
अङ्घ्रयोरुत्प्लुत्य निपतेद्धरिणत्रासिका तदा ॥ ९८४ ॥

इति हरिणत्रासिका (१४)

भूमिघृष्टया बहिर्नीतावावर्तेते शनैः क्रमात् ।
चरणौ यत्र तामाहुरर्धमण्डलिका बुधा ॥ ९८५ ॥

इत्यर्धमण्डलिका (१५)

(सु०) ऊरुवेणी लक्षयति—ऊरुस्थेति । यत्र पादौ ऊरुस्वस्किमालम्ब्य पार्श्वाभ्या भूमि घर्षयत , सा ऊरुवेणी ॥ ९८२ ॥

इत्यूरुवेणी (१२)

(सु०) तलोद्वृत्ता लक्षयति—अङ्गुलीति । यत्र पादाग्रे अङ्गुलिपृष्ठभागेन द्रुत पुरतो गच्छत , सा तलोद्वृत्ता ॥ ९८३ ॥

इति तलोद्वृत्ता (१३)

(सु०) हरिणत्रासिका लक्षयति—कुञ्चिते इति । यत्र कुञ्चिते स्वस्तिकीभूय वलितान्ते पादतले उत्प्लुत्य पतिता , सा हरिणत्रासिता ॥ ९८४ ॥

इति हरिणत्रासिका (१४)

(सु०) अर्धमण्डलिका लक्षयति—भूमीति । यत्र पादौ भूमि घृष्ट्वा बहिर्नीता क्रमेण शनैरावर्त्येते , सा अर्धमण्डलिका ॥ ९८५ ॥

इत्यर्धमण्डलिका (१५)

यत्राकुञ्च्य तिरश्चीन चरण प्रक्षिपेन्मुहुः ।
ता तिर्यक्कुञ्चिता चारीमाह श्रीकरणेश्वरः ॥ ९८६ ॥

इति तिर्यक्कुञ्चिता (१६)

इतस्ततश्च चरणौ स्थापयेत विसस्थुलौ ।
मत्तवद्यत्र तामाहुश्चारीं धीरा मदालसाम् ॥ ९८७ ॥

इति मदालसा (१७)

आकुञ्चितोऽङ्घ्रिरुत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्येनाङ्घ्रिणा यदा ।
युज्यतेऽन्यस्तु ससर्पेत्तिर्यक्सचारिता तदा ॥ ९८८ ॥

इति तिर्यक्सचारिता (१८)

उत्क्षिप्य कुञ्चितौ पादौ न्यस्येदेकैकमग्रतः ।
यस्या सोत्कुञ्चिता चारी प्रोक्ता सोढलसूनुना ॥ ९८९ ॥

इत्युत्कुञ्चिता (१९)

(सु०) तिर्यक्कुञ्चिता लक्षयति—यत्रेति । यत्र तिरश्चीन पादमाकुञ्च्य मुहु प्रक्षिपति, सा तिर्यक्कुञ्चिता ॥ ९८६ ॥

इति तिर्यक्कुञ्चिता (१६)

(सु०) मदालसा लक्षयति—इतस्ततश्चेति । यत्र भूसस्थितौ पादौ इतस्ततो मत्तवत् स्थापयेत्, सा मदालसा ॥ ९८७ ॥

इति मदालसा (१७)

(सु०) तिर्यक्सचारिता लक्षयति—यत्रेति यत्र आकुञ्चिता एक-पाद उत्क्षिप्योत्क्षिप्य अन्यपादेन युज्यते, अन्यश्च ससर्पति, सा तिर्यक्सचारिता ॥ ९८८ ॥

इति तिर्यक्सचारिता (१८)

(सु०) उत्कुञ्चिता लक्षयति– उत्क्षिप्येति । यत्र कुञ्चितौ पादौ एकैकतोऽग्रतो न्यस्येत्, सा उत्कुञ्चिता ॥ ९८९ ॥

इत्युत्कुञ्चिता (१९)

तिर्यक्प्रसारितैकाङ्घ्रि पार्श्वमन्यत्तलेन चेत् ।
मुहु: सयोजयेदुक्ता स्तम्भक्रीडनिका तदा ॥ ९९० ॥

इति स्वम्भक्रीडनिका (२०)

स्थानेऽङ्घ्रिः खण्डसूच्याख्ये तिष्ठन्नाकृष्य वेगत' ।
लङ्घ्यतेऽन्याङ्घ्रिणा यत्र सोक्ता लङ्घितजङ्घिका ॥९९१॥

इति लङ्घितजङ्घिका (२१)

स्फुरिताग्रे सृतौ वेगाद्भूस्पृशोः पादपार्श्वयोः ।

इति स्फुरिता (२२)

क्रमादाकुञ्चिताङ्घ्रिभ्या पश्चाद्गत्यावकुञ्चिता ॥ ९९२ ॥

इत्यवकुञ्चिता (२३)

(सु०) स्तम्भक्रीडनिका लक्षयति—तिर्यगिति । यत्र तिर्यक् प्रसारितैकचरण, अन्यपादतलेन पार्श्व सयोजयति, सा स्तम्भक्रीडनिका ॥ ९९० ॥

इति स्तम्भनक्रीडनिका (२०)

(सु०) लङ्घितजङ्घिका लक्षयति—स्थान इति । यत्र खण्डसूचिस्थानस्थ एक पाद अन्यपादेन आकृष्य वेगेन लङ्घ्यते, सा लङ्घितजङ्घिका ॥ ९९१ ॥

इति लङ्घितजङ्घिका (२१)

(सु०) स्फुरिता लक्षयति—स्फुरितेति । यत्र पादौ पृष्ठयो पादपार्श्वयोश्च अग्रे वेगात् सरत, सा स्फुरिता ॥ ९९१ ॥

इति स्फुरिता (२२)

(सु०) अवकुञ्चिता लक्षयति—क्रमादिति । यत्र आकुञ्चितौ पादौ क्रमात् पश्चात् गच्छत, सा अवकुञ्चिता ॥ ९९२ ॥

इत्यवकुञ्चिता (२३)

स्थाने विषमसूच्याख्ये स्थित्वोत्प्लुत्य पतन्भुवि ।
अङ्घ्री सघट्टयेद्यत्र सोक्ता सघट्टिताभिधा ॥ ९९३ ॥

इति सघट्टिता (२४)

धरण्या चरणाग्रेण घात' खुत्ता निगद्यते ।

इति खुत्ता (२५)

चरण स्वस्तिकाकारकारितः स्वस्तिका भवेत् ॥ ९९४ ॥

इति स्वस्तिका (२६)

यत्राङ्घ्री सहतस्थाने स्थित्वा तिर्यक्पृथक्कृतौ ।
स्पृशतो बाह्यपार्श्वाभ्या भुव सा तलदर्शिनी ॥ ९९५ ॥

इति तलदर्शिनी (२७)

(सु०) सघट्टिता लक्षयति—स्थान इति । यत्र विषमसूचीस्थाने स्थित्वा, उत्प्लुत्य भूमौ पतन् पाद सघट्यते, सा सघट्टिता ॥ ९९३ ॥

इति सघट्टिता (२४)

(सु०) खुत्ता लक्षयति—धरण्यामिति । यत्र भूमौ पादाग्रेण ताड्यते, सा खुत्ता ॥ ९९३- ॥

इति खुत्ता (२५)

(सु०) स्वस्तिका लक्षयति—चरण इति । यत्र चरण स्वस्तिकाकार गत, सा स्वस्तिका ॥ -९९४ ॥

इति स्वस्तिका (२६)

(सु०) तलदर्शिनी लक्षयति—यत्रेति । यत्र पादौ सहतस्थाने स्थित्वा, तिर्यगेव पृथग्गत्वा, बाह्यपार्श्वाभ्या भूमि स्पृशत , सा तलदर्शिनी ॥ ९९५ ॥

इति तलदर्शिनी (२७)

निकुट्टनान्मिथोऽङ्घ्रिभ्यामुद्धताभ्या पुराटिका ।

इति पुराटिका (२८)

उद्वृत्तेन निकुट्टेन चरणेन निकुट्टनम् ॥ ९९६ ॥

उद्वृत्तस्यान्यपादस्य यत्र सार्धपुराटिका ।

इत्यर्धपुराटिका (२९)

चरणोऽग्रे सरत्येको यत्र सा सरिका मता ॥ ९९७ ॥

इति सरिका (३०)

पुरःसरणमङ्घ्रिभ्या समाभ्या स्फुरिका भवेत् ।

इति स्फुरिका (३१)

(सु०) पुराटिका लक्षयति—**निकुट्टनादिति** । यत्र उद्वृत्तौ पादौ मिथो निकुटयेते, सा **पुराटिका** ॥ ९९५- ॥

इति पुराटिका (२८)

(सु०) अर्धपुराटिका लक्षयति—**उद्वृत्तेनेति** । यत्र उद्वृत्तेन निकुट्टेन चरणेन, उद्वृत्तस्य अन्यचरणस्य निकुट्टन क्रियते, सा **अर्धपुराटिका** ॥ ९९६, ९९६- ॥

इत्यर्धपुराटिका (२९)

(सु०) सरिका लक्षयति—**चरण इति** । यत्र एक पाद अग्रे सरति, सा **सरिका** ॥ ९९७ ॥

इति सरिका (३०)

(सु०) स्फुरिका लक्षयति—**पुर इति** । यत्र समाभ्या चरणाभ्या पुरतो सरण क्रियते, सा **स्फुरिका** ॥ ९९७- ॥

इति स्फुरिका (३१)

स्थितिस्तु चरणाग्रेण कुञ्चितेन निकुट्टिका ॥ ९९८ ॥

इति निकुट्टिका (३२)

पश्चान्न्यस्य पुरस्ताच्च प्रसार्य चरण यदि ।

निकुट्टयेद्भुव तेन लताक्षेपस्तदोदित. ॥ ९९९ ॥

इति लताक्षेप (३३)

स्खलिते चरणे तिर्यगड्डस्खलितिका भवेत् ।

इत्यड्डस्खलितिका (३४)

पुरतः पृष्ठतस्तिर्यक्चरणौ युगपद्यदा ॥ १००० ॥

स्खलत. प्रोच्यते चारी समस्खलितिका तदा ।

इति समस्खलितिका (३५)

इति पञ्चत्रिशद्भौमचार्य ।

(सु०) निकुट्टिका लक्षयति—स्थितिस्त्विति । यत्र कुञ्चितेन चरणाग्रेण स्थिति क्रियते, सा निकुट्टिका ॥ -९९८ ॥

इति निकुट्टिका (३२)

(सु०) लताक्षेप लक्षयति—पश्चादिति । यत्र चरण पश्चात् न्यस्य, पुरस्ताच्च प्रसार्य, तेन चरणेन यदि भूमि निकुट्यते, स लताक्षेप ॥ ९९९ ॥

इति लताक्षेपा (३३)

(सु०) अड्डस्खलितिका लक्षयति—स्खलिते इति । यत्र पाद तिर्यक् स्खलित , सा अड्डस्खलितिका ॥ ९९९- ॥

इत्यड्डस्खलितिका (३४)

(सु०) समस्खलितिका लक्षयति—पुरत इति । यत्र चरणद्वय पुरत पृष्ठतश्च युगपत् स्खलति , सा समस्खलितिका ॥ -१०००, १०००- ॥

इति समस्खलितिका (३५)

इति पञ्चत्रिशद्भौमचार्य

यस्यां पुरोऽङ्घ्रिमुत्क्षिप्य ललाटस्योपरि द्रुतम् ॥ १००१ ॥
भ्रामयित्वा भुवि न्यस्येद्विद्युद्भ्रान्तामम् विदुः ।

इति विद्युद्भ्रान्ता (१)

अङ्घ्रिं कुञ्चितमुत्क्षिप्य पुरो विस्तार्य वेगतः ॥ १००२ ॥
विन्यसेदवनौ यत्र पुरःक्षेपा भवेदसौ ।

इति पुरःक्षेपा (२)

पुरो गगनभागे चेत्प्रसार्य चरणं मुहुः ॥ १००३ ॥
आकुञ्चयेत्तदा चारी विक्षेपा शार्ङ्गिणोदिता ।

इति विक्षेपा (३)

(क०) विद्युद्भ्रान्तादीनामेकोनविंशतिचारीणामाकाशिकीत्वमाकाश व्यापारप्राचुर्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ १००१–१०१६ ॥

(सु०) अथाकाशिकीं विद्युद्भ्रान्तां लक्षयति––यस्यामिति । यत्र पुरतः पादमुत्क्षिप्य, ललाटोपरि तूर्णं भ्रामयित्वा भूमौ न्यस्येत्, सा **विद्युद्भ्रान्ता** ॥ -१००१, १००१- ॥

इति विद्युद्भ्रान्ता (१)

(सु०) पुरःक्षेपां लक्षयति––अङ्घ्रिमिति । यत्र कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य, पुरतः वेगेन विस्तार्य भूमौ विन्यसेत्, सा **पुरःक्षेपा** ॥ १००२, १००२- ॥

इति पुरःक्षेपा (२)

(सु०) विक्षेपां लक्षयति––**पुर इति**। यत्र पुरतः गगनप्रदेशे पादं प्रसार्य मुहुराकुञ्चयेत्, सा **विक्षेपा** ॥ -१००३, १००३- ॥

इति विक्षेपा (३)

नताङ्घ्रेरुत्प्लुत्याभीक्ष्ण निपाताद्धरिणप्लुता ॥ १००४ ॥

इति हरिणप्लुता (४)

बाह्यपार्श्वेन यत्रोरो पृष्ठ स्पृष्ट्वेतरत्पदम् ।
नितम्बनिकट याति सापक्षेपा प्रकीर्तिता १००५ ॥

इत्यपक्षेपा (५)

डमर्याकुञ्चितस्याङ्घ्रेर्वामदक्षिणतो भ्रमात् ।

इति डमरी (६)

यत्र स्वस्तिकमावर्त्य प्रोत्क्षिपेत्तिर्यगूर्ध्वतः ॥ १००६ ॥
चरणौ दण्डपादा सा चारी निःशङ्ककीर्तिता ।

इति दण्डपादा (७)

(सु०) हरिणप्लुता लक्षयति—नतेति । यत्र पादौ अभीक्ष्ण यथातथा उत्प्लुत्य भूमौ निपातयेत्, सा हरिणप्लुता ॥ -१००४ ॥

इति हरिणप्लुता (४)

(सु०) अपक्षेपा लक्षयति—बाह्येति । यत्र ऊरो बाह्यपृष्ठ पार्श्वेन स्पृष्ट्वा, इतरत्पद नितम्बसमीप गच्छति, सा अपक्षेपा ॥ १००५ ॥

इत्यपक्षेपा (५)

(सु०) डमरीं लक्षयति—डमर्येति । यत्र आकुञ्चितपाद वामतो दक्षिणत क्रमात् क्षिप्यते, सा डमरी ॥ १००५- ॥

इति डमरी (६)

(सु०) दण्डपादा लक्षयति—यत्रेति । यत्र पादौ स्वस्तिकमावर्त्य तिर्यगूर्ध्व च प्रोत्क्षिप्येते, सा दण्डपादा ॥ -१००६, १००६- ॥

इति दण्डपादा (७)

विस्तार्याङ्घ्री प्लुत कृत्वा गमन ताडयेन्मिथः ॥ १००७ ॥
यदा पादतलद्वन्द्व तदा चार्यङ्घ्रिताडिता ।

इत्यङ्घ्रिताडिता (८)

किंचिदाकुञ्चित पादमङ्घ्रिणान्येन लङ्घयेत् ॥ १००८ ॥
गगने चेत्तदा चारी जङ्घालङ्घनिका मता ।

इति जङ्घालङ्घनिका (९)

अलाताङ्घ्रौ पृष्ठगते शीघ्रमन्याङ्घ्रिलङ्घिते ॥ १००९ ॥

इत्यलाता (१०)

तलमन्तर्भ्रमस्याङ्घ्रेर्जानुपृष्ठे क्षिपेद्यदि ।
बहिर्भ्रमस्य तत्पार्श्वे जङ्घावर्ता तदा भवेत् ॥ १०१० ॥

इति जङ्घावर्ता (११)

(सु०) अङ्घ्रिताडिका लक्षयति—विस्तार्याङ्घ्रीति । यत्र पाद विस्तीर्य प्लुति कृत्वा आकाशे पादतलद्वय परस्पर ताडयेत्, सा अङ्घ्रिताडिका ॥ -१००७, १००७- ॥

इत्यङ्घ्रिताडिका (८)

(सु०) जङ्घालङ्घनिका लक्षयति—किंचिदिति । यत्र ईषदाकुञ्चित चरणम् अन्येन पादेन आकाशे लङ्घयेत्, सा जङ्घालङ्घनिका ॥ -१००८, १००८- ॥

इति जङ्घालङ्घनिका (९)

(सु०) अलाता लक्षयति—अलातेति । यत्र पृष्ठगत पाद , अन्यपादेन तूर्ण लङ्घ्यते, सा अलाता ॥ -१००९ ॥

इत्यलाता (१०)

(सु०) जङ्घावर्ता लक्षयति—तलमिति । यत्र अन्तर्भ्रान्तपादतल जानुपृष्ठे बहिर्भ्रान्तपादतल तत्पार्श्वे निक्षिप्यते, सा जङ्घावर्ता ॥ १०१० ॥

इति जङ्घावर्ता (११)

अङ्‌घ्रिणैकेन चेदन्य वेष्टयेद्वेष्टन तदा ।
तदेव वलन केचिदवदन्नृत्तकोविदा. ॥ १०११ ॥

इति वेष्टनम् (१२)

उद्वेष्टन वेष्टयित्वा पृष्ठतोऽङ्‌घ्रौ प्रसारिते ।

इत्युद्वेष्टनम् (१३)

आकुञ्चितस्य पादस्य पुरतः पृष्ठतस्तथा ॥ १०१२ ॥
उत्क्षेपो जानुपर्यन्तमुत्क्षेपः कथ्यते बुधैः ।

इत्युत्क्षेप (१४)

स चेत्पृष्ठत एव स्यात्पृष्ठोत्क्षेपमसु विदुः ॥ १०१३ ॥

इति पृष्ठोत्क्षेप (१५)

(सु०) वेष्टन लक्षयति—अङ्‌घ्रिणेति । यत्र एकपादेन अपरपाद वेष्टयति, तद् वेष्टनम् । तदेव वलनमिति केचिद्वदन्ति ॥ १०११ ॥

इति वेष्टनम् (१२)

(सु०) उद्वेष्टन लक्षयति – उद्वेष्टनमिति । यत्र पाद पृष्ठतो वेष्टयित्वा, पुतर प्रसार्यते, तद् उद्वेष्टनम् ॥ १०११- ॥

इत्युद्वेष्टनम् (१३)

(सु०) उत्क्षेप लक्षयति—आकुञ्चितस्येति । यत्र आकुञ्चित पाद पुरत पृष्ठतश्च जानुपर्यन्तमुत्क्षिप्यते, स उत्क्षेप ॥ -१०१२, १०१२ ॥

इत्युत्क्षेप (१४)

(सु०) पृष्ठोत्क्षेप लक्षयति—स इति । स एव, उत्क्षेप एव, पृष्ठमात्रे उत्क्षिप्तश्चेत्, तदा पृष्ठोत्क्षेप ॥ १०१३ ॥

इति पृष्ठोत्क्षेप (१५)

उरः पार्श्वेन विन्यस्य पद यत्र प्रसारयेत् ।
तीक्ष्णाग्रीकृत्य तामाह सूचीं श्रीकण्ठवल्लभः ॥ १०१४ ॥

इति सूची (१६)

पादयोः स्वस्तिकेऽस्यैकः किंचिदान्दोलित पुरः ।
कुञ्चितश्चरणो यत्र सा विद्धा बोधिता बुधैः ॥ १०१५ ॥

इति विद्धा (१७)

ललिता वलिता मूर्तिरुद्वृत्तश्चरणो भवेत् ।
यत्र तत्प्रावृत ज्ञेय मकरध्वजजीवनम् ॥ १०१६ ॥

इति प्रावृतम् (१८)

उल्लोलः स्याच्चरणयोः क्रमेणोल्लालनादिवि ।

इत्युल्लोल (१९)

इत्योकनविंशत्याकाशचार्य ।

इति षडशीतिर्मार्गदेशीचार्य ।

(सु०) सूचीं लक्षयति—उर इति । यत्र उर पार्श्वेन विन्यस्य, पाद तीक्ष्णाग्रीकृत्य प्रसार्यते, सा सूची ॥ १०१४ ॥

इति सूची (१६)

(सु०) विद्धा लक्षयति—पादयोरिति । यत्र एक पाद स्वस्तिकीभूय किंचिद् आन्दोल्यते, अन्यश्च कुञ्चितो भवति, सा विद्धा ॥ १०१५ ॥

इति विद्धा (१७)

(सु०) प्रावृत लक्षयति—ललितेति । यत्र मूर्ति वलिता, पादौ उद्वृत्तौ भवत , तत् पञ्चशरजीवन प्रावृत ज्ञेयम् ॥ १०१६ ॥

इति प्रावृतम् (१८)

(सु०) उल्लोल लक्षयति—उल्लोल इति । यत्र पादयो क्रमेण आकाशे उल्लोलन क्रियते, स उल्लोल ॥ १०१६- ॥

इत्युल्लोल (१९)

इत्योकनविंशत्याकाशचार्य ।

इति षडशीतिर्मार्गदेशीचार्य ।

(क०) एतासा चतुष्पञ्चाशच्चारीणा देशीत्व भरतानुक्तत्वे सति कोहलाद्युक्तत्वाद् द्रष्टव्यम् । लोके मधुपसञ्ज्ञकाश्चारीविशषा देशीचारीष्वेवान्तर्भूता मन्तव्या । ता अप्यत्र व्याख्याने **कोहलोक्ताः** प्रदर्श्यन्ते । **यथा—**

> "अथ पादनिकुट्टाख्यचारीणा लक्षण ब्रुवे ।
> पादकुट्टनचारी तु लोके मधुपसञ्ज्ञिका ॥
> तस्याश्च बहवो भेदा दिङ्मात्र चोच्यते मया ।
> सव्यापसव्यचलन पादचारीषु चोच्यते ॥
> निकुट्टन तु पादेन ताडन स्यान्महीतले ।
> उद्देश क्रियतेऽन्वर्थश्चारीणा स्वोचितो मत ॥
> पुर पश्चात्सरा चारी तथा पश्चात्पुर सरा ।
> त्रिकोणचारी पश्चाच्च तथैकपदकुट्टिता ॥
> पादद्वयनिकुट्टाख्या पादस्थितिनिकुट्टिता ।
> क्रमपादनिकुट्टा च पार्श्वद्वयचरी तथा ॥
> चारी डमरुकुट्टाख्या डमरुद्वयकुट्टिता ।
> पुर क्षेपनिकुट्टा च पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता ॥
> पार्श्वक्षेपनिकुट्टा च चतुष्कोणाख्यकुट्टिता ।
> मध्यस्थापनकुट्टा च तिरश्चीनाख्यकुट्टिता ॥
> चारी च पृष्ठलुठिता पुरस्ताल्लुठिता तथा ।
> अनुलोमविलोमा च प्रतिलोमानुलोमिका ॥
> समपादनिकुट्टा च चक्रकुट्टनिका तत ।
> मध्यचक्रा ततो मध्यलुठिता वक्त्रकुट्टिता ॥
> पञ्चविशतिसख्याश्च कीर्तिता ह्यर्थयोगत ।

एवमन्याश्च कर्तव्याश्चार्यैश्चान्वर्थलक्षणा ॥

इति चारीणामुद्देश ।

पादशिक्षासु कर्तव्या करव्यापारनर्तनै ।
निकुट्य च तलेनादौ पुर पश्चान्निधीयते ॥
पादश्चाङ्गुलिपृष्ठेन स्वस्थाने चापि कुट्टित ।
पुरःपश्चात्सरा नाम सान्वर्था परिकीर्तिता ॥

इति पुर पश्चात्सरा (१)

सैव पश्चात्पुर क्षेपात्प्रोक्ता **पश्चात्पुरःसरा** ।

इति पश्चात्पुर सरा (२)

निवेशिताभिध पाद स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठत ।
निकुट्टित॰ पुरस्ताच्च पार्श्वे पृष्ठे निवेशित ॥
चरणाङ्गुलिपृष्ठेन पुन स्थाने च कुट्टित ।
त्रिकोणचारी सोद्दिष्टा चारी चान्वर्थसज्ञिका ॥

इति त्रिकोणचारी (३)

कुट्टितश्च स्वपार्श्वे च स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठत ।
पुनर्निकुट्टितस्थाने सा **चैकपदकुट्टिता** ॥

इत्येकपदकुट्टिता (४)

एव पादद्वयकृता सा **पादद्वयकुट्टिता** ।

इति पादद्वयकुट्टिता (५)

कुट्टित प्रथम पाद स्थितश्चाङ्गुलिपृष्ठत ।
अन्यस्ततः कुट्टितश्चेत्**पादस्थितिनिकुट्टिता** ॥

इति पादस्थितिनिकुट्टिता (६)

पादद्वयकृता सैव **क्रमपादनिकुट्टिता** ।

इति क्रमपादनिकुट्टिता (७)

कुट्टितोऽङ्गुलिपृष्ठे च स्थित पादोऽपर स्थित ।
स्वस्तिकस्थापित पूर्वं स्वपार्श्वे स्थलकुट्टित ॥
एव पादद्वयेनापि सा **पार्श्वद्वयचारिणी** ।

इति पार्श्वद्वयचारिणी (८)

कुट्टितश्चरण पूर्वं लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठत ।
पश्चान्निकुट्टितस्थाने भवेड्डमरुकुट्टिता ॥

इति डमरुकुट्टिता (९)

पादद्वयकृता सा चेड्डमरुद्वयकुट्टिता ।

इति डमरुद्वयकुट्टिता (१०)

कुट्टितश्चरण पूर्वं पुरतोऽङ्गुलिपृष्ठत ।
स्थापित कुट्टितस्थाने **पुर क्षेपनिकुट्टिता** ॥

इति पुर क्षेपनिकुट्टिता (११)

पश्चात्क्षेपाच्च सा प्रोक्ता पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता ।

इति पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता (१२)

पार्श्वतश्च पुन क्षेपात्पार्श्वक्षेपाख्यकुट्टिता ।

इति पार्श्वक्षेपाख्यकुट्टिता (१३)

कुट्टितश्चरण पूर्वं पुर पश्चान्निवेशित. ।
त्र्यश्रभावात्पुनश्चापि पुर पश्चात्तदन्यथा ॥
कुट्टितश्च तत स्थाने **चतुष्कोणाख्यकुट्टिता** ।

इति चतुष्कोणकुट्टिता (१४)

कुट्टित प्रथम पाद पुर पश्चान्निवेशित ।
मध्ये निवेशितश्चाथ पुनस्तत्रैव कुट्टित ॥
मध्यस्थापनकुट्टाख्या चारी चान्वर्थलक्षणा ।

इति मध्यस्थापनकुट्टा (१५)

कुट्टितश्चरण पूर्वं स्वपार्श्वेऽप्यन्यपार्श्वके ।
निक्षिप्तश्चापि मध्ये च तत्रापि च निकुट्टित ॥
सा **तिरश्चीनकुट्टाख्या** प्रोक्ता सार्थप्रचारिका ।

इति तिरश्चीनकुट्टिता (१६)

कुट्टितश्चरण पृष्ठे लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठत ।
पुनश्च कुट्टितस्थाने सा **पृष्ठलुठिताभिधा** ॥

इति पृष्ठलुठिता (१७)

पुरस्ताच्च कृता सैव **पुरस्ताल्लुठिताभिधा** ।

इति पुरस्ताल्लुठिता (१८)

त्रिकोणचारी या चारी त्वनुलोमविलोमगा ।
स्वस्थाने स्थापितपदा ततस्तत्रापि कुट्टिता ॥
सानुलोमविलोमाख्या चारीय परिकीर्तिता ।

इत्यनुलोमविलोमा (१९)

विपरीतप्रचारा सा प्रतिलोमानुलोमिका ।

इति प्रतिलोमानुलोमिका (२०)

निकुट्टितौ समौ पादौ स्थितौ चाङ्गुलिपृष्ठयो ।
समपादनिकुट्टा च कीर्तितान्वर्थलक्षणा ॥

इति समपादनिकुट्टिता (२१)

स्थानं स्थितिर्गतिश्चारी स्थानमाद्यन्तयोर्गतेः ॥ १०१७ ॥

कुट्टित चरण पश्चाद् भ्रामयित्वा च विन्यसेत् ।
कुट्टयेच्च तत स्थाने **चक्रकुट्टनिका** मता ॥

इति चक्रकुट्टनिका (२२)

कुट्टयित्वा च विन्यस्य भ्रामयित्वा न्यसेत्तत ।
निकुट्टयत्तत स्थाने **मध्यचक्रा** प्रकीर्तिता ॥

इति मध्यचक्रा (२३)

कुट्टयित्वा च विन्यस्य लुठितश्च निकुट्टित ।
सा **मध्यलुठिता** चेति कीर्तितान्वर्थनामिका ॥

इति मध्यलुठिता (२४)

कुट्टयित्वा च विन्यस्य भ्रामितो लुठितस्तत ।
कुट्टितश्च पुन स्थाने **वक्त्रकुट्टनिकाभिधा** ॥

इति वक्त्रकुट्टनिका (२५)

एव प्रकीर्तिताश्चार्य पञ्चविशतिसख्यया ।
एवमन्याश्च विज्ञेयाश्चार्यो बुद्ध्या मनीषिभि " ॥ इति ।

प्रसङ्गान्मधुपसज्ञाश्चार्यो दर्शिता । प्रकृतमनुसराम ॥ १०१६ ॥

इत्येकोनविंशतिराकाशिक्यश्चार्य ।

इत्युभय्यश्चतुष्पञ्चाशद्देशीचार्य ।

इति षडशीतिर्मार्गदेशीचार्य ।

(क०) अथ चारीणामनन्तर स्थानकाना लक्षणे सगतिं दर्शयितुमाह—**स्थान स्थितिरित्यादि** । स्थीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरण-

स्थित्वा गच्छति गत्वा च तिष्ठतीत्यविनाकृताः ।
चार्य स्थानेन ताभ्योऽतोऽनन्तर स्थानमुच्यते ॥ १०१८ ॥

साधनत्व मा विज्ञायीतेति स्थानशब्दस्य भावसाधनता दर्शयति—**स्थान स्थितिरिति** । चर्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या गतिरेव चारीशब्दोनोच्यत इत्याह—**गतिश्चारीति** । तच्च स्थान गतेरादावन्ते च नियमेन भवतीत्याह—**स्थानमाद्यन्तयोर्गतेरिति** । अमुमेवार्थं लोकसमत्या द्रढयति—**स्थित्वा गच्छति गत्वा च तिष्ठतीति** । तत्र स्थित्वा गच्छतीति स्थितेरादिभावनियमो दर्शित । गत्वा च तिष्ठतीति स्थितेरन्त्यभावनियमश्च । अत्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिनियमो द्रष्टव्य । **ततो गतिरेव** स्थानेन व्याप्ता । न तु स्थान गत्येति । यथाग्निना धूमो व्याप्त । नतु धूमेनाग्निरितिवत् । **इतीत्यादि** । इत्युक्तप्रकारेण चार्य स्थानेनाविनाकृता व्याप्ता । यतोऽत इत्यध्याहर्तव्यम् । ताभ्यश्चारीभ्योऽनन्तरमव्यवधानेन स्थानकमुच्यत इति सगतिप्रदर्शनम् । स्थानकाना सामान्यलक्षणमाह—**सनिवेशविशेष इत्यादि** । निश्चलश्चलनरहित । अङ्गे शरीरे सनिवेशविशेष । अत्र विशेषशब्देन बुद्धिपूर्वं कृत इत्यवगन्तव्यम् । तेन लौकिकादङ्गसनिवेशाद्व्यावृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १०१७, १०१८- ॥

(सु०) अथ चारीनिरूपणानन्तर स्थानकाना लक्षण वक्तुमारभते—**स्थानमिति** । स्थिति स्थानमित्युच्यते । गति चारीत्युच्यते । स्थित्वा गच्छति, गत्वा च तिष्ठति, अत तद् द्वयमप्यविनाभूतम् । स्थानेन चार्य्युपलक्षित । इदानीं स्थान कथ्यते । अङ्गे निश्चल सनिवेशविशेष स्थानम् । तच्च द्विविधम्, पुस्थानम्, स्त्रीस्थानमिति । आद्य षड्विधम्, वैष्णवम्, समपादम्, वैशाखम्, मण्डलम्, प्रत्यालीढम्, आलीढमिति । द्वितीय सप्तविधम्, आयतम्, अवहित्थम्, क्रान्तम्, गतागतम्, वलितम्, मोटितम्, विनिवर्तितमिति ॥ -१०१७–१०२१- ॥

सनिवेशविशेषोऽङ्गे निश्चलः स्थानमुच्यते ।
वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डल तथा ॥ १०१९ ॥
आलीढप्रत्यालिढे च स्थानानीति नरेषु षट् ।
अथ स्थानानि वक्ष्यामस्त्रीणि स्त्रीणा मुनेर्मतात् ॥ १०२० ॥
आयताख्यावहित्थाश्वक्रान्तान्यन्यच्चतुष्टयम् ।
अथापि चेति वदता मुनिना सूचित ब्रुवे ॥ १०२१ ॥
गतागत च वलित मोटित विनिवर्तितम् ।
अथ देशीस्थानकाना त्रयोविंशतिरुच्यते ॥ १०२२ ॥
स्वस्तिक वर्धमानाख्य नन्द्यावर्त च सहतम् ।
समपाद चैकपाद पृष्ठोत्तानतल तथा ॥ १०२३ ॥
चतुरश्र पार्ष्णिविद्ध पार्ष्णिपार्श्वगत तथा ।
एकपार्श्वगत च स्यादेकजानुनताभिधम् ॥ १०२४ ॥
परावृत्ताह्वय सूचि समादि विषमाद्यपि ।
खण्डसूचि ततो ब्राह्म वैष्णव शैवगारुडे ॥ १०२५ ॥
कूर्मासन नागबन्ध वृषभासनमित्यपि ।
स्वस्थ मदालस क्रान्त स्याद्विष्कम्भितमुत्कटम् ॥ १०२६ ॥
स्रस्तालस जानुगत मुक्तजानु विमुक्तकम् ।
उपविष्टस्थानकानि नवेति भरतोऽब्रवीत् ॥ १०२७ ॥
सममाकुञ्चित स्थान प्रसारितविवर्तिते ।
उद्वाहित नत चेति सुप्तस्थानानि सन्ति षट् ॥ १०२८ ॥
इति स्थानानि षट्पुसा स्त्रीणा सप्तापराण्यपि ।

(क०) तद्भेदानुद्दिशति—वैष्णवमित्यादि । वैष्णवादिष्वेकपञ्चा

त्रयोविंशतिरुक्तानि नव स्थानानि चासने ॥ १०२९ ॥
सुप्तस्थानानि षट् तानि सर्वाणि मिलितानि तु ।
एकपञ्चाशदाचष्ट निःशङ्कः करणाग्रणीः ॥ १०३० ॥
सर्वेषा वच्मि लक्ष्मैषामिदानी तद्विदा मतम् ।
एकः समस्थितः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १०३१ ॥
सार्धद्वितालान्तरालो जङ्घा किंचिन्नता भवेत् ।
सौष्ठव यत्र तज्ज्ञेय वैष्णव विष्णुदैवतम् ॥ १०३२ ॥
प्रकृतिस्थस्य सलापे नानाकार्यान्तरान्विते ।
प्रयोज्य तन्मुनिः प्राह नृभिरुत्तममध्यमैः ॥ १०३३ ॥

शत्स्थानकेषु मध्य, स्वस्तिकादीनि त्रयोविंशति स्थानकानि देशीस्थानकानि। देशीमार्गविवेकश्च चायुक्तप्रकारेण द्रष्टव्य ॥ १०१९–१०३०- ॥

(सु०) अथ देशीस्थानानि लक्षयति—अथेति। देशीस्थानानि त्रयोविंशतिविधानि—स्वस्तिकम्, वर्धमानम्, नन्द्यावर्तम्, सहतम्, समपादम्, एकपादम्, पृष्ठोत्तानतलम्, चतुरश्रम्, पार्ष्णिविद्धम्, पार्ष्णिपार्श्वगतम्, एकपार्श्वगतम्, एकजानुगतम्, परावृत्तम्, समसूचि, विषमसूचि, खण्डसूचि, ब्राह्मम्, वैष्णवम्, शैवम, गारुडम्, कूर्मासनम्, नागबन्धम्, वृषभासनमिति। उपविष्टस्थानकान्याह—स्वस्थमिति। स्वस्थम्, मदालसम्, क्रान्तम्, विष्कम्भम्, उत्कटम्, स्रस्तालसम्, जानुगतम्, मुक्तजानु, विमुक्तमिति नव उपविष्टस्थानकानि। सुप्तस्थानकान्याह—सममिति। समम्, आकुञ्चितम्, प्रसारितम्, विवर्तितम्, उद्वाहितम्, नतमिति षट् सुप्तस्थानकानि। आहत्यैकपञ्चाशत्स्थानकानि भवन्ति। तत्र स्वस्तिकादीनि त्रयोविंशति देशीस्थानकानि। देशीमार्गविभागस्तु चायुक्तप्रकारेण बोध्य ॥ -१०२२–१०३०- ॥

(क०) तत्र वैष्णवस्थानकस्य लक्षणम्—**एक समस्थित इत्यादि**।

विष्णुवेषधरेणैव नटेनेत्यपरे जगुः ।
सूत्रधारादिना नाट्यस्थितिकर्त्रेति चापरे ॥ १०३४ ॥
पक्षस्थितोऽसौ चरणो य पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिः ।
त्र्यश्रः स एव किंचिच्चेत्पुरोदेशाभिमुख्यभाक् ॥ १०३५ ॥
अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ ये हस्तस्य प्रसारिते ।
तदग्रयोरन्तराल तालमाहुर्मनीषिणः ॥ १०३६ ॥
कटी जानुसमा यत्र कूर्परासशिर समम् ।
उर' समुन्नत सन्न गात्र तत्सौष्ठव भवेत् ॥ १०३७ ॥
सन्न स्वस्थानविश्रान्त निषण्ण त्वचलस्थिति ।
चलपादमनत्युच्चमचञ्चलमकुब्जकम् ॥ १०३८ ॥
सौष्ठवेऽङ्ग भवेत्तच्च कार्यमुत्तममध्यमैः ।
एतच्च वैष्णव स्थान चतुरश्रस्य जीवनम् ॥ १०३९ ॥
वैष्णव स्थानक यत्र कटीनाभिचरौ करौ ।
पृथक्समुन्नत वक्षश्चतुरश्र तदुच्यते ॥ १०४० ॥

इति वैष्णवम् (१)

तत्र पक्षस्थितस्य पादस्य लक्षणमाह—यः **पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिरिति** । त्र्यश्रस्य लक्षणमाह—**त्र्यश्रः स एवेति** । पक्षस्थित एव किंचित्पुरोदेशाभि-मुख्यभाक्चेत्, त्र्यश्रो भवति । अत्र तालशब्देन रेखाशास्त्राश्रय परिमाणभेद उच्यते । तस्य तालस्य लक्षणमाह—**अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यावित्यादि** । इदमेवादेशपरिमाणम्—"तालान्तरौ तदा स्यातामतालखटकामुखौ" इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । न तु प्रसिद्ध कालपरिमाण तद्व्यञ्जको घनवाद्यभेदो वा । सौष्ठवस्य लक्षणमाह—**कटी जानुसमेत्यादि** । **कूर्परासशिर इति** । कूर्परौ चासौ च शिरश्चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव । तानि कूर्परादीनि सौष्ठवे मिथ समानि कर्तव्यानि भवन्ति । प्रसङ्गात्सन्ननिषण्णशब्दयोरर्थमाह—

प्रधान सौष्ठव पादावेकतालान्तरौ समौ ।
यत्र तत्समपाद स्याच्चतुराननदैवतम् ॥ १०४१ ॥
एतच्च विप्रदत्ताशी स्वीकारेऽथ निरीक्षणे ।
मध्यमाना विहङ्गाना कन्यावरकुतूहले ॥ १०४२ ॥
लिङ्गिव्रतिविमानस्थस्यन्दनस्थेषु चेष्यते ।

इति समपादम् (२)

सन्न स्वस्थानविश्रान्त निषण्ण त्वचलस्थितीति। सौष्ठवे शरीरस्य स्थितिविशेषमाह—**चलपादमित्यादि**। चतुरश्रस्य जीवनमित्येतेन प्रसक्तस्य चतुरश्रस्य लक्षणमाह—**वैष्णव स्थानक यत्रेत्यादि** ॥ १०३१–१०४० ॥

इति वैष्णवम् (१)

(सु०) तत्र वैष्णवस्थानक लक्षयति—एक इति। यत्र एक पाद सम, अन्य त्र्यश्रीभूय वक्षसि वर्तते, जङ्घा च सार्धतालद्वयान्तराले किंचिन्नता भवति, तत्सौष्ठव विष्णुदेवतासबन्धि वैष्णव स्थान भवति। तच्च प्रकृतिस्थस्य नानाकार्यान्तरलसापे उत्तमै मध्यमैश्च पुरुषै प्रयोज्यमिति मुनेर्मतम्। अपरे तु विष्णुवेषधारिणैव नटेनेत्याहु । अन्ये नाट्यस्थितिकर्त्रा सूत्रधारादिना प्रयोज्यमित्याहु । पक्षस्थित इति। यश्चरण पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिर्भवति, असौ पक्षस्थित । अङ्गुष्ठेति। हस्तस्य प्रसारित अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यग्रान्तराल ताल इत्युच्यते। कटीति। यत्र कटीकूर्परजानुशिर सम वक्ष समुन्नत, गात्र च सन्न तत्सौष्ठवम्। सौष्ठवे अङ्ग सन्न स्वस्थानविश्रान्त निषण्ण, समपाद, अनत्युच्चम्, अचञ्चलम्, अकुब्ज च भवति। एतदेव चतरश्रजीवन वैष्णव स्थानम्। यत्र हस्तकटी नाभिचारिणौ, वक्ष समुन्नत च भवति, तत् चतुरश्रमित्युच्यते ॥ -१०३१–१०४०- ॥

इति वैष्णवम् (१)

(क०) अत पर समपादादीनि स्थानकानि ग्रन्थत एव व्यक्त लक्षणानि ॥ १०४१–१०५३ ॥

भूमेरूर्ध्वनिषण्णौ चेत्सार्धतालत्रयान्तरे ॥ १०४३ ॥
नभस्यूरू चरणयोस्तावदेवान्तर भुवि ।
त्र्यश्रपक्षस्थयोः स्थान वैशाख कथित तदा ॥ १०४४ ॥
विशाखदैवत तच्च स्थूलपक्षीक्षणे भवेत् ।
युद्धादौ प्रेरणेऽश्वाना वेगदाने च वाहने ॥ १०४५ ॥

इति वैशाखम् (३)

पक्षस्थौ चरणौ त्र्यश्रावेकतालान्तरौ भुवि ।
कटीजानुसमौ व्योम्नि सार्धतालद्वयान्तरे ॥ १०४६ ॥
ऊरू यत्र निषण्णौ तन्मण्डल शक्रदैवतम् ।
धनुर्वज्रादिशस्त्राणा प्रयोगे गजवाहने ॥ १०४७ ॥
वीक्षणे गरुडादीनामिद मुनिरुपादिशत् ।
चतुस्तालान्तरौ पादौ मण्डलेऽन्ये प्रचक्षते ॥ १०४८ ॥

इति मण्डलम् (४)

(सु०) समपाद लक्षयति—प्रधानमिति । यत्र पूर्वोक्त सौष्ठव प्रधानम्, एकतालान्तरे पादौ च समौ भवत , तद् ब्रह्मदेवताक समपाद भवति । तच्च विप्रार्पिताशीर्वचनस्वीकरणे, मध्यविहङ्गनिरीक्षणे, कन्यावरकौतुके, लिङ्गिनि, व्रतिनि, विमानस्थे, स्यन्दनस्थे च प्रयोज्यम् ॥ १०४१–१०४२- ॥

इति समपादम् (२)

(सु०) वैशाख लक्षयति—भूमेरिति । यत्र भूमे ऊर्ध्व सार्धतालत्रयान्तराले आकाशे ऊरू निषण्णौ भवत , तावदेव अन्तराले भूतले चरणौ त्र्यश्रपक्षस्थौ भवत , तत् वैशाख भवति । तच्च विशाखदेवताकम् । स्थूलपक्षीक्षणे, युद्धादौ, अश्वाना प्रेरणे, वेगदाने, वाहने च प्रयोज्यम् ॥ -१०४३, १०४५- ॥

इति वैशाकम् (३)

(सु०) मण्डल लक्षयति--पक्षस्थाविति । यत्र पादौ एकतालान्तरौ

वामो यत्र निषण्णोरुरम्बरे पूर्वमानतः ।
दक्षिणश्चरणश्चाग्रे पञ्चताल प्रसारितः ॥ १०४९ ॥
त्र्यश्रौ द्वावपि तद्विद्यादालीढ रुद्रदैवतम् ।
ईर्ष्याक्रोधकृतो जल्पः कार्यस्तेनोत्तरोत्तरः ॥ १०५० ॥
वीररौद्रकृत मल्लसघर्षास्फोटनादिकम् ।
तथा सधाय शस्त्राणि प्रत्यालीढ समाश्रयेत् ॥ १०५१ ॥

इत्यालीढम् (५)

आलीढाङ्गविपर्यासात्प्रत्यालीढमुदीरितम् ।
आलीढकृतसधानशस्त्रमेतेन मोक्षयेत् ॥ १०५२ ॥
रुद्र च दैवत तत्र भाषते शभुवल्लभः ।
एषामाद्यानि चत्वारि दृश्यन्ते नाट्यनृत्तयोः ॥ १०५३ ॥

भूमौ त्र्यश्रौ भवत , कटीजानुसम सार्धतालद्वयान्तरे नभसि ऊरू निषण्णौ भवत , तत् शक्रदेवताक मण्डल स्थान भवति । तच्च धनुर्वज्रादिशस्त्रप्रयोगे, गजवाहने, गरुडादिवीक्षणे च प्रयोज्यम् । अन्ये आचार्या , अत्र मण्डल-स्थानके चतुस्तालान्तरालौ प्रचक्षते ॥ १०४६–१०४८ ॥

इति मण्डलम् (४)

(सु०) आलीढ लक्षयति—वाम इति । यत्र वाम पाद आकाशे प्रथममानत दक्षिणपादश्च अग्रे तालपञ्चकान्तराले प्रसारितो भवति, पादद्वयमपि त्र्यश्र भवति, तद् रुद्रदेवताकमालीढ स्थान भवति । तच्च ईर्ष्याक्रोधकृते जल्पे, वीररौद्रकृते मल्लसघर्षास्फोटनादिके शस्त्रसधाने च कार्यम् ॥ १०४९–१०५१ ॥

इत्यालीढम् (५)

प्रयोगस्त्वन्त्ययोस्तज्ज्ञैरिष्टो नाट्यैकगोचर ।
अन्ये पञ्चविधेऽप्याहुर्नर्तने स्थानकानि षट् ॥ १०५४ ॥

इति प्रत्यालीढम् (६)

इति षट्पुरुषस्थानकानि ।

वामस्तालान्तरस्त्र्यश्रो दक्षिणश्चरणः समः ।
प्रसन्न वदन वक्षः समुन्नतमनुन्नता ॥ १०५५ ॥
कटीनितम्बगो हस्तो दक्षिणोऽन्यो लताकरः ।
यत्रायत तदाख्यात कमला चात्र देवता ॥ १०५६ ॥

(क०) अत्र पुरुषकर्तृकाणा षण्णा स्थानकाना साधारणविनियोग-प्रदर्शनावसरे **पञ्चविधे नर्तन** इत्युक्तम् । तत्र नाट्यनृत्यनृत्तलास्यताण्डव भेदेन नर्तनस्य पूर्वोक्त पञ्चविधत्वमनुसधेयम् ॥ १०५४ ॥

इति प्रत्यालीढम् (६)

इति षट्पुरुषस्थानकानि ।

(सु०) प्रत्यालीढ लक्षयति—आलीढेति । आलीढाङ्घ्र्यत्यासात्प्रत्यालीढ भवति । आलीढे सधीयमानशस्त्रस्यात्र मोक्षण कार्यम् । अत्रापि **रुद्रदैवत, शम्भुवल्लभ**, शार्ङ्गदेवो भाषते । अत्र आद्यस्थानचतुष्टय नाट्यनृत्तयो प्रयुज्यते । अन्यद् द्वय नाट्यमात्रगोचर भवति । अन्ये पञ्चविधेऽप्याहु ॥ १०५२–१०५४ ॥

इति प्रत्यालीढम् (६)

इति षट्पुरुषस्थानकानि ।

(क०) आयतस्थानविनियोगे—**रङ्गावतरणारम्भ** इत्युक्तम्[१] रङ्गावतरण नाम पात्रस्य रङ्गप्रवेशोपक्रम ॥ १०५५–१०६२ ॥

इत्यायतम् (१)

स्थान चिकीर्षितासु स्यात्क्षतासु च गतिष्विदम् ।
आभाषणे च कर्तव्ये सखीप्रियतमादिभिः ॥ १०५७ ॥
रङ्गावतरणारम्भे पुष्पाञ्जलिविसर्जने ।
अमर्षे चाभिलाषेर्ष्याप्रभवेऽङ्गुलिमोटने ॥ १०५८ ॥
तर्जने प्रतिषेधे च कार्य मानावलम्बने ।
गर्वगाम्भीर्यमौने स्यादावाहनविसर्जने ॥ १०५९ ॥
पूर्वरङ्गे स्त्रीभिरेव प्रयोज्य केचिदूचिरे ।
नरो नार्योऽथवा कुर्युः प्रवेशे स्थानक स्त्रियाः ॥ १०६० ॥
स्थान यथाभिनेय स्यात्प्रविष्टेष्विति चापरे ।
आयतानन्तर कार्या रङ्गावतरणादय ॥ १०६१ ॥
हस्तपादप्रचारस्तु तेषु ज्ञेयो यथोचितम् ।
भट्टाभिनवगुप्तस्य मतमेतदुदीरितम् ॥ १०६२ ॥

इत्यायतम् (१)

(सु०) अथ स्त्रीस्थानकानि लक्षयति—वाम इति । यत्र वाम पाद तालान्तरे त्र्यश्र , दक्षिण पाद सम , मुख प्रसन्नम्, वक्ष समुन्नत च, कटी चोन्नता, वामहस्तो लताकर , दक्षिणहस्तो नितम्बगतश्च भवति, तत् कमलादेवताकम् आयत स्थान भवति । इद स्थान चिकीर्षितासु क्षतासु गतिषु प्रयुज्यते । सखीप्रियतमाद्याभाषणे, रङ्गावतरणारम्भे, पुष्पाञ्जलिविसर्जने, अमर्षे, अभिलाषेर्ष्याप्रभवे, अङ्गुलिमोटने, गर्वगाम्भीर्यमौने, आवाहनविसर्जने, पूर्वरङ्गे च स्त्रीभिरेव प्रयोज्यमिति केचिदाचार्या ऊचिरे । नरो वा नार्यो वा प्रवेशे स्थानक कुर्यु । प्रविष्टेष्वपि स्थानमभिनेतव्यमित्यपरे । आयतानन्तर रङ्गावतरणादिक कार्यम् । तत्र हस्तपादप्रचारा यथोचित ज्ञेया इति भट्टाभिनवगुप्तस्य मतम् ॥ १०५५–१०६२ ॥

इत्यायतम् (१)

अवहित्थ तदेव स्याद्विपर्यासेन पादयोः ।
चिन्तावितर्कयोस्तोषे सलापे च निसर्गजे ॥ १०६३ ॥
विस्मये भूरिसौभाग्यगर्वजे स्वाङ्गवीक्षणे ।
लीलाविलासलावण्यवरमार्गविलोकने ॥ १०६४ ॥
कार्य दौर्गमिद स्थानमवहित्थस्य सूचकम् ।

इत्यवहित्थम् (२)

समस्यैकस्य पादस्य पार्ष्णिदेशगतोऽपर ॥ १०६५ ॥
सूचीपादः स्वपार्श्वे वा समस्तालान्तरे स्थित. ।
यत्राश्वारोहणारम्भे तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥ १०६६ ॥
स्खलिते विगलद्वस्त्रधारणे गोप्यगोपने ।
प्रसूनस्तबकादाने तरुशाखावलम्बने ॥ १०६७ ॥
नैसर्गिके च सलापे विभ्रमे ललिते तथा ।
प्रयोक्तव्यमिद स्थान भारती चात्र देवता ॥ १०६८ ॥

इत्यश्वक्रान्तम् (३)

(सु०) अवहित्थ लक्षयति—अवहित्थमिति । यत्र पादयोर्विपर्यासेन रचित तदेव अवहित्थम् । तच्च चिन्तावितर्कतोषसलापेषु, नैसर्गिकविस्मये, भूरिसौभाग्यगर्वेण स्वाङ्गावलोकने, लीलाविलासलावण्यवरमार्गविलोकने च प्रयोज्यम् । इद तु दुर्गादेवताकम् ॥ १०६३, १०६४- ॥

इत्यवहित्थम् (२)

(सु०) अश्वक्रान्त लक्षयति—समस्येति । यत्र समैकपादपार्ष्णिदेशगत , सूचिपादोऽपर , स्वपार्श्वे वा समात् तालान्तरे वा तिष्ठति, तद् भारतीदेवतात्मकम् अश्वक्रान्त भवति । तच्च अश्वारोहणारम्भे, स्खलिते, विगलद्वस्त्रधारणे, गोप्यगोपने, पुष्पस्तबकादाने, वृक्षशाखावलम्बने, नैसर्गिकसलापे, विभ्रमे, ललिते च प्रयोज्यम् ॥ -१०६५–१०६८ ॥

इत्यश्वक्रान्तम् (३)

गत्युन्मुखी च यत्रैक पदमुद्धृत्य नर्तकी ।
उदास्ते तद्गतिस्थित्योर्निरोधात्स्याद्गतागतम् ॥ १०६९ ॥

इति गतागतम् (४)

शरीरमीषद्वलित पादो वलितदिग्भवः ।
कनिष्ठाश्लिष्टभूरन्यो भूलग्नाङ्गुष्ठको यदा ॥ १०७० ॥
तदा वलितमाख्यात साभिलाषविलोकने ।

इति वलितम् (५)

एक समोऽङ्घ्रिरन्यस्तु कुञ्चितोऽर्धतलाङ्गुलिः ॥ १०७१ ॥
अग्रे यदोर्ध्वगौ हस्तौ कर्कटौ मोटित तदा ।
कामावस्थासु सर्वासु विनियोगोऽस्य कीर्तितः ॥ १०७२ ॥

इति मोटितम् (६)

(सु०) गतागत लक्षयति—गतीति । यत्र नर्तकी एक चरणमुद्धृत्य गत्युन्मुखी वर्तते, गतिस्थितिनिरोधयुक्त तद् गतागत भवति ॥ १०६९ ॥

इति गतागतम् (४)

(सु०) वलित लक्षयति—शरीरमिति । यत्र शरीरमीषद्वलित भवति । एक पाद कनिष्ठाश्लिष्टभूमि, अन्यो भूमिलग्नाङ्गुष्ठश्च भवति, तद्वलितम् । तच्च साभिलाषविलोकने प्रयोज्यम् ॥ १०७०- ॥

इति वलितम् (५)

(सु०) मोटित लक्षयति—एक इति । यत्र एक पाद सम, अन्य कुञ्चित, अर्धतलाङ्गुलिश्च भवति, अग्रे कर्कटहस्तौ ऊर्ध्व गच्छत, तन्मोटितम् । तच्च सर्वास्वपि कामावस्थासु विनियुज्यते ॥ -१०७१, १०७२ ॥

इति मोटितम् (६)

पृष्ठतोऽङ्गपरावृत्त्या तदेव विनिवर्तितम् ।

इति विनिवर्तितम् (७)

इति सप्त स्त्रीस्थानकानि ।

स्वस्तिको हसकस्थाने चरणौ कुञ्चितौ यदा ॥ १०७३ ॥
मिथः श्लिष्टकनिष्ठौ च तदाहुः स्वस्तिक बुधाः ।

इति स्वस्तिकम् (१)

वर्धमाने तु चरणौ तिर्यञ्चौ पार्ष्णिसगतौ ॥ १०७४ ॥

इति वर्धमानम् (२)

(क०) अवहित्थस्थानकविनियोगे—अवहित्थस्य सूचकमित्युक्तम् । तत्रावहित्थ नामेङ्गिताकारगोपनात्मक सचारिभाव , तस्येत्यर्थ ॥ ॥ १०६३–१०७२ ॥

इति सप्त स्त्रीस्थानकानि ।

(क०) स्वस्तिकादीना लक्षणानि स्पष्टार्थानि ॥ १०७३ १०८३ ॥

(सु०) विनिवर्तित लक्षयति—पृष्ठत इति । पृष्ठत अङ्गपरावृत्तियुक्त तदेव, मोटितमेव विनिवर्तितम् ॥ १०७२- ॥

इति विनिवर्तितम् (७)

इति सप्त स्त्रीस्थानकानि ।

(सु०) अथ देशीस्थानानि लक्षयति—स्वस्तिक इति । यत्र पादौ स्वस्तिकौ कुञ्चितौ परस्परश्लिष्टकनिष्ठौ च भवत , तत् स्वस्तिकम् ॥ -१०७३, १०७३- ॥

इति स्वस्तिकम् (१)

(सु०) वर्धमान लक्षयति—वर्धमान इति । यत्र पादौ तिर्यञ्चौ पार्ष्णिसगतौ च भवत , तद् वर्धमानम् ॥ -१०७४ ॥

इति वर्धमानम् (२)

अस्यैव चेच्चरणयोरन्तर स्यात्षडङ्गुलम् ।
वितस्तिमात्रमथवा नन्द्यावर्त तदोदितम् ॥ १०७५ ॥

इति नन्द्यावर्तम् (३)

देहः स्वाभाविकोऽङ्गुष्ठौ पादयोश्चेन्मिथो युतौ ।
गुल्फौ च सहत तत्स्यात्पुष्पाञ्जलिविसर्जने ॥ १०७६ ॥

इति सहतम् (४)

वपुः स्वाभाविक पादौ वितस्त्यन्तरितावृजू ।
यत्र तत्समपादाख्य शार्ङ्गदेवः समादिशत् ॥ १०७७ ॥

इति समपादम् (५)

समस्याङ्घ्रेस्तु जानूर्ध्व बाह्यपार्श्वे यदीतरः ।
बाह्यपार्श्वेन लग्नोऽङ्घ्रिरेकपाद तदोच्यते ॥ १०७८ ॥

इत्येकपादम् (६)

(सु०) नन्द्यावर्त लक्षयति—अस्यैवेति । अस्मिन्नेव पादयोरन्तराल षडङ्गुल वा वितस्तिमात्र वा भवति, तदा नन्द्यावर्तम् ॥ १०७५ ॥

इति नन्द्यावर्तम् (३)

(सु०) सहत लक्षयति—देह इति । यत्र देह स्वाभाविक, पादाङ्गुष्ठौ गुल्फौ च मिथ सयुतौ भवत, तद् सहतम् । तत्पुष्पाञ्जलि-विसर्जने कार्यम् ॥ १०७६ ॥

इति सहतम् (४)

(सु०) समपाद लक्षयति—वपुरिति । यत्र शरीर स्वाभाविकम्, पादौ वितस्त्यन्तरालगतौ ऋजू भवत , तत् समपादम् ॥ १०७७ ॥

इति समपादम् (५)

(सु०) एकपाद लक्षयति—समस्येति । यत्र एक समपाद , जानू स्वबाह्यपार्श्वगत , इतरो बाह्यपार्श्वलग्न , तद् एकपादम् ॥ १०७८ ॥

इत्येकपादम् (६)

भूलग्नाङ्गुलिपृष्ठोऽङ्घ्रिः पश्चादेकोऽपरः पुरः ।
समो यत्र तदादिष्ट पृष्ठोत्तानतल बुधैः ॥ १०७९ ॥

इति पृष्ठोत्तानतलम् (७)

नन्द्यावर्तस्य चेदङ्घ्रयोर्भवेदष्टादशाङ्गुलम् ।
अन्तर चतुरैः स्थान चतुरश्र तदोदितम् ॥ १०८० ॥

इति चतुरश्रम् (८)

पार्ष्णिरङ्गुष्ठसश्लिष्टा पार्ष्णिविद्धे विधीयते ।

इति पार्ष्णिविद्धम् (९)

पार्ष्णिपार्श्वगते पार्ष्णिरन्तः पार्श्वान्तरस्थितः ॥ १०८१ ॥

इति पार्ष्णिपार्श्वगतम् (१०)

(सु०) पृष्ठोत्तानतल लक्षयति—भूलग्नेति । यत्र एक पाद पश्चाद् भूमिलग्नाङ्गुलिपृष्ठ, अन्य पुर समश्च भवति, तत् पृष्ठोत्तानतलम् ॥ १०७९ ॥

इति पृष्ठोत्तानतलम् (७)

(सु०) चतुरश्र लक्षयति—नन्द्यावर्तेति । यदा नन्द्यावर्त एव पादयोरन्तरम् अष्टादशाङ्गुल भवति, तदा चमुरश्रम् ॥ १०८० ॥

इति चतुरश्रम् (८)

(सु०) पार्ष्णिविद्ध लक्षयति—पार्ष्णिरिति । यत्र पार्ष्णि अङ्गुष्ठसश्लिष्टा, तत् पार्ष्णिविद्धम् ॥ १०८०- ॥

इति पार्ष्णिविद्धम् (९)

(सु०) पार्ष्णिपार्श्वगत लक्षयति—पार्ष्णीति । यत्र पार्ष्णि, पार्ष्णिपार्श्वगता, तत् पार्ष्णिपार्श्वगतम् ॥ -१०८१ ॥

इति पार्ष्णिपार्श्वगतम् (१०)

समस्याङ्घ्रेः पुरः किंचिदपरश्चरणो यदा ।
स्याद्बाह्यपार्श्वगस्तिर्यगेकपार्श्वगतं तदा ॥ १०८२ ॥

इत्येकपार्श्वगतम् (११)

एकः समोऽङ्घ्रिरन्यश्चेदन्तरे चतुरङ्गुले ।
तिर्यक्कुञ्चितजानुः स्यादेकजानुनतं तदा ॥ १०८३ ॥

इत्येकजानुनतम् (१२)

परावृत्ते समे स्यातां पार्ष्ण्यङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।

इति परावृत्तम् (१३)

(सु०) एकपार्श्वगतं लक्षयति—समस्येति । यत्र समपादस्य पुरतः, अपरः पादः बाह्यपार्श्वे किंचित् तिर्यग्भवति, तद् एकपार्श्वगतम् ॥ १०८२ ॥

इत्येकपार्श्वगतम् (११)

(सु०) एकजानुनतं लक्षयति—एक इति । यत्र एकः पादः समः, अन्यः चतुरङ्गुलान्तरे तिर्यक् कुञ्चितजानुर्भवति, तद् एकजानुनतम् ॥ १०८३ ॥

इत्येकजानुनतम् (१२)

(क०) परावृत्ताख्यस्य स्थानकस्य लक्षणे—**अङ्गुष्ठकनिष्ठिके** पार्ष्ण्यौ समे स्यातामित्युच्यते । तस्यायमर्थोऽवगन्तव्यः । द्वयोः पादयोरेकस्याङ्गुष्ठ इतरस्य कनिष्ठिका चेत्यङ्गुष्ठकनिष्ठिकेति द्वन्द्वः । ते—**पार्ष्ण्यौ समे स्यातामिति** । वामाङ्गुष्ठो दक्षिणपार्ष्ण्या समः, दक्षिणकनिष्ठिका वामपार्ष्ण्या समा, यद्वा दक्षिणाङ्गुष्ठो वामपार्ष्ण्या समः, वामकनिष्ठिका दक्षिणपार्ष्ण्या समेति । अत्र समत्वमेकदेशस्थितत्वमवगन्तव्यम् । अन्यथैकपादस्याङ्गुष्ठकनिष्ठयोस्तदीयपार्ष्ण्या समत्वं न संभवति । एवं पादान्तरपार्ष्ण्या समत्वं तूक्तप्रकारेण संभवति । पादान्तरपार्ष्णिपश्चाद्भागस्थित्या

पार्ष्णिजङ्घोरुसलग्नधरणी चरणौ यदा ॥ १०८४ ॥
तिर्यक्प्रसारितौ स्याता समसूचि तदोच्यते ।

इति समसूचि (१४)

सूचीपादौ पृथग्यत्र पुरः पश्चात्प्रसारितौ ॥ १०८५ ॥
युगपद्गदित तज्ज्ञै स्थान विषमसूचि तत् ।
भूलग्नजानुगुल्फौ तौ चरणौ केचिदूचिरे ॥ १०८६ ॥

इति विषमसूचि (१५)

एकोऽङ्घ्रिः कुञ्चितोऽन्यस्तु भूसलग्नोरुपार्ष्णिकः ।
तिर्यक्प्रसारितो यत्र खण्डसूचि तदोच्यते ॥ १०८७ ॥

इति खण्डसूचि (१६)

समत्वे विवक्षिते त्वङ्गुष्ठकनिष्ठिकाग्रहणमनर्थक स्यात् । पादग्रहणेनैव गतार्थत्वादिति ॥ १०८३ ॥

इति त्रयोविशतिर्देशीस्थानानि ।

(सु०) परावृत्त लक्षयति—परावृत्त इति । यत्र अङ्गुष्ठकनिष्ठिके पार्ष्ण्यौ परावृत्ते समे च भवत , तत् परावृत्तम् ॥ १०८३- ॥

इति परावृत्तम् (१३)

(सु०) समसूचि लक्षयति—पार्ष्णीति । यत्र पार्ष्णिजङ्घोरुभूलग्न पादौ च तिर्यक्प्रसारितौ भवत , तत् समसूचि ॥ -१०८४, १०८४- ॥

इति समसूचि (१४)

(सु०) विषमसूचि लक्षयति—सूचीपादाविति । यत्र सूचीपादौ पुर पश्चाच्च पृथगेव युगपत्प्रसारितौ च भवत , तद् विषमसूचि । केचित् तौ चरणौ भूलग्नजानुगुल्फौ वदन्ति ॥ -१०८५, १०८६ ॥

इति विषमसूचि (१५)

(सु०) खण्डसूचि लक्षयति—एक इति । यत्र एक पाद कुञ्चित ,

एकः समोऽङ्घ्रिरन्यश्चेत्कुञ्चितीकृत्य पृष्ठतः ।
जानुसंधिसमत्वेनोत्क्षिप्तो ब्राह्मं तदुच्यते ॥ १०८८ ॥

इति ब्राह्मम् (१७)

सममेकं विधायाङ्घ्रिमन्यश्चेत्कुञ्चितो मनाक् ।
पुरः प्रसारितस्तिर्यक्पदं स्याद्वैष्णवं तदा ॥ १०८९ ॥

इति वैष्णवम् (१८)

अङ्घ्रेः समस्य वामस्य जानुशीर्षसमोऽपरः ।
उद्धृतः कुञ्चिताकारो यत्र शैवं तदुच्यते ॥ १०९० ॥

इति शैवम् (१९)

अन्यं भूलग्नपार्ष्णिकं तिर्यक्प्रसारितश्च भवति, तत् खण्डसूचि ॥ १०८७ ॥

इति खण्डसूचि (१६)

(सु०) ब्राह्मं लक्षयति—एक इति। यत्र एकः पादः समः, अन्यः पृष्ठतः कुञ्चितो भूत्वा जानुसंधिसमत्वेनोत्क्षिप्यते, तद् ब्राह्मम् ॥ १०८८ ॥

इति ब्राह्मम् (१७)

(सु०) वैष्णवं लक्षयति—सममिति। यत्र एकं पादं समं विधाय, अन्यः ईषत्कुञ्चितः, पुनः तिर्यक्प्रसारितश्च भवति, तद् वैष्णवम् ॥ १०८९ ॥

इति वैष्णवम् (१८)

(सु०) शैवं लक्षयति—अङ्घ्रेरिति। यत्र वामपादः जानुशीर्षसमः, अपरः पादः उद्वृत्तः कुञ्चिताकारश्च भवति, तत् शैवम् ॥ १०९० ॥

इति शैवम् (१९)

आकुञ्चितः पुरो वामः पश्चादन्यस्तु जानुना ।
भुव गतौ यदा पादौ गारुड गदित तदा ॥ १०९१ ॥

इति गारुडम् (२०)

दक्षिणश्चरणो जानुबाह्यगुल्फमिलत्क्षितिः ।
वामः समो भवेद्यत्र कूर्मासनमदो विदु ॥ १०९२ ॥

इति कूर्मासनम् (२१)

यदोपविश्य वामोरोः पृष्ठे न्यस्यति दक्षिणाम् ।
जङ्घा तदा नागबन्धमभ्यधात्करणाग्रणीः ॥ १०९३ ॥

इति नागबन्धम् (२२)

वियुते सयुते वा चेज्जानुनी सस्थिते क्षितौ ।
वृषभासनमाख्यात सौष्ठवाधिष्ठित तदा ॥ १०९४ ॥

इति वृषभासनम् (२३)

इति त्रयोविंशतिर्देशीस्थानानि ।

(सु०) गारुड लक्ष्यति—आकुञ्चित इति । यत्र वाम पाद पुर कुञ्चित, अन्य पाद जानुभूमिगतो भवति, तद् गारुडम् ॥ १०९१ ॥

इति गारुडम् (२०)

(सु०) कूर्मासन लक्ष्यति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिण पाद जानु-बाह्यगुल्फमिलितभूमि, वामश्च समो भवति, तत् कूर्मासनम् ॥ १०९२ ॥

इति कूर्मासनम् (२१)

(सु०) नागबन्ध लक्ष्यति—यदेदि । यदा उपविश्य वामोरुपृष्ठे दक्षिणजङ्घाध्यस्यते, तदा नागबन्धम् ॥ १०९३ ॥

इति नागबन्धम् (२२)

(सु०) वृषभासन लक्ष्यति—वियुत इति । यत्र जानुनी सयुज्य, वियुज्य वा भूस्थिते भवत , तत् सौष्ठवाधिष्ठित वृषभासन भवति ॥ १०९४ ॥

इति वृषभासनम् (२३)

इति त्रयोविंशतिर्देशीस्थानानि ।

विस्तारिताञ्चितावङ्घ्री यत्रोरः किंचिदुन्नतम् ।
करावूरुकटिन्यस्तौ स्वस्थ स्थान तदुच्यते ॥ १०९५ ॥

इति स्वस्थम् (१)

एक. प्रसारितः किंचिदन्योऽङ्घ्रिस्त्वासनाश्रितः ।
शिरःपार्श्वगत यत्र तन्मदालसमिष्यते ॥ १०९६ ॥
मदे विपदि निर्वेदेऽप्यौत्सुक्ये विरहे भवेत् ।

इति मदालसम् (२)

हस्तौ चिबुकविन्यस्तौ बाहुशीर्षश्रित शिरः ॥ १०९७ ॥
ईषद्बाष्पे च नयने यत्र क्रान्तमुदाहृतम् ।
निर्जने निगृहीते च शोकग्लाने भवेदिदम् ॥ १०९८ ॥

इति क्रान्तम् (३)

(सु०) अथोपविष्टस्थानकानि लक्षयति—विस्तारितेति । यत्र पादौ विस्तारिताञ्चितौ, उर ईषदुन्नतम्, हस्तौ ऊरुकटीन्यस्तौ च भवत , तत् स्वस्थम् ॥ १०९५ ॥

इति स्वस्थम् (१)

(सु०) मदालस लक्षयति—एक इति । यत्र एक पाद किंचित् प्रसारित , अन्यश्च तथा शिर पार्श्वगत च भवति, तत् मदालसम् । तच्च मदे, विपदि, निर्वेदे, औत्सुक्ये, विरहे च कार्यम् ॥ १०९६, १०९६- ॥

इति मदालसम् (२)

(सु०) क्रान्त लक्षयति—हस्ताविति । यत्र हस्तौ चिबुकन्यस्तौ, शिर बाहुशीर्षगत भवति, नयने च ईषद्बाष्पयुते भवत , तत् क्रान्तम् । इद निर्जने, निगृहीते, शोकग्लाने च कार्यम् ॥ -१९०७, १०९८ ॥

इति क्रान्तम् (३)

ऊरू विस्तारितौ बाहू पादौ विस्तारिताञ्चितौ ।
यदा निमीलिते नेत्रे विष्कम्भ भणित तदा ॥ १०९९ ॥
योगे ध्याने भवेदेतत्स्वभावेन यदासने ।

इति विष्कम्भितम् (४)

समे पार्ष्णी सह स्फिग्भ्या भूतले चरणौ समौ ॥ ११०० ॥
यदा तदोत्कट योगध्यानसध्याजपादिषु ।

इत्युत्कटम् (५)

हस्तौ स्रस्तौ विमुक्तौ च शरीरमलस यदा ॥ ११०१ ॥
लोचने मन्थराकारधरे स्रस्तालस तदा ।
हानिग्लानिमदव्याधिमूर्छाभीतिषु तद्भवेत् ॥ ११०२ ॥

इति स्रस्तालसम् (६)

(सु०) विष्कम्भित लक्षयति—ऊर्विति । यत्र ऊरू विस्तारितौ, बाहू पादौ च अञ्चितौ भवत , नेत्रे निमीलिते च भवत , तद् विष्कम्भितम् । तच्च योगे, ध्याने, स्वभावासने च कार्यम् ॥ १०९९, १०९९- ॥

इति निष्कम्भितम् (४)

(सु०) उत्कट लक्षयति—समे इति । यत्र पार्ष्णी समे, पादौ भूतले समौ च भवत , तद् उत्कटम् । तच्च योगध्यानसध्याजपादिषु प्रयोज्यम् ॥ ११००, ११००- ॥

इत्युत्कटम् (५)

(सु०) स्रस्तालस लक्षयति—हस्ताविति । यत्र हस्तौ स्रस्तौ विमुक्तौ च भवत , शरीरमलस, लोचने मन्थराकारधरे च भवत , तत् स्रस्तालसम् । तच्च हानिग्लानिमदव्याधिमूर्च्छाभीतिषु प्रयोज्यम् ॥ ११०१, ११०२ ॥

इति स्रस्तालसम् (६)

जानुभ्यां भूमिसंस्थाभ्यां स्थानं जानुगतं मतम् ।
होमे देवार्चने दीनयाचने मृगदर्शने ॥ ११०३ ॥
कुसत्त्वत्रासने चेदं भवेत्क्रुद्धप्रसादने ।

इति जानुगतम् (७)

उत्कटस्यैव जान्वेकं धरापृष्ठमधिष्ठितम् ॥ ११०४ ॥
यत्रैतन्मुक्तजानु स्यान्मानिनीनां प्रसादने ।
हवने सज्जनानां च सान्त्वने साधुकर्तृके ॥ ११०५ ॥

इति मुक्तजानु (८)

विमुक्तं भूप्रपतनं हावक्रन्दादिषु स्मृतम् ।

इति विमुक्तम् (९)

इति नवोपविष्टस्थानकानि ।

(सु०) जानुगतं लक्षयति—जानुभ्यामिति । यत्र भूमिसंस्थाभ्यां स्थीयते, तत् जानुगतम् । तच्च होमे, देवार्चने, कुसत्त्वत्रासने, क्रुद्धप्रसादने च प्रयोज्यम् ॥ -११०२, ११०३- ॥

इति जानुगतम् (७)

(सु०) मुक्तजानु लक्षयति—उत्कटस्येति । उत्कट एव एकजानु धरापृष्ठगतं चेत्, तत् मुक्तजानु । तच्च मानिनीनां प्रसादने, हवने, साधुकृत-सज्जनानां सान्त्वने च प्रयोज्यम् ॥ -११०४, ११०५ ॥

इति मुक्तजानु (८)

(सु०) विमुक्तं लक्षयति—विमुक्तमिति । यत्र भूपतनं तत् विमुक्तम् । तच्च हावक्रन्दादिषु प्रयोज्यम् ॥ ११०५- ॥

इति विमुक्तम् (९)

इति नवोपविष्टस्थानकानि ।

सुप्तमुत्तानवक्त्र च स्रस्तमुक्तकर समम् ॥ ११०६ ॥

इति समम् (१)

आकुञ्चिताङ्गमाविद्धजान्वाकुञ्चितमुच्यते ।
प्रयोगस्तस्य शीतार्ताभिनये शार्ङ्गिणोदितः ॥ ११०७ ॥

इत्याकुञ्चितम् (२)

उपधाय भुजामेका यत्प्रसारितजानुकम् ।
सुप्त प्रसारित स्थान सुखसुप्ते तदिष्यते ॥ ११०८ ॥

इति प्रसारितम् (३)

विवर्तितमधोवक्त्र सुप्त शस्त्रक्षतादिषु ।

इति विवर्तितम् (४)

(सु०) सुप्तस्थानकानि लक्षयति—सुप्तमिति । यत्र उत्तानवक्त्र, स्रस्तमुक्तकर सुप्तम्, सत् समम् ॥ -११०६ ॥

इति समम् (१)

(सु०) आकुञ्चित लक्षयति—आकुञ्चिताङ्गमिति । यत्र आविद्धजान्वा आकुञ्चिताङ्ग भवति, तद् आकुञ्चितम् । तच्च शीतार्ताभिनये कार्यम् ॥११०७॥

इत्याकुञ्चितम् (२)

(सु०) प्रसारित लक्षयति—उपधायेति । यत्र एका भुजामुपधाय, प्रसारितजानुक सुप्तम्, तत् प्रसारितम् । तच्च सुखसुप्ते प्रयोज्यम् ॥ ११०८ ॥

इति प्रसारितम् (३)

(सु०) विवर्तित लक्षयति—विवर्तितमिति । यत्र अधोवक्त्र सुप्तम्, तद्विवर्तितम् । तच्च शस्त्रक्षतादिषु प्रयोज्यम् ॥ ११०८- ॥

इति विवर्तितम् (४)

स्कन्धन्यस्तशिरः सुप्तं कूर्पराधिष्ठितक्षिति ॥ ११०९ ॥
यत्तदुद्वाहितं प्रोक्तं लीलयावस्थितौ प्रभोः ।

इत्युद्वाहितम् (५)

ईषत्प्रसृतजङ्घं यत्सुप्तं स्रस्तकरद्वयम् ॥ १११० ॥
तन्नतं स्थानकं खेदश्रमालस्यादिषु स्मृतम् ।

इति नतम् (६)

इति षट्सुप्तस्थानकानि ।

इत्येकपञ्चाशत्स्थानप्रकरणम् ।

वाङ्मनःकायजा चेष्टा पुरुषार्थोपयोगिनी ॥ ११११ ॥
वृत्तिः सा भारती सात्त्वत्यारभट्यथ कैशिकी ।

(सु०) उद्वाहितं लक्षयति—स्कन्धन्यस्तेति । यत्र स्कन्धन्यस्तशिर कूर्परप्राप्तभूतल सुप्तम्, तद् उद्वाहितम् । तच्च लीलया अवस्थितौ प्रभो पुरत प्रयोज्यम् ॥ -११०९, ११०९- ॥

इत्युद्वाहितम् (५)

(सु०) नत लक्षयति—ईषदिति । यत्र ईषत् प्रसृतजङ्घम्, स्रस्तकरद्वय यत् सुप्तम्, तद् नतम् । तच्च खेदश्रमालस्यादिषु प्रयोज्यम् ॥-१११०,१११०-॥

इति नतम् (६)

इति षट्सुप्तस्थानकानि ।

इत्येकपञ्चाशत्स्थानप्रकरणम् ।

(क०) अथोद्देशक्रमेण वृत्तीर्लक्षयितु तासा सामान्यलक्षणमाह—**वाङ्मनःकायजेत्यादि** । वाङ्मन कायेभ्यो जायत इति तथोक्ता । **पुरुषार्थोपयोगिनी;** अत्र पुरुषार्थशब्देन धर्मार्थकामा गृह्यन्ते, न मोक्ष ,

सत्त्वप्रकाशक यत्स्यात्तद्युक्त सत्त्वमुच्यते ।
मनस्तत्प्रभवा हर्षशौर्यत्यागास्तु सात्त्वताः ॥ १११५ ॥
तत्प्रधाना सात्त्वती स्याद्वीररौद्राद्भुतोत्कटा ।
हीना शृङ्गारनिर्वेदकरुणैरुद्धताश्रयात् ॥ १११६ ॥
आराद्रुत्साहिनो ये स्युर्भटास्तत्कायसभवा ।
भवेदारभटी वृत्ती रौद्रादावुद्धते रसे ॥ १११७ ॥
मायेन्द्रजालबहुला चित्रयुद्धप्रवर्धिनी ।
वागङ्गाभिनयाना या सौकुमार्येण निर्मिता ॥ १११८ ॥
उल्लसद्गीतनृत्ताढ्या शृङ्गाररसनिर्भरा ।

(क०) सात्त्वत्या निरुक्तिपूर्वक लक्षणमाह— **सत्त्वप्रकाशक यत्स्यादित्यादि** । एतेनास्या मनोव्यापारप्रधानत्व दर्शित भवति ॥ १११५, १११६ ॥

(सु०) सात्त्वतीमाह—**सत्त्वप्रकाशकमिति** । सत्त्वप्रकाशक यत्, तद्युक्त सत्त्व मन, तद्भवा हर्षशौर्यत्यागादय सात्त्वता, तत्प्रधाना वृत्ति **सात्त्वती** । सा च वीररौद्राद्भुतवती शृङ्गारनिर्वेदकरुणरहिता भवति ॥ १११५, १११६ ॥

(क०) अथारभट्या लक्षण सनिरुक्तिकमाह—**आरादित्यादि** । तत्कायसभवात्तेषा भटाना शरीरसभवेत्यनेन चारभट्या कायव्यापारप्रधानत्व दर्शितम् ॥ १११७, १११७- ॥

(सु०) आरभटीमाह—**आरादिति** । आरात् उत्साहिनो ये भटा स्यु, तेषा कायसभवा, शरीरव्यापारजा वृति, सा **अरभटी** । सा च रौद्राद्युद्धतरसोदिता, मायेन्द्रजालबहुला, चित्रयुद्धप्रवर्धिनी च भवति ॥१११७, १११७-॥

(क०) अथ कैशिक्या लक्षणमाह—**वागङ्गाभिनयानामित्यादि** । एतेन कैशिक्या वाङ्मन कायव्यापाराणा समप्राधान्यमुक्त भवति । अत्र

निःशङ्कः कैशिकीं ब्रूते ता सौन्दर्यैकजीविताम् ॥ १११९ ॥
सौन्दर्यसौकुमार्याभ्या रौद्रादावप्यसौ भवेत् ।
आमुख च प्रहसन तथा वीथी प्ररोचना ॥ ११२० ॥
अशाः स्युरिति चत्वारो ये भारत्या मुनेर्मताः ।
उद्घात्यकावलगिते कथोद्घातः प्रवर्तकम् ॥ ११२१ ॥
प्रयोगातिशयश्चेति भेदाः पञ्चामुखस्य ये ।
उत्थापकाभिधो भेदः सात्त्वत्या' परिवर्तकः ॥ ११२२ ॥
सलापकश्चतुर्थस्तु यः सघात्यकसज्ञकः ।
सक्षिप्तक चावपातः स्याद्वस्तूत्थापन तथा ॥ ११२३ ॥

कैशिकीशब्दो रूढो द्रष्टव्य । यद्वा केशाना समूह कैशिकम् । कैशिकवन्मृदुत्वात्सुमनोभिर्विचित्रत्वाच्च कैशिकीयोगोऽपि द्रष्टव्य ॥ १११८, १११९ ॥

(सु०) केशिकीमाह—वागङ्गेति । वागङ्गाभिनयाना या समप्राधान्य भवति। या च गीतनृत्ताढ्या, श्रृङ्गाररसनिर्भरा, सौन्दर्यैकजीविता उल्लद्वृत्ति , सा कैशिकी। इय सौन्दर्यसौकुमार्याभ्या रौद्रादावपि भवति ॥-१११८, १११९- ॥

(क०) अथ भारत्यादीनामवान्तरभेदान्परिगणयति—**आमुख चेत्यादिना** ॥ ११२०–११२५ ॥

इति वृत्तिलक्षणम् ।

(सु०) भारतीवृत्तेर्भेदानाह—आमुखमिति । आमुखम्, प्रहसनम्, वीथी, प्ररोचनेति । तत्रामुख पञ्चविधम् । उद्घात्यकम्, अवलगितम्, कथोद्घात , प्रवर्तक , प्रयोगातिशयश्चेति ॥ -११२०, ११२१- ॥

(सु०) सात्त्वतेर्भेदानाह—उत्थापकेति । उत्थापक , परिवर्तक , सलापक , सघातक इति सात्त्वतीभेदाश्चत्वार । आरभटीभेदानाह—**सक्षिप्तकमिति** । सक्षिप्तकम् , अवपात , वस्तूत्थापनम्, सफेट इत्यारभट्या भेदाश्च-

सफेटश्चारभट्या यदिति भेदचतुष्टयम् ।
कैशिक्या यन्मत नर्म नर्मस्पुञ्जस्तथापरः ॥ ११२४ ॥
नर्मस्फोटो नर्मगर्भश्चेति भेदचतुष्टयम् ।
परिचित्ताक्षेपक च परोपालम्भक तथा ॥ १२२५ ॥
रोषेर्ष्यासूचक चेति नर्मभेदास्त्रयश्च ये ।
सोदाहरणलक्ष्माणस्तेऽमी नाटकगोचराः ॥ ११२६ ॥
विस्तरत्रस्तचित्तेन निःशङ्केन न तेनिरे ।
काव्य गीत तथा नृत्त वृत्तिहीन न शोभते ॥ ११२७ ॥
अतो वृत्तीर्विजानीयादेता भरतभाषिताः ।

इति वृत्तिलक्षणम् ।

त्वार । कैशिकीभेदानाह—कैशिक्यामिति । कैशिक्या नर्म, नर्मस्पुञ्जद , नर्मस्फोट , नर्मगर्भ इति चत्वारो भेदा । परचित्ताक्षेपकम्, परोपालम्भकम्, रोषेर्ष्यासूचकमिति नर्मभेदास्त्रय । एतेषा लक्षणानि विस्तरभीत्या न प्रतिपाद्यते । काव्यगीतनृत्तानि वृत्तिहीनानि न शोभते ॥ -११२२–११२९ ॥

(क०) तेषा लक्षणानभिधाने हेतुमाह—**सोदाहरणेत्यादिना** । नाटकगोचरास्तेऽमी वृत्तिभेदा विस्तरत्रस्तचित्तेन नि शङ्केन सोदाहरणलक्ष्माणो न तेनिर इति सबन्ध । तेषा नाटकगोचरत्वेन नृत्ते नातीवोपयोग इति भाव ॥ -११२६, ११२६- ॥

(क०) तर्हि नृत्तप्रकरणे वृत्तिकथन कथमित्यत आह—**काव्य गीतमित्यादि । वृत्तिहीन न शोभत इति** । यद्यपि वृत्तिहीनत्वेन काव्यादीना न स्वरूपनिष्पत्ति तथापि निष्पन्नस्य नृत्तादे शोभातिशयाधानहेतुत्वेन वृत्तीनामप्युपयोगो विद्यत इत्यत्र प्रकरणे तत्कार्यमिति भाव ॥-११२७,११२७-॥

इति वृत्तिलक्षणम् ।

युद्धे परात्मशस्त्राणा क्रमाद्रक्षणपातने ॥ ११२८ ॥
विधातुमुचिता गात्रवर्तना न्याय उच्यते ।
भारतः सात्त्वतो वार्षगण्यः कैशिकसञ्ज्ञकः ॥ ११२९ ॥
भेदास्तस्येति चत्वारः क्रमाद् वृत्तिचतुष्टये ।
तेषा लक्षणसिद्ध्यर्थं प्रविचारान् ब्रुवेऽधुना ॥ ११३० ॥
याः प्रकृष्टा विचित्राश्च गतयस्ते परिक्रमा ।
त एव प्रविचाराः स्युः शस्त्रमोक्षणगोचराः ॥ ११३१ ॥

(क०) अथ वृत्त्यनुषक्तान् सविचारान् न्यायाँल्लक्षयितु न्याय-सामान्यलक्षण तावदाह—**युद्ध इत्यादि** । **परात्मशस्त्राणा क्रमाद्रक्षणपातने इति** । परशस्त्राणा रक्षण नाम शत्रुप्रहरणानि यथा स्वदेहे न निपतन्ति, तथा फलकादिना स्वदेहसरक्षणमित्यर्थ , आत्मशस्त्रपातन नाम शत्रुशरीरे स्वप्रहरणानि यथा फलकादिनिवारण वञ्चयित्वा निपतन्ति, तथा स्वहस्त-लाघवादिना शस्त्रपातनम्, ते विधातुमुचिता नाट्योचितेत्यर्थ । गात्रवर्तना न्याय उच्यत इति सबन्ध । **क्रमाद्वृत्तिचतुष्टय इति** । **भारत्या** भारत । **सात्त्वत्या** सात्त्वत । **आरभट्या** वार्षगण्य । वृषगणो नाम कश्चिद्भटवर । तत्सबन्धादय व्यपदेशो द्रष्टव्य । **कैशिक्या** कैशिक इति क्रम ॥ ॥ ११२८–११३०- ॥

(सु०) न्यायलक्षणमाह—युद्धे इति । युद्धे परशस्त्राणा च्यावनपातनवि-धानोचिता गात्रवर्तना न्यायीत्युच्यते । स चतुर्विध । भारत , सात्त्वत , वार्षगण्य , कैशिक इति ॥ -११२८, ११३० ॥

(क०) प्रविचाराणा सामान्यस्वरूपमाह—**याः प्रकृष्टा इत्यादि** । **शस्त्रमोक्षणगोचरा इति** । स्वदेहरक्षणे कर्तव्येऽपि प्रविचाराणा शस्त्रमोक्षण-प्रवणत्वमेवेत्यर्थ ॥ ११३१ ॥

फलक वामहस्तेन खङ्ग दक्षिणपाणिना ।
गृहीत्वापसृतौ कृत्वा करावाक्षिप्य तौ ततः ॥ ११३२ ॥
फलकभ्रामण कृत्वा पार्श्वयोरुभयोरथ ।
परितः शिरसः शस्त्र भ्रामयित्वा तु खड्गिनम् ॥ ११३३ ॥
कर शिरःकपोलान्तरुद्वेष्ट्य मणिबन्धतः ।
फलकस्याप्युपशिर परिभ्रमणमाचरेत् ॥ ११३४ ॥
विधिरेष सकृत्कट्या शस्त्रपातश्च भारते ।
सात्त्वतेऽप्येवमेव स्याच्छस्त्रभ्रान्तिस्तु पृष्ठतः ॥ ११३५ ॥
कर्तव्यः शस्त्रपातस्तु पादयोरिह तद्विदा ।
प्रविचारः सात्त्वतवद्वार्षगण्ये विधीयते ॥ ११३६ ॥
पृष्ठत फलकस्यापि भ्रमण स्यादिहाधिकम् ।
स्कन्धे वक्षसि वा शस्त्रहस्तस्योद्वेष्टन तथा ॥ ११३७ ॥

(सु०) तेषा लक्षणसिध्यर्थ प्रविचार कथ्यते—या इति। प्रकृष्टा विचित्राश्च गतय प्रविचारा इत्युच्यन्ते। वामहस्तेन फलक, दक्षिणहस्तेन खडग गृहीत्वा प्रसृतौ हस्तौ कृत्वा, तौ आक्षिप्य पार्श्वद्वयेऽपि फलकभ्रमण कृत्वा शिरस परित शस्त्र भ्रामयित्वा, खड्गिन हस्त शिर कपोलान्ते उद्वेष्टय शिर समीपे फलकभ्रमण कुर्यात्। एष विधि भारते कट्या सकृच्छस्त्रपातश्च भवति। सात्त्वतेऽप्येवमेव। शस्त्रभ्रमण तु पृष्ठत कार्यम्। पादयो शस्त्रपात, पृष्ठत फल्कभ्रमण च वार्षगण्ये कार्यम्। स्कन्धे वक्षसि वा शस्त्र, शस्त्रोद्वेष्टन च वक्ष स्थले प्रहार पातन चात्र भवति। कैशिके तु भारतवत्सर्वम्। शस्त्रपातस्तु शिरसि बोध्य ॥ ११३१ ॥

(क०) सप्रविचाराणा भारतादीना पृथक्स्वरूपमाह—**फलक वामहस्तेनेत्यादिना** ॥ ११३२–११३८ ॥

प्रहारपातन चात्र वक्षस्थलगत मतम् ।
कैशिके स्याद्भारतवच्छस्त्रपातस्तु मूर्धनि ॥ ११३८ ॥
शक्तिकुन्तादिशस्त्राणि धनुर्वज्रादिकान्यपि ।
न्यायेष्वेषु प्रयुञ्जीत सौष्ठवेन समन्वितः ॥ ११३९ ॥
प्रविचारा न शोभन्ते सौष्ठवेन विना कृताः ।
सञ्ज्ञामात्रेण कर्तव्यः प्रहारो न तु वास्तवः ॥ ११४० ॥
मायेन्द्रजालैरथवा प्रहारमिव दर्शयेत् ।
एते न्यायाः प्रयोक्तव्याश्चारीभिः शस्त्रमोक्षणे ॥ ११४१ ॥

इति न्यायलक्षणम् ।

चारीचयविशेषः प्राङ्मण्डल प्रतिपादितम् ।
तद्भेदानधुना धीमान्वक्ति श्रीकरणाग्रणीः ॥ ११४२ ॥

(क०) नर्तने न्यायोपयोगमाह—**शक्तिकुन्तेत्यादि**। **प्रहारमिवेति**। यथा वास्तव प्रहारो न भवति, तथा कुर्यादित्यर्थ ॥ ११३९–११४१ ॥

इति न्यायलक्षणम् ।

(सु०) न्यायोपयोगमाह—शक्तीति । अत्र न्यायेषु शक्तिकुन्तधनुर्वज्रादीनि ससौष्ठव सन् प्रयुञ्जीत । सञ्ज्ञामात्रेण प्रहार कार्य । न तु वास्तव । अथवा मायेन्द्रजालै प्रहारमिव दर्शयेत् । एते न्याया चारिभि शस्त्रमोक्षणे प्रयोज्या ॥ ११३९–११४१ ॥

इति न्यायलक्षणम् ।

(क०) उद्देशक्रमेण मण्डलानि लक्षयिष्यन् पूर्वं चारीणा लक्षणावसरे प्रसङ्गादुक्त तत्सामान्यलक्षणमनुस्मारयति—**चारीचयविशेषः प्राङ्मण्डल प्रतिपादितमिति** । **चारीचयविशेष इति** । मण्डलखण्डकैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वेति पूर्वोक्तमित्यर्थ ॥ ११४२ ॥

भ्रमरास्कन्दितावर्तशकटास्यानि चाड्डितम् ।
समोत्सरितमध्यर्धमेडकाक्रीडित ततः ॥ ११४३ ॥
पिष्टकुट्ट चाषगत भौमानीति दशावदन् ।
अतिक्रान्त दण्डपाद क्रान्त ललितसचरम् ॥ ११४४ ॥
सूचीविद्ध वामविद्ध विचित्र विहृत ततः ।
अलात ललित चेति व्योमजानि दशाब्रुवन् ॥ ११४५ ॥
भौमाकाशिकचारीणा प्राचुर्यान्मण्डलान्यपि ।
भौमान्याकाशिकानीति व्यपदेश प्रपेदिरे ॥ ११४६ ॥
एतेषा विनियोगश्च विज्ञेयः शस्त्रमोक्षणे ।
नभोभवाना प्राधान्य बोध्य युद्धपरिक्रमे ॥ ११४७ ॥
चारीनाम्नात्र चरण वक्ष्ये चारीविवक्षया ।
चारीणा न्यूनताधिक्य न दूषयति मण्डलम् ॥ ११४८ ॥

(सु०) प्रसङ्गान्मण्डलाना सामान्यलक्षणमाह—**चारीति** । चारीविशेषो मण्डलम् । तद् द्विविधम् । भौमम्, आकाशिक चेति । भौमचारीप्राधान्ये भौमम्, आकाशचारीप्राचुर्ये आकाशिकम् । तत्र भौमस्य भेदानाह—**भ्रमरेति** । भ्रमरम्, आस्कन्दितम्, आवर्तम्, शकटास्यम्, अड्डितम्, समोत्सरितम्, अध्यर्धम्, एडकाक्रीडितम्, पिष्टकुट्टम्, चाषगतमिति भौममण्डलानि दश ॥ ११४२ ॥

(क०) तद्भेदान्दर्शयति—**भ्रमरास्कन्दितेत्यादि** । **चारीणा न्यूनताधिक्य न दूषयति मण्डलमिति** । चतुरश्रत्र्यश्रमितेष्वङ्गहारेषु करणाना न्यूनताधिक्यमिव चतुरश्रत्र्यश्रमानमितेषु मण्डलेषु चारीणा न्यूनताधिक्य मण्डल न दूषयति । तत्राङ्गहारेषु यथा रेचकै पूरण कृत तथात्रापि मण्डलेषु पादरेचकैश्चारीसख्यापूरणे कृते सति चतुरश्रत्र्यश्रत्वयो सभवाददोष इति भाव ॥ -११४३–११४८- ॥

दक्षिणो जनितो वामः स्पन्दितो दक्षिणः पुनः ।
शकटास्यस्तथा वामः पादोऽवस्पन्दितोऽथवा ॥ ११४९ ॥
दक्षिणो भ्रमरो वामः स्यन्दितोऽङ्घ्रिरथेतरः ।
शकटास्यश्चाषगतिर्वामोऽन्यो भ्रमरो भवेत् ॥ ११५० ॥
वामान्ते स्पन्दितो यत्र तदूचे भ्रमर बुधैः ।

इति भ्रमरम् (१)

दक्षिणो भ्रमरो वामोऽङ्कितोऽथ भ्रमर स चेत् ॥ ११५१ ॥
दक्षिणः शकटास्यत्व गत्वोरूद्वृत्तता गतः ।

(सु०) आकाशिकस्य भेदानाह—अतिक्रान्तमिति । अतिक्रान्तम्, दण्डपादम्, क्रान्तम्, ललितसचरम्, सूचीविद्धम्, वामविद्धम्, विचित्रम्, विहृतम्, अलातम्, ललितमित्याकाशमण्डलानि दश । भौमाकाशिकाना चारीणा प्राचुर्यात् मण्डलान्यपि भौमानि आकाशिकानीति व्यपदेश । एतेषा विनियोगस्तु शस्त्रमोक्षणे विज्ञेय । नभोभवाना युद्धपरिक्रमे प्राधान्य बोध्यम्, मण्डलचारीणा न्यूनताधिक्ये न दोषाय ॥ ११४३–११४८ ॥

(क०) मण्डलाना लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ -११४९, ११७३ ॥

(सु०) भ्रमर लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिण पादो जनित, वामपाद स्पन्दित, पुनर्दक्षिण शकटास्य, पुनर्वाम स्पन्दित , यद्वा दक्षिणो भ्रमर , वाम स्पन्दित , पुनर्दक्षिण शकटास्य , पुनर्वाम चाषगति , पुनर्दक्षिणो भ्रमर , अन्ते वाम स्पन्दितश्च भवति, तद् भ्रमरमित्युच्यते ॥ ॥ ११४९–११५०- ॥

इति भ्रमरम् (१)

(सु०) आस्कन्दित लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिणो भ्रमर ,

वामो वाध्यर्धिकीभूय भ्रमरौ दक्षिणः पुन ॥ ११५२ ॥
स्पन्दित शकटास्यस्तु वामस्तेनैव भूतलम् ।
स्फुटमास्फोटित धीरैस्तदास्कन्दितमिष्यते ॥ ११५३ ॥

इत्यास्कन्दितम् (२)

दक्षिणो जनितो वाम स्थितावर्तस्तत परम् ।
शकटास्यो भवेत्पश्चादेडकाक्रीडिताह्वयः ॥ ११५४ ॥
उरूद्वृत्तोऽड्डितश्चारीं जनितामाश्रितस्ततः ।
समोत्सरितमत्तल्लिः क्रमादङ्घ्रिस्तु दक्षिणः ॥ ११५५ ॥
शकटास्यः क्रमादूरूद्वृत्तश्च स्यादथेतरः ।
पादश्चाषगतिर्द्विः स्याद्दक्षिणः स्पन्दितस्ततः ॥ ११५६ ॥
वामाङ्घ्रिः शकटास्यः स्यादन्योऽङ्घ्रिर्भ्रमरस्ततः ।
वामश्चाषगतिर्यत्र तदावर्तमवादिषुः ॥ ११५७ ॥

इत्यावर्तम् (३)

वामोऽड्डित, पुनर्दक्षिणो भ्रमर, वामोऽड्डित, पुनर्दक्षिण शकटास्यतामासाद्य, ऊरूद्वृत्त, वामोऽध्यर्धकतामासाद्य भ्रमर, पुनर्दक्षिण स्पन्दित, वामस्तु शकटास्यश्च भवति। अन्ते तादृशेन वामहस्तेन भूतल स्फुटमास्फोट्यते च, तद् आस्कन्दितम्॥ -११५१-११५३ ॥

इत्यास्कन्दितम् (२)

(सु०) आवर्तं लक्षयति—दक्षिण इति। यत्र दक्षिणो जनित, वाम स्थितावर्त, तत शकटास्य, तत एडकाक्रीडित, तत ऊरूद्वृत्त, ततोऽड्डित, ततो जनितश्च भवति। पुनर्दक्षिण क्रमात् शकटास्य, ऊरूद्वृत्तश्च, पुनर्वाम चाषगति, पुनर्दक्षिण द्वि स्पन्दित, वाम शकटास्य, पुनर्दक्षिणो द्विर्भ्रमर, वामश्चाषगतिश्च भवति, तद् आवर्तम्॥ ११५४-११५७- ॥

इत्यावर्तम् (३)

जनित सप्तपूर्वोक्तस्थितावर्तादिभेदभाक् ।
क्रमेण शकटास्यश्च दक्षिणः स्पन्दितोऽपरः ॥ ११५८ ॥
शकटास्यस्ततः पादो यावन्मण्डलपूरणम् ।
क्रमेण यत्र तज्ज्ञेय शकटास्याभिध बुधै ॥ ११५९ ॥

इति शकटास्यम् (४)

उद्घट्टितस्ततो बद्धः समोत्सरितपूर्वकः ।
मत्तल्लिरर्धमत्तल्लिरपक्रान्तश्च दक्षिण ॥ ११६० ॥
उद्वृत्तो विद्युद्भ्रान्तश्च भ्रमरः स्पन्दितश्च स. ।
वामस्तु शकटास्योऽन्यो द्विः स्याच्चाषगतिस्ततः ॥ ११६१ ॥
वामोऽड्डितोऽध्यर्धिकस्तु क्रमाच्चाषगतिः परः ।
समोत्सरितमत्तल्लिर्मत्तल्लिर्भ्रमरस्तथा ॥ ११६२ ॥
वामोऽथ स्पन्दितो भूत्वा भूतटास्फोटन यदा ।
कुरुते पक्षिणः प्राहुरड्डित मण्डल तदा ॥ ११६३ ॥

इत्यड्डितम् (५)

(सु०) शकटास्य लक्षयति—जनित इति । यत्र प्रथममावर्तोक्ता सप्त भेदा, ततो दक्षिण शकटास्य, वाम स्पन्दित, पुनर्दक्षिण शकटास्यो भवति, तत् शकटास्यम् ॥ ११५८, ११५९- ॥

इति शकटास्यम् (४)

(सु०) अड्डित लक्षयति—उद्घट्टित इति । यत्र दक्षिण उद्घट्टित, ततो बद्ध, समोत्सरितमत्तल्लि, अर्धमत्तल्लि, अपक्रान्तश्च, वामस्तु उद्वृत्त, विद्युद्-भ्रान्त, भ्रमर, स्पन्दितश्च, पुनर्दक्षिण शकटास्य, चाषगतिश्च, वामोऽड्डित अध्यर्धकश्च, पुनर्दक्षिणश्चाषगति, समोत्सरितमत्तल्लि, मत्तल्लि, भ्रमरश्च भवति ।

स्थानेन समपादेन स्थित्वा हस्तौ प्रसारयेत् ।
निरन्तरावूर्ध्वकृतावावेष्ट्योद्वेष्ट्य च क्षिपेत् ॥ ११६४ ॥
कटीतटे तत. पादौ भ्रामयेद्दक्षिणे ततः ।
क्रमेणानन्तर वाम पुनः पाद प्रसारयेत् ॥ ११६५ ॥
एव भ्रान्त्वा क्रमाद्यत्र मण्डलभ्रमण भवेत् ।
चतुर्दिक्षु तदाख्यात समोत्सरितसज्ञकम् ॥ ११६६ ॥

इति समोत्सरितम् (६)

क्रमेण दक्षिणः पादो जनितः स्पन्दितस्ततः ।
अङ्कितोक्ता चतुर्भेदा वामस्याध्यर्धिकादिका ॥ ११६७ ॥
दक्षिणः शकटास्यः स्याद्यत्रान्ते दिक्चतुष्टये ।
मण्डलभ्रमण तत्तु नियुद्धेऽध्यर्धमण्डलम् ॥ ११६८ ॥

इत्यध्यर्धम् (७)

वाम स्पन्दितो भूत्वा, भूतटे आस्फोटन कुरुते, तत् अङ्कितम् ॥ ११६०–११६३ ॥

इत्यङ्कितम् (५)

(सु०) समोत्सरित लक्षयति—स्थानेनेति । यत्र समपादस्थानेन स्थित्वा हस्तौ प्रसार्य, ऊर्ध्वकल्पितौ निरन्तरौ तावेव आवेष्ट्य, उद्वेष्ट्य च कटीतटे क्षिप्येते, ततो दक्षिणवामपादौ क्रमेण भ्राम्येते, ततो वामपाद प्रसार्यते । एव भ्रान्त्वा दिक्चतुष्टयेऽपि मण्डलभ्रमण क्रियते, तत् समोत्सरितम् ॥ ११६४–११६६ ॥

इति समोत्सरितम् (६)

(सु०) अध्यर्ध लक्षयति—क्रमेणेति । यत्र दक्षिणो जनित , स्पन्दितश्च,

भूयुक्तैश्चरणैः सूचीविद्धं करणमाश्रितैः ।
सूचीविद्धाभिधे चार्याविडकाक्रीडितैरथ ॥ ११६९ ॥
सपूर्णैर्भ्रमरैः प्राग्वत्सूचीविद्धाङ्घ्रिभिस्ततः ।
आक्षिप्तैर्मण्डलभ्रान्त्या दिक्चतुष्टययुक्तया ॥ ११७० ॥
अन्ते रचितया ज्ञेयमेडकाक्रीडिताह्वयम् ।

इत्येलकाक्रीडितम् (८)

सूची दक्षिणपाद. स्याद्वामोऽपक्रान्तकस्ततः ॥ ११७१ ॥
सव्यवामौ च बहुशो भुजङ्गत्रासितौ क्रमात् ।
यत्रान्ते मण्डलभ्रान्ति. पिष्टकुट्ट तदुच्यते ॥ ११७२ ॥

इति पिष्टकुट्टम् (९)

वामस्तु अङ्कितोक्तभेदचतुष्टयवान्, अध्यर्धकश्च । पुनर्दक्षिण शकटास्य, अन्ते दिक्चतुष्टये मण्डलभ्रमण च भवति, तद् अध्यर्धम् ॥ ११६७, ११६८ ॥

इत्यध्यर्धम् (७)

(सु०) एडकाक्रीडित लक्षयति—भूयुक्तैरिति । यत्र भूसङ्ज्ञै सूचीविद्धकरणसङ्ज्ञै सूचीविद्धाख्यचार्याश्रितै, ततो भ्रमरै पादै, तत आक्षिप्तै सूचीविद्धाङ्घ्रिभिश्च दिक्चतुष्टये मण्डलभ्रान्त्या अन्ते रेचितया च एडकाक्रीडित भवति ॥ ११६९, ११७०- ॥

इत्येडकाक्रीडितम् (८)

(सु०) पिष्टकुट्ट लक्षयति—सूचीति । यत्र दक्षिण सूची, वामोऽपक्रान्त, सव्यवामौ क्रमाद् बहुशो भुजङ्गत्रासितौ, अन्ते मण्डलभ्रान्तिश्च भवति, तत् पिष्टकुट्टम् ॥ -११७१, ११७२ ॥

इति पिष्टकुट्टम् (९)

चरणैश्चाषगतिभिः समस्तैर्मण्डलभ्रमम् ।
अन्ते दधच्चाषगत नियुद्धविषय भवेत् ॥ ११७३ ॥

इति चाषगतम् (१०)

इति दश भौममण्डलानि ।

जनितः शकटास्यश्च दक्षिणश्चरणः क्रमात् ।
वामोऽलातो दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तस्ततोऽपर. ॥ ११७४ ॥
सूची स एव भ्रमर उद्वृत्तो दक्षिणो भवेत् ।
वामस्त्वलातको वाङ्घ्री छिन्नाख्यकरणाश्रयौ ॥ ११७५ ॥
बाह्यभ्रमरक यत्र वामाङ्घ्र रेचित भवेत् ।
अतिक्रान्तस्ततो वामो दण्डपादस्तु दक्षिणः ॥ ११७६ ॥
अवोचत्तदतिक्रान्त मण्डल शकरप्रिय ।

इत्यतिक्रान्तम् (१)

(सु०) चाषगत लक्षयति—चरणैरिति । यत्र समस्तै चरणै चाषगतिभि मण्डलभ्रमणम्, अन्ते चाषगतिश्च भवति, तत् चाषगतम् । तच्च मुष्टियुद्धे प्रयोज्यम् ॥ ११७३ ॥

इति चाषगतम् (१०)

इति दश भौममण्डलानि ।

(सु०) आकाशिकेष्वतिक्रान्त लक्षयति—जनित इति । यत्र दक्षिण-श्चरण क्रमात् जनित , शकटास्यश्च, वामोऽलात , दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्त , तत सूची भ्रमर उद्वृत्तश्च, ततो वामोऽलात , पादद्वय छिन्नाख्यकरणयुक्त वामाङ्घ्रकृत बाह्यभ्रमरक यत्र रेचित भवेत् । तत वामोऽतिक्रान्त , दक्षिणस्तु दण्डपादो भवति , तद् अतिक्रान्तम ॥ ११७४–११७६- ॥

इत्यातिक्रान्तम् (१)

दक्षिणो जनितो भूत्वा दण्डपादो भवेदथ ॥ ११७७ ॥
सूची च भ्रमरो वाम उद्वृत्तो दक्षिणस्ततः ।
अलातो वामचरणः पार्श्वक्रान्तस्तु दक्षिणः ॥ ११७८ ॥
भुजङ्गत्रासितश्चासौ वामोऽतिक्रान्तता गतः ।
दक्षिणो दण्डपादोऽथ सूची च भ्रमरोऽपर' ॥ ११७९ ॥
यत्र तद्दण्डपादाख्य मण्डल भणित बुधैः ।

इति दण्डपादम् (२)

दक्षिणः सूच्यपक्रान्तो वामोऽङ्घ्रिर्दक्षिणस्ततः ॥ ११८० ॥
पार्श्वक्रान्तस्तथा वाम समन्तान्मण्डलभ्रम ।
सूची यत्राथ वाम, स्यादपक्रान्तस्तु दक्षिणः ॥ ११८१ ॥
तदुक्त कृतिभि क्रान्त स्वभावगतिगोचरम् ।

इति क्रान्तम् (३)

(सु०) दण्डपाद लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिणो जनितो भूत्वा, तत दण्डपादो भवेत्, वाम सूची भ्रमरश्च भवति । ततो दक्षिण उद्वृत्तो भवति । वामोऽलात, दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्त, भुजङ्गत्रासितश्च । पुनर्वामोऽति-क्रान्त, दक्षिणो दण्डपाद, अथ अपरो वाम सूची, भ्रमरश्च भवति, तद् **दण्डपादम्** ॥ -११७७—११७९- ॥

इति दण्डपादम् (२)

(सु०) **क्रान्त** लक्षयति—**दक्षिण** इति । यत्र दक्षिण सूची, वामोऽप-क्रान्त, पुनर्दक्षिण पार्श्वक्रान्त, वाम समन्तात् मण्डलभ्रान्त, सूची वा, पुनर्दक्षिणोऽपक्रान्तश्च भववि, तद् स्वभावगतिगोचर **क्रान्त** भवति ॥ ॥ -११८०—११८१- ॥

इति क्रान्तम् (३)

ऊर्ध्वजानुस्तथा सूची दक्षिणश्चरण. क्रमात् ॥ ११८२ ॥
वामपादस्त्वपक्रान्तः पार्श्वक्रान्तस्तु दक्षिणः ।
क्रमात्सूची भ्रमरको वामः पादोऽथ दक्षिणः ॥ ११८३ ॥
पार्श्वक्रान्तस्ततो वामोऽतिक्रान्तो दक्षिणः पुन. ।
सूच्यपक्रान्तको वामः पार्श्वक्रान्तोऽपरस्तत ॥ ११८३ ॥
स्याद्वामाङ्घ्रिरतिक्रान्तश्चरणद्वितयी ततः ।
स्याच्छिन्नकरणोक्ता चेद्वामाङ्घ्रिरचित श्रिता ॥ ११८५ ॥
बाह्यभ्रमरक विद्यात्तदा ललितसचरम् ।

इति ललितसचरम् (४)

दक्षिणश्चरणः सूची भ्रमरश्च भवेत्ततः ॥ ११८६ ॥
पार्श्वक्रान्तोऽथ वामाङ्घ्रिरपक्रान्तोऽथ दक्षिणः ।
सूची वामस्त्वपक्रान्तः पार्श्वक्रान्तस्तु दक्षिणः ॥ ११८७ ॥
यत्र तन्मण्डल प्रोक्त सूचीविद्ध पुरातनै ।

इति सूचीविद्धम् (५)

(सू०) ललितसचर लक्षयति—ऊर्ध्वजानुरिति । यत्र दक्षिण ऊर्ध्व-जानु , सूची च, वामोऽपक्रान्त , पार्श्वक्रान्त , वामोऽतिक्रान्त , पुनर्दक्षिण सूची, अपक्रान्तश्च, वाम पार्श्वक्रान्त , अतिक्रान्तश्च, पादद्वये छिन्नकरण, वामपादरचित बाह्यभ्रमरक च वर्तते , तत् ललितसचरम् ॥ ११८२–११८५ ॥

इति ललितसचरम् (४)

(सु०) सूचीविद्ध लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिण सूची भ्रमरश्च, वाम पार्श्वक्रान्त अपक्रान्तश्च, अथ दक्षिण सूची, वामस्त्वपक्रान्त , दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तो भवति , तत् सूचीविद्धम् ॥ ११८६, ११८७- ॥

इति सूचीविद्धम् (५)

सूच्यङ्घ्रिर्दक्षिणो वामस्त्वपक्रान्तोऽथ दक्षिणः ॥ ११८८ ।
दण्डपादोऽथ सूची स्याद्वामो भ्रमरकश्च स ।
पार्श्वक्रान्तो दक्षिणः स्यादाक्षिप्तो दक्षिणेतरः ॥ ११८९ ॥
दक्षिणो दण्डपादः स्यादूरूद्वृत्तोऽप्यनन्तरम् ।
वामश्च सूची भ्रमरोऽलातश्च क्रमतो भवेत् ॥ ११९० ॥
पार्श्वक्रान्तो दक्षिण स्याद्वामोऽतिक्रान्तता व्रजेत् ।
यत्र तद्वामविद्धाख्य मण्डल शार्ङ्गिणोदितम् ॥ ११९१ ॥

इति वामविद्धम् (६)

दक्षिणो जनितोऽङ्घ्रि स्यादूरूद्वृत्तश्च विच्यवः ।
ततः सप्तस्थितावर्तोद्व्यावर्तोदितभेदभाक् ॥ ११९२ ॥
स्पन्दितो वामपादः स्यात्पार्श्वक्रान्तस्तु दक्षिणः ।
भुजङ्गत्रासितो वामोऽतिक्रान्तो दक्षिणो भवेत् ॥ ११९३ ॥
उद्वृत्तश्चैव वामस्तु स्यादलातोऽथ दक्षिणः ।
पार्श्वक्रान्तोऽथवा सूची वामो विक्षिप्य दक्षिणम् ॥ ११९४ ॥
वामोऽपक्रान्तता नीतस्तद्विचित्र प्रचक्षते ।

इति विचित्रम् (७)

(सु०) वामविद्ध लक्षयति—सूच्यङ्घ्रिरिति । यत्र दक्षिण सूची, वामस्त्वपक्रान्त , दक्षिणो दण्डपाद , वाम सूची भ्रमरश्च, दक्षिण पार्श्वक्रान्त , वाम आक्षिप्त , दक्षिणो दण्डपाद ऊरूद्वृत्तश्च, वाम सूची, भ्रमरोऽलातश्च क्रमशो भवेत् । पुनर्दक्षिण पार्श्वक्रान्त , वामोऽतिक्रान्तो भवति , तद् वामविद्धम् ॥ -११८८–११९१ ॥

इति वामविद्धम् (६)

(सु०) विचित्र लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिणश्चरणो जनित ,

दक्षिणो विच्यवो भूत्वा स्पन्दितोऽनन्तरं भवेत् ॥ ११९५ ॥
पार्श्वक्रान्तो दक्षिणोऽङ्घ्रिर्वामस्तु स्पन्दितस्ततः ।
उद्वृत्तो दक्षिणोऽलातो वामः सूची तु दक्षिणः ॥ ११९६ ॥
पार्श्वक्रान्तस्तु वामाङ्घ्रिराक्षिप्तीभूय दक्षिणः ।
भ्रान्त्वा सव्यापसव्येन दण्डपादत्वमागत. ॥ ११९७ ॥
वामः क्रमेण सूची स्याद् भ्रमरश्चाथ दक्षिणः ।
भुजङ्गत्रासितो वामोऽतिक्रान्तो विहृताभिधे ॥ ११९८ ॥

इति विहृतम् (८)

सूची च भ्रमरी वामे क्रमात्पादे तु दक्षिणे ।
भुजङ्गत्रासिता चारीमलाता दक्षिणेतरे ॥ ११९९ ॥

ऊरूद्वृत्त विच्यवश्च । तत स्थितावर्तोद्वयावर्तोक्तभेदसप्तकम् । ततो वाम, स्पन्दित, दक्षिण पार्श्वक्रान्त, वामो भुजङ्गत्रासित, दक्षिणोऽतिक्रान्त, वाम उद्वृत्त, दक्षिणोऽलात, पुनर्वाम पार्श्वक्रान्त सूची दक्षिण विक्षिप्य अपक्रान्तत्व नीयते, तद् विचित्रम् ॥ ११९२–११९४- ॥

इति विचित्रम् (७)

(सु०) विहृत लक्षयति—दक्षिण इति । यत्र दक्षिणो विच्यवो भूत्वा, अनन्तर स्पन्दित पार्श्वक्रान्तश्च । ततो वाम स्पन्दित, उद्वृत्तश्च, ततो दक्षिणोऽलात, वाम सूची, पुनर्दक्षिण पार्श्वक्रान्त, वाम आक्षिप्त, दक्षिण सव्यापसव्येन भ्रान्त्वा दण्डपादत्व गच्छति, पुनर्वाम क्रमेण सूची भ्रमरश्च, दक्षिणो भुजङ्गत्रासित, वामोऽतिक्रान्तश्च भवति, तद् विहृतम् ॥ ॥ -११९५–११९८ ॥

इति विहृतम् (८)

(सु०) अलात लक्षयति—सूचीमिति । यत्र वाम सूचीं भ्रमरीं कुरुते,

षट्कृत्व. सप्तकृत्वो वा कृत्वा चारीरिमाः क्रमात् ।
चतुर्दिक्षु द्रुत भ्रान्त्वा परिमण्डलिताकृतिः ॥ १२०० ॥
दक्षिणाङ्घ्रावपक्रान्ता वामे तु चरणे क्रमात् ।
अतिक्रान्ता भ्रमरिके ललितैश्चरणक्रमैः ॥ १२०१ ॥
करोति यत्र तत्प्राहुरलात मण्डल बुधाः ।

इत्यलातम् (९)

सूच्यङ्घ्रिर्दक्षिणो वामस्त्वपक्रान्तोऽथ दक्षिणः ॥ १२०२ ॥
पार्श्वक्रान्तत्वमागत्य भुजङ्गत्रासितो भवेत् ।
अतिक्रान्तस्तु वामाङ्घ्रिराक्षिप्तो दक्षिणस्ततः ॥ १२०३ ॥
वामोऽतिक्रान्तता नीत्वोरूद्वृत्तोऽलातक. क्रमात् ।
पार्श्वक्रान्तो दक्षिणः स्याद्वामः सूच्यथ दक्षिण. ॥ १२०४ ॥
अपक्रान्तो वामपादस्त्वतिक्रान्तीकृतो यदा ।
ललित सचरेदुक्त ललित मण्डल तदा ॥ १२०५ ॥

इति ललितम् (१०)

इति दशाकाशिकमण्डलानि ।

इति मण्डललक्षणम् ।

दक्षिणो भुजङ्गत्रासितामलाता च चारीं तनुते । एव षट्कृत्वो वा, सप्तकृत्वो वा एताश्चारी कृत्वा, ततो दिक्चतुष्टये द्रुत भ्रान्त्वा, परिमण्डलिताकार दक्षिणोऽपक्रान्ता चारीं, ततो वामोऽतिक्रान्ता भ्रमरीं च तनुते, तद् अलातम् ॥ ११९९–१२०१- ॥

इत्यलातम् (९)

(सु०) ललित लक्षयति—सूच्यङ्घ्रिरिति । यत्र दक्षिण सूची, वामोऽपक्रान्त, पुनर्दक्षिण पार्श्वक्रान्तो भुजङ्गत्रासितश्च, वामोऽतिक्रान्त, ततो

चालिश्चालिवडश्चाथ लढि सूकमुरोङ्गणम् ।
धसकश्चाङ्गहार स्यादोयारो विहसी मन ॥ १२०६ ॥
लास्याङ्गानि दशैतानि देश्या देशीविदो विदु ।
कोमल सविलास च मधुर काललास्ययुक् ॥ १२०७ ॥
नातिद्रुत नातिमन्द त्र्यश्रताप्रचुरं तथा ।
पादोरुकटिबाहूना यौगपद्येन चालनम् ॥ १२०८ ॥

इति चालि (१)

दक्षिण आक्षिप्त, वामोऽतिक्रान्त, ऊरूद्वृत्त, अलातश्च, ततो दक्षिण पार्श्वक्रान्त, वाम सूची, पुनर्दक्षिणोऽपक्रान्त, वामोऽतिक्रान्तश्च भवति, तत् ललितम् ॥ -१२०२—१२०५ ॥

इति ललितम् (१०)

इति दशाकाशिकमण्डलानि ।

इति मण्डललक्षणम् ।

(क०) अथ देशीलास्याङ्गानि लक्षयितु तान्युद्दिशति—**चालिश्चालिवड इत्यादि** । चालिवडस्य लक्षणाशे—**सामुख्यप्रायेति** । मध्यलयत्र्यश्रताभ्या प्रचुरो भवति । इतरत्तु द्वयोरपि समानमित्यर्थ ॥ १२०६–१२०८ ॥

इति चालि (१)

(सु०) अथ लास्याङ्गानि लक्षयति—**चालिरिति** । चाल्यादीनि दश लास्याङ्गानि भवन्ति । यथा—चालि, चालिवड, लढि, सूकम्, उरोङ्गणम्, धसक, अङ्गहार ओयार, विहसी, मन इति । तेषा क्रमेण लक्षणमाह—**कोमलमिति** । यत्र कोमल सविलासतालसाम्ययुक्त मधुर नातिद्रुत नातिमन्द त्र्यश्रताप्रचुर, यौगपद्येन पादोरुकटिबाहुचलन क्रियते, सा **चालि** ॥ ॥ १२०६–१२०८ ॥

इति चालि (१)

चालिः सा शैद्ध्यसामुख्यप्राया चालिवडो भवेत् ।

इति चालिवड (२)

सुकुमार तिरश्चीन विलासरसिक च यत् ॥ १२०९ ॥

युगपत्कटिबाहूना चालन सा लढिर्मतः ।

इति लढि (३)

कर्णयोर्हावबहुल लसल्लीलावतसयो ॥ १२१० ॥

विलम्बेनाविलम्बेन सूक तल्लयचालनम् ।

इति सूकम् (४)

(सु०) चालिवड लक्षयति—सेति । शीघ्रसामुख्यप्राया सा चालिरेव **चालिवड** ॥ -१२०८ ॥

इति चालिवड (२)

(क०) लढिलक्षणे—**कटिबाहूनामिति** । कटिश्च बाहू च कटिबाहव इति बहुप्रकृतिको द्वन्द्व । प्रतिपार्श्वे कटिबाह्वोरेव चालन लढिरित्यर्थ ॥ १२०९, १२०९- ॥

इति लढि (३)

(सु०) लढि लक्षयति—सुकुमारमिति । सुकुमार तिरश्चीन यद् विलास-रसिक युगपत् कटिबाहूना चालन क्रियते, सा लढि ॥ -१२०९, १२०९- ॥

इनि लढि (३)

(क०) सूकलक्षणे—**हावबहुलमिति** । हावो नाम स्त्रीणा विलासविशेष । यथोक्त **भावप्रकाशे**—

"हेलाहेतु स शृङ्गारो भावार्त्किचित्प्रकर्षवान् ।
सग्रीवारेचको हावो नासाक्षिभ्रूविकासकृत्" ॥ इति ।

तेन हावेन प्रचुरम् ॥ १२१०, १२११- ॥

इति सूकम् (४)

विलम्बेनाविलम्बेन कुचयोर्भुजशीर्षयोः ॥ १२११ ॥
ललित चालन तिर्यक्तज्ज्ञाः प्राहुरुरोङ्गणम् ।

इत्युरोङ्गणम् (५)

धसकः स्यात्सुललित स्तनाधोनमन लयात् ॥ १२१२ ॥

इत्युरोङ्गणम् (६)

(सु०) सूक लक्षयति—कर्णयोरिति । यत्र लीलावशसयो कर्णयो लसत् हावबहुल विलम्बेन अविलम्बेन वा लयचालन क्रियते, तत् सूकम् ॥ ॥ -१२१०, १२१०- ॥

इति सूकम् (४)

(सु०) उरोङ्गण लक्षयति—विलम्बेनेति । यत्र विलम्बाविलम्बाभ्या कुचयो भुजशीर्षयोश्च ललित चालन तिर्यक् क्रियते, तद् उरोङ्गणम् ॥ ॥ -१२११, १२११- ॥

इत्युरोङ्गणम् (५)

(क०) धसकलक्षणे—लयात्स्तनाधोनयनमिति । स्वभावेन स्थिताया नर्तक्यास्ताललयानुकरणक्रमेणैव स्थित्वा ह्रस्वीभाव इत्यर्थ । शिष्ट स्पष्टम् ॥ -१२११–१२१५ ॥

इति धसक (६)

इति दश लास्याङ्गानि ।

(सु०) धसक लक्षयति—धसक इति । सुललित स्तनाधोनमन धसक इत्युच्यते ॥ -१२१२ ॥

इति धसकः (६)

सताललिलितोपेता क्रमात्कयार्धयोर्नेति ।
धनुर्वदङ्गहारः स्यादिति नि.शङ्कभाषितम् ॥ १२१३ ॥

इत्यङ्गहार (७)

किंचित्तिर्यगधो मूर्ध्नो गतिरोयारको मत ।

इत्योयारक (८)

स्मित स्याद्विहसी यस्तु शृङ्गाररसनिर्भर ॥ १२१४ ॥
अभ्यस्तादन्य एवातिसूक्ष्मप्रत्यग्रभङ्गिभाक् ।

इति विहसी (९)

गीतादेरागत स्थायस्तल्लयात्तन्मनो मतम् ॥ १२१५ ॥

इति मन (१०)

(सु०) अङ्गहार लक्षयति—सतालेति । यत्र सताललिलितोपेता, धनुर्वत् कायार्धयोर्नेति , स अङ्गहार ॥ १२१३ ॥

इत्यङ्गहार (७)

(सु०) ओयारक लक्षयति—किंचिदिति । यत्र मूर्ध्ने किंचित् तिर्यगधोगति क्रियते, स ओयारक इत्युच्यते ॥ १२१३- ॥

इत्योयारक (८)

(सु०) विहसीं लक्षयति—स्मितमिति । यत्र शृङ्गाररसनिर्भर , अभ्यस्तात् अन्य एव अतिसूक्ष्मप्रत्यग्रभङ्गिभाक् स्मित क्रियते, सा विहसी ॥ ॥ -१२१४, १२१४- ॥

इति विहसी (९)

(सु०) मनो लक्षयति—गीतादेरिति । यत्र गीतादिस्थायलयो वर्तते, तद् मन ॥ -१२१५ ॥

इति मनः (१०)

इति दश लास्याङ्गानि ।

शिरोनेत्रकरादीनामङ्गाना मेलने सति ।
कायस्थितिर्मनोनेत्रहारी रेखा प्रकीर्तिता ॥ १२१६ ॥

इति रेखालक्षणम् ।

अथ श्रमविधिः—

विघ्नेश भारती देवी ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
रङ्ग तद्देवतास्तालवाद्यभाण्डानि च क्रमात् ॥ १२१७ ॥
उपाध्याय नृत्तकन्याः स्तम्भयुग्म च दण्डिकाम् ।
कस्तूरिकाचन्दनाद्यैः सामोदैरनुलेपनै ॥ १२१८ ॥
शुभ्रै सुगन्धिभिः पुष्पैर्धूपैरारात्रिकैरपि ।
नैवेद्यैर्विविधैर्वस्त्रैस्ताम्बूलैर्बलिभिस्तथा ॥ १२१९ ॥
अर्चयित्वा शुभे लग्ने प्रारभेत श्रम सुधीः ।
स्तम्भद्वयोपरिन्यस्येत्कन्या हृदयसमिताम् ॥ १२२० ॥
हस्तग्राह्या तिरश्चीनामवष्टम्भाय दण्डिकाम् ।
वसित्वा वसन शुभ्र दृढमादाय कञ्चुकम् ॥ १२२१ ॥

(क०) अथ रेखा लक्षयति— **शिरोनेत्रेत्यादि** । मनासि नेत्राणि च हरतीत्यर्थे, हरतेरौणादिक इन्प्रत्यये ङीषि हारीति रूप वेदितव्यम् ॥ १२१६ ॥

इति रेखालक्षणम् ।

(सु०) अथ रेखालक्षणमाह—शिरोनेत्रेति । शिरोनेत्रकराद्यङ्गमेलने मनोनेत्रहारिणी कायस्थिति , रेखेत्युच्यते ॥ १२१६ ॥

इति रेखालक्षणम् ।

(क०) अथ श्रमविधिमाह— **विघ्नेशमित्यादि** । **अङ्गविवर्तनमिति**

दण्डिकालम्बिनी कन्याभ्यस्येदङ्गविवर्तनम् ।
वलन स्थापन रेखा तालसाम्य लयानपि ॥ १२२२ ॥
अङ्गादीनि पुरोक्तानि लास्याङ्गान्यखिलान्यपि ।
गीतवाद्यानुगमन शिक्षेत सुमना सती ॥ १२२३ ॥

इति श्रमविधि ।

पात्र स्यान्नर्तनाधारो नृत्ते प्रायेण नर्तकी ।
मुग्ध मध्य प्रगल्भ च पात्र त्रेधेति कीर्तितम् ॥ १२२४ ॥
मुग्धादेर्लक्षण प्रोक्त यौवनत्रितय क्रमात् ।
लीनाधरस्तनाभोगकपोलजघनोरुकम् ॥ १२२५ ॥

सामान्यवचनम्, वलनमित्यादि तु विशेषवचनम् । श्रमो नाम नर्तनशिक्षा भ्यास उच्यते ॥ १२१७–१२२३ ॥

इति श्रमविधि ।

(सु०) अथ श्रमविधि लक्षयति—विघ्नेशमिति । विघ्नेश, भारता, देवीं, ब्रह्मविष्णुमहेशान्, रङ्ग, रङ्गदेवता, तालवाद्यभाण्डानि च, क्रमात्, उपाध्याय, नृत्तकन्या, स्तम्भयुग्म, दण्डिका च, कस्तूरिकाचन्दनसुगन्धि-पुष्पधूपदीपनैवेद्यवस्त्रताम्बूलादिभि समभ्यर्च्य, शुभे लग्ने श्रम कार्य । स्तम्भयोरुपरि हृदयसमिता हस्तग्राह्या तिरश्चीना दण्डिकावष्टम्भाय कापि कन्या न्यस्तव्या । तद्दण्डिकावलम्बिनी धवलवस्त्रपरिष्कृता, दृढकञ्चुकवती कन्या अङ्ग-विवर्तन, वलन, स्थापन, रेखा, तालसाम्य लयान् प्रागुक्तान्यङ्गहारादीनि सक-लानि लास्याङ्गानि चाभ्यस्येत् । गीतवाद्यानुगमन च शिक्षेत ॥१२१७–१२२३॥

इति श्रमविधि ।

(क०) अथ पात्रस्य लक्षणमाह—पात्र स्यादित्यादि । नर्त-नाधारो नर्तकी नृत्ते प्रायेण पात्र स्यादिति योजना । नर्तकस्यापि नर्त-

सुरत प्रति सोत्साह प्रथम यौवन मतम् ।
पीनोरुजघन पीनकठिनोच्चघनस्तनम् ॥ १२२६ ॥
जीवित मन्मथस्योक्त द्वितीय यौवन बुधैः ।
उन्मादक श्रिया जुष्ट सपन्नरतिनैपुणम् ॥ १२२७ ॥
कामशिक्षितभाव च तृतीय यौवन विदु ।
यौवन तुर्यमप्यस्ति मन्दोत्साहमनो भवेत् ॥ १२२८ ॥
म्लानाधरस्तनाभोगकपोलजघन च तत् ।
अतिप्रगल्भमेतस्माद्यौवनात्पात्रमुच्यते ॥ १२२९ ॥
तज्जराभिमुख शोभाविकल नादृत बुधैः ।
बाल मनोविहीनत्वान्न पात्र तज्ज्ञरञ्जकम् ॥ १२३० ॥

इति पात्रलक्षणम् ।

नाधारत्वाविशेषेऽपि नृत्तविषये नर्तक्येव लोके पात्रमित्युच्यते, न नर्तक इत्यर्थ । तत्पात्र मुग्ध मध्य प्रगल्भ चेति त्रेधा कीर्तितम् । मुग्धादे पात्रस्य लक्षणम्—यौवनत्रितय क्रमादिति । योवनाना वक्ष्यमाणाना प्रथमद्वितीय-तृतीयाना त्रितय तस्य क्रमादिति । प्रथमयौवनयुक्त मुग्ध पात्रम् । द्वितीययौवनयुक्त मध्यम पात्रम् । तृतीययौवनयुक्त प्रगल्भ पात्रमिति क्रम । तेषा यौवनाना लक्षणमाह—लीनेत्यादि ॥ १२२४–१२३० ॥

इति पात्रलक्षणम् ।

(सु०) अथ पात्र लक्षयति—पात्रमिति । नर्तनाधार पात्रम्, नृत्तपात्रं नर्तकीत्युच्यते । तत्पात्र त्रिविधम्, मुग्धम्, मध्यम्, प्रगल्भमिति । मुग्धादिलक्षण तु यौवनत्रितयक्रमेण बोध्यम् । लीनाधरस्तनाभोगकपोलजवनोरुक सुरत प्रति सोत्साह यद्यौवन तत्प्रथमम् । पीनोरुजघनकठिनातिघनस्तन-मन्मथजीवित यद्यौवन तद् द्वितीयम् । उन्मादकशोभया समन्वित रतिनैपुण-

सौष्ठव रूपसपत्तिश्चारुविस्तीर्णवक्त्रता ।
विशालनेत्रता बिम्बाधरता कान्तदन्तता ॥ १२३१ ॥
सुकम्बुकण्ठता वेल्लल्लतासरलबाहुता ।
तनुमध्योन्नतिस्थूलनितम्बकरभोरुता ॥ १२३२ ॥
अत्युच्चखर्वपीनत्वराहित्यमशिरालता ।
लावण्यकान्तिमाधुर्यधैर्यौदार्यप्रगल्भता ॥ १२३३ ॥
गौरता श्यामता वेति तज्ज्ञै पात्रगुणा मताः ।
यत्पात्र गात्रविक्षेपै कोमलैर्विलसल्लयै ॥ १२३४ ॥
सुतालैरक्षराणीव प्रोद्गिरद्गीतवाद्ययोः ।
गीतवाद्यध्वनिं चाङ्गैश्चाक्षुषत्वमिवानयत् ॥ १२३५ ॥
सुमनासीव गात्राणि रसपूर्णतया दधत् ।
नृत्यत्युत्तममाचष्ट तदिद करणाग्रणीः ॥ १२३६ ॥

इति पात्रगुणा ।

संपन्न कामशिक्षितभाव यद्यौवन तत् तृतीयम् । सुरते मन्दोत्साहमनस्क म्लानस्तनाभोगकपोलजघन यद्यौवन तच्चतुर्थम्, एतच्च जराभिमुखत्वात् शोभा-वैकल्याच्च बुधैर्नादृतम् । बाल मनोविहीनत्वान्न चतुर जनाय ॥१२२४-१२३०॥

इति पात्रलक्षणम् ।

(क०) पात्रगुणानाह—**सौष्ठवमित्यादि** । सौष्ठव नामाङ्गाना शोभनत्वम् । वैष्णवस्थानकोक्ताङ्गसनिवेशो वा । **रूपसपत्तिरित्यस्यैव प्रपञ्च, चारुविस्तीर्णवक्त्रतेत्यादि** लावण्यादिप्रगल्भतेत्यन्तो बहूना द्वन्द्व । **गौरता श्यामता वेति** । कृष्णता पात्रस्य गुण इत्यर्थ ॥ १२३१-१२३६ ॥

इति पात्रगुणा ।

व्यस्ताना वा समस्तानामेषा दोषो विपर्ययः ।
गुणदोषौ परीक्षेत पात्रे नृत्तस्य सिद्धये ॥ १२३७ ॥
[1]मार्कण्डेयपुराणोक्ता नृत्ते पात्रैकतन्त्रता ।
नृत्तेनामलरूपेण सिद्धिर्नान्येन रूपत ॥ १२३८ ॥
चार्वधिष्ठानवन्नृत्तं नृत्तमन्यद्विडम्बना ।

इति पात्रदोषा ।

(सु०) अथ पात्रगुणान् लक्षयति—**सौष्ठवमिति** । सौष्ठवम्, अङ्गाना शोभावहत्वम् । रूपसपत्ति चारुविस्तीर्ण वक्त्रम् । विशालनयनत्व बिम्बफलतुलिताधरत्व, मञ्जुलरदनत्व, कम्बुकण्ठत्व, चलल्लतोपमबाहुत्व, तनुमध्यत्व, नातिस्थूलनिताम्बत्व, करभोरूत्व, अत्युच्चपीनखर्वत्वराहित्य लावण्य, कान्ति, माधुर्यम्, प्रागल्भ्यम्, गौरत्वम्, श्यामत्वमित्येते पात्रगुणा । लयविलसितै सतालै कोमलै रसभरितै गात्रविक्षेपै यत्पात्रम्, गीतावाद्ययो अक्षराणि प्रोद्गिरदिव भासते तदुत्तमम् ॥ १२३१–१२३६ ॥

इति पात्रगुणा ।

(क०) पात्रस्य दोषानाह—**व्यस्ताना वेत्यादि** । व्यस्ताना सौष्ठवादिष्वेकैकगुणाना समस्ताना समवेतानामेषा गुणाना विपर्ययोऽभावो दोष । पात्रस्य गुणदोषपरीक्षणे प्रयोजनमाह—**नृत्तस्य सिद्धय इति** । नृत्तसिद्धे पात्रैकतन्त्रतामभियुक्तसमतिपूर्वक दर्शयति—**मार्कण्डेयेत्यादि** । ॥ १२३७, १२३८- ॥

इति पात्रदोषा ।

(शु०) अथ पात्रदोषान् लक्षयति—व्यवस्तानामिति । एषा व्यत्यासेन वा सामस्त्येन वा अभावो दोष ॥ १२३७, १२३८- ॥

इति पात्रदोषा ।

[1] मुद्रितमार्कण्डेयपुराणे, अय विषयो नोपलभ्यते। अपितु विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे दृश्यते।

सुनीलस्निग्धविस्तीर्णकेशपाशनिवेशितः ॥ १२३९ ॥
ग्रन्थिर्विलुलितः पृष्ठे लसत्पुष्पावतसक ।
वेणी वा सरला दीर्घा मुक्ताजालविराजिते ॥ १२४० ॥
कलित कुन्तलैर्भाल कस्तूरीचन्दनादिना ।
रचित चित्रक भाले नेत्रे तन्वञ्जनाञ्चिते ॥ १२४१ ॥
उल्लसत्कान्तिवलये तालपत्रे च कर्णयो. ।
दन्तपङ्क्ति प्रभाजालप्रोज्ज्वलीकृतरङ्गभू ॥ १२४२ ॥
कस्तूरीपत्रभङ्गाङ्कौ कपोलौ कण्ठलम्बिता ।
ताराहारावली स्थूलमौक्तिका स्तनमण्डना ॥ १२४३ ॥
प्रकोष्ठौ न्यस्तसद्रत्नसौवर्णवलयान्वितौ ।
अङ्गुल्यो धृतमाणिक्यनीलवज्रादिमुद्रिका ॥ १२४४ ॥
चन्दनैर्धूसर गात्र यद्वा कुङ्कुमरञ्जितम् ।
क्षीरोदक दुकूलादि वस्त्र कूर्पासकस्तनुः ॥ १२४५ ॥
सकञ्चुक वा चलन तत्तद्देशानुसारत' ।
एतन्मण्डनमन्यद्वा पात्रयोः श्यामगौरयोः ॥ १२४६ ॥
यथोचित विधातव्यमित्याह शिववल्लभः ।

इति पात्रमण्डनानि ।

(क०) तस्य पात्रस्य मण्डनमाह—सुनीलस्निग्धेत्यादि ॥ -१२३९–१२४६- ॥

इति पात्रमण्डनानि ।

(सु०) अथ पात्रमण्डनानि लक्षयति—सुनीलेति । पृष्ठे, सुनीलस्निग्धविस्तीर्णकेशपाशनिवेशित पुष्पालकृत विलुलित ग्रन्थि , मुक्तामालामनो-

रूपवान्नृत्ततत्त्वज्ञो ग्रहमोक्षविचक्षण ॥ १२४७ ॥
समादिग्रहविज्ञश्च वाद्यवादनवेदिता ।
सम्प्रदायागतज्ञानो ध्वनिमाधुर्यतत्त्ववित् ॥ १२४८ ॥
स्थायाधिक्योनताभिज्ञ कुशलो लयतालयोः ।
वाद्यप्रबन्धनिर्माता मुखवाद्येषु कोविदः ॥ १२४९ ॥
उद्भेत्ता नूत्नभङ्गीना शिष्यशिक्षणदक्षिणः ।
प्रतिष्ठापयिता नृत्तगीतवाद्यव्यवस्थिते ॥ १२५० ॥
प्रविष्टो हृदय यद्वा पात्रस्य हृदि च स्वयम् ।
रञ्जकः स्यादुपाध्यायो नृत्तदोषविधानवित् ॥ १२५१ ॥

इत्युपाध्यायलक्षणम् ।

हारिणी दीर्घा वा सरला वा वेणी, कुन्तलाधिष्ठित भालम्, तत्र कस्तूरीचन्दनादिकल्पित तिलकम्, अञ्जनमञ्जुल नयनयुगलम्, कान्तिसततिदन्तुरतालपत्रपरिष्कृत श्रवणयुगलम्, रङ्गतटप्रोन्मेषघटनापटुप्रभापटलजटिल दन्तमण्डलम्, कस्तूरीपत्रभङ्गकोमलौ कपोलौ, तारावलीपरिष्कृत कण्ठ, स्थूलमौक्तिकदाम कुचयुगलम्, लसद्रत्नकनकवलयकमनीय प्रकोष्ठद्वयम्, माणिक्यवज्रमौक्तिकमेदुरा अङ्गुलय, चन्दनचर्चित गात्र, कुङ्कुमरञ्जित वा, दुकूलादिक वसनम्, सूक्ष्म कूर्पासक वा कञ्चुक तत्तद्देशानुसारेण अन्यदपि वा मण्डन ज्ञेयम् ॥ -१२३९–१२४६- ॥

इति पात्रमण्डनानि ।

(क०) उपाध्यायस्य लक्षणमाह—**रूपवानित्यादि** । उपाध्यायो नामात्र भरतादिशास्त्राभिज्ञोऽभिनयोपदेष्टा विद्वानभिधीयते । **नृत्ततत्त्वज्ञ इति** । नृत्तस्य गात्रविक्षेपमात्र त्वित्यादिनोक्तलक्षणस्य तत्त्व स्वरूप ताललयाश्रयत्वादिक जानातीति तथोक्त । **ग्रहमोक्षविचक्षण इति** ।

गीतवाद्ययोरुपक्रमोपसहारवेदिता । **समादिग्रहविज्ञश्चेति** । ताने ये ग्रहा समातीतानागताश्च त्रय उक्तास्तान्विशेषेण जानातीति तथोक्त । **वाद्य-वादनवेदितेति** । वाद्याना ततादीना वादनप्रकाराभिज्ञ । **सप्रदायागतेति** । शास्त्रे तत्र तत्र रहस्येषु गुरूपदेशात्परपरायातपरिज्ञानवान् । **ध्वनिमाधुर्य-तत्त्वविदिति** । ध्वनेर्नादस्य माधुर्यमिति । यस्य रागस्य यस्मिन्नादविशेषे क्रियमाणे रक्तिविशेष, तद्ध्वनिमाधुर्यमित्युच्यत, तस्य तत्त्व स्वरूप वेत्तीति तथोक्त । **स्थायाधिक्योनताभिज्ञ इति** । स्थायाना रागावय वानामाधिक्यमूनता च तयोरभिज्ञ इति तथोक्त । लोके यथा करचरणादी नामवयवानामाधिक्योनते पश्यत्येव रागेषु स्थायाधिक्योनते जानातीत्यर्थ । **कुशलो लयतालयोरिति** । लयो द्रुतादि, तालश्चचत्पुटादि, तयो कुशलत्व नाम वर्तमाने लये लयान्तरकरण, वर्तमाने ताले तालान्तरकरण चेत्यर्थ । **वाद्यप्रबन्धनिर्मातेति** । वाद्यप्रबन्धा पूर्वोक्ता यत्यादय । तान्निर्मातु शक्त इत्यर्थ । **मुखवाद्येषु कोविद इति** । मुरजादिवाद्योद्भवा वर्णसघाता एव तालधरेणोच्चारिता मुखवाद्यानीत्युच्यन्ते, तेषु कोविद, तद्गुणदोषाभिज्ञ । **उद्भेत्ता नूत्नभङ्गीनामिति** । तूर्यत्रयेऽपि नूतनप्रकारा-णामुत्पादक । **शिष्यशिक्षणदक्षिण इति** । शिष्याणा शिक्षणे सम्यग्वि-द्यासक्रमणे समर्थ । **नृत्तगीतवाद्यव्यवस्थितेः प्रतिष्ठापयितेति** । तेन देशी-मार्गविभागेन तूर्यत्रयव्यवस्थाया प्रतिष्ठापक । **प्रविष्टो हृदयमिति** । पात्रेण स्वहृदय प्रविष्ट इति कर्मणि निष्ठा । यद्वा पात्रस्य हृदि स्वय प्रविष्टश्चेत्यत्र कर्तरि निष्ठा । उपाध्यायपात्रहृदययोरेकीभावेन भवितव्य-मित्यर्थ । अन्यथा सात्त्विकाभिनयोपदेशग्रहणेऽस्य न सभव इति भाव । **रञ्जक इति** । अभिनयोपदेशादिषु शास्त्रगोष्ठीषु च जनचित्ताकर्षक । **नृत्तदोषविधानविदिति** । नृत्तस्य दोष विधान च वेत्तीति तथोक्त । एवविशिष्ट उपाध्याय स्यात् । एतदुक्त भवति—‘उपाध्यायेन

यत्रैको मुखरी श्रेष्ठस्तथा प्रतिमुखर्यपि ।
द्वावावजधरावङ्गावजौ च करटाधरौ ॥ १२५२ ॥

नृत्तादिषु सर्वेषु लक्ष्येषु तत्त्वज्ञेन भवितव्यम् । न तु तत्तत्कर्मकर्त्रा' इति ॥ १२४७–१२५१ ॥

इत्युपाध्यायलक्षणम् ।

(सु०) उपाध्यय लक्षयति—**रूपवानिति** । **रूपवान्**, गम्भीराकृतियुक्त, कोहलभरतादिशास्त्रतत्त्वज्ञ, अभिनयापदेष्टा उपाध्याय इत्युच्यते । **नृत्ततत्त्वज्ञ**, गात्रविक्षेपमात्रलक्षणस्य तत्त्व तालादि जानातीति तथोक्त, **ग्रहमोक्षविचक्षण**, गीतवाद्ययोरुपक्रमोपसहारे कुशल, **समादिग्रहविज्ञश्च**, तानोक्ता समातीतानागता ये ग्रहा, तान् विशेषतो जानातीति तथोक्त, **वाद्यवादनवेदिता**, ततादिवाद्याना वादनविषये समर्थ, **सप्रदयागतज्ञान**, गुरूपदेशपरपरयातज्ञानसपन्न, **ध्वनिमाधुर्यतत्त्ववित्**, ध्वने नादस्य माधुर्यमर्मवित्, **स्थायाधिक्योनताभिज्ञ**, स्थाया, रागावयवा, तेषा न्यूनाधिक मर्मज्ञ, **लयतालयो कुशल**, लयतालेषु समर्थ, **वाद्यप्रबन्धनिर्माता**, पूर्वोक्तवाद्यप्रबन्धाना निर्माणे कुशल, **मुखवाद्येषु कोविद**, मुरजादिवाद्येषु पण्डित, **नूत्नभङ्गीनामुद्भेत्ता**, तौर्यत्रयेषु नूतनप्रकाराणामुत्पादक, **शिष्यशिक्षणदक्षिण**, शिष्याणा शिक्षणे अभ्यासविषये समर्थ, **नृत्तगीतवाद्य यवस्थिते प्रतिष्ठापयिता**, नृत्तगीतवाद्याना व्यवस्थाया प्रतिष्ठापक, **हृदय प्रविष्ट**, नर्तकेन स्वहृदय प्रविष्ट इत्यर्थ, यद्वा पात्रस्य हृदि स्वय प्रविष्टश्चेति, उपाध्यायपात्रहृदययोरेकीभावेन भवितव्यमित्यर्थ । **रञ्जक**, जनचित्ताकर्षक, **नृत्तदोषविधानवित्**, अभिनयस्य दोषज्ञ, एवगुणविशिष्ट उपाध्याय स्यादित्यर्थ ॥ -१२४७–१२५१ ॥

इत्युपाध्यायलक्षणम् ।

(क०) अथ सप्रदाय लक्षयति—**यत्रैक इत्यादि** । अत्र नर्तनो-

द्वात्रिंशन्मर्दलधरा वरास्तालधरद्वयम् ।
कांस्यतालधरास्त्वष्टाविष्टाः काहलिकद्वयम् ॥ १२५३ ॥
वाशिकौ रसिकौ व्यक्तसुरक्तमधुरध्वनी ।
चत्वारो मधुरध्वाना भवन्त्येते वरा्तयोः ॥ १२५४ ॥
द्वौ मुख्यगायनौ सार्धमष्टभिः सह गायनैः ।
मुख्यगायनिके चाष्टौ सहगायनिका्तयोः ॥ १२५५ ॥
सम्प्रदायसमुल्लासि पात्रमेक गुणान्वितम् ।
सर्वेऽमी रूपवन्तः ्युश्चित्रालङ्करणान्विताः ॥ १२५६ ॥
गीतादिसाम्यनिपुणा. प्रहर्षोत्फुल्लचेतस ।
उत्तम सम्प्रदायोऽसौ लोके कुटिलमुच्यते ॥ १२५७ ॥
तदर्ध मध्यमो न्यूनोऽस्मात्कनिष्ठो निगद्यते ।

इति सप्रदायलक्षणम्

पयोगिना वादकगायकाना वृन्द सम्प्रदाय इति लोकरूढ्या उच्यते ।
॥ १२५७ ॥

इति सप्रदायलक्षणम् ।

(सु०) सप्रदाय लक्षयति--यत्रेति। यत्र एको मुखरी, प्रतिमुखरी चैक, द्वावावजधरौ, द्वावड्डावजौ, द्वौ करटधारिणौ, द्वात्रिशन्मर्दलधरा, द्वौ तालधरौ, अष्टौ कास्यतालधरा, द्वौ काहलवादकौ, वाशिकाश्चत्वार, अष्टभिर्गायनै सह द्वौ मुख्यगायनौ, अष्टौ गायनीयुक्ते द्वे मुख्यगायन्यौ, तयोर्मध्ये एक गुणान्वित सप्रदायसमुल्लासि पात्रम्, सर्वेऽपि चित्रालकरणान्विता रूपशालिन, गीतादिसाम्यपटव, सतोषविकसितमनसश्च भवन्ति, स उत्तम सप्रदाय, तदर्धे मध्यम सप्रदाय, तद्राहित्ये कनिष्ठ ॥ १२९२-१२९७- ॥

इति सप्रदायलक्षणम् ।

अनुवृत्तिर्मुखरिणस्तल्लयोर्न्यूनपूरणम् ॥ १२५८ ॥
तालानुवृत्तिरित्येते चत्वारः कुटिले गुणाः ।
सम्प्रदायस्य दोषः स्यादेतद्गुणविपर्ययः ॥ १२५९ ॥

इति सम्प्रदायगुणदोषा ।

अथ शुद्धपद्धति :—

सगीतज्ञैर्बुधैः सार्ध नायके प्रेक्षके स्थिते ।
प्रविश्य रङ्गभूमि ते तिष्ठन्त साम्प्रदायिकाः ॥ १२६० ॥
वाद्यानां नादसाम्य च कृत्वावस्थितमानसाः ।
मेलापक वादयेयुः प्रबन्ध गजर ततः ॥ १२६१ ॥
ततो जवनिकान्तर्धौ दधान कुसुमाञ्जलिम् ।
पात्र तिष्ठेदधिष्ठाय स्थानक सौष्ठवान्वितम् ॥ १२६२ ॥
ततश्चोपसमारम्भेऽन्तर्धाने चापसारिते ।
सभाजनमनोहारि पात्र रङ्गभुव विशेत् ॥ १२६३ ॥

(क०) सम्प्रदायस्य गुणानाह—अनुवृत्तिर्मुखरिण इत्यादि । सम्प्रदायस्य दोषानाह—एतद्गुणविपर्यय इति ॥ १२५८, १२५९ ॥

इति सम्प्रदायगुणदोषा ।

(सु०) सम्प्रदायगुणदोषान् लक्षयति—अनुवृत्तिरिति । मुखरिणोऽनुवृत्ति , तस्य लय , न्यूनपूरणम् , तारानुवृत्तिरित्येते चत्वार सम्प्रदायगुणा , एतद्गुण-विपर्यये दोषा स्यु ॥ -१२५८, १२५९ ॥

इति सम्प्रदायगुणदोषा ।

(क०) सम्प्रदायस्य शुद्धपद्धतिमाह—सगीतज्ञैर्बुधै सार्धमित्यादि । मेलापक वादयेयुरित्यादि । मेलापकादयो वाद्यप्रबन्धा पूर्वोक्तलक्षणा

वाद्यमाने प्रबन्धे चोपशमादौ च वादकैः ।
सुभङ्गि रङ्गपीठस्य मध्ये पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ १२६४ ॥
यत स्वय सुरज्येष्ठो मन्येरङ्गमधिष्ठितः ।
तत प्रहर्षसपन्न नृत्ताङ्गैरेव केवलै ॥ १२६५ ॥
वाद्येनोपशमेनात्र नृत्येत्पात्र मनोन्वितम् ।
पदमोता च कवित मलपावत्सकावपि ॥ १२६६ ॥
रिगोणी तुडुकेत्येभिः प्रबन्धैर्नियतक्रमैः ।
स्वेच्छाकृतक्रमैर्यद्वा वाद्यमानै समन्ततः ॥ १२६७ ॥
समाङ्गैर्विषमाङ्गैर्वोभयैर्वा नृत्तमाचरेत् ।
ततः शुद्धप्रबन्धैश्च गीयमानैर्निजेच्छया ॥ १२६८ ॥
पात्र विधाय त्रिविध नर्तन स्थानमाचरेत् ।
गजरानन्तर नास्ति यदोपशमवादनम् ॥ १२६९ ॥
पात्र तदा तदारम्भे प्रविशेदिति तद्विद ।
इति पद्धतिरुक्तेय प्रोक्ता परिविडिर्जने ॥ १२७० ॥
वादन समहस्तस्य प्राक्प्रवेशात्परे जगुः ।
समहस्तादिभि पाटैः सुवृत्तै पृष्ठसौष्ठवैः १२७१ ॥
स्थितेन समपादेन प्रवेश ते प्रचक्षते ।
केचिदाहुः केवलयो. प्रयोग गीतवाद्ययोः ॥ १२७२ ॥
एकैकशः प्रयोगोऽपि गीतादेः कैश्चिदिष्यते ।

इति शुद्धपद्धति ।

अनुसर्वेया । समाङ्गैर्विषमाङ्गैर्वोभयैर्वा नृत्तमाचरेदिति । समाङ्गैश्चतुरश्रा-श्रितै॰, विषमाङ्गै , त्र्यश्रताश्रितै , उभयैरुभयाश्रितैर्वाङ्गैर्नृत्त कुर्यात् । शुद्ध-

प्रबन्धैः, एलादिभि । **निजेच्छया गीयमानैरिति**। सूडक्रम विहाय चेत्यर्थ । **त्रिविध नर्तनमिति** । समविषमोभयात्मकमित्यर्थ । अथवा नाट्यनृत्यनृत्तभेदेन त्रिविध नर्तन विधायेति । अयमर्थ —यदा रसाश्रयत्वेन गीतार्थाभिनय क्रियते, तदा नाट्यम् । यदा भावाश्रयत्वेन गीतार्थोऽभिनीयते तदा, नृत्यम् । यदा गात्रविक्षेपमात्रेण गीतमात्रमनुक्रियते, तदा नृत्तमिति । पात्रप्रवेशस्य पाक्षिक कालमाह—**गजरेति** । गजरानन्तरमुपशमवादन यदा नास्ति, तदा पात्र, **तदारम्भे** गजरारम्भे **प्रविशेदिति तद्विद** आहु । यदा गजरानन्तरमुपशमवादनमस्ति, तदोपशमारम्भ एव पूर्वोक्तप्रकारेण पात्रप्रवेश कर्तव्य इति । इय पद्धतिर्लोके जनै **परिविडिरित्युक्ता** । **समहस्तादिभिरिति** । समहस्तादय पाटा वाद्याध्यायोक्ता द्रष्टव्या । **केवलयोर्गीतवाद्ययोः प्रयोगमिति** । गीतवाद्ययो केवलत्व समहस्तादिपाटराहित्येन द्रष्टव्यम् । अत्र वाद्यशब्देन मुखवाद्यमुच्यते । तेन तत्प्रबन्धा यत्यादयोऽवगन्तव्या । अत्रायमर्थ —एलादयो गीतप्रबन्धा , यत्यादयो वाद्यप्रबन्धा स्वस्वोपरञ्जकमुरजादिवादनरहिता अपि नर्तने प्रयोक्तव्या इति केषाचिन्मतम् । अपरेषा मतमाह—**एकैकश इति** । केवल गीतप्रबन्धाना केवल वाद्यप्रबन्धाना वा प्रयोग इत्यर्थ ॥ १२६०–१२७२ ॥

इति शुद्धपद्धति ।

(सु०) सप्रदायस्य शुद्धपद्धतिं लक्षयति—**सगीतज्ञैरिति** । यत्र सगीतज्ञै साक प्रेक्षमाणे सति, रङ्गभूमिं प्रविष्टे तु साप्रदायिके वाद्यनादसाम्य कृत्वा, अवस्थितमना सन्त , मेलापक पूर्वोक्तलक्षणलक्षित प्रबन्ध, ततो गजर वादयत्सु सत्सु, यवनिकान्तरित सकुसुमाञ्जलिक पात्र सौष्ठवाश्रितस्थानकमालम्ब्य, यवनिकापसरणानन्तर रङ्गभुव प्रविश्य, वादके प्रबन्धैर्वाद्यमाने, रङ्गपीठमध्ये पुष्पाञ्जलिं विकिरेत् । तत नृत्ताङ्गै मनोहर नृत्येत् । तत पदमोता च कश्चित, मलपावत्सकावपि, रिगोणीतुडुकाद्यै नियतक्रमैर्वा स्वेच्छाकृतक्रमैर्वा

अथ गौण्डलीविधिः—

वाद्यप्रबन्धैः कठिनैस्त्यक्तमेलादिभिस्तथा ॥ १२७३ ॥
गीतै सालगसूडस्थै प्रबन्धैर्यद् ध्रुवादिभि ।
लास्याङ्गैः केवलैरङ्गै. कोमलैश्चैव नृत्यति ॥ १२७४ ॥
स्वय गायति वाद्य च त्रिवलीं वादयेत्स्वयम् ।
तत्पात्र गौण्डली केचिद्वादन नात्र मन्वते ॥ १२७५ ॥
त्रिवलीधारण स्कन्धे ग्राम्यत्व कुरुते स्त्रियाः ।
अगायन्ती त्वशारीरा सैव स्यान्मूकगौण्डली ॥ १२७६ ॥
गौण्डल्या मण्डल प्रोक्त तज्ज्ञैः कर्णाटदेशजम् ।
तस्याश्च नर्तन प्राहुर्गौण्डलीं लक्षणाश्रयात् ॥ १२७७ ॥

प्रबन्धै समाङ्गै विषमाङ्गै, उभयैर्वा नृत्य कुर्यात्, अन्ये प्रवेशात् प्राक् समहस्तस्य वादन प्राहु । तन्मते समपादस्थानेनैव पात्रप्रवेश , अन्ये तु गीतवाद्यमात्र प्राहु ॥ १२६०–१२७२- ॥

इति शुद्धपद्धति ।

(क०) अथ गौण्डल्या विधिमाह—**वाद्यप्रबन्धैरित्यादि**। **कठिनै**र्वाद्यप्रबन्धैर्दीप्तनर्तनप्रयोज्यैरोताकवितादिभिस्त्यक्त वर्जितम् । **एलादिभिर्गीतैस्तथे**ति । वर्जितमित्यर्थ । **सालगसूडस्थैर्ध्रुवादिभि**; प्रबन्धै, **लास्याङ्गैः**; चार्यादिभि । **केवलै कोमलैरि**ति। किंचिदप्यनुद्धतै । उक्तैर्ध्रुवादिभिरेव नान्यैरित्यर्थ । यत्पात्रमेतैरेव **नृत्य**ति । **स्वय गायति स्वयं त्रिवलीं वाद्यं वादयेदि**ति । तूर्यत्रयमप्येकाश्रय कर्तव्यमिति भाव । **तत्पात्र गौण्डली**त्युच्यते । **तस्याश्चे**ति । तस्या गौण्डल्या **नर्तन च लक्षणाश्रयात्**; लक्षणाया वृत्तेराश्रयात् **गौण्डलीं** प्राहु । यथा गङ्गाया घोष इत्यत्र

तत्रत्यां पद्धतिं प्राहुस्तद्विदो गौण्डलीविधिम् ।
सा देशीपद्धतिस्तूक्ता तल्लक्ष्म ब्रूमहेऽधुना ॥ १२७८ ॥
कर्णाटमण्डलैर्युक्तास्तत्र स्युः साम्प्रदायिकाः ।
पूर्ववत्समनादत्वमातोद्यानां विधीयते ॥ १२७९ ॥
मेलापकं वादयेयुरेकताल्या समाहिताः ।
येन केनापि तालेन गजरे वादिते सति ॥ १२८० ॥
निःसारणैकताल्या वारब्धस्योपशमे सति ।
पात्रं प्रविश्य रङ्गस्य मध्ये पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ १२८१ ॥
आविष्कुर्वत्सव्यवामपुरोङ्गाण्यथ नृत्यतः ।
गजरोपशमेनैव ततः सर्वाङ्गनर्तनम् ॥ १२८२ ॥
अड्डतालं निसारुं चैकतालीं श्रितया ततः ।
रिगोण्या तालनियमरहिताभ्यामतः परः ॥ १२८३ ॥
अवत्सकविताभ्यां च क्रमान्नर्तनमाचरेत् ।

गङ्गाशब्देन तटवद्गौण्डल्या नर्तनमाश्रयाश्रयिभावेन गौण्डलीत्युपचर्यत इत्यर्थः । तत्रत्यामिति । तत्र गौण्डल्यां भवां पद्धतिं गौण्डलीविधिं प्राहुः । सा तु ; गौण्डलीभवा पद्धतिस्तु देशीपद्धतिरुक्ता । अत्र तुशब्देन शुद्धपद्धतेरुपचारतो मार्गत्वं द्योतितं भवति । आरब्धस्योपशमे सतीति । अस्य गजरस्योपशमं उपशमाख्ये खण्ड उपक्रान्ते सति । सव्यवाम-पुरोङ्गाण्याविष्कुर्वदिति । सव्याङ्गानि सव्यभागप्रवर्तितानि, वामाङ्गानि वामभागप्रवर्तितानि, द्विविधानि तानि विषमाङ्गाणीत्युच्यन्ते । पुरोङ्गाणि पुरोभागप्रवर्तितानि समाङ्गानीत्युच्यन्ते । आविष्कुर्वत्प्रकाशयत्पार्थक्येन दर्शयत् । सर्वाङ्गनर्तनमिति । सव्यवामपुरोङ्गाणां मिश्राणां नर्तनमित्यर्थः ।

नानाविध पुनर्नृत्येद्रिगोण्योद्ववणात्मना ॥ १२८४ ॥
निवारितेषु वाद्येषु दत्ते स्थानेऽथ वाशिकैः ।
सह गायति सयुक्तैस्तै सार्धमथ गौण्डली ॥ १२८५ ॥
उच्चार्य स्थायिन कुर्याद्रागालप्ति चतुर्विधाम् ।
अन्या वा गायनी मुख्या विविधालप्तिमाचरेत् ॥ १२८६ ॥
मण्ठकात्प्रतिमण्ठाच्च तालेनान्येन सयुतम् ।
सकल ध्रुवक गीत्वा जक्कया वाद्यमानया ॥ १२८७ ॥

उद्ववणात्मनेति । रिगोण्यामप्यादौ वैकल्पिकस्योद्ववणस्योक्तत्वादत्रापि रिगोण्यादौ ललितमुद्ववण प्रयोक्तव्यमित्यर्थ । तेन रिगोण्युद्ववणात्मा भवति । **उद्ववणलक्षणमपि**—

'निजैर्वा तद्भिर्थोदेभिर्व्यापकैरक्षरैस्तथा ।
पाटैर्वा रचिता किचिद्विलम्बितलयाश्रया ॥
देंकारालकृताद्यन्ता वदन्त्युद्ववणाममूम्' ॥

इति पूर्वोक्तमनुसधेयम् । उद्ववण इव चोद्ववणम् । अथवा प्रबन्धान्तरस्याङ्ग तया तदादौ वाद्यमाना यतिरेवोद्ववणमित्युच्यते । यथोक्त प्राक्—

'आदौ वाद्यप्रबन्धस्य कस्याप्यङ्गतया यदा ।
तद्विदो वादयन्त्येता वदन्त्युद्ववणं तदा' ॥ इति ।

तदात्मता वा ज्ञेया । **अथ वाशिकैः स्थाने दत्त इति** । स्थानं नास मन्द्रादिष्वेकतमम् । **चतुर्विधा रागालप्तिमिति** । स्वस्थानचतुष्टय-युक्तामित्यर्थं । **विविधालप्तिमिति** । भञ्जनीप्रतिग्रहणकादिनानाभेदयुक्ता रूपकालप्तिं रागालप्तिं चेत्यर्थ । **मण्ठकात्प्रतिमण्ठाच्चान्येन तालेनेति** । मण्ठकप्रतिमण्ठकव्यतिरिक्तेन देशीतालेष्वन्यतमेनेत्यर्थ । **श्लक्ष्ण मृदु यथा**

श्लक्ष्ण ध्रुवाख्यखण्डेन गीयमानेन सततम् ।
गायनैर्मेलकोपेतैर्मनोव्यक्तिमनोहरम् ॥ १२८८ ॥
नृत्त किंचिद्विधायाथ शान्तयोर्गीतवाद्ययोः ।
विधाय विविधस्थायान्मुहुर्ध्रुवपद ब्रजेत् ॥ १२८९ ॥

भवति तथा । **वाद्यमानया जक्कयेति** । जक्का नाम यतिरेवोच्यते । 'यतिर्जक्का च सा' इति प्रागुक्तत्वात् । तया जक्कया सह मेलापकोपेतैर्गायनै सतत गीयमानेन ध्रुवाख्यखण्डेन ध्रुवकस्य गीतस्य मध्यखण्डेनोपलक्षितम् । **मनोव्यक्तिमनोहरमिति** । **मनो** नाम प्रागुक्तलक्षण लास्याङ्गम् । तस्याभि व्यक्त्या मनोहर **नृत्तम् किंचिद्विधाय**, अल्पमेव कृत्वा । **अथ**, अन न्तरम्, **गीतवाद्ययोः**; शान्तयो सतो, **विविधस्थायान्**, बहुप्रकारान् रागावयवान् विधाय । **ध्रुवपद मुहुर्व्रजेदिति** । नर्तकीकर्तृकत्वेन विधाना न्मध्ये मध्ये विविधस्थायाना नर्तन कृत्वा मुहुर्मुहुर्ध्रुवपदस्यापि नर्तन कुर्यादित्यर्थ ॥ १२७३–१२८९ ॥

(सु०) गौण्डल्या विधिं लक्षयति—**वाद्यप्रबन्धैरिति** । कठिनै वाद्यप्रबन्धै, एलादिभि प्रबन्धैश्च त्यैक्तै, गीतै तत्तद्ध्रुवाश्रितै, सालगसूडस्थप्रबन्धै, केवललास्याङ्गै, कोमलाङ्गैश्च यत् पात्र नृत्यति, स्वय गायति, त्रिवलीवाद्य च वादयति, तद् गौण्डलीत्युच्यते । अत्र त्रिवलीवाद्यवादन नास्तीति केचित् । यत्र स्कन्धे त्रिवलीं कृत्वा, अशरीरेण स्त्रियो गायन्ति, सा मूकगौण्डली । अत्र कर्णाटदेशमण्डन गौण्डल्या कार्यम् । तत्पद्धति गौण्डलीविधिरित्युच्यते । यत्र कर्णाटमण्डलमण्डिता साप्रदायिका प्रथममेकताल्या मेलापक वादयन्ति, तत येन केनापि तालेन गजरे वाद्यमाने सति, नि सारुणा वा, एकताल्या वा उपशमे प्रारभ्यमाणे सति, पात्र रङ्गमध्य प्रविश्य, तत्र पुष्पाञ्जलिं प्रक्षिप्य, नर्तन कुर्यात् । तत गजरोपशमेनैव सर्वाङ्गनर्तन कार्यम् । अडुतालनि सार्वेक-तालीयुक्तया रिगोण्या, तत तालनियमविहीनाभ्यामवत्सकविताभ्या क्रमात्

काश्चिद्गीतस्य तालेन गीततालाक्षरैः परान् ।
नातिदीर्घान्नातिनीचान्माधुर्यप्रौढिपेशलान् ॥ १२९० ॥
रक्तियुक्तान्विना ताल यदि वादौ विधाय तान् ।
सुतालकलितप्रान्तान् ध्रुवखण्डे कलासयेत् ॥ १२९१ ॥
कलासे वाद्यघात च कुर्यु साम्येन वादका ।
कलासेषु भवेत्पात्र लीन चित्रार्पित यथा ॥ १२९२ ॥
एव कुर्वत्प्रक्रियाया कृताया पूर्ववत्पुनः ।

नर्तन कुर्यात् । तत रिगोण्या उद्घवणात्मना नानाविध नर्तन कुर्यात् । तत गायनसयुक्ते वाशिके वाद्येषु वाद्यमानेषु स्थाने च दत्ते, गौण्डली स्थायिनमुच्चार्य चतुर्विधरागालप्तिं कुर्यात् । अन्या वा मुख्यगायनी रागालप्तिं कुर्यात् ॥ -१२७३–१२८९ ॥

(क०) मध्ये मध्य विधेयान् स्थायान् विशेषाद्दर्शयति—**काश्चिदि-त्यादि । गीतस्य तालेनेति ।** गीते यस्ताल तन्मात्रायुक्तान् गीताक्षररहि-तानित्यर्थ । **परान्;** अन्यान्, **गीततालाक्षरै** युक्तान् । पक्षान्तरमाह—**यदि वेति । तान्;** स्थायान्, **आदौ;** प्राग्भागे, **ताल विना;** तत सुताल कलितप्रान्ताश्चरमभागे शोभनतालयुक्तान्विधाय, **ध्रुवखण्डे; कलासयेत्,** नर्तन समापयेदित्यर्थ । **कलासे;** कलासावसरे । **वादकाश्च;** मुरजादि-वादकाश्च, **साम्येन;** कालसाम्येनैककालमित्यर्थ । **वाद्यघात** स्वस्ववद्याना घात ताडन कुर्यु । एतेन तस्मिन् कलासे तालस्य घातकाले प्राप्तेऽपि तत्राघात कर्तव्य इति विहितो भवति । तस्यापि घनवाद्यत्वेन वाद्यत्वा-विशेषात् । किं च, **कलासेषु पात्र चित्रार्पित;** यथा चित्रलिखितमिव **लीन** निश्चल भवेत् । **एव कुर्वदिति ।** उक्तप्रकारेण कलास कुर्वत् । **पुनः प्रक्रियाया कृताया सत्यामिति ।** मध्ये मध्ये स्थायेषु प्रयुक्तेषु

नृत्त समाचरेत्पात्र गीयमाने ध्रुवाशके ॥ १२९३ ॥
आभोगेनाथ नृत्येच्च वाद्यमानेन वादकैः ।
गौण्डल्योजोन्विता सा स्यात्त्यागे सनिहिते सति ॥ १२९४ ॥
नानाविधप्रौढचारीचालक नृत्तमाचरेत् ।
अत्र प्रहरण वाद्यमाभोगेऽप्येतदिष्यते ॥ १२९५ ॥
कृत्वाथ वाद्यसाम्येन त्याग विश्रान्तिमाचरेत् ।
कृत्वा नृत्त ध्रुवेणैव ध्रुववन्मण्ठकादिभिः ॥ १२९६ ॥
क्रमान्नृत्येद्विशेषस्तु तेषामेषोऽभिधीयते ।

सत्स्वित्यर्थ । **ध्रुवाशके** ध्रुवस्याशभूते ध्रुवाख्ये खण्डे, **गीयमाने** सति **नृत्तं** समाचरेत् । **अथ** अनन्तर **वादकै** वाद्यमानेन **आभोगेन** ध्रुवान्त्य खण्डेन नृत्येत् । **त्यागे** गीतसमाप्तौ **सनिहिते सति सा गौण्डली** नर्तकी, **ओजोन्विता** बलयुक्ता स्यात् । तदा तथाभूता सती, **नानाविध-प्रौढचारीचालकम्;** चार्यश्च चालकाश्चेति द्वन्द्व, प्रौढाश्च ते चारी चालकाश्चेति कर्मधारय । नानाविधा प्रौढचारीचालका यस्मिन्निति बहुव्रीहि । तादृश नृत्तमाचरेत् । **अत्राभोगेऽप्येतत्प्रहरण वाद्यमिष्यत इति । अत्रापिशब्देन** ध्रुवखण्डान्तेऽपि **प्रहरणं** वाद्यप्रयोगो द्योत्यते । **अथ वाद्यसाम्येन त्याग कृत्वा विश्रान्तिमाचरेत्** ॥ १२९०–१२९५- ॥

(सु०) काश्चिदिति । मण्ठप्रतिमण्ठादि तालयुक्त सकल ध्रुवक गीत्वा, वाद्यमानया जक्कया श्लक्ष्ण गीयमानध्रुवखण्डयुक्त मेलापकोपेतै गायकै ईषद्व्यक्तीकृत नृत्त किचित् कृत्वा, गीतवाद्यशान्त्यनन्तर नानास्थायान् कृत्वा, मुहुर्ध्रुवपद गीत्वा, नर्तन कुर्यात् ॥ १२९०–१२९५- ॥

(क०) ध्रुवोक्त मण्ठादिष्वतिदिशति—**ध्रुववन्मण्ठकादिभि क्रमा**

मण्ठादेर्ध्रुवखण्डेन केवल नर्तन भवेत् ॥ १२९७ ॥
मण्ठे तु मण्ठतालेन प्रारम्भे नर्तन मतम् ।
तत' स्यादेकताल्यैव मण्ठनृत्त क्रमात्क्रमात् ॥ १२९८ ॥
नर्तन प्रतिमण्ठादौ स्वतालेनैव कीर्तितम् ।
एषु सालगगीतेषु नृत्त द्रुतलयाश्रयम् ॥ १२९९ ॥
विलम्बितो लयस्तूक्तस्ताण्डवे पण्डितै. सदा ।
रूपकैरेकताल्यन्तैरेव सालगसूडगैः ॥ १३०० ॥
नर्तित्वा क्रियते त्यागो यत्रासौ गौण्डलीविधि. ।

इति गौण्डलीविधि ।

नृत्येदिति । मण्ठादिषु विशेष वक्तुमाह—**विशेषस्त्विति** । **मण्ठादेर्ध्रुव खण्डेन केवल नर्तन भवेदिति** । ध्रुवखण्डवत्स्थायप्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थ । अय च निषेधो यत्र ध्रुवमारभ्य सूडक्रमेण नर्तन क्रियते तत्रैव द्रष्टव्य । यत्र तु मण्ठादिष्वन्यतममारभ्य वा मण्ठादेरेकैकस्य वा प्राधान्येन नर्तन क्रियते, तत्रारब्धे मण्ठादौ स्वतन्त्रे वा मण्ठादौ स्थायप्रयोग कर्तव्य एवेति सप्रदायोऽवगन्तव्य । **प्रतिमण्ठादौ स्वतालेनैति** मण्ठाद्वैषम्योक्ति । **सालगगीतेषु द्रुतलयाश्रय नृत्तमिति** । **एषु सालगगीतेषु** उक्तस्य **नृत्तस्य** लास्यप्रायत्वेन मृदुत्वादस्य विलम्बलययोगे सत्यत्यन्तमृदुत्वप्रतीत्या सामाजिकाना प्रीतिं न जनयति । द्रुतलययोगे तु लास्यगतसौकुमार्यस्य परभागाच्छोभा भवति, तथा—**ताण्डवे तु विलम्बितलय इति** । ताण्डव-स्योद्धतत्वेन तस्य द्रुतलययोगे सत्युद्धततमत्वप्रतीते पूर्वोक्त एव दोष । विलम्बलययोगे तु पूर्ववत्परभागसभवाद्दृश्यत्व भवतीत्यभिप्राय । यथा लोके नीलवस्त्रे निक्षिप्त मुक्ताफल शुभ्राशुके वा निहितमिन्द्रनील नितरा शोभते तथेत्यर्थ । **रूपकैरिति** । एवमुक्तप्रकारेणैकताल्यन्तै सालगसूडगै

भस्मादिश्वेतलिप्ताङ्गो बिभ्रन्मुण्ड शिरः शिखाम् ॥ १३०१ ॥
भ्राजद्घर्घरिकाजालजङ्घः शारीरपेशलः ।
पञ्चाङ्गकुशलस्तालकलालयविचक्षणः ॥ १३०२ ॥

रूपकैर्द्रुतादिभि सप्तभिर्यत्र गीते नर्तित्वा त्याग क्रियतेऽसौ **गौण्डली-विधि** ॥ -१२९६–१३००- ॥

इति **गौण्डलीविधि** ।

(सु०) अतिदेशमाह—ध्रुववदिति । गीततालेन काश्चित् गीततालाक्षरै-र्नातिदीर्घान्, नातिनीचान्, माधुर्यप्रौढिपेशलान्, रक्तियुक्तान् काश्चित् विधाय, आदौ ताल विना, तत सुतालकलितप्रान्तान् ध्रुवखण्डे कलासयेत्, नर्तनस्य समाप्ति कुर्यादित्यर्थ । कलासे वादका वाद्यघात साम्येन कालसाम्येन कुर्यु । तदा पात्र चित्रार्पितमिव तिष्ठेत् । एवमुक्तप्रकारेण ध्रुवाशके गीयमाने पात्र नृत्त समाचरेत् । अथ वादकै वाद्यमानेन आभोगेन नृत्येत् । गीतसमाप्तौ सत्या गौण्डली ओजोन्विता स्यात् । तदा नानाविधप्रौढचारीचालक नृत्तमाचरेत् । अत्रापि ध्रुवखण्डान्तेऽपि प्रहरणमिष्यते । अथ वाद्यसाम्येन त्याग कृत्वा विश्रान्तिमाचरेत् । एव ध्रुवेण नृत्त कृत्वा, ध्रुववत् मण्ठकादिष्वपि कर्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—विशेषस्त्वति । मण्ठादे ध्रुवखण्डेन केवल नर्तन भवेत् । मण्ठे मण्ठतालेन प्रारम्भे नर्तन कार्यम् । तत एकताल्या क्रमात् प्रतिमण्ठादौ स्वतालेनैव नर्तन कार्यम्, एषु सालगगीतेषु द्रुतलयाश्रय नृत्तमुक्तम् । ताण्डवे तु विलम्बि-तलय उक्त । एवमुक्तप्रकारेण एकताल्यन्तै सालगसूडगै रूपकै द्रुतादिभि यत्र गीते नर्तित्वा त्याग क्रियतेऽसौ **गौण्डलीविधि** ॥ १२९६–१३००- ॥

इति **गौण्डलीविधि**

(क०) अथ पेरणिनो लक्षणमाह—**भस्मादीत्यादि** । भस्मादिना श्वेतवर्णकद्रव्येण लिप्ताङ्गो मुण्ड व्यपरोपितकेश शिर शिखा च बिभ्रत् । **भ्राजद्घर्घरिकाजालजङ्घ** इति । पेरणिनो नर्तनस्य चारीप्रधानत्वेन चारी

सभाजनमनोहारी यो नृत्यति स पेरणी ।
घर्घरो विषम भावाश्रयश्च कविचारकः ॥ १३०३ ॥
गीत चेति समाचष्ट पञ्चाङ्गानि हरप्रियः ।
तत्र घर्घरिकावाद्ये वह्निर्घर्घरो मतः ॥ १३०४ ॥
पडिवाटश्चापडपः सिरिपाटोऽलगादिमः ।
पाट· सिरिहिराख्यश्च ततः खलुहुलाह्वयः ॥ १३०५ ॥
इति घर्घरभेदाः स्युः षडमी तद्विदा मताः ।

करणप्रयत्नेनैव वादनीया जङ्घयोर्बद्धा घनवाद्यभेद किङ्किणी घर्घरिकेत्युच्यते। तस्या एकस्या एव नादव्यक्तेरभावान्नादपुष्टच्यै ता बहवो ग्राह्या । अतो **जाल-मित्युक्तम्**। घर्घरिकाणा जाल भ्राजत्स्वाकारेण नादेन च शोभमान घर्घरिकाजाल ययोस्ते भ्राजद्घर्घरिकाजाले, तादृशे जङ्घे यस्य स तथोक्त । **शारीरपेशल इति** । सुशारीर इत्यर्थ । एतेन पेरणिनैवावश्य गातव्यमित्युक्त भवति । **पञ्चाङ्गकुशल इति** । घर्घरादीनि पञ्चाङ्गान्यनुपदमेव वक्ष्यन्ते । तेषु कुशल ॥ १३०१–१३०३ ॥

(सु०) अथ पेरणिन लक्षयति—**भस्मेति** । भस्मादिश्वेतलिप्ताङ्ग , **मुण्ड** शिर , शिखा च बिभ्रत् भ्राजत् घर्घरिकाजालजङ्घ , जङ्घयोर्बद्धा **घनवाद्यभेद** **किङ्किणी** घर्घरिकेत्युच्यते । **शारीरप्रेशल** , सुशारीरयुक्त , **पञ्चाङ्गकुशल** , वक्ष्यमाणेषु पञ्चाङ्गेषु समर्थ तालकलालयविचक्षण य सभ्यजनमनोहर नृत्यति , स **पेरणी** । पेरणिनोऽङ्गान्याह—**घर्घर इति** । घर्घर , विषमम्, भावाश्रय , कविचारक , गीतमिति पञ्चाङ्गानि हरप्रिय समाचष्ट ॥ ॥ -१३०१–१३०३- ॥

(क०) तत्र घर्घर लक्षयति—**घर्घरिकावाद्ये वह्निरिति** । वह्नि-

भूमिलग्नाग्रयोरङ्घ्र्यो पर्यायाद्भूमिकुट्टनम् ॥ १३०६ ॥
पार्ष्णिद्वयेन पार्ष्ण्या वैकया स्यात्पडिवाटकः ।

इति पडिवाट (१)

भवेच्चापडपः पादतलेनावनिकुट्टनम् ॥ १३०७ ॥

इत्यपडप (२)

रभ्यासविशेष । तस्य घर्घरस्य षड्भेदानाह—**पडिवाट इत्यादि** । अल गादिम पाटोऽलगपाट इत्येक । पडिवाटादय सज्ञा देशीप्रसिद्धत्वेन रूढा द्रष्टव्या ॥ १३०४, १३०५- ॥

(सु०) तत्र घर्घरस्य लक्षणमाह—**तत्रेति** । घर्घरिकाया वहनि अभ्यासविशेष, घर्घर इत्युच्यते । तस्य भेदानाह—**पडिवाट इति** । पडिवाट, अपडप , सिरिपाट , अलगपाट , सिरिहिर , खलुहुल इति ॥ ॥ -१३०४–१३०५- ॥

(क०) **भूमीति** । एतेषा लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ १३०६–१३१३- ॥

इति पेरणिलक्षणम् ।

(सु०) पडिवाटस्य लक्षणमाह—**भूमिलग्नेति** । यत्र भूमिलग्नाग्रयो पार्ष्णिद्वयेन वा, एकपार्ष्ण्या वा क्रमेण भूमिकुट्टनम्, स **पडिवाट** ॥ ॥ १३०६, १३०६- ॥

इति पडिवाट (१)

(सु०) अपडप लक्षयति—**भवेदिति** । यत्र पादतलेन भूमिकुट्टन, **सोऽपडप** ॥ -१३०७ ॥

इत्यपडप (२)

तलेन भूमिलग्नेन पादस्य सरणं पुरः ।
तथापसरण पश्चान्मुहुः सिरिपटो भवेत् ॥ १३०८ ॥

इति सिरिपट (३)

द्वयोश्चरणयोर्व्योम्नि पर्यायेण प्रकम्पनम् ।
यत्कृत कोमल सोऽत्रालगपाटः प्रकीर्तितः ॥ १३०९ ॥

इत्यलगपाट (४)

सत्येकस्मिन्समे पादेऽङ्घ्रिः पुरः प्रेरितो भवेत् ।
यस्तस्य जङ्घया कम्पः प्रोक्तः सिरिहिरो बुधैः ॥ १३१० ॥
यद्वा द्वयोः स्वभावेन तिष्ठतोः पादयोर्भुवि ।
जङ्घयो. कम्पन माहुर्धीराः सिरिहिर तदा ॥ १३११ ॥

इति सिरिहिर (५)

(सु०) सिरिपट लक्षयति—तलेनेति । यत्र भूमिलग्नेन पादतलेन मुहु पुर सरण, तथा अपसरण च क्रियते, स सिरिपट ॥ १३०८ ॥

इति सिरिपट (३)

(सु०) अलगपाट लक्षयति—द्वयोरिति । यत्र द्वयो चरणयो आकाशे पर्यायेण कोमल चलन कृत भवेत्, सोऽलगपाट ॥ १३०९ ॥

इत्यलगपाट (४)

(सु०) सिरिहिर लक्षयति—सत्येति । यत्र एकस्मिन् पादे समे, अङ्घ्रि पुर प्रेरितो भवेत् । अन्यस्य न्यस्ते जङ्घयो कम्पनं, स सिरिहिर । मतान्तरमाह—यद्वेति । यदा द्वयो पादयो स्वभावेन भुवि तिष्ठतो यत्र जङ्घयो कम्पन क्रियते, तदा सिरिहिरो भवति ॥ १३१०, १३११ ॥

इति सिरिहिर (५)

भूलग्नाग्रस्य वामाङ्घ्रेः पार्ष्ण्या यद्भूमिकुट्टनम् ।
भूलग्नाग्रस्य चान्यस्य भ्रमः सव्यापसव्यतः ॥ १३१२ ॥
योऽसौ खलुहुलः प्रोक्तो घर्घरो नृत्तकोविदैः ।
दिशानया परेऽप्यूह्या घर्घराः शोभयान्विताः ॥ १३१३ ॥
सर्वे घर्घरभेदास्ते कार्यास्तालानुगामिन ।

इति खलुहुल (६)

अत्र चोत्प्लुतिपूर्व स्यात्करण विषमाभिधम् ॥ १३१४ ॥
विकृतार्थानुकारस्तु बुधैर्भावाश्रयो मतः ।
कविचारो भवेदत्रोत्तमनायकवर्णनम् ॥ १३१५ ॥
अत्र स्यात्सालग गीत यदुक्त गौण्डलीविधौ ।

इति पेरणिलक्षणम् ।

(सु०) खलुहुल लक्षयति—भूलग्नाग्रेति । यत्र भूलग्नाग्रस्य वामाङ्घ्रे पार्ष्ण्या यद् भूमिकुट्टनम्, भूलग्नाग्रस्य अन्यस्य दक्षिणपादस्य सव्यापसव्यतो भ्रमण खलुहुल । अनया दिशा अपरे घर्घरा अप्यूह्या । ते सर्वे घर्घरभेदा शोभया अन्विता तालानुगामिनश्च कार्या ॥ १३१२, १३१३- ॥

इति खलुहुल (६)

विषमाख्यमङ्गमाह—**अत्र चेति**। उत्प्लुतिपूर्वं करण पूर्वोक्तमञ्चितादिषट्त्रिंशद्भेदभिन्नम भावाश्रयाख्यमङ्ग लक्षयति—**विकृतार्थानुकार इति** । पेरणिना सामाजिकाना हास्योत्पादनाय क्रियमाण विकृतपदार्थानुकरण यद्विद्यते स भावा श्रय । कविचार लक्षयति—**उत्तमनायकवर्णनमिति** । गीताख्यमङ्गमाह—**अत्र स्यात्सालग गीतमिति** । सालग गीत ध्रुवादिकम् ॥ -१३१४—१३१५ ॥

इति पेरणिलक्षणम् ।

(सु०) विषमाख्यमङ्ग लक्षयति—अत्रेति । उत्पलुतिपूर्व करणं विषम-

अथ पेरणीपद्धतिः—

गौण्डलीविधिवच्चात्र रङ्गस्थाः साम्प्रदायिकाः ॥ १३१६ ॥
कुर्युर्गम्भीरमातोद्यध्वनिं धिधिधिधीति ते ।
ततो विलम्बितप्राये रिगोण्युट्टवणाश्रये ॥ १३१७ ॥
पादत्रये वाद्यमाने द्विर्द्विर्निःसारुतालतः ।
विशेद्विकृतवाग्वेषभूषो रङ्गेऽट्टबोडकः ॥ १३१८ ॥
तस्मिन्नृत्यति हास्यैकरसे विशति पेरणी ।
रिगोण्युपशमेनैष प्रविष्टो नृत्तमाचरेत् ॥ १३१९ ॥
प्रशान्ते वाद्यसघाते ततस्तालधरैः समम् ।
वाद्यमाने सुनिपुण ताले गारुगिसञ्ज्ञके ॥ १३२० ॥
यद्वा सरस्वतीकण्ठाभरणे वादकैस्तथा ।
क्रियमाणे मर्दलादेर्मन्द्र तालसमध्वनौ ॥ १३२१ ॥

मित्यभिधीयते । भावाश्रय लक्षयति—**विकृतेति** । विकृतार्थानुकरण **भावाश्रय** । कविचार लक्षयति—**कविचार इति** । उत्तमनायकवर्तन **कविचार** । गीताख्य लक्षयति—**अत्रेति** । सालग गीतमित्युच्यते । **तच्च** द्रुतादिकम् ॥ -१३१४, १३१९- ॥

इति पेरणिलक्षणम् ।

(क०) अथ पेरणिन. पद्धतिमाह—**गौण्डलीविधिवच्चात्रेत्यादि** । अत्रातिदेशेन वादकाना नादसाम्यकरण गृह्यते । **रिगोण्युट्टवणाश्रय इति** । रिगोण्युट्टवण पूर्वोक्तमनुसधेयम् । **अट्टबोडक** इति सकलशिरोमुण्डिताभिधायी देशीशब्द । **सञ्ज्ञके ताल इति** । "गारुगिस्तु चतुर्द्रुता । विरामान्ता" इति पूर्वोक्त तल्लक्षणमनुसधेयम् । **यद्वेति** पक्षान्तरम् । **सरस्वतीकण्ठाभरण**

पेरणी घर्घरान्कुर्यान्नाना चापडपादिकान् ।
ततः कूटनिबद्धेन यद्वा वर्णसरात्मना ॥ १३२२ ॥
कवितेनैष विषम नृत्येन्नि:सारुतालतः ।
ततः सालगसूडेन नृत्ते तत्र च दर्शयेत् ॥ १३२३ ॥
रेखा च स्थापना हृद्या वहनीगीतनर्तनम् ।
विषम च प्रहरणानुगमाभोगवादने ॥ १३२४ ॥
कविचारास्तथा भावाश्रयान्पेरणिपद्धतौ ।

इति पेरणीपद्धति ।

इति । 'द्वौ गुरू द्वौ लघुद्रुतौ । ताले सरस्वतीकण्ठाभरणे शार्ङ्गिसमतौ' इति लक्षणमप्यनुसधेयम् । अपडपादिकान् नाना कुर्यादि तिसबन्ध । **हृद्या वहनीरिति** । हृदयगमान् घर्घरिकावाद्यवादनप्रकारानित्यर्थ । **प्रहरण** वाद्य-प्रबन्धाना विशेष । तदनुगच्छत्यनुकरोतीति तथोक्तम् । **विषम** पूर्वोक्त-मुत्प्लुतिकरणम् ॥ १३१६–१३२४ ॥

इति पेरणीपद्धति ।

(सु०) अथ पेरणिन पद्धति लक्षयति—**गौण्डलीति** । यत्र गौण्डली-विधाविव रङ्गस्था साप्रदायिका गम्भीरमातोद्यध्वनि कुर्यु । तत धिधिधिधीति पादत्रये विलम्बितप्राये रिगोण्युद्दवणाश्रये नि सरुतालेन द्विर्द्विर्वाद्यमाने सति, विशिष्टवाग्वेषभूषणे हास्यैकरसे नटे नृत्यति सति, रिगोण्युपशमानन्तर पेरणी रङ्ग प्रविश्य नृत्येत् । ततो वाद्यसघाते प्रशान्ते सति, अनन्तर तालधर पेरणी गारुगिताले वाद्यमाने सुनिपुण कुर्यात् । यद्वा—सरस्वतीकण्ठाभरणे क्रियमाणे वादकै क्रियमाणे मर्दलादे तालसमे मन्द्रध्वनौ च सति अपडपादीन् घर्घरान् कूटनिबद्धेन वा वर्णसरात्मना वा कवितेन वा कृत्वा, एष पेरणी नि सारुतालत विषम नृत्येत् । तत सालगसूडेन नृत्ते रेखा स्थापना च

तौर्यत्रये लक्ष्यलक्ष्मवेद्याचार्यः प्रकीर्तितः ॥ १३२५ ॥
वाग्मी सुरूपवेषोऽसौ सरसस्तुतिकोविदः ।
सभासु परिहासज्ञो भवेद्वादनवाद्यवित् ॥ १३२६ ॥

इत्याचार्य ।

चतुर्धाभिनयाभिज्ञो नटो भाणादिभेदवित् ।

इति नट ।

हृद्या वहनी गीतनतर्न विषम च प्रहरणानुगमनम्, आभोगवादन, कविचारान्, भावाश्रयाश्च दर्शयेत्, सा पेरणीपद्धति ॥ -१३१६–१३२४- ॥

इति पेरणीपद्धति ।

(क०) अथाचार्य लक्षयति—**तौर्यत्रय इत्यादि** ॥-१३२५,२६॥

इत्याचार्य ।

(सु०) आचार्यलक्षणमाह—तौर्यत्रय इति । तौर्यत्रये लक्ष्यलक्षणज्ञ, वाग्मी, शोभनरूपवेषभाक्, सरस, स्तोत्रपटु, सभासु परिहासवित्, मुखवाद्यज्ञ य, स आचार्य इत्युच्यते ॥ -१३२५, १३२६ ॥

इत्याचार्य ।

(क०) नट लक्षयति—**चतुर्धेत्यादि । भाणादिभेदविदिति ।** भाणो नाम नाटकादिषु रसाश्रयेषु दशरूपकेष्वेको रूपकभेद । आदि-शब्देन प्रहसनादीनि रूपकाणि गृह्यन्ते ॥ १३२६ ॥

इति नट ।

(सु०) नटलक्षणमाह—**चतुर्धेति** । चतुर्विधाभिनयवेत्ता, **भाणादि-भेदवित्**, भाणो नाम दशरूपकेष्वेको भेद । अत्रादिशब्देन प्रहसनादीना ग्रहणम् । एतादृशगुणयुक्तो नट इत्युच्यते ॥ १३२६- ॥

इति नट ।

नर्तकः सूरिभिः प्रोक्तो मार्गनृत्ते कृतश्रमः ॥ १३२७ ॥

इति नर्तक ।

सर्वभाषाविशेषज्ञो जनाना नर्मकर्मदः ।
पटुः परापवादेषु स्मृतो वैतालिको बुधैः ॥ १३२८ ॥

इति वैतालिक ।

किङ्किणीवाद्यवेदी च वृत्तो विकटनर्तकैः ।
मर्मज्ञः सर्वरागेषु चतुरश्चारणो मतः ॥ १३२९ ॥

इति चारण ।

(क०) नर्तक लक्षयति—**मार्गनृत्ते कृतश्रम इति** । मार्गनृत्त करणाङ्गहाराद्यात्मक नृत्तम् । तत्र कृताभ्यास ॥ १३२७ ॥

इति नर्तक ।

(सु०) अथ नर्तक लक्षयति—नर्तक इति । मार्गनृत्ते कृतश्रम, मार्गनृत्त नाम करणाङ्गहारात्मक नृत्तम् । तत्र कृत अभ्यासो येन स नर्तक इत्युच्यते ॥ -१३२७ ॥

इति नर्तक ।

(क०) वैतालिक लक्षयति—**सर्वभाषेत्यादि** ॥ -१३२८ ॥

इति वैतालिक ।

(सु०) अथ वैतालिक लक्षयति—'सर्वभाषेति । सर्वभाषासु विशेषज्ञानसपन्न, सभ्यजनाना नर्मकारी, परापवादेषु समर्थ, एतादृशगुणयुक्तो वैतालिक इत्युच्यते ॥ -१३२८ ॥

इति वैतालिक ।

(क०) चारण लक्षयति—**किङ्किणीत्यादि** ॥ १३२९ ॥

इति चारण ।

भारस्य भूयसो वोढा प्रौढो भ्रमरिकादिषु ।
रज्जुसचारचतुरश्छुरिकानर्तने कृती ॥ १३३० ॥
शस्त्रसकटसपातपटुः कोह्लाटिको मतः ।

इति कोल्हाटिकलक्षणम् ।

मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥ १३३१ ॥
त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा विनयानम्रकधराः ।
अगर्वा रसभावज्ञास्तौर्यत्रितयकोविदाः ॥ १३३२ ॥
असद्वादनिषेद्धारश्चतुरा मन्सरच्छिदः ।
अमन्दरसनिष्यन्दिहृदयाः स्यु' सभासदः ॥ १३३३ ॥

इति सभासदो लक्षणम् ।

(सु०) अथ चारण लक्षयति—किङ्किणीवाद्यवेदीति । किङ्किणीवाद्यज्ञ, विकटनर्तकै वृत, सर्वरागेषु मर्मज्ञ, चतुर य, स चारण इत्युच्यते ॥ ॥ १३२९ ॥

इति चारण ।

(क०) कोह्लाटिक लक्षयति—भारस्येत्यादि ॥ १३३०, १३३०- ॥

इति कोल्हाटिकलक्षणम् ।

(सु०) अथ कोल्हाटिक लक्षयति—भारस्येति । बहुभारवोढा, भ्रमरकादिषु प्रौढ, समर्थ, रज्जुसचारे चतुर, चण, छुरिकानर्तने पटु, शस्त्रसकटपाते पटु दक्ष, एवविधगुणोपेत कोल्हाटिक इत्युच्यते ॥ १३३०, १३३०- ॥

इति कोल्हाटिकलक्षणम् ।

(क०) सभासदो लक्षयति—मध्यस्था इत्यादि ॥ १३३१–३३ ॥

इति सभासदो लक्षणम् ।

शृङ्गारी भूरिदो मान्यो गात्रपात्रविवेचकः ।
श्रीमान्गुणलवस्यापि ग्राहकः कौतुके रतः ॥ १३३४ ॥
वाग्मी निर्मत्सरो नर्मनिर्माणनिपुण सुधी. ।
गम्भीरभावः कुशलः सकलासु कलासु च ॥ १९३५ ॥
समस्तशास्त्रविज्ञानसपन्न कीर्तिलोलुपः ।
प्रियवाक्परचित्तज्ञो मेधावी धारणान्वितः ॥ १३३६ ॥
तूर्यत्रयविशेषज्ञ पारितोषिकदानवित् ।
सर्वोपकरणोपेतो देशीमार्गविभागवित् ॥ १३३७ ॥
हीनाधिकविवेकज्ञः प्राज्ञो मध्यस्थधीरधीः ।
स्वाधीनपरिवारश्च भावको रसनिर्भरः ॥ १३३८ ॥
सत्यवादी कुलीनश्च प्रसन्नवदनोत्तरः ।
स्थिरप्रेमा कृतज्ञश्च करुणावरुणालयः ॥ १३३९ ॥
धर्मिष्ठः पापभीरुश्च विद्वद्बन्धुः सभापतिः ।

इति सभापतिलक्षणम् ।

(सु०) अथ सभासद लक्षयति--मध्यस्था इति । मध्यस्था , अवहिता , वाग्मिन , न्यायवेदिन , त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा , विनयेन आनम्रकन्धरा , गर्वरहिता , रसभावज्ञा , तौर्यत्रितयकोविदा , असद्वादनिषेद्धार , चतुरा , मत्सरभिदा , अमन्दरसनिष्यन्दिहृदया सभासद इत्युच्यन्ते ॥ -१३३१-१३३३ ॥

इति सभासदो लक्षणम् ।

(क०) सभापतिं लक्षयति—शृङ्गारीत्यादि ॥१३३४-१३३९-॥

इति सभापतिलक्षणम् ।

(सु०) अथ सभापति लक्षयति—शृङ्गारीति । शृङ्गारी, बहुदाता,

विचित्रा नृत्यशाला स्यात्पुष्पप्रकरशोभिता ॥ १९४० ॥
नानावितानसपन्ना रत्नस्तम्भविभूषिता ।
तस्या सिहासन रम्यमध्यासीन. सभापति. ॥ १३४१ ॥
वामतोऽन्त.पुराणि स्यु प्रधाना दक्षिणेन तम् ।
पृष्ठभागे प्रधानाना कोणः श्रीकरणाधिपः ॥ १३४२ ॥
तत्सनिधौ तु विद्वासो लोकवेदविशारदा. ।
रसिकाः कवयोऽप्यत्र चतुराः सर्वरीतिषु ॥ १३४३ ॥
मान्याञ्ज्योतिर्विदो वैद्यान्विद्वन्मध्ये निवेशयेत् ।
स्याद्वामेतरभागे तु मन्त्रिणा परिमण्डलम् ॥ १३४४ ॥
तत्रैव सैन्यमान्यानामन्येषामुपवेशनम् ।
विलासिनो विलासिन्यः परितोऽन्त पुराणि च ॥ १३४५ ॥
पुरतोऽपि नृपस्य स्युः पृष्ठभागे तु भूपतेः ।

माननीय , गात्रपात्रविवेचक , श्रीमान्, गुणलेशस्यापि गृहीता, कौतुकासक्त, वाग्मी, मत्सरशून्य , नर्मनिर्माणपटु , सुवी , गम्भीरभावयुक्त , सकलकालासु समर्थ , समस्तशास्त्रविज्ञानसपन्न , कीर्तिषु लोलुप , प्रियवादी, पराभिप्रायज्ञ , मेधावी बुद्धिमान्, धारणायुक्त , तूर्यत्रयविशेषज्ञ , पारितोषिकदानवित्, सर्वोपकरणवान्, देशीमार्गविभागवित्, हीनाधिकविशेषज्ञ , प्राज्ञ , मध्यस्थेषु धीर , स्वायत्तपरिवार , भावक , रसनिर्भर , सत्यवादी, कुलीन , प्रसन्नवदन , स्थिरप्रीति , कारुण्यवान्, धर्मिष्ठ , पापभीरु , विद्वद्बन्धु , इत्येवगुणोपेत सभापतिरित्युच्यते ॥ १३३४–१३३९- ॥

इति सभापतिलक्षणम् ।

(क०) अथ सभास्थान तत्र सामाजिकाना सनिवेश चाह—
विचित्रेत्यादि । एवमिति । उक्तप्रकारेण सभा सामाजिकसमूह सनिवेश्य

चारुचामरधारिण्यो रूपयौवनसभृताः ॥ १३४६ ॥
स्वकङ्कणझणत्कारनिर्वाणजनमानसाः ।
आसीना वामभागे स्युरग्रे वाग्गेयकारकाः ॥ १३४७ ॥
कथका बन्दिनश्चात्र विद्यावन्तः प्रियवदाः ।
प्रशसाकुशलाश्चान्ये चतुराः सर्वमातुषु ॥ १३४८ ॥
ततः पर च परितः परिवारोपवेशनम् ।
अधिष्ठित सदः कार्य दक्षैर्वेत्रधरैर्नरै. ॥ १३४९ ॥
अङ्गरक्षास्तु तिष्ठेयुः सर्वत शस्त्रपाणयः ।
सनिवेश्म सभामेव नेता सगीतमीक्षते ॥ १३५० ॥

इति सभासनिवेश ।

यथासस्थान स्थापयित्वा, नेता, नायक उक्तगुण सभापति । **संगीतम्;** आनन्दातिशयोत्पादसाधन तूर्यत्रय गीतवाद्यनृत्याना मेलनमित्यर्थ । **ईक्षते;** अवहितमना भूत्वा विलोकयेदिति नियमोऽनुसधेय ॥ -१३४०–१३५०॥

इति सभासनिवेश ।

(सु०) सभासनिवेश लक्षयति—विचित्रा इति । रत्नस्तम्भालङ्कृताया, पुष्पशोभिताया, नानाविधविभावविलसिताया नृत्याशालाया सिहासने सभापतिस्तिष्ठेत् । तद्वामे अन्त पुराणि, तद्दक्षिणे प्रधाना , प्रधानपृष्ठभागे कोशाद्यधिपा , तत्सनिधौ लोकवेदसमर्था विद्वास , रसिका कवय , तन्मध्ये ज्योतिर्विद वैद्याश्च, तद्दक्षिणे मन्त्रिण , तत्रैव सेनापतयश्च तिष्ठेयु । अन्त - पुरस्य परितो विलासिन्य , सभापते परितो विलासिनश्च उपविशेयु । राज्ञ पृष्ठभागे चारुचामरधारिण्य, रूपयौवनशालिन्य स्वङ्कणझणत्कारतोषितमनस उपविशेयु । राज्ञो वामभागे वाग्गेयकारका , कथका, बन्दिन , विद्यावन्त , प्रियवदा , प्रशसाकुशला , सर्वमातुषु चतुरश्च, अन्येऽपि

अथ नवरसलक्षणम्—

रसप्रधानमिच्छन्ति तौर्यत्रिकमिद विदः ।
तत्सामान्यविशेषाभ्यामधुनाभिदधे रसम् ॥ १३५१ ॥

उपविशेयु । तत पर परित परिवारा उपविशेयु । सदसि दक्षा वेत्रधारिण, शस्त्रपाणय, अङ्गरक्षकाश्च सर्वत तिष्ठेयु । एव सभा सनिवेश्य नेता सगीत पश्येत् ॥ -१३४०–१३५० ॥

इति सभासनिवेश ।

अथ नवरसलक्षणम्—

(क०) एव सगीतस्वरूपनिरूपणानन्तर रसनिरूपणसगतिं दर्शयन् रसप्रकरणमारभते—**रसप्रधानमित्यादि** । **विदः;** विद्वास **इदम्;** तौर्यत्रय सनिहितपूर्वकालमेवोक्तलक्षणत्वात् बुद्धिस्थितस्य तूर्यत्रयस्येदमा प्रत्यक्षविषयेण निदेश उपपन्न एव । **रसप्रधानमिच्छन्तीति** । रसो नाम विभावैरित्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणो धीविशष इच्छाविशेषो वा, स प्रधान **यस्य** स तत्तथोक्तम् । तौर्यत्रिकस्य रसाविर्भावसाधनत्वेनाङ्गत्वम् । रसस्य तत्साधनत्वेनाङ्गित्वमित्यर्थ । यत एव तत्तस्मात्कारणात् **रस तत्सामान्य विशेषाभ्यामभिदध** इति । रसशब्दाभिधेयस्य स्वरूपनिरूपण सामान्य-नाभिधान शृङ्गारादिशब्दाना स्वरूपनिरूपण विशेषाभिधानम् ॥ १३५१ ॥

(सु०) अथ रसप्रकरणमारभते—**रसप्रधानमिति** । **विद**, विद्वास, इद **तौर्यत्रिक** रसप्रधानमिच्छन्ति । तस्मात् सामान्यविशेषाभ्यामधुना रसस्य लक्षणमभिदध इत्यन्वय । अत्र रसस्य स्वरूपनिरूपण सामान्येन, शृङ्गारादीना तु विशेषेणेत्यवगन्तव्यम् । तत्र रसस्य सामान्यलक्षणमाह—**विभावैरिति** । नट-स्थितै विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकै स्वादुतया नीयमान स्थायी रस इत्युच्यते । स नवविध —शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक,

विभावैरनुभावैश्च नटस्थैर्व्यभिचारिभि ।
जनितात्मपरामित्रमित्राद्याश्रयता विना ॥ १३५२ ॥
अवस्थादेशकालादिभेदसभेदवर्जितम् ।
केवल रतिहासादिस्थायिरूप प्रगृह्णती ॥ १३५३ ॥

बीभत्स , अद्भुत , शान्तश्चेति । शान्तस्य शमसाध्यत्वात् तस्य च नटेऽसभवात् अष्टावेव रस इति केचिदाहु । तन्न मनोहरम् । न हि नटस्तावत् कचन रस स्वदते, पर तु सभास्तारा । तथाच सति शुद्धहृदया सभ्या स्वविभाव-विभावित शान्तरसमनुभवतीति सजाघटत एव । स्थाय्यपि नवविध —रति , हास , शोक , क्रोध , उत्साह , भयम् , जुगुप्सा, विस्मय , निर्वेद इति ॥ १३५१-१३६१- ॥

(क०) तत्र सामान्यलक्षणमाह—**विभावैरित्यादि** । विभावा नाम लोके स्थाय्यादिभावाना, 'दृष्टा ये जन्महेतव ' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणा । अनुभावा नाम, 'भावाना यानि कार्याणि ' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणा । व्यभिचारिणोऽपि, 'स्तोकैर्विभावैरुत्पन्ना ' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणा । **नटस्थैरि**ति विभावादीना विशेषणम् । तेन लौकिकरसो व्यावर्त्यते । **जनितेति** । उक्तैर्विभावादिभि जनिता सामाजिकेषूत्पादिता, आत्मा अहमिति प्रत्यय-विषय , पर अन्य , अन्यस्मिन्नप्ययममित्र इद मित्रमिति, आदिशब्देना-यमुदासीन इत्युदासीनो गृह्यते, एवमात्मादिराश्रयो विषयो यस्या सा आत्मपरामित्रमित्राद्याश्रया, तस्या भावस्तत्तेति वक्ष्यमाणाया सविदो धर्म । ता विना । **अवस्थेत्यादि** । अवस्थाभेदा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय , देशभेदा पुरग्रामादय , कालभेदा अहोरात्रादय , आदिशब्देन ब्राह्मणादयो वर्णभेदा गृहस्थत्वादय आश्रमभेदा पाचकपाठकादयोऽन्येऽपि गृह्यन्ते । तै सभेद सपर्क । तेन वर्जितम् । अत एव केवल रतिहासादिस्थायि-

अतो निरन्तरायत्वात्परा विश्रान्तिमाश्रिता ।
प्रतिभानुभवस्मृत्याद्यन्यबोधविलक्षणा ॥ १३५४ ॥
ब्रह्मसंविद्विसदृशी नानारत्यादिसङ्गमात् ।
सुखरूपा स्वसंवेद्या संविदास्वादनाभिधा ॥ १३५५ ॥
रस स्यादथवा स्थायी रसस्तद्गोचरीभवन् ।

रूपम् । रति शृङ्गाररसस्य स्थायिभावो वक्ष्यते । हासो हास्यरसस्य, आदिशब्देन करुणस्य शोक इत्यादिक द्रष्टव्यम् । एवविध स्थायिरूप प्रगृह्णती स्वीकुर्वती । अत इति । उक्तकारणात्, **निरन्तरायत्वात्,** विघ्नरहितत्वात् पराम्, उत्कृष्टा **विश्रान्ति** विस्रम्भमाश्रिता । **प्रतिभेत्यादि** । प्रतिभा नाम सूक्ष्मसूक्ष्मार्थग्राहक भविष्यद्वस्तुविषयक ज्ञानम् । अनुभवो नाम वर्तमानवस्तुविषय ज्ञानम्, स्मृतिर्नामातीतवस्तुविषय ज्ञानम्, आदिशब्देन सशयविपर्ययौ गृह्येते । प्रतिभादिष्वन्योऽन्यतमो बोधो ज्ञान तद्वि-लक्षणा । प्रतिभादिबोधेष्वन्यतमस्यापि न सदृशीत्यर्थ । प्रतिभादिवैलक्षण्य ब्रह्मसविदोऽपि विद्यत इति तया सादृश्यमाशङ्क्य तस्या अपि वैलक्षण्य सहेतुक दर्शयति—**ब्रह्मसविद्विसदृशीति** । नानारत्यातिसङ्गमाद्बहुधाभूत-रत्यादिस्थायिभावसबन्धाद्धेतो ब्रह्मसविदो वैसासादृश्यमुक्त्वा, अशान्तरै सच्चिदानन्दरूपै तत्सादृश्यमाप्याह—**सुखरूपेत्यादि** । सुखरूपेत्यनेन आनन्दरूपता, स्वसवेद्येत्यनेन चिद्रूपता, आस्वादनाभिधेत्यनेन सरूपता च दर्शितेत्यवगन्तव्यम् । एवविधा सविद्रस स्यादित्यन्वय । कैश्चित, "स्थायी भावो रस स्मृत" इत्युक्तत्वात् तन्मतमनुस्मृत्याह—**अथवेति** । **तद्गो-चरी भवन्,** तस्या उक्तरूपाया सविदो गोचरीभवन् विषयत्वेन प्रतीयमान **स्थायी** रत्यादिको भाव एव **रस** स्यात् ॥ १३५२–१३५५ ॥

दध्यादिव्यञ्जनैश्चैव हरिद्रादिभिरौषधै. ॥ १३५६ ॥
मधुरादिरसोपेतैर्यद्वद् द्रव्यैर्गुडादिभिः ।
युक्तैः पाकविशेषेण षाडवाख्यापरो रसः ॥ १३५७ ॥
उत्पाद्यते विभावाद्यैः प्रयोगेण तथा रसः ।
शृङ्गारहास्यौ करुणो रौद्रो वीरो भयानक. ॥ १३५८ ॥
बीभत्सश्चाद्भुतः शान्तो नवधेति रसो मतः ।
शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् ॥ १३५९ ॥
अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् ।

(क०) " विभानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति " इत्यस्य भरत सूत्रस्यार्थमनुसधाय लोकसिद्धभोजनरसदृष्टान्तपूर्वकमाह—**दध्यादिव्यञ्जनै-रित्यादिना** । अत्र विभावा दध्यादिस्थानीया , सचारिण चिञ्चाहरिद्रा द्यौषधस्थानीया , अनुभावा गुडादिद्रव्यस्थानीया इति मन्तव्या । पाकविशेषस्थानीयोऽपरोऽन्य उत्कृष्टश्च । मधुरादिभ्य षड्भ्योऽन्य· तेषा ससर्गरूपत्वात् । अत एव तेभ्य उत्कृष्टश्च । **षाडवाख्य इति** । षड्भि र्मधुरादिभि निर्वृत्त षाडव । षाडव इत्याख्या यस्य स तथोक्त । अत्रापि रत्यादिभ्योऽन्य उत्कृष्टश्च शृङ्गारादिको रसो द्रष्टव्य ॥ १३५६–१३५७- ॥

(क०) एव सामान्येन रसमभिधाय तद्विशेषानुद्दिशति—**शृङ्गार-हास्यावित्यदि** । अत्र कैश्चित् शान्तव्यतिरिक्ता शृङ्गारादयोऽष्टावेव नाट्यरसत्वेनोक्ता । शान्तेन सह कथ नवधेत्युद्देश उपपन्न इति चोद्य परिजिहीर्षुरादौ तन्मतमनुभाषते—**शान्तस्येत्यदि** । शमो नाम सर्वेन्द्रि यव्यापारोपरमात्मक शान्तस्य स्थायी । **नटे च तदसंभवादिति** । नट ईषच्चलनयुक्ते तु तस्य शमस्य, आस्वाद्यमानत्वासंभवादित्यर्थ । **अनेनाष्टा वेवेत्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता** भवति ॥ -१३५८, १३५९- ॥

तदचोद्य यत किंचिन्न रस स्वदते नटः ॥ १३६० ॥
सामाजिकास्तु लिहते रसान् पात्र नटो मतः ।
ते शुद्धहृदयाः शान्त स्वविभावविभावितम् ॥ १३६१ ॥
एकाग्रचेतसः सन्तोऽनुभवन्तीति युज्यते ।
रतिहासशुच क्रोधोत्साहौ भयजुगुप्सने ॥ १३६२ ॥
विस्मयश्चाथ निर्वेद स्थायिभावा नवेत्यमी ।
जुगुप्सा स्थायिभाव तु शान्ते केचिद्बभाषिरे ॥ १३६३ ॥

(क०) तद्दूषयति—**तदचोद्यमिति** । यत कारणात् नटो रस किंचिदपि न स्वदते । नटस्य स्वकार्याभिनयविहितत्वेनाल्पोऽपि रसस्यास्वाद तस्य नास्तीत्यर्थ । **सामाजिकास्त्विति** । तेषा कार्यान्तरानुसधानाभावत्ते तूक्तरूपान् रसान् स्वदन्ते । अत कारणात् **नटः पात्र** रसस्याधारमात्रम् । अयमर्थ —यथा लोके पानकादिरसस्य चषकादिकमाधारत्वेन पात्र, न तु तदास्वादज्ञातृत्वेन । एव नटोऽपि रसास्वदको न भवति । अत शान्त-रसस्य न नाट्यरसत्वनिषेध इति । **त इत्यादि** । **ते;** सामाजिका, **शुद्धहृदयाः;** कार्यान्तरेष्वनासक्तचित्ता इत्यर्थ । **एकाग्रचेतस ;** नाट्यदर्शन एवावहितमनस इत्यर्थ । एवविधा सन्त, **स्वविभावविभावितम्,** स्वविभावा वक्ष्यमाणा ससारभीरुतादय, तैर्विभावित निष्पादितं शान्त-मनुभवन्ति । **इति युज्यत इति** । श्रृङ्गारादिवत् सामाजिकास्वद्यमानत्वात् शान्तस्यापि नाट्यरसत्वमुपपन्नमित्यर्थ ॥ -१३६०, १३६१- ॥

(क०) अथ रसोपादानभूतान् स्थायिभावानुद्दिशति— **रतिहासशुच** इत्यादि । शान्तस्य स्थायिभावविकल्प मतभेदेन दर्शयति—**जुगुप्सामि-त्यादि** । **सर्वान्परे विदुरिति** । सर्वान् निर्वेदजुगुप्सोत्साहशमान् । शान्ते निर्वेदस्य तावत्स्थायित्व मयातीतेषु जन्मान्तरेषु मोक्षेद्योगो न कृत इति तत्त्व-

उत्साहमाहुरन्येऽन्ये शम सर्वान्परे जगु ।
उद्दिश्य स्थायिनः प्राप्ते समये व्यभिचारिणाम् ॥ १३६४ ॥
अमङ्गलमपि ब्रूते पूर्वं निर्वेदमेव यत् ।
मुनिर्मेनेऽस्य तन्नून स्थायिताव्यभिचारिते ॥ १३६५ ॥
पूर्वापरान्वयो ह्यस्य मध्यस्थस्यानुषङ्गत ।
स्थायी स्याद्विषयेष्वेव तत्त्वज्ञानोद्भवो यदि ॥ १३६६ ॥
इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतास्तु व्यभिचार्यसौ ।

बोधजितस्य भावविशेषस्यानुस्यूतत्वात् द्रष्टव्यम्। जुगुप्सायास्तु स्थायित्वमनुभूयमानविषयहेयत्वदर्शनानुस्यूत्या द्रष्टव्यम् । उत्साहस्य तु स्थायित्व साधनचतुष्टयसपत्त्यर्थं मानसप्रयत्नानुस्यूत्या द्रष्टव्यम् । शमस्यापि स्थायित्व सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतेरभ्यासाद्द्रष्टव्यम् । एव समवेतानामपि निर्वेदादीना शान्त प्रति स्थायित्वमनुसधेयम् । **उद्दिश्येत्यादि** । स्थायिनो रत्यादिभावानुद्दिश्य व्यभिचारिणा निर्वेदादीना **समयेऽवसरे** । **प्राप्त इति** । स्थायिप्रतिद्वन्द्विस्वेन व्यभिचारिणा बुद्ध्युपारूढतया सगतत्वादिति भाव । **अमङ्गलमित्यादि** । **यत्**; यस्मात् कारणात् **मुनि** भरतर्षि अमङ्गलमपि निर्वेदमेव पूर्वं ब्रूते, तत्तस्मात् कारणात् **अस्य** निर्वेदस्य **स्थायिताव्यभिचारिता** मेने । **नून**मिति मुनेरभिप्राय उत्प्रेक्ष्यते । एव सति मध्यस्थस्य निर्वेदस्यानुषङ्गतो देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र सबन्धात् **पूर्वापरान्वयो** भवति । हि प्रसिद्धौ । पूर्वै स्थायिभि. परै व्यभिचारिभिश्चान्वययोजना ॥ ॥ १३६२–१३६६ ॥

(क०) स्थायिसचारितयोर्विभागमाह—**स्थायी स्यादित्यादि** । एष निर्वेदो यदि विषयेषु **तत्त्वज्ञानोद्भवो** भवेत्, तदा **स्थायी स्यात्** ।

निर्वेदग्लानिशङ्कौग्र्यदैन्यासूयामदश्रमा ॥ १३६७ ॥
चिन्ता धृति स्मृतिर्व्रीडामोहालस्यानि चापलम् ।
हर्षामर्षविषादाश्चापस्मारो जडता तथा ॥ १३६८ ॥
वितर्कसुप्तमौत्सुक्यमवहित्थ तथा मति ।
विबोधो व्याधिरुन्मादो गर्वावेगौ मृतिस्तथा ॥ १३६९ ॥
त्रासो निद्रा त्रयस्त्रिशदिति स्तुर्व्यभिचारिण ।
स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरभेदोऽथ वेपथु ॥ १३७० ॥
वैवर्ण्यमश्रु प्रलयोऽष्टौ भावा सात्त्विका इति ।

असौ ; निर्वेद , **इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतास्तु ,** इष्टवियोगकृतोऽनिष्टावाप्तिकृतो वा भवति चेत्तदा **व्याभचारी** स्यात ॥ १३६७ ॥

(क०) व्यभिचारिण उद्दिशति—**निर्वेद इत्यादि** ॥ १३६७-१३६९- ॥

(सु०) व्यभिचारिणो लक्षयति—निर्वेदेति । निर्वेद , ग्लानि , शङ्का, औग्र्यम् , दैन्यम् , असूया, मद , श्रम , चिन्ता, धृति , स्मृति , व्रीडा, मोह , आलस्यम् , चावलम् , हर्ष , अमर्ष , विषाद , अपस्मार , जडता, वितर्क , सुप्ति , औत्सुक्यम् , अवहित्थम् , मति , विबोध , व्याधि , उन्माद , गर्व , आवेग , मृति , त्रास , निद्रेति त्रयस्त्रिशद्व्यभिचारिभावा ॥ -१३६७–१३६९- ॥

(क०) सात्त्विकानुद्दिशति—**स्तम्भ** इत्यादि ॥ १३७०,१३७० ॥

(सु०) अथ सात्त्विकभावान् लक्षयति—**स्तम्भ** इति । स्तम्भ , स्वेद , रोमाञ्च , स्वरभेद , वेपथु , वैवर्ण्यम् , अश्रु , प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकभावा ॥ -१३७०, १३७०- ॥

विभावाद्यैरनुचितः स्थानत्वाद्विकृति गतैः ॥ १३७१ ॥
शृङ्गारादिरसाभासाः कृता हास्यस्य हेतवः ।
फल बन्धुवधो रौद्रे विभावः करुणे च सः ॥ १३७२ ॥
जगदुस्तद्विदो रौद्रमतः करुणकारणम् ।
रौद्र भयानके हेतुमत एव प्रचक्षते ॥ १३७३ ॥
शृङ्गाराद्विप्रलम्भाख्यात्करुणोत्पत्तिरिष्यते ।
भयानकेऽद्भुते हेतु वीर धीरा बभाषिरे ॥ १३७४ ॥
विदूषकस्य हासस्तु नायके हास्यकारणम् ।
साम्याद्रुधिरमोहादिविभावाद्व्यभिचारिणाम् ॥ १३७५ ॥
बीभत्से सति भीरूणामुत्पद्येत भयानकः ।
अन्योन्यजन्यजनका भवन्त्येवमिमे रसाः ॥ १३७६ ॥
श्यामः सितो धूसरश्च रक्तो गौरोऽसितस्तथा ।
नीलः पीतस्ततः श्वेतो रसवर्णाः क्रमादिमे ॥ १३७७ ॥
विष्णुमन्मथकीनाशरुद्रेन्द्राः कालसञ्ज्ञकः ।
महाकालः क्रमाद् ब्रह्मा बुधश्च रसदेवता. ॥ १३७८ ॥
शृङ्गारे देवतामाहुरपरे मकरध्वजम् ।

(क०) रसानामन्योन्यजन्यजनकभावमाह—विभावाद्यैरित्यादि ॥ ॥ १३७१–१३७६ ॥

(सु०) रसाना परस्परजन्यजनकभाव लक्षयति—विभावाद्यैरिति ॥ -१३७१-१३७६ ॥

(क०) शृङ्गारादीना क्रमेण वर्णान् देवताश्चाह—श्याम इति । तत्र शृङ्गार श्यामवर्ण, विष्णुदैवत । हास श्वेतवर्ण, मन्मथदैवतः । करुणो

वक्ष्ये विशेषलक्ष्माणि रसादेरधुना क्रमात् ॥ १३७९ ॥
विभावैर्वरकान्ताद्यै स्वकाव्ये कविगुम्फितैः ।
साक्षात्कारमिवानीतैर्नटेन स्वप्रयोगतः ॥ १३८० ॥
नीतो रतिस्थायिभावः सदस्यरसनीयताम् ।
नटेन कान्तदृष्ट्याद्यैरनुभावै. प्रदर्शितै ॥ १३८१ ॥

धूसरवर्ण, यमदैवत । रौद्रो रक्तवर्ण, रुद्रदैवत । वीरो गौरवर्ण, इन्द्र-दैवत । भयानक कृष्णवर्ण, कालदैवत । बीभत्सो नीलवर्ण, महा-कालदैवत । अद्‌भुत पीतवर्ण, ब्रह्मदैवत । शान्त श्वेतवर्ण, बुधदैवत इति क्रमो द्रष्टव्य ॥ १३७७, १३७८ ॥

(सु०) शृङ्गारादिरसाना वर्णान् देवताश्च लक्षयति—**श्याम** इति। श्याम, सित, धूसर, रक्त, गौर, असित, नील, पीत, श्वेत इति क्रमादेते रसवर्णा भवन्ति। विष्णु, मन्मथ, कीनाश, रुद्र, इन्द्र, काल, महाकाल, ब्रह्मा, बुध इति क्रमादेते रसदेवता भवन्ति। केचित् शृङ्गारे मकरध्वज इति वदन्ति ॥ १३७७, १३७८- ॥

(क०) रसादेर्विशेषलक्षणानि वक्तु प्रतिजानीते—**वक्ष्य इत्यादि** । रसादेरित्यत्र आदिशब्देन स्थायिव्यभिचारिसात्त्विका गृह्यन्ते । एतेषा समुदायविवक्षया रसादेरित्येकवचननिर्देश । **विशेषलक्ष्माणीति**। समु-दायिना शृङ्गारादीना प्रत्येक लक्षणानीत्यर्थ । तत्र शृङ्गार लक्षयति—**विभावैरित्यादि** । **वरकान्तद्यैरिति** । वरश्च कान्ता च वरकान्ते आलम्ब-नविभावौ । आद्यशब्देन चन्द्रचन्दनमन्दानिलादय उद्दीपनविभावा गृह्यन्ते । **स्वकाव्य** इति । स्वशब्देन कविरुच्यते । **कविगुम्फैरिति** । कविना निबद्धै, अनन्तर नटेन **स्वप्रयोगतः** स्वकीयात् चतुर्विधाभिनयप्रयोगात्, साक्षात्कारमानीतैरिव स्थितै विभावै । **सदस्यरसनीयता** सदस्यै सामाजिकै

आवेशातिशयं नीतश्चित्रितो व्यभिचारिभिः ।
हर्षचिन्तादिभिः प्रोक्तः शृङ्गारः सूरिशार्ङ्गिणा ॥ १३८२ ॥
संभोगविप्रलम्भौ द्वावस्थे द्वे तस्य कीर्तिते ।
कान्तासंयोगविरहौ लक्षणे च तयोः क्रमात् ॥ १३८३ ॥
स्त्रीपुंसयोरुत्तमयोर्यूनोः पूर्णसुखोदया ।
प्रारम्भात्फलपर्यन्तव्यापिनी स्मरसंभृता ॥ १३८४ ॥
संविदोरैक्यसंपत्त्या क्रीडात्र स्थायिनी रतिः ।

रसनीयतामास्वाद्यमानतां **नीतः** प्रापितः । **नटेन** अनुकर्त्रा **प्रदर्शितैः कान्तादृष्ट्याद्यैः अनुभावैः** आवेशातिशयं सामाजिकमनःस्वभिमानातिशयं नीतः प्रापितः । हर्षचिन्ताद्यैः व्याभिचारिभिः चित्रितः शबलितः रतिः स्थायिभावः, रत्याख्यः स्थायिभावो यस्य सः । **सूरिशार्ङ्गिणा** शृङ्गारः प्रोक्तः इति संबन्धः । **संभोगेत्यादि** । तयोश्च **कान्तासंयोगविरहौ क्रमाल्लक्षणे इति** । कान्तासंयोगः संभोगशृङ्गारस्य लक्षणम् । कान्ताविरहो विप्रलम्भशृङ्गारस्य लक्षणमिति क्रमः ॥ -१३७९–१३८३ ॥

(सु०) अथ शृङ्गारं लक्षयति—विभावैरिति । कविना निबद्धैः, नटेन अभिनीतैः, विभावाद्यैः सदस्यैः रसनीयतां नीतः रतिस्थायिभावः, नटेन प्रदर्शितैः कान्तादृष्ट्याद्यैः अनुभावैः आवेशातिशयं सदस्यानां मनःस्वभिमानातिशयं नीतः, हर्षचिन्तादिभिः चित्रितः, रत्याख्यः स्थायिभावो शृङ्गारः । स द्विविधः, संभोगशृङ्गारः, कान्ताविरहस्तु विप्रलम्भ इति ॥ -१३७९–१३८३ ॥

(क०) रतिं लक्षयति—**स्त्रीपुंसयोरित्यादि** । **संविदोरैक्यसंपत्त्येति** । स्त्रीपुंससंबन्धिन्योः बुद्ध्योरत्यन्तमेकरूपतया **क्रीडा** केलिः । **अत्र स्थायिनी रतिरिति** । अन्यत्र देवादिविषया संचारिणी रतिरित्यर्थः ॥ १३८४, १३८४- ॥

लोके स्थाय्यादिभावाना दृष्टा ये जन्महेतवः ॥ १३८५ ॥
उपनीताः कविवरैर्नटैः साक्षात्कृता इव ।
रसान्प्रसुन्वते ते स्युर्विभावास्तद्विभावनात् ॥ १३८६ ॥
कान्तौ तीव्रस्मराक्रान्तौ दूतीसख्यादयो जना ।
तत्तद्योग्योऽप्यलकार. किरीटकटकादिक ॥ १३८७ ॥
समयोऽपि वसन्तादिर्विषयाश्चन्दनादय ।
गीतादयश्च देशोऽपि रम्यहर्म्यवनादिकः ॥ १३८८ ॥
कान्तानुकरण हसयुग्मचित्रादिदर्शनम् ।
जलकेलीत्येवमाद्याः श्रुता यद्वा विलोकिताः ॥ १३८९ ॥
विभावत्वेन विख्याता रसे शृङ्गारनामनि ।

(सु०) रति लक्षयति—**स्त्रीपुसयोरिति** । उत्तमयो स्त्रीपुसयो पूर्णसुखोदया, प्रारम्भात्फलपर्यन्तव्यापिनीस्मरसभृता, सविदो ऐक्यसपत्त्या यत्र क्रीडा, सा स्थायिनी रतिरित्युच्यते ॥ १३८४, १३८४- ॥

(क०) विभावाना सामान्यलक्षणमाह—**लोक इत्यादि** । **स्थाय्यादीत्यत्र** आदिशब्देन सचारिणो गृह्यन्ते । **तद्विभावनादिति** । तेषा रसाना विभावनादुत्पादनात् । एतेन विभावशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ॥ -१३८५, १३८६ ॥

(सु०) विभावाना सामान्यलक्षण लक्षयति—**लोक इति** । **अत्रादिशब्देन** सचारिणो गृह्यन्ते । तेषाम्, रसानाम् ॥ -१३८५, १३८६ ॥

(क०) तत्र शृङ्गारस्य विभावानाह—**कान्तावित्यादि** । **कान्ता च कान्तश्च कान्तौ** । "पुमास्त्रिया" इत्येकशष । अत्र तयोरालम्बनविभावत्व रत्यादीनामितरेषामुद्दीपनविभावत्वम् ॥ १३८७—१३८९- ॥

आवेशातिशय नीतश्चित्रितो व्यभिचारिभिः ।
हर्षचिन्तादिभिः प्रोक्तः शृङ्गारः सूरिशार्ङ्गिणा ॥ १३८२ ॥
सभोगविप्रलम्भौ वावस्थे द्वे तस्य कीर्तिते ।
कान्तासयोगविरहौ लक्षणे च तयोः क्रमात् ॥ १३८३ ॥
स्त्रीपुसयोरुत्तमयोर्यूनोः पूर्णसुखोदया ।
प्रारम्भात्फलपर्यन्तव्यापिनी स्मरसभृता ॥ १३८४ ॥
सविदोरैक्यसंपत्त्या क्रीडात्र स्थायिनी रतिः ।

रसनीयतामास्वाद्यमानता **नीत** प्रापित । **नटेन** अनुकर्त्रा **प्रदर्शितै. कान्तादृष्ट्याद्यैः अनुभावैः** आवेशातिशय सामाजिकमन स्वभिमानातिशय नीत प्रापित । हर्षचिन्ताद्यै व्याभिचारिभि चित्रित शबलित रति स्थायिभाव , रत्याख्य स्थायिभावो यस्य स । **सूरिशार्ङ्गिणा** शृङ्गार प्रोक्त इति सबन्ध । **सभोगेत्यादि** । तयोश्च **कान्तासयोगविरहौ क्रमाल्लक्षणे इति** । कान्तासयोग सभोगशृङ्गारस्य लक्षणम् । कान्ताविरहो विप्रलम्भशृङ्गरास्य लक्षणमिति क्रम ॥ १३७९–१३८३ ॥

(सु०) अथ शृङ्गार लक्षयति—विभावैरिति । कविना निबद्धै , नटेन अभिनीतै , विभावाद्यै सदस्यै रसनीयता नीत रतिस्थायिभाव , नटेन प्रदर्शितै कान्तादृष्ट्याद्यै अनुभावै आवेशातिशय सदस्याना मन स्वभिमानातिशय नीत , हर्षचिन्तादिभि चित्रित , रत्याख्य स्थायिभावो शृङ्गार । स द्विविध , सभोगशृङ्गार , कान्ताविरहस्तु विप्रलम्भ इति ॥ -१३७९–१३८३ ॥

(क०) रतिं लक्षयति—**स्त्रीपुसयोरित्यादि** । **सविदोरैक्यसपत्त्येति** । स्त्रीपुंससबन्धिन्यो बुद्ध्योरत्यन्तमेकरूपतया **क्रीडा** केलि । **अत्र स्थायिनी रतिरिति** । अन्यत्र देवादिविषया सचारिणी रतिरित्यर्थ ॥ १३८४, १३८४- ॥

लोके स्थाय्यादिभावाना दृष्टा ये जन्महेतवः ॥ १३८५ ॥
उपनीताः कविवरैर्नटैः साक्षात्कृता इव ।
रसान्प्रसुन्वते ते स्युर्विभावास्तद्विभावनात् ॥ १३८६ ॥
कान्तौ तीव्रस्मराक्रान्तौ दूतीसख्यादयो जना ।
तत्तद्योग्योऽप्यलकार. किरीटकटकादिक ॥ १३८७ ॥
समयोऽपि वसन्तादिर्विषयाश्चन्दनादय ।
गीतादयश्च देशोऽपि रम्यहर्म्यवनादिकः ॥ १३८८ ॥
कान्तानुकरण हसयुग्मचित्रादिदर्शनम् ।
जलकेलीत्येवमाद्याः श्रुता यद्वा विलोकिताः ॥ १३८९ ॥
विभावत्वेन विख्याता रसे शृङ्गारनामनि ।

(सु०) रति लक्षयति—**स्त्रीपुसयोरिति** । उत्तमयो स्त्रीपुसयो पूर्णसुखोदया, प्रारम्भात्फलपर्यन्तव्यापिनीस्मरसभृता, सविदो ऐक्यसपत्त्या यत्र क्रीडा, सा स्थायिनी रतिरित्युच्यते ॥ १३८४, १३८४- ॥

(क०) विभावाना सामान्यलक्षणमाह—**लोक इत्यादि** । स्थाय्यादीत्यत्र आदिशब्देन सचारिणो गृह्यन्ते । **तद्विभावनादिति** । तेषा रसाना विभावनादुत्पादनात् । एतेन विभावशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ॥ १३८५, १३८६ ॥

(सु०) विभावाना सामान्यलक्षण लक्षयति —**लोक इति** । अत्रादिशब्देन सचारिणो गृह्यन्ते । तेषाम्, रसानाम् ॥ -१३८५, १३८६ ॥

(क०) तत्र शृङ्गारस्य विभावानाह—**कान्तावित्यादि** । **कान्ता च** कान्तश्च कान्तौ । "पुमास्त्रिया" इत्येकशेष । अत्र तयोरालम्बनविभावत्व रत्यादीनामितरेषामुद्दीपनविभावत्वम् ॥ १३८७—१३८९- ॥

भावाना यानि कार्याणि नाट्यन्ते कुशलैर्नटैः ॥ १३९० ॥
अनुभावा हेतवस्ते स्वहेत्वनुभवे यतः ।
ते भावानाभिमुख्येन नयन्ति गमयन्ति हि ॥ १३९१ ॥
अतोऽभिनयशब्देनाप्युच्यन्ते कृत्रिमा नटै ।

(सु०) शृङ्गारस्य विभावान् लक्षयति—कान्ताविति । कान्ता च कान्तश्चेति एकशेषसमास । अत्र कान्तयो स्त्रीपुसयो आलम्बनविभावत्व, रत्यादीनामितरेषामुद्दीपनविभावत्वमिति ॥ १३८७–१३८९ ॥

(क०) अनुभावाना सामान्यलक्षणमाह—**भावानामित्यादि** । भावाना स्थायिना सचारिणा च यानि कार्याणि कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतीनि कुशलै नटै नाट्यन्ते अनुक्रियन्ते, ते यत कारणात् स्वहेत्वनुभवे स्वेषा हेतव स्थायिन सचारिणश्च तेषामनुभवोऽत्रानुमानम् । तत्र हेतवो लिङ्गानि । अतस्तेऽनुभावा इति सिंहावलोकनन्यायेन योजनीयम् । एतेन अनुभावयन्तीत्यनुभावा इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता भवति । तेष्वभिनयशब्द-प्रवृत्तौ निमित्त दर्शयति—**ते भावानित्यादि** । हि यस्मात्कारणात् तेऽनु-भावा भावान् पदार्थान् आभिमुख्येन । नयन्तीत्यस्य व्याख्यान गमयन्तीति, ज्ञापयन्तीत्यर्थ । अत नटै कृत्रिमा अनुकाररूपेण नट आरोपिता वर्त माना सन्तोऽभिनयशब्देनाप्युच्यन्ते । अनुकार्यनिष्ठत्वेनानुभावव्यपदेश । कटाक्षादय एवानुकर्तृनिष्ठत्वेनाभिनया उच्यन्त इत्यर्थ ॥ १३९०, १३९१-॥

(सु०) अनुभावाना सामान्यलक्षण लक्षयति—**भावानामिति** । भावाना स्थायिनां सचारिणा च यानि कार्याणि कटाक्षादीनि, कुशलै नटै नाट्यन्ते अनुक्रियन्ते, ते अनुभावा । ते यत स्वहेत्वनुभवे हेतव स्यु ॥ -१३९०, १३९१- ॥

कान्ता दृष्टिः कटाक्षाख्य तारकाकर्म शर्मकृत् ॥ १३९२ ॥
चतुरे च भ्रुवौ चारुगोचरा मधुरा गिर ।
रोमाञ्चमुखरागादिरचितः सात्त्विकोत्करः ॥ १३९३ ॥
अनुभावा भवन्त्येते शृङ्गाररसपोषिण ।
आलस्यौग्र्यजुगुप्साभ्योऽन्येऽत्र स्युर्व्यभिचारिण ॥ १३९४ ॥
आलस्यादित्रय वर्ज्य स्वविभावैकगोचरम् ।
एष सभोगशृङ्गारगतः परिकरो मत ॥ १३९५ ॥
विप्रलम्भे नानुभावः कान्तदृष्ट्यादिरिष्यते ।

(क०) तत्र शृङ्गारानुभावानाह—**कान्तादृष्टिरित्यादि** । **रोमाञ्चमुखरागादिरचित** इत्यादि । तत्र मुखरागशब्देन वैवर्ण्यमुच्यते । आदिशब्देन स्वरभेदादयो ग्राह्या , रोमाञ्चमुखरागादिरूपेण रचित इत्यर्थ । लौकिकरसवत्स्वयमेव न जात । अपि तु नटेन स्वस्मिन्नारोपित इत्यर्थ । **सात्त्विकोत्कर इति** । स्तम्भादयोऽष्टावपीत्यर्थ । स्तम्भादीनामनुभावत्वेऽपि सात्त्विकव्यपदेशो मन आरब्धत्वादिति मन्तव्यम् । **आलस्येत्यादि** । **अत्र**, सभोगशृङ्गारे । **आलस्यौग्र्यजुगुप्साभ्योऽन्य** इति । निर्वेदादय एकत्रिंशदपीत्यर्थ । जुगुप्साया बीभत्सशान्तौ प्रति स्थायित्वेऽपि रसान्तर प्रति सचारित्वात् तेषु परिगणनमविरुद्धम् । एवमेकत्र रसे स्थायिनोऽपि रत्यादेरन्यत्र सचारित्व द्रष्टव्यम् । तथा आलस्यादित्रयमपि स्वविभावैकगोचरमेव सभोगशृङ्गारे वर्ज्यमित्याह—**आलस्येत्यादि स्वविभावैकगोचरमिति** । केवलैरेव वृत्त्यादिभि वक्ष्यमाणै स्वविभावैरुत्पन्नमित्यर्थ । एतेन विभावान्तरगोचर चेद् ग्राह्यमित्युक्त भवति । **विप्रलम्भ इति** । विरहशृङ्गारे कान्तादृष्ट्यादिरनुभावो नेष्यते । तस्य दु खात्मकत्वादिति भाव. ॥ ॥ -१३९२–१३९५- ॥

चिन्तासूयाश्रमौत्सुक्यनिर्वेदग्लानिमृत्यवः ॥ १३९६ ॥
उन्माद्व्याध्यपस्मारविबोधजडतास्तथा ।
दैन्य निद्रा तथा स्वप्नसुप्तचिन्तादयश्च ये ॥ १३९७ ॥
तदीयैरनुभावैस्तु विप्रलम्भोऽभिनीयते ।
उन्मदादिदशा चातिकृष्टा नात्र प्रदर्शयेत् ॥ १३९८ ॥
न चात्र मरण साक्षाद्दर्शयेत्तस्य सूचिकाम् ।
तदनन्तरजाता तु दर्शयेत्सुखिनी दशाम् ॥ १३९९ ॥
[1]वाचा वाभिनय तस्य सूचयेत्कृत्रिम वदेत् ।

(सु०) शृङ्गारस्यानुभाव लक्षयति—कान्तेति । यत्र कान्ताख्या दृष्टि , कटाक्षाख्य तारकाकर्म, चतुरे भ्रुवौ, मधुरा गिर , पुलकमुखरागादिसूचित सात्त्विकोत्कर इत्याद्या शृङ्गारपोषका भवन्ति । आलस्यौग्र्यजुगुप्सावर्ज व्यभिचारिणश्च शृङ्गारे भवन्ति । इति सभोगश्टारपरिकर ॥-१३९२–१३९९-॥

(क०) विप्रलम्भोचितान् सचारिण आह—**चिन्तासूयेत्यादि** । **तदीयैरनुभावैरिति** । चिन्तासूयादिसबन्धिभिर्वक्ष्यमाणैरनुभावै । **वाचा वेत्यादि** । **तस्य**; मरणस्य, कृत्रिमम् अभिनय वाचा **सूचयेत्** । वाग्रूपेण सूच्यभिनयेन वा वदेत् । आङ्गिकसात्त्विकाहार्यैर्मरण नैवाभिनयेदित्यर्थ ॥ ॥ १३९६–१३९९- ॥

(सु०) विप्रलम्भ लक्षयति—चिन्तेति । विप्रलम्भशृङ्गारे तु कान्तादृष्ट्याद्यनुभावो न भवति । शङ्कासूयाश्रमौत्सुक्यनिर्वेदग्लानिमरणोन्माद्व्याध्यपस्मारविबोधजाड्यदैन्यनिद्रास्वप्नसुषुप्तिभि , चिन्ताद्यैश्च तदीयैरनुभावैर्विप्रलम्भोऽभिनेय । अत्र, विप्रलम्भे, उन्मादादे अतिकष्टा दशा न प्रदर्शनीया ।

[1] दशा वा भाविनिधना सूचयेन्न त्विमा वदेत् । इति सुधाकरसमत पाठ, ।

ननु दुःखात्मकः कस्माद्विप्रलम्भो रसो मतः ॥ १४०० ॥
मैव रत्यनुसधान विप्रलम्भेऽपि दृश्यते ।
विप्रलम्भोद्भवा शङ्का सभोगे दुस्त्यजा ध्रुवम् ॥ १४०१ ॥
इतरेतरचित्रत्वाद्रसत्व सुलभ तयोः ।

मरण च साक्षान्न प्रदर्शनीयम् । भाविनीं दशा तत्र तत्र दर्शयेत् ॥ -१३९६-१३९९- ॥

(क०) विप्रलम्भस्य रसत्वमाक्षिपति—**न त्विति** । दु खात्मक इति हेतुगर्भित विशेषणम् । दु खात्मकत्वात् विप्रलम्भ कथ रस इत्याक्षेप । परिहरति—**मैवमिति** । विप्रलम्भेऽपि रत्यनुसधान दृश्यत इत्यत्रापिशब्देन सभोगे रत्यनुसधान सिद्धमेवेत्युक्त भवति । एवमनभ्युभगच्छन्त प्रत्याह **—विप्रलम्भोद्भवा शङ्का सभोगेऽपि ध्रुवं दुस्त्यजेति** । अयमर्थ —सभोगसमयेऽपि भाविविरहभीरुत्वस्यावश्यभावात्तस्यापि दु खात्मकत्वसभवात्सभोगसमिन्नत्वाच्चित्रत्वम् । विप्रलम्भस्य दु खात्मकत्वेऽपि भाविसमागमाशोत्पन्नसुखसमिन्नत्वाच्चित्रत्वम् । अत कारणत्तयो सभोगविप्रलम्भयो रसत्वमास्वाद्यमानत्व सुलभम् । अनेकरूपतया घोषयितु शक्यमित्यर्थ ॥ ॥ -१४००, १४०१- ॥

(सु०) अत्र विप्रलम्भे रसत्वमाक्षिपति—नन्विति । ननु दु खात्मको विप्रलम्भ कथ तस्य शृङ्गारता इति चेन्न, विप्रलम्भे रत्यनुसधानस्य दृष्टत्वात् रत्यनालिङ्गितस्यैव करुणत्वात् विप्रलम्भस्य शृङ्गारता युज्यत एव । कामसूत्रे च शृङ्गारस्य दशावस्था प्रतिपादिता । ता यथा—अभिलाष चिन्ता, अनुस्मृति , गुणकीर्तनम्, उद्वेग , विलास , उन्माद , जाड्यम्, व्याधि , मरणमिति । अत्र भोक्तैव प्रधानम्, भोग्या तूपसर्जनीभूता । अत स्त्रिया नरान्तरासक्ति रसभञ्जिका । पुसस्तु स्वातन्त्र्यात् स्त्र्यन्तरासक्तिर्न रसभञ्जिका ।

नैकरूपे चिरास्वाद्यः शर्करावद्भवेदसौ ॥ १४०२ ॥
सभोगेऽपि न निद्रास्ति नन्वन्योन्याभिलाषिणोः ।
विबोधस्त्वस्त्यसौ कस्माद्विप्रलम्भैकगोचरः ॥ १४०३ ॥
नैतन्निद्राविनाशो हि विबोधस्तामृते कुतः ।
रतिश्रमकृता निद्रा सभोगेऽप्यस्ति चेन्न तत् ॥ १४०४ ॥

शृङ्गारस्तु वाङ्नेपथ्याङ्गचेष्टाभिस्त्रिविध । रमादिव्यञ्जकनटवेषो नैपथ्य-मित्युज्यते ॥ -१४००–१४१९ ॥

इति शृङ्गार

(क०) एवरूपे तस्मिन् दोषो नास्तीति सदृष्टान्तमाह—**नैकरूप इति**। असौ रस एकरूपे सति शर्करावत् चिरास्वाद्यो न भवेत् । यथा शर्करा अतिमधुरतया आम्रादिभिरनन्तरिता सती चिरमास्वाद्या न भवति । एव सुखात्मको हि सभोगो निर्वेदादिभिरनन्तरितश्चेत्सामाजिकै-रास्वद्यो न भवति । एकरूपत्वे शीघ्रमेव तृप्तिजननात्पर्यवस्येत् । निर्वेदादि-भिरनन्तरितत्वादनेकरूपत्वेऽप्याम्लाद्यन्तशर्करावत् चिरास्वाद्यो भवतीत्यर्थ । पूर्वं सभोगशृङ्गारे, 'आलस्यौग्र्यजुगुप्साभ्योऽन्येऽत्र स्युर्व्यभिचारिण' इति वचनात् निद्राविबोधौ भवत इत्यर्थादुक्तम् । तौ सभोगे न सभवत इत्याक्षिपति—**नन्विति**। तत्र हेतुकथनम्—**अन्योन्याभिलाषिणोरिति**। यूनो परस्पर निरन्तराभिलाषित्वादित्यर्थ । सभोगेऽपीत्यत्र अपिशब्दो भिन्नक्रम । सभोगे निद्रापि नास्तीति योजनीयम् । निद्रापूर्वकत्वे निय-तस्वरूपलाभो विबोध सुतरा नास्तीत्यपिशब्दार्थ । तमेवार्थं विस्पष्टमाह—**विबोधस्तु कस्मादस्तीति**। अत कारणादसौ विबोधो विप्रलम्भैकगोचरो वक्तव्य इत्याक्षेपार्थ ॥ -१४०२, १४०३ ॥

(क०) परिहरति—**नैतदिति**। हि यस्मात्कारणात् विबोधो नाम

भवन्त्यपि न सोद्भाव्या रत्युत्कर्षविरोधिनी ।
करुणे विप्रलम्भे च चिन्तादिव्यभिचारिणाम् ॥ १४०५ ॥
साधारण्यात्तयोर्भेदो नास्ति चेत्तदसाप्रतम् ।
शोको हि करुणे स्थायी विप्रलम्भे रतिर्मता ॥ १४०६ ॥
स्थायिभेदाद्विभागोऽतस्तयोरुत्तमपूरुषे ।
ननु नीचे तु माल्यादिविभावानामसभवात् ॥ १४०७ ॥
रत्यभावे विप्रलम्भ श्रृङ्गारो जायते कथम् ।
अतः स्यात्करुणः स्पष्टस्तत्रेष्टविरहोद्भव. ॥ १४०८ ॥
माल्याद्यसभवान्नीचे सभोगासभवेऽपि चेत् ।

निद्राविनाश । तेजोऽभावस्तम इतिवन्निद्राया अभावो विबोध इत्यर्थ । अतस्तामृते निद्रा विनापि सभोगे विबोध कुत इति परिहार । पुन पूर्वपक्षी शङ्कते—**रतिश्रमकृता निद्रा सभोगेऽप्यस्ति चेदिति** । पुन परिहरति—**न तदिति** । सा निद्रा भवन्त्यपि सभोगे रतिश्रमकृता विद्यमानापि नोद्भाव्या । तत्र हेतुमाह—**रत्युत्कर्षविरोधिनीति** । यतो रत्युत्कर्षविरोधो भवति, अत कविभिर्निद्रा न वर्णनीयेत्यर्थ. । इदानीं करुणविप्रलम्भयोरभेद शङ्कते—**करुण इत्यादि** । तत्र हेतुमाह—**चिन्तादिव्यभिचारिणा—साधारण्यादिति** । तद्दूषयति—**तदसाप्रतमिति** । **हि**, यस्मात्कारणात् **करुणे शोक. स्थायी विप्रलम्भे रतिर्मता** स्थायित्वेन समता । अत कारणात् तयो करुणविप्रलम्भयो **स्थायिभेदात्** विभाग सिद्ध इत्यर्थ । इदानीं विषयविशेषे स्थायिभेदसभवात् करुणविप्रलम्भयो-र्विभागमङ्गीकृत्य विषयान्तरे स्थायिभेदाभावेन तत्र तयोरभेद शङ्कते—**उत्तमपूरुष इत्यादि** । उत्तमपुरुषे कुलधनादिना सपन्ने करुणविप्रलम्भभेदाभावो न । तत्र तयो विभागोऽस्त्वित्यर्थ । **नीचे तु**; कुलधनहीने तु,

तन्न नीचरतिर्यस्मान्नारीमात्रविभावजा ॥ १४०९ ॥
वियोगेऽपि तथा माल्याद्यभावेन कथ रतिः ।
आशाबन्धश्लथीभूतचिन्तादिव्यभिचारिकः ॥ १४१० ॥
विरह करुणाद्भिन्न प्रियनैराश्यकारितम् ।
कामशास्त्रे च शृङ्गारे दशावस्थः प्रकीर्तितः ॥ १४११ ॥

माल्यादिविभावानाम् ; उद्दीपनविभावानामसभवाद्धेतो रत्यभावे सति तन्निष्ठो विप्रलम्भ कथ शृङ्गारो जायते । शृङ्गार एव न भवतीत्यर्थ । अत कारणात् तदानी च विषय इष्टविरहोद्भव करुण स्पष्ट स्यादित्यभेद-प्रतिपादनम् । इदानीं सभोगप्रतिबन्ध्या विप्रलम्भस्य करुणाद्भेद साधयति—**माल्याद्यसभवादित्यादि** । चेत्, यदि नीचे माल्याद्यसभवाद्धेतो सभोग-सभवेऽपि प्रतिपाद्यते । तन्न । तत्प्रतिपादयितु न शक्यमित्यर्थ । यस्मात्कारणात् नीचरति नारीमात्रविभावजा माल्याद्यनपेक्ष्यैव सभोग-प्रवर्तिता दृश्यत इत्यर्थ । **वियोगेऽपीति** । यथा सभोगे माल्याद्यभावेऽपि रतिरङ्गी कृता, तथा वियोगेऽपि माल्याद्यभावेऽपि रति कथ न कस्मा-न्नाङ्गी क्रियते । अवश्यमङ्गीकर्तव्येत्यर्थ । करुणविरहौ स्वरूपेणापि परस्पर-भिन्नावित्याह— **आशाबन्धेत्यादि । आशाबन्धश्लथीभूतचिन्तादिव्यभि-चारिक** इति । आशाया बन्ध प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्येवरूप , तेन श्लथी-भूता चिन्तादयो व्यभिचारिणो यस्मिन्निति स तथोक्त । एवरूपो **विरह प्रियनैराश्यकारितात् ,** प्रिय इष्टजने नैराश्य निर्गता आशा यस्मात् स निराश , तस्य भावस्तत्त्वम् । तेन कारितात् उत्पादितात् करुणाद्भिन्न **पृथग्भूत** ॥ १४०४–१४१०- ॥

(क०) अथ शृङ्गारे कविभिर्वर्णनीया दशावस्था दर्शयति—

अभिलापस्ततश्चिन्तानुस्मृतिर्गुणकीर्तनम् ।
उद्वेगोऽथ विलापः स्यादुन्मादो व्याधिसभवः ॥ १४१२ ॥
जडता मरण चेति दशावस्था प्रकीर्तिता ।
भोक्ता प्रधानो भोग्या तु कान्ता तदुपसर्जनम् ॥ १४१३ ॥
अतो नरान्तरासक्तिस्तस्याः शृङ्गारभङ्गकृत् ।
भोक्तुस्त्वपरतन्त्रत्वात्कान्तान्तरमभञ्जकम् ॥ १४१४ ॥
वाङ्नेपथ्याङ्गचेष्टाभिः शृङ्गारस्त्रिविधो मत ।
रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते ॥ १४१५ ॥

इति शृङ्गार

वेषालकारगमनगदिताना विकारिता ।
एतेषा च परस्थानामनुकारो विलज्जता ॥ १४१६ ॥
विषयेऽरुचिता दृष्ट्याप्यसगतविभाषणम् ।

कामशास्त्र इत्यादि । **कामशास्त्रे**; वात्स्यायनादौ । **शृङ्गारे**; अपिलापादयो दशावस्था उक्ता स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यालम्बनत्वाविशेषेऽपि प्रधानोपसर्जनभावकृत वैषम्याह—**भोक्तेत्यादि** । **शृङ्गारभङ्गकृदिति** । कान्तायाः पुरुषान्तरासक्तौ रसाभासो भवतीत्यर्थ । **कान्तान्तरमभञ्जकमिति** । पुरुषे स्वकान्तान्तरासक्तावपि रसाभासो न भवतीत्यर्थ । शृङ्गारस्य त्रैविध्यमाह—**वाङ्नेपथ्येत्यादि** । नेपथ्यस्वरूपमाह—**रामादिव्यञ्जक इत्यादि** ॥ १४११–१४१५ ॥

इति शृङ्गार

(क०) अथ हास्य लक्षयितु तस्य विभावादीन् दर्शयति—**वेषालकारेत्यादि** । **विकारितेति** । स्वगताना वेषादीना स्वभावात्

हासनीयस्य कक्षादिसस्पर्शः कुहनावहः ॥ १४१७ ॥
इत्यादयो विभावाः स्युरनुभावास्तु नेत्रयोः ।
कपोलयोरोष्ठयोश्च स्पन्दो दृष्टयोर्विकासनम् ॥ १४१८ ॥
अत्यन्तमीलन किंचित्कुञ्चन पार्श्वपीडनम् ।
प्रस्वेदमुखरागाद्या यस्याथ व्यभिचारिणः ॥ १४१९ ॥
स्वप्नोऽवहित्थमालस्यनिद्रातन्द्रादयोऽपरे ।
एते स्मितादिभेदेषु यथायोग व्यवस्थिताः ॥ १४२० ॥
स्थायिभावश्च हासः स्यादसौ हास्यः प्रकीर्तितः ।
आत्मस्थः परसस्थश्चेत्यस्य भेदद्वय मतम् ॥ १४२१ ॥
आत्मस्थो द्रष्टुरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रत' ।
हसन्तमपर दृष्ट्वा विभावाश्चोपजायते ॥ १४२२ ॥
योऽसौ हास्यरसस्तज्ज्ञैः परस्थः परिकीर्तितः ।
उत्तमाना मध्यमाना नीचानामप्यसौ भवेत् ॥ १४२३ ॥
त्र्यवस्थ कथितस्तस्य षड्भेदाः सन्ति चापरे ।
स्मित च हसित प्रोक्तमुत्तमे पुरुषे बुधैः ॥ १४२४ ॥
भवेद्विहसित चोपहसित मध्यमे नरे ।
नीचेऽपहसित चातिहसित परिकीर्तितम् ॥ १४२५ ॥

विकृतत्व हास्यस्य विभावो भवति । एतेषा वेषादीना परस्थानामविकृताना-मपि परस्वभावभूतानामनुकारोऽस्य हास्यस्य विभावो भवति । **हासनीयस्य ;** हासयितुमिष्टस्य जनस्य । **कुहनावहः ;** कुहना कपटमावहतीति तथोक्त । एवहासयामीति कपटेन परस्य कक्षादिसस्पर्शश्च तद्धासकरण भवति । कक्षादीत्यादिशब्देन पार्श्वप्रदेशादि गृह्यते । **इत्यादय** इति । लोके हास्य-

ईषत्फुल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुल्बणैः ।
अदृश्यदशनो हास्यो मन्थरस्मितमुच्यते ॥ १४२६ ॥
वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितः ।
किंचिल्लक्षितदन्तश्च तदा हसितमिष्यते ॥ १४२७ ॥

कारणत्वेन येऽर्था दृष्टास्ते ग्राह्याः । **यस्य अनुभावास्त्विति** व्यवहितैरपि सबन्ध । **अथ व्यभिचारिण** इत्यत्र **स्थायिभावश्च हास स्यात्** इत्यत्रापि यस्येत्यनुसधेयम् । **असौ हास्य इति** । पूर्ववाक्येषु यस्येति यच्छब्देन योऽभिहित सोऽसाविति परामृश्यते । **विभावेक्षणमात्रत** इति । आत्मस्थस्य हास्यस्य तावतैवोत्पत्तिदर्शनात् । परस्थो हास्यस्तु हसन्तमपर विभावाश्च दृष्ट्वोपजायते । **त्र्यवस्थ इति** । उत्तमो मध्यमो नीच इत्यर्थ । तेषामेव प्रत्येक भेदद्वयमाह—**स्मित चेत्यादि** ॥ १४१६–१४२५ ॥

(सु०) हास्यं लक्षयति—वेषेति । यत्र वेषालकारगमनवचसा विकारित्व, परस्थाना वेषादीनामनुकारश्च, विलज्जत्वम्, विषयतृष्णा, असगत-भाषणमित्याद्या विभावा भवन्ति । नासिकयो , कपोलयो , ओष्ठयोश्च स्पन्द , दृष्ट्योर्विकसनम्, अत्यन्तमीलन च, ईषत्कुञ्चनम्, पार्श्वपीडनम्, प्रस्वेदमुख-रागादयश्चानुभावा भवन्ति । स्वप्नावहित्थालस्यनिद्रातन्द्रादय , अन्ये च स्मितादिभेदव्यवस्थिता व्यभिचारिणो भवन्ति । हासश्च स्थायी भवति, तत्र हास्य । स द्विविध , आत्मस्थ , परस्थ इति । अन्यदीयविभावेक्षणमात्रज आत्मस्थ , हसन्तमन्य दृष्ट्वा यत्र विभावाश्चोपजायते, असौ परसस्थ । असौ हास्य उत्तममध्यमनीचभेदेन त्र्यवस्थो भवति । तस्य षड्भेदा सन्ति । उत्तमे पुरुषे, स्मित हसित च भवति । मध्यमे पुरुषे, विहसितम्, उपहसित च भवति । नीचे पुरुषे, अपहसितम्, अतिहसित च भवतीति ॥ १४१६–१४२५ ॥

(क०) स्मितादीना प्रत्येक लक्षणमाह—**ईषत्फुल्लेति** । **पूर्वाणीति** ।

सशब्द मधुर कालागत वदनरागवत् ।
आकुञ्चिताश्रिगण्ड च विदुर्विहसित बुधा ॥ १४२८ ॥
निकुञ्चितासशीर्षश्च जिह्मदृष्टिविलोकन ।
उत्फुल्लनासिको हास्यो नाम्नोपहसित मत ॥ १४२९ ॥
अस्थानज सा॒ दृष्टिराकम्प्र कन्धमूर्धक ।
शार्ङ्गदेवेन गदितो हास्योऽपहसिताह्वयः ॥ १४३० ॥
स्थूलकर्ण कटुस्वानो बाष्पपूरप्लुतेक्षण ।
करोपगूडपार्श्वश्च हास्योऽतिहसित मतः ॥ १४३१ ॥
पूर्वाणि स्वसमुत्थानि स्मितादियुगलत्रये ।
पराणि त्वपरस्थानि हास्योऽतिहसित मतः ॥ १४३२ ॥
हास्यरौद्रावपि त्रेधा वाङ्नेपथ्याङ्गचेष्टितैः ।
उपलक्षणमेतत्तु तेषा सर्वेषु सभवात् ॥ १४३३ ॥

इति हास्य (२)

स्मितादियुगलत्रये पूर्वाणि स्मितविहसितापहसितानि स्वसमुत्थानि । पराणि त्विति । हसितोपहसितातिहसितानि त्वपरस्थानि । तत्र हेतुमाह— पूर्वसक्रान्तिजत्वत इति । परेषा हसितादीना स्मितादिसक्रान्त्या जातत्वा-त्परोत्थत्व द्रष्टव्यम् । अयमर्थ —उत्तमपुरुषनिष्ठ स्मित दृष्ट्वा उत्तम-पुरुषान्तरस्य हसित जायते । तथा मध्यमपुरुषनिष्ठ विहसित दृष्ट्वा मध्यमपुरुषान्तरस्योपहसित जायते । तथा नीचपुरुषनिष्ठमपहसित दृष्ट्वा नीचपुरुषान्तरस्यापहसित जायते । एव स्मितादियुगलत्रये परेषा परस्थत्व पूर्वेषामात्मस्थत्व द्रष्टव्यमिति । एतदुक्त भवति—“आत्मस्थापेक्षया परस्याधिक्य भवति” इति । हासस्य पुनस्त्रैविध्यमाह—हास्यरौद्राव-पीत्यादि । हास्यरौद्रावित्येतदुपलक्षणम् । यतस्तेषा सर्वेषु सभवादिति ।

इष्टबन्धुवियोगश्च श्रीनाशो वधबन्धने ।
व्यसनप्रभवोऽनर्थः सुतादिनिधन तथा ॥ १४३४ ॥
देशभ्रशादयश्चैते श्रुता यद्वा विलोकिता· ।
विभावाः समता पुसामुत्तमाना पराश्रिताः ॥ १४३५ ॥
मध्यमाधमपुसा तु ते स्युरात्मैक्यगोचरा ।

तेषा वाङ्नेपथ्याङ्गचेष्टिताना त्रयाणा भेदाना सर्वेषु रसेषु सभवात् विद्यमानत्वादिति ॥ १४२६–१४३३ ॥

इति हास्य (१)

(सु०) स्मितादीना षण्णा प्रत्येक लक्षणमाह—ईषदिति । यत्र ईषद्विकसितौ कपोलौ, अनुल्बणौ कटाक्षौ, दशनोऽदृश्य, मन्थगे हास्यो भवति, तद् स्मितम् । यत्र वक्त्रनेत्रकपोलानि विकसितानि भवन्ति, दन्ताश्च इषल्लक्षितानि, तद् हसितम् । एवमन्येऽपि ॥ १४२६–१४३३ ॥

इति हास्य (२)

(क०) अथ करुण लक्षयितु तस्य विभावनाह—इष्टबन्धुवियोगश्चेत्यादि । श्रीनाश ; श्रिय सपदो नाश । व्यसनप्रभवोऽनर्थ इति । द्यूतमद्यादिव्यसनैर्जतोऽनर्थ । उत्तमाना पुमा स्वगता पराश्रिताश्च यत्र विभावा भवन्तीत्यन्वय । आत्मैकगोचरा इति । मध्यमाधमपुसा तु पराश्रिता न विभावा इत्यर्थ ॥ १४३४–१४३५- ॥

(सु०) अथ करुण लक्षयति—इष्टेति । यत्र इष्टबन्धुवियोगश्च, सपदो नाश, वधबन्धने, द्यूतमद्यादिव्यसनजातोऽनर्थ, तथा सुतादिनिधनम्, देशभ्रशादयश्च श्रुता, अथवा विलोकिता वेत्याद्या विभावा भवन्ति । एते उत्तमाना पुसा स्वगता पराश्रिता भवन्ति । मध्यमाधमपुसा तु ते विभावा आत्मैकगोचरा भवन्ति ॥ १४३४–१४३५- ॥

अश्रुपातो मुखे शोषो विलाप परिदेवनम् ॥ १४३६ ॥
स्तम्भो विवर्णता स्रस्तगात्रता प्रलयस्तथा ।
श्वासोच्छ्वासौ देहपातघातोरस्ताडनादय ॥ १४३७ ॥
एते यत्रानुभावास्युरथ ग्लानि श्रमो भयम् ।
मोहो विषादनिर्वेदौ चिन्तौत्सुक्ये च दीनता ॥ १४३८ ॥
जडताव्याधिरुन्मादालस्यापस्मारमृत्यवः ।
स्तम्भकम्पाश्रुवैवर्ण्यस्वरभङ्गादयस्तथा ॥ १४३९ ॥
यत्र सचारिण स्थायी शोकः स करुणो मतः ।
व्यवस्थात्रानुभावाना योग्यत्वादुत्तमादिषु ॥ १४४० ॥

(क०) अनुभावानाह—अश्रुपात इत्यादि । सचारिण आह—अथ ग्लनिरिरित्यादि । । ननु स्तम्भादीना सात्त्विकानामप्यनुभावलक्षण युक्तत्वेन तेषु परिगणनमस्तु ॥ १४३६–१४३९ ॥

(सु०) अस्यानुभाव लक्षयति— अश्रुपात इति । यत्र अश्रुपातमुखशोषविलापपरिदेवनस्तम्भविवर्णतास्रस्तगात्रताप्रलयश्वासोच्छ्वासदेहपातघातोरस्ताड-नादय अनुभावा भवन्ति । यत्र ग्लानिश्रमभयमोहविषादनिर्वेदचिन्तौत्सुक्य-दैन्यजाड्यव्याध्युन्मादालस्यापस्मारमृत्यव , तथा स्तम्भकम्पाश्रुवैवर्ण्यस्वर-भङ्गादयो व्यभिचारिणो भवन्ति । यत्र शोक स्थायी भवति, स करुण इत्यभिधीयते ॥ -१४३६–१४३९- ॥

(क०) सचारिषु कथ तेषा परिगणनमिति चेदुच्यते । सत्त्वप्राधा-न्येन प्रवृत्तानामपि स्तम्भादीना—

"भावाना यानि कार्याणि नाट्यन्ते कुशलैर्नटै ।
तेन भावा हेतवस्ते स्वहेत्वनुभवे यत ॥"

विलापो रोदन शोच्यगुणस्तवपुरःसरम् ।
स्याद्दैवात्मपराणा यदुपालम्भेन रोदनम् ॥ १४४१ ॥
परिदेवनमित्युक्तं तदिद शब्दकोविदैः ।

इति लक्षणयोगेन यथानुभावत्वमुपपन्न तथा—" विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिण " इत्यस्थिरत्वलक्षणयोगेन सचारित्वमुपपन्नमेवेति । एवमुक्ता ग्लान्यादय सचारिणो यत्र भवन्ति । यत्र शोक स्थायी भवति स करुणो मत । **व्यवस्थेत्यादि** । अत्र करुण उत्तमादीनामुत्तममध्यमाधमाना पुसा योग्यत्वात्तत्प्रकृत्युचितत्वेनानुभावाना पूर्वोक्तानामश्रुपातादीना व्यवस्था नियम कर्तव्य ॥ -१४४० ॥

(सु०) अनुभावाना व्यवस्थामाह—व्यवस्थेति । उत्तमादिषु, उत्तम-मध्यमाधमपात्रेषु योग्यत्वात्, तत्तत्प्रकृतिगुणोचितत्वेन पूर्वोक्तानुभावाना व्यवस्था कर्तव्या । विलापपरिदेवनयो स्वरूप लक्षयति—**विलाप** इति । विलापो नाम कृतस्य कर्मणोऽनुचितत्वधियानुताप । परिदेवन नामानुशोच-नोक्ति । करुणस्य त्रैविध्य लक्षयति—धर्मेति । धर्मोपघातज , वित्तनाशज , बन्धुनाशज इति । तत्र पूर्वज उत्तमेष्वेव । अपरौ त्वनियम इति । रुदितस्य त्रैविध्य लक्षयति—त्रेधा इति । रुदित त्रिविधम्, आनन्दार्तीर्ष्याभेदात् । उत्तमस्य आनन्दो हेतु , अन्यस्य आर्तिर्हेतु , अपरस्य ईर्ष्येति । तत्रानन्दज लक्षयति—दु खेति । दु खस्मरणपूर्वकात् यत्र विकसितकपोलकम्, रोमाञ्चम-पाङ्गस्थबाष्प यत्र भवति, तदानन्दजम् । आर्तिज लक्षयति—उच्चैरिति । ईर्ष्याकृत लक्षयति—**शिर** इति ॥ -१४४०-१४४७ ॥

इति करुण

(क०) विलापनपरिदेवनयो स्वरूपमाह—**विलाप** इत्यादि । शोच्यगुणस्तवपुर सरं रोदन विलाप स्यात् । दैवात्मपराणामुपालम्भेन

धर्मोपघातजो वित्तनाशजो बन्धुनाशजः ॥ १४४२ ॥
करुणस्त्रिविधस्तेषामुत्तमेष्वेव पूर्वज. ।
त्रेधा रुदितमानन्दार्तीर्ष्याहेतुकृत भवेत् ॥ १४४३ ॥
दुःखस्मृतियुतानन्दाज्जात फुल्लकपोलकम् ।
सरोमाञ्चमपाङ्गस्थबाष्पमानन्दज मतम् ॥ १४४४ ॥
उच्चैः स्वरविलाप च सभ्रूभ्रान्तविवर्तितम् ।
स्नुताश्रुधारमस्वस्थचेष्टाङ्ग चार्तिज मतम् ॥ १४४५ ॥

यद्रोदन विद्यते, तदिद रोदन शब्दकोविदै परिदेवनमित्युक्तम् ॥ १४४१–१४४१- ॥

(क०) करुणस्य त्रैविध्यमाह—**धर्मोपघातज** इत्यादि । **उत्तमेष्वेव**, उत्तमप्रकृतिष्वेव भवतीति नियम । तेन वित्तनाशजबन्धुनाशजयोरुत्तमादिष्वनियमो द्रष्टव्य ॥ -१४४२–१४४२- ॥

(क०) रुदितस्य त्रैविध्यमाह—**आनन्दार्तीर्ष्याहेतुकृतमिति** । एकस्य रुदितस्यानन्दो हेतु । अन्यस्यार्तिर्हेतु । अपरस्यर्ष्या हेतुरित्यर्थ ॥ १४४३ ॥

(क०) **दु खस्मृतियुतानन्दाज्जातमिति** । दु खस्मरणपूर्वको य आनन्दस्तस्माज्जात रुदित लक्षयति—**फुल्लकपोलकमिति** । केवलानन्दाज्जात लक्षयति—**सरोमाञ्चमित्यादि** ॥ १४४४ ॥

(क०) केवलदु खाज्जात लक्षयति—**उच्चै. स्वरविलापमित्यादि** । **सभ्रूभ्रान्तविवर्तितम्**; भ्रूभ्रान्तविवर्तिताभ्या सहितम् । **स्नुताश्रुधारम्**, स्नुता अश्रुधारा यस्मिन्निति तथोक्तम् । **अस्वस्थचेष्टाङ्गम्**; स्वस्था चेष्टा न विद्यते येषा तान्यस्वस्थचेष्टानि तादृशान्यङ्गानि यस्मिन्निति तथोक्तम् ॥ १४४५ ॥

शिर कम्पितनिश्वास स्फुरदोष्ठकपोलकम् ।
कटाक्षभ्रुकुटीवक्र स्त्रीणामीर्ष्याकृत भवेत् ॥ १४४६ ॥
धैर्यादुत्तममध्याना नाश्रु स्वव्यसने स्रवेत् ।
परस्थे तु स्रवेन्नारीनीचाना तूभयत्र तत् ॥ १४४७ ॥
हन्तृप्रकृतयो रक्षोदैत्याद्यन्यायकारिणः ।
युद्ध क्रोधोऽनृत वाक्य परदारादिधर्षणम् ॥ १४४८ ॥
देशजातिकुलाचारविद्यानिन्दा परस्य च ।
वधान्यदारयात्रादिप्रतिज्ञापरुषोक्तयः ॥ १४४९ ॥
गृहादिभञ्जन राज्यहरण मत्सरस्तथा ।
जिघासाद्याश्च यत्र स्युर्विभावाः परिकीर्तिताः १४५० ॥

(क०) ईर्ष्याकृत लक्षयति—**शिर कम्पितनिश्वासमित्यादि** । उत्तममध्याना पुमामश्रु स्वव्यसन आत्मदु खे न स्रवेत् । परस्थे व्यसने तु स्रवेत् । नारीनीचाना तु तद्रुदितम् । **उभयत्र;** स्वपरव्यसनयो-रित्यर्थ ॥ १४४६ १४४७ ॥

इति करुण

(क०) अथ रौद्र लक्षयितु प्रथम तद्विभावानाह—**हन्तृप्रकृतय इत्यादि** । **हन्तृप्रकृतयः,** हन्तृत्व प्रकृतिर्येषा ते, हननस्वभावा इत्यर्थ । ते च रक्षोदैत्याद्यन्यायकारिण । आदिशब्देन चोरादयो गृह्यन्ते । **क्रोध इति**। अन्यकृत क्रोधोऽन्यरौद्रस्य विभावो भवति। **परदारादिधर्षणमिति**। अत्रादिशब्देन क्षेत्रवित्ताद्यपहरण गृह्यते । अन्यदारयात्रादिप्रतिज्ञा परस्त्री गमनप्रतिज्ञा । आदिशब्देन तदपहरणादिप्रतिज्ञा गृह्यते ॥ १४४८–१४५० ॥

भ्रुकुटीनेत्ररक्तत्व कपोलस्फुरण तथा ।
दन्तोष्ठपीडन हस्तनिष्पेषोऽथान्यविग्रहे ॥ १४५१ ॥
तलाद्यैस्ताडन छेदो मर्दः पाटनमोटने ।
शस्त्राणा ग्रहण पातः प्रहारो रुधिरस्रुतिः ॥ १४५२ ॥
एतेऽनुभावास्तेषा तु कर्म यत्ताडनादिकम् ।
न तत्साक्षात्प्रयोक्तव्य कीर्तनीय पर नटैः ॥ १४५३ ॥

(सु०) अथ रौद्रस्य विभावानाह—हन्तृप्रकृतय इति। हन्तृप्रकृतय हननस्वभावा इत्यर्थ । अत्रादिशब्देन चोरादयो विवक्षिता । अन्यकृत क्रोधोऽन्यस्य विभावो भवति। तत्र हेतु —परदारेति । आदिशब्देन क्षेत्रवित्तादयो गृह्यन्ते। तथा परस्य देशजातिकुलाचारविद्यानिन्दा , वधनिमित्तकान्यदारयात्रादिप्रतिज्ञाया परुषोक्ति , गृहादिभञ्जनम्, राज्यस्य हरणम्, तथा मत्सरश्च, एवमादयो यत्र विभावा भवन्ति ॥ १४४८–१४५० ॥

(क०) रौद्रस्यानुभावानाह—भ्रुकुटीत्यादि। अथान्यविग्रह इति। पूर्वोक्ता भ्रुकुटीनेत्ररक्तत्वादय स्वविग्रह आत्मन शरीरे भवन्ति। वक्ष्यमाणास्तलाद्यैस्ताडनादयोऽन्यविग्रहे परस्य रौद्रालम्बनविभावस्य विग्रहे शरीरे स्वेन रौद्राधिष्ठानभूतेन कृता भवन्ति। तलाद्यैरिति। अत्र तलशब्देन हस्तपादतलमुच्यते। आदिशब्देन मुष्ट्यादयो ग्राह्या । तैस्ताडन रौद्रानुभाव । छेद·; नखादिभि· कृत । मर्दः; भीत्यादिसंश्लेषेणाङ्गमर्दनम् । पाटनमोटने इति। पाटन नाम स्वकराभ्यामन्यस्य कराद्यवयव गृहीत्वा तस्य द्वैधीकरणम् । मोटन नाम पूर्वं गृहीत्वा तदङ्गाना भञ्जनम्। शस्त्राणा छुरिकादीना ग्रहणम् । पातः; गृहीताना शस्त्राणा पराङ्ग प्रति प्रवणीकरणम् । प्रहारः, प्रवणैः शस्त्रै कृता क्षति । रुधिरस्रुतिः; प्रहारोत्पन्नस्य रुधिरस्य स्राव· । तेषा मध्ये यत् त्रोटनादिक कर्म

उत्साहसम्यग्बोधौ चामर्षावेगौग्र्यचापलम् ।
स्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदस्वरतादयः ॥ १४५४ ॥
भावाः सचारिणः स्थायी क्रोधो रौद्राभिधो रसः ।
साक्षात्स्वेदोऽभिनेयो वा व्यजनग्रहणादिना ॥ १४५५ ॥
उत्साहस्त्वत्र सचारी न चास्माद्वीरसकरः ।

विद्यते, तत्साक्षान्न प्रयोक्तव्यम् । किंतु नटै पर केवल कीर्तनीयम् ॥
॥ १४५१–१४५३ ॥

(सु०) अथानुभावानाह—भ्रुकुटीति । भ्रुकुट्यादय पूर्वमुक्ता । अत्र तलशब्देन हस्तपादतल विवक्षितम् । छेद नखादीना कर्म । मर्द भयादिना अङ्गमर्द । पाटन नाम स्वकराभ्यामन्यस्यावयवस्य द्वैधीकरणम् । मोटनम्, अङ्गाना भञ्जनम् । छुरिकादीना ग्रहणम् । पात पराङ्ग प्रति शस्त्रादीना प्रवणीकरणम् । प्रहार क्षति । रुधिरस्रुति रुधिरस्य स्राव, एवमादयोऽन्येऽप्यत्रानुभावत्वेन विवक्षिता । तेषा मध्ये छुरिकादीना कर्म न साक्षात्प्रयोक्तव्यमिति ॥ १४९१–१४९३ ॥

(क०) अथ सचारिण अह—**उत्साहेत्यादि** । यत्र क्रोध॰ स्थायी भवति, स रौद्राभिधो रस । तत्र स्वेद साक्षादेवाभिनेय । ताडनादिवत्सूचनीय एव न भवतीत्यर्थ॰ । **वेति** । अथवा स्वेद साक्षादभिनेतुमशक्यश्चेत्तदा व्यजनग्रहणादिना सोऽभिनेयो भवति । ननूत्साहस्यात्राप्यनुप्रवेशाद्वीरेणास्य सकर प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—**उत्साहस्त्वित्यादि** । अत्र रौद्र उक्त, उत्साहस्तु यत सचारी न स्थायीत्यर्थ । अस्मात्कारणाद्वीरसकरश्च न । वीररौद्ररसयोरुत्साहसद्भावस्याविशेषेऽपि वीरे स्थायित्वेन रौद्रे सचारित्वेनोत्साहस्य भिन्नस्य भिन्नरूपत्वाद्वीररौद्रयोर्न साकर्यमित्यर्थ ॥ १४५४, १४५५ ॥

ननु चाव्यभिचारेण भावस्य स्थायिता मता ॥ १४५६ ॥
स्थायी तत्कथमुत्साहो वीरेऽप्येष भविष्यति ।
मैव क्षणिकविद्योता विद्युद्वद्व्यभिचारिणः ॥ १४५७ ॥
स्थिराः स्युः स्थायिनस्तेन द्विरूपोऽय रसद्वये ।

(सु०) अथ सचारिण लक्षयति--उत्साह इति। यत्र क्रोध स्थायी, स रौद्रो रस । तत्र स्वेद साक्षादभिनेय । वेति पक्षान्तरे। अथवा स्वेद साक्षादभिनेतुमशक्यश्चेत् व्यजनादिना अभिनेय इति। अत्र वीरस्य सकर-माशङ्कते—उत्साहस्त्विति ॥ १४९४, १४९९- ॥

(क०) एव तर्ह्येकस्यैव भावस्य व्यभिचारित्व स्थायित्व च मिथो विरोधादुभय न सगच्छत इति शङ्कते—**ननु चेति**। भावस्योत्साहादेर-व्यभिचारेण। व्यभिचारोऽत्रानैयत्य विवक्षितम्। तदभावश्चाव्यभिचार । एकैकरसप्रतिनियतत्वमित्यर्थ । तेनाव्यभिचारेण स्थायिता मता दृष्टा। तत्तस्मात्कारणादेष उत्साहो वीरस्थायी कथ भविष्यति। रौद्रानुप्रवेशाद्-व्यभिचारी भवन्नयमुत्साहो वीरनैयत्याभावात्तत्र स्थाय्येव न भवतीत्याक्षे-पार्थ ॥ -१४५६, १४५६ ॥

(क०) परिहरति—**मैवमिति**। व्यभिचारिणो भावा **विद्युद्वत्**, तडिदिव **क्षणिकविद्योता**, क्षणकालप्रकाशा अस्थिरा यतो भवन्ति, अतस्तेषा व्यभिचारित्व न त्वनैयत्येनेति भाव । **स्थायिनः स्थिराः स्युरिति**। स्थिरा अक्षणिका यतोऽत एव नेषा स्थायित्व न त्वेकैकरस प्रति नियतत्वेनेति भाव । तेन कारणेनायमुत्साहो रसद्वये वीररौद्रयोर्द्विरूप । वीरे स्थायी रौद्रे व्यभिचारीति रसयोर्न साकर्यमित्यर्थ ॥ -१४५७, १४५७ ॥

ननु स्थाय्यपि भावत्वान्निसर्गात्क्षणिको भवेत् ॥ १४५८ ॥
सत्य किंतु स सस्काररूपेण स्थायिता गतः ।
तत्तिरस्कृतसस्कारास्त्वन्ये तत्स्थैर्ययोगिनः ॥ १४५९ ॥
आविर्भावतिरोभावधर्माणश्चात्र यन्त्रिताः ।

(क०) भावाना स्थिरत्वमाक्षिपति—**नन्विति** । **स्थाय्यपीति** । भवत स्थायित्वेनाभिमतो रत्यादिरपीत्यर्थ । **भावत्वादिति** । मनोविकारत्वात् । **निसर्गात्क्षणिकः,** स्वभावेन क्षणिक । क्षणिकत्व नाम त्रिक्षणावस्थायित्वम् । यथोक्तम्—"शब्दबुद्धिकर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वम्" इति । भावमात्रस्य क्षणिकत्वाद्व्यभिचारित्वमेवेति भाव । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—**सत्यमिति** । स रसस्याविर्भाव सस्काररूपेण भावनाख्यसस्कारात्मना न स्थायिता गत स्थैर्यं प्राप्त । अत्र क्षणिकत्वाङ्गीकारादर्धाङ्गीकार । सस्कारस्य स्थायित्वोक्ते परिहार ॥ -१४५८, १४५८- ॥

(क०) एव तर्हि सस्काररूपत्वाविशेषेण निर्वेदादयोऽपि कथ न स्थायिन इत्यत आह—**तत्तिरस्कृतसस्कारा इति** । तेन स्थायिना प्रबलेन रत्यादिना तिरस्कृतसस्कारा अभिभूतभावना । तेषा दुर्बलत्वाद्व्यवहितसस्कारा सन्त । अन्ये तु निर्वेदादयस्तु स्थैर्ययोगिन स्थायिनो न भवन्ति । एतदुक्त भवति—"सस्काररूपेणापि य प्रबल स स्थायी, यो दुर्बल स व्यभिचारी" इति । तदेवाह—**आविर्भावेत्यादि** । अत्र स्थायिसचारित्वविषय आविर्भावधर्मेण स्थायी, तिरोभावधर्मेण सचारीति यन्त्रिता नियन्त्रिता ज्ञेया ॥ -१४५९, १४५९- ॥

गुरौ प्रिये रिपौ भृत्ये भवेत्क्रोधश्चतुर्विधः ॥ १४६० ॥
गुरावव्यक्तचेष्ट स्यात्क्रोधो विनययन्त्रितः ।
अपाङ्गनिर्गताल्पास्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ १४६१ ॥
स्फुरितोष्ठो मृगाक्षीणा कोपः प्रणयजः प्रिये ।
दष्टोष्ठो हस्तनिष्पेषी विकटभ्रुकुटीपुटः ॥ १४६२ ॥
स्वभुजप्रेक्षणैः शत्रौ भवेत्क्रोधो निरर्गलः ।
विकृतप्रेक्षणैरक्षिविस्तारैर्भूरिभर्त्सनैः ॥ १४६३ ॥
भृत्ये कार्यवशात्कोपः कृत्रिमः क्रूरतोज्झित. ।
अविस्मयादसमोहादविषादाच्च यः सताम् ॥ १४६४ ॥
धर्माद्यर्थविशेषेषु कार्यतत्त्वविनिश्चयः ।
नयश्च विनयः कीर्तिः पराक्रमणशक्तता ॥ १४६५ ॥
प्रतापः प्रभुशक्तिश्च दुर्धर्षप्रौढसैन्यता ।
मन्त्रशक्तिश्च सपन्नधनाभिजनमन्त्रिता ॥ १४६६ ॥
इत्यादयो विभावाः स्युर्नटे काव्यसमन्विताः ।

(क०) अत्र स्थायिन क्रोधस्य विषयभेदाच्चातुर्विध्यमाह—**गुरावित्यादि** । सुबोधमन्यत् ॥ -१४६०–१४६३ ॥

इति रौद्र

(सु०) अथ स्थायिनश्चातुर्विध्य लक्षयति—गुराविति । स्पष्टोऽर्थ ॥ ॥ -१४६०–१४६३- ॥

इति रौद्र

(क०) अथ वीर लक्षयितु तद्विभावानाह—**अविस्मयादित्यादि** । **सता धर्माद्यर्थविशेषेष्विति** । आदिशब्देनार्थकामौ गृह्येते । अर्थविशषा

सामादीनामुपायाना यथास्व विनियोजने ॥ १४६७ ॥
विज्ञत्व स्थैर्यधैर्ये च शौर्य त्यागो यथोचितम् ।
भाषण भावगम्भीरवाक्यस्येत्येवमादय: ॥ १४६८ ॥
सर्वे गर्वानुभावाश्चानुभावाः स्युरथ स्मृतिः ।
औग्र्यमावेगरोमाञ्चावमर्शश्च धृतिर्मतिः ॥ १४६९ ॥
एवप्रभृतयो भावा यत्र स्युर्व्यभिचारिणः ।
उत्साहःस्थायिभावश्च धीरा वीर तमूचिरे ॥ १४७० ॥
उत्तमप्रकृतिष्वेव पुरुषेष्वेष जायते ।

पुरुषार्था, तेषु । विस्मयो गर्वस्तदभावात्, समोहश्चाज्ञान तदभावात्, विषादो दु ख तदभावाच्च हेतोर्य कार्यतत्त्वविनिश्चय, स वीरस्य विभावो भवति । एतेन विस्मयादियुक्तस्य कार्यतत्त्वविनिश्चयो न जायत इत्युक्त भवति । **इत्यादय इति** । आदिशब्देन लोके वीरोत्पादकत्वेन येऽन्ये दृष्टास्ते ग्राह्या । **नटे काव्यसमन्विता इति** । काव्यशब्देन वाचिकाभिनय उच्यते । तेन सह नटैरभिनीता इत्यर्थ ॥ -१४६४–१४६६- ॥

(सु०) वीरस्य विभावान् लक्षयति—**अविस्मयादीति** । गर्वाभावोऽविस्मय, तस्मात्, अज्ञान समोह, तस्मात्, दु खाभावोऽविषाद, तस्मात् हेतो सता धर्मार्थकामेषु य कार्यतत्त्वविनिश्चय । नय, विनय, कीर्ति, पराक्रमणशक्तता, प्रताप, प्रभुशक्तिश्च, दुर्धर्षप्रौढसैन्यता, मन्त्रशक्तिश्च, सपन्नधनाभिजनमन्त्रिता इत्येवमादयो वीरस्य विभावा भवन्ति । अत्रादिशब्देन लोके वीरोत्पादकत्वेन येऽन्ये दृष्टास्ते ग्राह्या भवन्ति ॥ -१४६४–१४६६- ॥

(क०) वीरस्यानुभावानाह—**सामादीनामित्यादि । सर्वे गर्वानुभावाश्चेति** । व्यभिचारिभावस्य गर्वस्य येऽनुभावा वक्ष्यन्ते, ते सर्वेऽपि

सम्यग्विज्ञाय षाड्गुण्यप्रयोगो गीयते नय ॥ १४७१ ॥
सधिश्च विग्रहो यानमासन सश्रयस्तथा ।
द्वैधीभाव इति प्रोक्ता नीतिशास्त्रेषु षड्गुणाः ॥ १४७२ ॥
इन्द्रियाणा जय प्राह विनय शकरप्रियः ।

वीरानुभावा भवन्तीत्यर्थ । व्यभिचारिण आह—**अथ स्मृतिरित्यादि** । यत्र चोत्साह स्थायिभावो भवति धीरा विद्वासस्त वीरमूचिरे । **उत्तमप्रकृतिष्वेवेति** । मध्यमाधमपुरुषयोर्वीरो न जायत इत्यर्थ ॥ १४६७–१४७०-॥

(सु०) अथानुभावानाह—सामादीनामिति । सामादीना चतुर्णामुपायाना विनियोगविषये, स्थैर्यधैर्ये च विज्ञत्वम्, यथोचित शौर्यत्यागौ, भावगम्भीर भाषणमित्येवमादय सर्वे गर्वानुभावा, गर्वस्य येऽनुभावा, तेऽप्यत्र स्यु । व्यभिचारिण उद्दिशति—अथ स्मृतिरिति । औग्र्यमावेगरोमाञ्चावमर्शधृतिमतीत्येवमादयो भावा अत्र सचारिणो भवन्ति ॥ -१४६७–१४६९- ॥

(क०) वीरविभावत्वेनोक्तस्य नयस्य स्वरूपमाह—**सम्यग्विज्ञायेत्यादि** । षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् ॥ -१४७१ ॥

(क०) प्रसङ्गात् षड्गुणानाह—**सधिश्चेत्यादि** ॥ १४७२ ॥

(सु०) स्थायिनमाह—उत्साह इति । यत्र उत्साह स्थायी भवति, त पण्डिता वीरमित्याहु । स च वीरोऽपि उत्तमप्रकृतिष्वेव जायते । न तु मध्यमाधमपुरुषयो । वीरविभावित नय लक्षयति—सम्यगिति । षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । गुणान् लक्षयति—सधिश्चेति । सधि , विग्रह , यानम् , आसनम् , तथा सश्रय , द्वैधीभाव इत्येते नीतिशास्त्रोक्ता षड्गुणा भवन्ति ॥ -१४७०–१४७२ ॥

(क०) विनयस्वरूपमाह—**इन्द्रियाणामित्यादि** ॥ १४७२- ॥

प्रताप: पौरुषोद्भूता प्रसिद्धि शत्रुतापिनी ॥ १४७३ ॥
कीर्ति: सुहृदुदासीनजनानन्दप्रद यश ।
सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ १४७४ ॥
स्थैर्य त्वचलचित्तत्व धैर्य गाम्भीर्यशालिता ।
शौर्य भवेदनुद्भूतभय युद्धप्रवर्तनम् ॥ १४७५ ॥
वीर: स्यादुचिते युद्धे रौद्रस्त्वनुचिते भवेत् ।

(सु०) विनयस्य स्वरूपमाह—**इन्द्रियाणामिति** । प्रतापस्य लक्षणमाह—**प्रताप इत्यादि** । कीर्ति लक्षयति—**कीर्तिरिति** । स्थैर्यधैर्ये लक्षयति—**स्थैर्यमिति** । स्थैर्य नाम चित्तस्याचालनत्वम्, धैर्य तु गाम्भीर्यमिति । शौर्य लक्षयति—**शौर्यमिति** । अनुद्रुतभय यथातथा युद्धे प्रवर्तन शौर्यमित्युच्यते । वीर लक्षयति—**वीर इति** । यत्र नायकप्रतिनायकौ समबलौ स्याताम्, तत्र वीरो भवति, यथा रामरावणयो । यत्र विषमबलौ भवेताम्, तत्र रौद्रो भवति, यथा भीमदु शासनयोरिति विवेक । वीरस्य त्रैविध्य लक्षयति—**दानवीरेति** । दानवीर, धर्मवीर, युद्धवीर इति । तत्र विभावानाह—**वीर इति** । अन्यत्सुगमम् ॥ १४७३–१४७७ ॥

इति वीर

(क०) प्रतापस्य लक्षणमाह—**प्रताप इत्यादि** ॥ १४७३ ॥

(क०) कीर्तिलक्षणमाह—**कीर्तिरित्यादि** । सामादीनामित्यत्रा-दिशब्देन ग्राह्यानाह—**सामेत्यादि** ॥ १४७४ ॥

(क०) स्थैर्यधैर्ययोर्लक्षणमाह—**स्थैर्य त्वचलचित्तत्व धैर्य गाम्भीर्य-शालितेति** । शौर्यस्य लक्षणमाह—**शौर्य भवेदिति** । **उचिते युद्धे वीर: स्यादिति** । यत्र नायकप्रतिनायकौ तुल्यबलौ तदुचित युद्धम् । यथा

दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीर इति त्रिधा ॥ १४७६ ॥
वीरो दानादयस्तत्र विभावा· प्रतिनायके ।
नायके त्वनुभावाः स्युर्वीरस्येति विदा मतम् ॥ १४७७ ॥
रक्षःपिशाचभल्लूकप्रभृतेर्भीषणाकृते ।
दर्शन श्रवण शून्यागारारण्यप्रवेशयोः ॥ १४७८ ॥
विकृतस्य ध्वनेस्त्रासोद्वेगयोः परसस्थोः ।
श्रवण चानुसंधान बन्धूना वधबन्धयोः ॥ १४७९ ॥
एवमाद्या विभावाः स्युरथ नेत्रकराङ्घ्रिणः ।
मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पौ रोमाञ्चनिचयस्तथा ॥ १४८० ॥

रामरावणयोस्तत्र वीर एव । **रौद्रस्त्वनुचिते भवेदिति** । यत्र त्वेक प्रबलोऽन्यो दुर्बलस्तदनुचित युद्धम् । यथा भीमदु शासनयोस्तत्र रौद्र एव ॥ ॥ १४७५, १४७५- ॥

(क०) वीरस्य त्रैविध्यमाह—**दानवीर इत्यादि** । तत्र त्रिविधे वीरे । **प्रतिनायके दानादयो विभावा इति** । प्रतिनायकेन कृत दान नायकाश्रयस्य दानवीरस्य विभाव । प्रतिनायककृतो धर्मो नायकाश्रयस्य धर्मवीरस्य विभाव । तथा प्रतिनायककृत युद्ध नायकाश्रयस्य युद्धवीरस्य विभावो भवतीत्यर्थ । **नायके त्वनुभावाः स्युरिति** । नायककृतानि दानधर्मयुद्धानि तु वीरस्य नायकनिष्ठवीरस्यानुभावा भवेयुरिति **विदा** विदुषा **मत** समतम् ॥ १४७६, १४७७ ॥

इति वीर

(क०) अथ भयानक लक्षयितु तद्विभावानाह—**रक्षःपिशाचभल्लूकप्रभृतेरित्यादि** । शून्यागारारण्यप्रवेशयोरित्यादीना यथायोग दर्शन-

शुष्कोष्ठतालुता कम्पहृदयत्व विवर्णता ।
मुखस्य स्वरभेदश्च गात्रस्रसो विलक्षता ॥ १४८१ ॥
कादिशीकतया दृष्टेरनुभावा भवन्त्यमी ।
अथ स्तम्भादयोऽप्यष्टौ दैन्यमावेगचापले ॥ १४८२ ॥
शङ्कामोहावपि त्रासापस्मारमरणादयः ।
यत्र सचारिणः स्थायि भय स स्याद्भयानक ॥ १४८३ ॥
वास्तव कृत्रिम चेति भय द्वेधा निगद्यते ।

श्रवणानुसधाने सबन्ध कर्तव्य । अनुभावानाह—**अथ नेत्रकराङ्घ्रिण इत्यादि** । प्राण्यङ्गत्वाद् द्वन्द्वैकवद्भाव । मुखस्य विवर्णतेत्यन्वय । सचारिण आह—**अथ स्तम्भादय इत्यादि** । यत्र भय स्थायि भवति, स भयानक स्यात् ॥ १४७८–१४८३ ॥

(सु०) भयानकस्य विभावादीनाह—**रक्ष इति** । यत्र शून्यागारारण्यप्रवेशयो विकृतध्वने परत्रासोद्वेगयो श्रवणम्, बन्धूना वधबन्धयो अनुसधानमित्येवमाद्या विभावा । मध्ये मध्ये नेत्रयो , करयो , अङ्घ्रिणोश्च स्तम्भकम्पा , तथा रोमाञ्चनिचय , शुष्कोष्ठतालुत्वम् , हृदयस्य कम्पत्वम् , मुखस्य विवर्णत्वम् , स्वरभेदश्च, गात्रस्रस , दृष्टे कादिशीकतया विलक्षत्वमित्येवमादयोऽनुभावा स्यु । स्तम्भाद्यष्टकम्, दैन्यावेगचापलशङ्कामोहत्रासापस्मारस्मरणादयश्च व्यभिचारिण । भय च स्थायी भवति । तत्र भयानकम् ॥ १४७८–१४८३ ॥

(क०) तस्य भयस्य द्वैविध्यमाह—**वास्तवमित्यादि** ॥ १४८३-॥

(सु०) भयस्य द्वैविध्य लक्षयति—वास्तवमिति । तच्च भयानक वास्तव कृत्रिम चेति द्विविध भवति । स्त्रीणा कृत्रिमम्, पुसस्तु वास्तवम् । तत्र

स्त्रीणा च नीचप्रकृतेः पुसः स्याद्वास्तव भयम् ॥ १४८४ ॥
मध्यमे चोत्तमे पुसि कृत्रिम तदुदाहृतम् ।
स्वभावादभयौ तौ हि स्वामिन च गुरु प्रति ॥ १४८५ ॥
भय विनयबोधाय दर्शयेतामतात्त्विकम् ।
नीचै. स्वभावबोधार्थ तत्कार्य मृदुचेष्टितै ॥ १४८६ ॥

मध्यमे उत्तमे च कृत्रिममपि भवति। गुरुसमीपे विनयबोधाय, क्वचिन्नीचत्व-बोधाय च तत्कल्पनात् ॥ १४८४–१४९३- ॥

इति भयानक

(क०) वास्तवस्याश्रयमाह—**स्त्रीणामित्यादि**। कृत्रिमस्याश्रयमाह—**मध्यमे चेत्यादि** ॥ -१४८४, १४८४- ॥

(क०) मध्यमोत्तमाश्रयस्य भयस्य कृत्रिमत्व प्रतिपादयति—**स्वभावादभयावित्यादि**। तौ मध्यमोत्तमौ। **नीचैरिति**। तदतात्त्विक भय नीचै कर्तृभिर्मृदुचेष्टितै करणै स्वभावबोधार्थं नीचत्वप्रकाशनाय कदाचित्कार्यम् ॥ -१४८५–१४८६ ॥

(सु०) अथ बीभत्सस्य विभावानाह—स्वभावादिति। यत्र स्वभावात् इन्द्रियाणा दोषाद्वा, वस्तुनोऽत्यन्ताप्रियात्मकत्वम्, निषिद्धमतितृप्तेश्चारुचिर मलमिश्रितत्वम्, अनिष्टफलदानेन मुहुरुद्वेगदायकत्वमित्येते विभावा , हृत्कम्प-गात्रधूननमुखनासोष्ठहनुकुञ्चनष्ठीवनानियतपादन्यासनासादृक्पिधानानीत्येते अनु-भावा। मोह, आवेग, अपस्मार, मृत्यु, व्याधिश्चेत्येते व्यभिचारिण , जुगुप्सोपलक्षितबीभत्स स्थायी भवति, स बीभत्स । स च त्रैविध्य भवति—शुद्ध, अशुद्ध, अत्यन्तशुद्ध इति। आद्यो रुधिरादिलक्षित शुद्ध , मध्यो विष्ठादिलक्षितोऽशुद्ध , अन्त्यो शुद्धधर्मोद्भवोऽत्यन्तशुद्ध , स च हेयत्वेन ससार-गोचरो भवति ॥ -१४८९–१४९३- ॥

इति बीभत्स

स्वहेतूत्थः कृत्रिमश्च वित्रासितकमित्यपि ।
भयानकस्त्रिधा तत्र प्रथमोऽन्वर्थनामकः ॥ १४८७ ॥
कृत्रिमस्तूत्तमकृतो गुर्वादीन् प्रत्ययवास्तवः ।
विभीषिकार्थो बालादेर्वित्रासितकमिष्यते ॥ १४८८ ॥
स्वभावाद्धातुदोषाद्वा वस्त्वत्यन्ताप्रियात्मकम् ।
निषिद्धमतितृप्तेश्चारुचिर मलमिश्रितम् ॥ १४८९ ॥
अनिष्टफलदानेन मुहुरुद्वेगदायकम् ।
स्याद्विभावोऽथानुभावा उत्कम्पो गात्रधूननम् ॥ १४९० ॥
सकोचन च नासोष्ठहनूना ष्ठीवन तथा ।
पदन्यासोऽप्यनियतः पिधान नासयोर्दृशोः ॥ १४९१ ॥
अथ सचारिणो मोहावेगापस्मारमृत्यवः ।
व्याधिश्च यत्र बीभत्सः स स्थायिन्या जुगुप्सया ॥ १४९२
शुद्धोऽशुद्धोऽत्यन्तशुद्धो बीभत्सस्त्रिविधो मतः ।
आद्यौ रुधिरविष्ठादिशुद्धाशुद्धविभावजौ ॥ १४९३ ॥

(क०) भयानकस्य त्रैविध्यमाह—**स्वहेतूत्थ** इत्यादि । **विभीषिकार्थ इति** । बालादीन्प्रति भीषयितु प्रयुक्त ॥ १४८७–१४८८ ॥

(क०) अथ बीभत्स लक्षयितु तद्विभावानाह—**स्वभावादि**त्यादि । अनुभावानाह—**उत्कम्प** इत्यादि । सचारिण आह—**मोहे**त्यादि । यत्रैते विभावादयो भवन्ति स स्थायिन्या जुगुप्सयोपलक्षितो बीभत्सो भवति ॥ १४८९–१४९२ ॥

(क०) तस्य त्रैविध्यमाह—**शुद्धोऽशुद्ध** इत्यादि । आद्यौ शुद्धाशुद्धौ । **रुधिरविष्ठादिशुद्धाशुद्धविभावजा**विति । रुधिरादि शुद्धो

शुद्धधर्मोद्भवोऽत्यन्तशुद्धः ससारगोचरः ।
दुर्लभाभीष्टसप्राप्तिः खेचराणा विलोकनम् ॥ १४९४ ॥
विमानाना च मायानामिन्द्रजालस्य दर्शनम् ।
प्रासादोपवनादेरप्यपूर्वस्यातिशायिनः ॥ १४९५ ॥
दृष्ट्वा तु पुरुष विद्याशिल्पाद्यतिशयान्वितम् ।
एते यत्र विभावा स्युरनुभावास्तु नेत्रयोः ॥ १४९६ ॥
विस्तारण निर्निमेषमीक्षण पुलकोद्गमः ।
साधुवादोल्लुकसने चानन्दाद्धारवस्तथा ॥ १४९७ ॥
गद्गद् वचन स्वेद्वेपथू हर्षगोचरौ ।
स्पर्शग्रहाश्रिताश्चानुभावाः सचारिण त्वमी ॥ १४९८ ॥
स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः प्रलयो गद्गद वचः ।
आवेगसभ्रमौ जाड्यमिति यत्राथ विस्मय ॥ १४९९ ॥
स्थायी तमद्भुत प्राह श्रीमत्सोढलनन्दनः ।

विभाव । तस्माज्जात शुद्ध । विष्ठादिरशुद्धो विभाव । तस्माज्जातो ऽशुद्ध । **शुद्धधर्मोद्भव** इति । शुद्धधर्मो निवृत्तिधर्म । तत उद्भूत । **ससारगोचरः**; हेयत्वेन ससारो विषयो यस्य स तथोक्त । सोऽत्यन्तशुद्धो बीभत्स ॥ १४९३, १४९३- ॥

इति बीभत्स

(क०) अथाद्भुत लक्षयितु तद्विभावानाह—**दुर्लभाभीष्टसप्राप्ति-रित्यादि** । दुर्लभस्याभीष्टस्य वस्तुन सप्राप्ति । अनुभावानाह—**नेत्र-योर्विस्तारणमित्यादि** । **साधुवादोल्लुकसने** इति । साधुवादश्चोल्लु-कसन च ॥ -१४९४–१४९९- ॥

माया मिथ्याप्रकटित रूपादिपरिवर्तनम् ॥ १५०० ॥
असभाव्यस्य सत्त्वस्य दर्शन विविधौषधैः ।
हस्तलाघवतो मन्त्रैरिन्द्रजाल प्रकीर्तितम् ॥ १५०१ ॥
गात्रोद्धूननमाह्लादादत्रोल्लुकसन मतम् ।

(सु०) अथाद्भुतस्य विभावानाह—दुर्लभेति। यत्र दुर्लभाभीष्टसप्राप्ति, खेचरणा विमानाना च विलोकनम्, मायानामिन्द्रजालस्य दर्शनम्, प्रासादोपवनादेरप्यपूर्वातिशायिनो दर्शनम्, विद्याशिल्पाद्यतिशयितस्य पुरुषस्य दर्शनमित्येते विभावा, नेत्रयो विस्तारणम्, पुल्कोद्गम, हाहारव, गद्गद वचन मुखे, हर्षगौचरौ स्वेदवेपथू, स्पर्शग्रहणमित्येते अनुभावा, स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, प्रलय, गद्गद वच, आवेगसभ्रमौ, जाड्यमित्येते सचारिण, विस्मय स्थायी च भवति, तत्राद्भुत ॥ -१४९४–१४९९- ॥

(क०) मायाया लक्षणमाह—**मायेत्यादि** ॥ १५०० ॥

(सु०) माया लक्षयति—मायेति। मिथ्याप्रकाशितरूपादिपरिवर्तन मायेत्युच्यते। इन्द्रजाल लक्षयति—असभाव्येति। यत्र विविधै औषधै हस्तलाघवेन मन्त्रैश्च असभाव्यस्य सत्त्वस्य दर्शन क्रियते, तदिन्द्रजालम्। **गात्रोद्धूननमिति**। आह्लादात् गात्रोद्धूननमुल्लकसन भवति। किंचिदाकुञ्चिते नेत्रे स्पर्शे, स्कन्धकपोलयो भ्रूक्षेपणम्। अनुभावास्तु नूत्ना अभिनवा स्पर्शग्रहाश्रिता भवन्ति। अद्भुतस्य द्वैविध्य लक्षयति—आनन्दज इति। आनन्दज, दिव्य इति। तत्र मनोरथावाप्त्या आनन्दजो भवति। दिव्यवस्तूद्भवेन दिव्यो भवति ॥ -१५००–१५०३- ॥

इत्यद्भुत

(क०) इन्द्रजालस्य लक्षणमाह—**असभाव्यस्येत्यादि** ॥१५०१॥

किंचिदाकुञ्चिते नेत्रे स्पर्शः स्कन्धकपोलयो ॥ १५०२ ॥
भ्रूक्षेपण चानुभावा नूत्ना स्पर्शग्रहाश्रिताः ।
आनन्दजस्तथा दिव्यो द्विविधोऽभिदधेऽद्भुत ॥ १५०३ ॥
आद्यो मनोरथावाप्तेर्दिव्यवस्तूद्भवोऽपर ।
ससारभीरुता दोषदर्शन विषयेषु च ॥ १५०४ ॥
योगिसङ्गो मुनीना च श्रुताः शमदमक्षमाः ।
अध्यात्मविषया गोष्ठी तापसास्तापसाश्रमाः ॥ १५०५ ॥
भूरिनिर्झरझाकारि वारि तीर्थानि तैर्थिकाः ।
सरितः पुण्यपयसो नीवाराङ्कितसैकता ॥ १५०६ ॥
शैव च वैष्णव क्षेत्र विजनानि वनानि च ।
भक्ता भक्तिरसोन्मत्ताः शकरस्य हरेरपि ॥ १५०७ ॥
विष्णुभक्तिप्रभावाद्या विभावा यत्र समता ।

(क०) उल्लुकसनस्य स्वरूपमाह—**गात्रोद्धूननमित्यादि** । स्पर्श-ग्रहाश्रितानुभावानाह—**किंचिदाकुञ्चिते इत्यादि** । **नूत्ना** अभिनवा रसान्तरेवव्यातयामा इत्यर्थ ॥ १५०२, १५०२ ॥

(क०) अद्भुतस्य द्वैविध्यमाह—**आनन्दज इत्यादि** ॥ -१५०३, १५०३ ॥

इत्यद्भुत

(क०) अथ शान्तरसस्य विभावानाह—**संसारभीरुतेत्यादि** । श्रुता मुनीना शमदमक्षमा यत्र विभावा इति वक्ष्यमाणेन सबन्ध । **भूरिभिर्झरझाकारीति** । भूरिश्चासौ निर्झरश्च तस्य झाकार. । झाकार

मन्दस्पन्दो बहिश्चित्तमानन्दाश्रुप्लुते दृशौ ॥ १५०८ ॥
रोमाञ्चकञ्चुका मूर्तिर्मोक्षशास्त्रार्थचिन्तनम् ।
ब्रह्मविद्योपदेशश्च सवादस्तत्त्वगोचरः ॥ १५०९ ॥
नासाग्रानुगते नेत्रे ज्ञानमुद्राप्रदर्शनम् ।
इत्यादयोऽनुभावा. स्युरिमे तु व्यभिचारिणः ॥ १५१० ॥
उन्मादः परमानन्दरसपानसमुद्भवः ।
हर्षो धृतिः समीचीनो विबोधश्च स्मृतिर्मतिः ॥ १५११ ॥
निर्वेदस्तत्त्वबोधोत्थः स्थायी शान्तो भवेदसौ ।

इत्यनुकरणम् । सोऽस्यास्तीति वारिणो विशेषणम् । भूरीति पृथक्पद वा वारिविशेषणम् ॥ -१५०४–१५०७- ॥

(सु०) अथ शान्तस्य विभावानाह—ससारेति । यत्र ससारभीरुत्वम्, विषयेषु दोषदर्शनम्, योगिसङ्ग , शमदमक्षमा , आध्यात्मविषयगोष्ठी , तापसा , तापसाश्रमा , भूरिनिर्झरझाकारि वारि, तीर्थानि, तैर्थिका , परिशुद्धजलानि, नीवाराङ्कितसैकता सरित , शैव वैष्णव च क्षेत्रम्, विजनानि काननानि, विष्णु-रुद्रभक्तियुक्ता जना , विष्णुभक्तिप्रभावाद्या विभावा । अनुभावानाह—मन्देति । यत्र मन्दस्पन्दो बहिश्चित्तम्, आनन्दाश्रुपूर्णे नयने, रोमाञ्चसचयकञ्चुका तनु , मोक्षशास्त्रार्थचिन्तनम्, ब्रह्मविद्योपदेशनम्, तत्त्वविषयकसवाद , नासाग्रन्यस्तनयनत्वम्, ज्ञानमुद्राप्रदर्शनमित्यादयोऽनुभावा । व्यभिचारिण आह—**उन्माद** इति । यत्र परमानन्दपरीवाहपानज उन्माद , हर्ष , धृति , समीचीनविबोध , स्मृति , मति , निर्वेद इत्येते व्याभिचारिण । यत्र तत्त्वज्ञानजो निर्वेदश्च स्थायी भवति, स शान्त । मतान्तरेण स्थाय्यन्तरमाह—**अथवेति** ॥ -१५०४–१५१२- ॥

(क०) अनुभावानाह—**मन्दस्पन्द** इत्यादि । व्यभिचारिण

रत्यादिभेदविधुरो विषयोपप्लवोज्झित ॥ १५१२ ॥
परानन्दघनैकात्मनिर्भासः शान्त उच्यते ।
स्वतो विषयवैमुख्य शम. स्थाय्यथवा भवेत् ॥ १५१३ ॥
नाट्यनिर्वाहको मध्ये मध्ये सचारिसभवः ।

आह— **उन्माद इत्यादि** । रसान्तरोन्मादादस्य वैलक्षण्यमाह—**परमानन्दरसपानसमुद्भव इति** । **समीचीनो विबोध इति** । विबोधस्य समीचीनत्वमात्मविषयत्वम् । स्मृतिमत्योरप्यत्र तादृशत्व मन्तव्यम् । यत्र तत्त्वबोधोत्थो निर्वेद स्थायी भवति, असौ शान्तो भवेत् ॥ १५०८–१५११- ॥

(क०) शान्तरसस्य स्वरूपमाह—**रत्यादिभेदविधुर इत्यादि** । तस्य बाह्यविषयालम्बनत्वाभावाद्रत्यादिभेदविधुरत्व द्रष्टव्यम् । **विषयोपप्लवोज्झित इति** । विषयकृत उपप्लव परिच्छिन्नत्वादिक तेनोज्झित । अत एव परानन्दघनैकात्मा, परमानन्देन घनो निबिड, एकोऽभिन्न आत्मा स्वरूप यस्येति स तथोक्त । निर्भासो ज्ञानम् ॥ -१५११, १५१२- ॥

(क०) मतान्तरेण स्थाय्यन्तरमाह—**अथ वेति** । शमस्य स्वरूपमाह—**स्वतो विषयवैमुख्यमिति** । **स्वत इति** । तात्कालिकातितृप्त्यादिनिमित्तान्तरराहित्येनेत्यर्थ । केवलशमस्याभिन्नरूपत्वादभिनयभेदाभावे कथ नाट्यरसत्वमित्यत्राह—**नाट्यनिर्वाहक इत्यादि** ॥ -१५१३, १५१३- ॥

(सु०) शमस्य स्वरूपमाह—स्वत इति । शान्तोचितानभिनयान् लक्षयति—स्वभाव इति । यस्मादेव तस्मात् शान्तो नामात्मन प्रकृति स्वभाव इति । शान्तस्य स्वभावमाह—विहायेति ॥ -१५१३, १५१३- ॥

स्वभावाभिनयाः पूर्वमाङ्गिका ये निरूपिताः ॥ १५१४ ॥
ते शान्तविषया यस्माच्छान्तः प्रकृतिरात्मनः ।
विहाय विषयौन्मुख्य निजानन्दस्थितिर्यतः ॥ १५१५ ॥
आत्मनः कथ्यते शान्त स्वभावोऽसौ मतस्ततः ।
भक्ति स्नेह तथा लौल्य केचित्त्रीन् मन्वते रसान् ॥१५१६॥
श्रद्धार्द्रताभिलाषाश्च स्थायिनस्तेषु ते विदुः ।

(क०) शान्तोचितानभिनयानाह—**स्वभावाभिनयाः पूर्वमित्यादि**। यस्मादेवमत शान्तो नामात्मन प्रकृति स्वभाव ॥-१५१४–१५१४ ॥

(क०) शान्तस्य स्वभावत्व प्रतिपादयति—**विहायेत्यादि** ॥ ॥ -१५१५–१५१५ ॥

इति शान्त

(क०) मतान्तरेण रसान्तराणि शङ्कते—**भक्तिमित्यादि**। **श्रद्धार्द्रताभिलाषानिति**। भक्तिरसे श्रद्धा स्थायिनी । स्नेहरस आर्द्रता स्थायिनी। लौल्यरसेऽभिलाष स्थायीति यथासख्य द्रष्टव्यम् ॥ १५१६–१५१६ ॥

(सु०) मतान्तरेण शङ्कामाह—**भक्तिमिति** । भक्तिम् , स्नेहम् , लौल्यमिति त्रीन् रसान् केचिद् मेणु । आहुश्च तेषा क्रमेण श्रद्धा, आर्द्रता, अभिलाषश्च स्थायीति। तद्दूषयति—तदसदिति। हि यस्मात् भक्तिस्नेहौ नृगोचरौ। तयो स्थायित्वमाह—नृनार्योरिति । नृनार्यो स्त्रीपुसयो , परस्परविषयत्वे भक्तिस्नेहयो रतिभेदत्वेनात्र शृङ्गार एव स्थायिनौ मतौ । अतो भक्तिस्नेहयोरपि रतावन्तर्भावान्न पृथग्रसत्वमिति । लौल्यस्य हासेऽन्तर्भावमाह—अयुक्तेति । अयुक्तविषया असभाव्यमानवस्तुविषया तृष्णा लौल्यमित्युच्यते। तद् हास्यकारण भवति । अतो रसा नवैवेति भरतमुनिना सप्रधारितम् ॥ -१५१६–१५१८- ॥

इति शान्त

तदसद्रतिभेदौ हि भक्तिस्नेहौ नृगोचरौ ॥ १५१७ ॥
व्यभिचारित्वमनयोर्नृनार्योः स्थायिनौ तु तौ ।
अयुक्तविषया तृष्णा लौल्य तद्धास्यकारणम् ॥ १५१८ ॥
अतो रसा नवैवेति मुनिना समधारितम् ।

(क०) तद्दूषयति—**तदसदित्यादि** । हि यस्मात्कारणान्नृगोचरौ केवलपुरुषविषयौ परस्पर पुरुषविषयावित्यर्थ । तादृशौ । **भक्तिस्नेहौ रतिभेदाविति** । तयोर्भावत्वमेवेत्यर्थ । भावत्वेऽपि स्थायित्वमिति यावत् । किं त्वनयोर्भक्तिस्नेहयो रतिभेदत्वेऽपि व्यभिचारित्वमेव । यथाह **काव्यप्रकाशकारः**—“ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जित । भाव प्रोक्त ” (काव्य०प्र०४ ३५) इति । तर्हि भक्तिस्नेहयो कुत्र स्थायित्वमित्याकाङ्क्षायामाह—**नृनार्योरिति** । ना च नारी च नृनार्यौ । तयो परस्परविषयत्वे भक्तिस्नेहयो रतिभेदत्वेन श्रृङ्गार एव स्थायिनौ मतौ । यथा रामभद्रे सीताया भक्ति । तस्या च तस्य स्नेहश्च वर्ण्यते कविभि , अत तौ तयो स्थायिनावेव रतिभेदतया मन्तव्यौ । अतो भक्तिस्नेहयोरपि रतावन्तर्भावान्न पृथग्रसत्वमिति भाव ॥ -१५१७, १५१७- ॥

(क०) लौल्यस्यापि हासेऽन्तर्भाव वक्तु तत्स्वरूपमाह—**अयुक्तविषयेत्यादि** । **अयुक्तविषया**; असभाव्यमानवस्तुविषया **तृष्णा** लौल्य मित्युच्यते । **तत्**; लौल्य **हास्यकारण** हास्यस्य विभावो भवति । यथा सीताविषया रावणस्य तृष्णा कविभिर्वर्णिता सती श्रोतृणा हास्य जनयति । अत तस्या न पृथग्रसत्वमिति भाव । निगमयति—**अतो रसा नवैवेति** । तत्राचार्यसमतिमाह—**इति मुनिना समधारितमिति** ॥ -१५१८, १५१८- ॥

रत्यादयः स्थायिनश्चेत्स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ॥ १५१९ ॥
स्तोकैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः ।
रसान्तरेष्वपि तदा यथायोग भवन्ति ते ॥ १५२० ॥
यथा हि हासः शृङ्गारे रतिः शान्ते च दृश्यते ।
वीरे क्रोधो भय शोके जुगुप्सा च भयानके ॥ १५२१ ॥

(क०) रत्यादीना स्थायित्वे सचारित्वे च व्यवस्थापक कारणभेद दर्शयति—**रत्यादय इत्यादि** । रत्यादयो नवापि । **भूयिष्ठविभावजाश्चे-दिति** । भूयिष्ठाश्च ते विभावाश्च आलम्बनोद्दीपनरूपा । तैर्जाताश्चे स्थायिन स्यु । दृढसस्कारवत्तया स्थिरा भवन्ति । त एव रत्यादय स्तोकैरल्पैर्विभावैरुत्पन्नाश्चेत् । अभिभूतसस्कारवत्तया व्यभिचारिणो भवन्ति । क्षणिका भवन्तीत्यर्थ. । **रसान्तरेष्वित्यादि** । ते रत्यादय । तदा अल्प-विभावजत्वेन व्यभिचारित्वे । रसान्तरेषु रत्यादीना स्थायित्वे प्रतिनियतेभ्य शृङ्गारादिभ्योऽन्येषु । यथायोग योगमनतिक्रम्येत्यर्थः । यस्मिन् रसे रत्यादिषु य सचारी भवितु योग्य, स एव तत्र वर्णनीय इत्यर्थ. ॥ ॥ -१५१९, १५२० ॥

(सु०) रत्यादीना स्थायित्वे सचारित्वे च व्यवस्थापकमाह—**रत्यादय** इति । भूयिष्ठा विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपा , तैर्जाताश्चेत् स्थायिनो भवन्ति । त एव रत्यादय स्तोक अल्पै विभावैर्जाताश्चेत् व्यभिचारिणो भवन्ति । ते रत्यादय रसान्तरेष्वपि यथायोग भवन्ति । उक्तमर्थ विवृणोति—**यथा हीति** । अन्यत्सुगमम् ॥ -१५१९–१५२२ ॥

इति नवरसलक्षणम्

(क०) यथायोगशब्देनोक्तमर्थं विवृणोति—**यथा हीत्यादि उत्साह विस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणविति** । उत्साहस्य वीर एव स्थायित्वम् ।

उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ ।
शमः सर्वरसेष्वस्ति स्थैर्यात्त्वव्यभिचार्यसौ ॥ १५२२ ॥
अथ व्यभिचारिणा निर्वेदादीना हि लक्षणम् ।
आक्रोशनमधिक्षेपो व्याधिक्रोधौ च ताडनम् ॥ १५२३ ॥
दारिद्र्यमिष्टविरहः परवृद्धेश्च दर्शनम् ।
नीचेष्विति विभावाः स्युरुत्तमे स्वपमाननम् ॥ १५२४ ॥
तत्त्वबोधश्च यत्र स्यादनुभावास्तु रोदनम् ।

इतरेष्वष्टसु योग्यतया व्यभिचारित्वम् । तथा विस्मयस्याद्भुत एव स्थायित्वमितरेषु व्यभिचारित्वमिति सर्वशब्दार्थ सकोचनीय. । **शमः सर्वरसेष्वस्तीति** । अयमर्थ —लोके शृङ्गारादिष्वष्टसु मध्ये य कचन रसमनुभवत एव पुसो जन्मान्तरसुकृतविशेषवशाच्छम उत्पद्यत इति तत्तद्रससबन्धाच्छमस्य सर्वरसेष्वस्तित्वमिति । ततः शान्ते शम स्थायी भवतु । अन्यत्र व्यभिचारी भवत्वित्याशङ्कायामाह—**स्थैर्यात्त्वव्यभिचार्यसाविति** । असौ शमस्तु स्वतो विषयवैमुख्यात्मक सन्नुत्पन्न स्थैर्यात्पुनर्विषयाभिलाषाभावेन वासनाया स्थिरत्वात्कदाचिदव्यभिचार्येव । शान्ते नित्य स्थाय्येवेत्यर्थ । यस्तु प्रथममुत्पन्नोऽपि पुनरपि मनसो विषयाभिमुखतया निवर्तते, स तूक्तलक्षणः शम एव न भवति । कि तु शमाभास एव । अत्र स्वरूपसत एव रत्यादे स्थायित्व सचारित्व च विचार्यते, न त्वाभासस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५२१, १५२२ ॥

इति नवरसलक्षणम्

(क०) पूर्वं रसलक्षणे रस प्रति निमित्तकारणत्वेन विभावा उक्ता । रसस्य कार्यत्वेनानुभावा अप्युक्ता । रसोपादानकारणत्वेन स्थायि-

निश्वासोच्छ्वसिते दीनमुखता सप्रधारणम् ॥ १५२५ ॥
इत्यादयः स निर्वेदो भावः सूरिभिरिष्यते ।

इति निर्वेद

व्याधिर्वान्तिर्विरेकश्चोपवासो नियमस्तपः ॥ १५२६ ॥
मनस्तापोऽतिपानातिव्यायामसुरतानि च ।
निद्राछेदोऽध्वगमन क्षुत्पिपासादयस्तथा ॥ १५२७ ॥

नोऽपि लक्षिता । सचारिणस्तु रससहकारितया नाममात्रेणोद्दिष्टा , न तु प्रत्येक लक्षिता इतीदानीं निर्वेदादीना विशेषलक्षणानि वक्तुमाह—**अथेति** । निर्वेदादीना भावाना रसवन्मनोविकारविशेषरूपतया तत्तद्विभावानुभावकथनपूर्वक लक्षयति—‘**आक्रोशनमधिक्षेप**’ इत्यारभ्य ‘**स्रस्तगात्रताक्षिनिमीलनम्**’ (१६४२) इत्यन्तेन ग्रन्थसदर्भेण ॥ १५२३, १५२४ ॥

(सु०) अथ व्यभिचारिणो लक्ष्यति – अथेति । तत्र निर्वेद लक्षयति—**आक्रोशनमिति** । यत्र आक्रोशनम्, अधिक्षेप , व्याधि , क्रोध , ताडनम्, दारिद्र्यम्, इष्टवियोग , परकीयवृद्धिदर्शनमित्येते नीचेषु विभावा । उत्तमे तु अवमाननतत्त्वबोधौ विभावौ, रोदनम्, नि श्वासोछ्वसिते, दीनमुखत्वम्, सप्रधारणमित्याद्या अनुभावाश्च भवन्ति, स निर्वेद ॥ १५२३–१५२५- ॥

इति निर्वेद (१)

(क०) निर्वेदानुभावेषु—**सप्रधारणमिति** । इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन लोकसिद्धा अन्येऽप्यनुभावा ग्राह्या ॥ -१५२५, १५२५- ॥

इति निर्वेद

(सु०) ग्लानिं लक्षयति—**व्याधिरिति** । यत्र व्याधि , वान्ति , विरेक , उपवास , नियम , तप , मनस्ताप , अतिपानातिव्यायामसुरतानि, निद्राच्छेद ,

विभावाः स्युरथ स्रस्ताधरनेत्रकपोलता ।
मन्दावुत्क्षेपनिक्षेपौ पादयोस्तनुगात्रता ॥ १५२८ ।
विवर्णशिथिलाङ्गत्व कम्पानुत्साहतादयः ।
यत्र भावेऽनुभावाः स्युः सा ग्लानिरभिधीयते ॥ १५२९ ॥

इति ग्लानि

चौर्यराजापराधादेरकार्याद्ग्रहण नृणाम् ।
अन्येषु तत्सहायेषु विभावश्चेदथात्मनः ॥ १५३० ॥
अन्येनादर्शने यत्र पार्श्वयोर्मुहुरीक्षणम् ।
कण्ठोष्ठमुखशोषश्च जिह्वायाः परिलेहनम् ॥ १५३१ ॥
वेपथुर्मुखवैवर्ण्य गुरुविह्वलजिह्वता ।
उन्मुखेक्षणमित्यादिरनुभावगणो यदा ॥ १५३२ ॥
नीचेषूत्तममध्येषु नरेषु मृदुचेष्टितैः ।

अध्वगमनम्, क्षुत्पिपासादयश्च विभावा स्यु । तथा स्रस्ताधरनेत्रकपोलता, पादोत्क्षेपविक्षेपौ, विवर्णशिथिलङ्गत्वम्, कम्प , अनुत्साह इत्याद्या अनुभावा भवन्ति, स ग्लानि ॥ -१५२६–१५२९ ॥

इति ग्लानि (२)

(क०) शङ्कालक्षणे—**चौर्येत्यादि** । चौर्यराजापराधादेरकार्याद्धेतोः नृणा चौर्यादिकर्तृणा ग्रहण तत्सहायेष्वन्येषूत्पद्यमानाया शङ्काया विभावश्चेत्तदा । तन्निष्ठानुभावानाह—**अथात्मन इत्यादि** । यदैवमादिरनुभावगणो भवति, तदानीं तेष्वसदेहरूपा शङ्का भवेदित्यन्वय । **सोत्तमानामिति** । सा शङ्कोत्तमाना पुसा स्त्रीणामपि भीरुत्वाद्भीरुस्वभावतया । **भयकृदिति** । भयानकस्य विभावो भवतीत्यर्थ । शिष्ट स्पष्टम् ॥ १५३०–१५३३ ॥

सोत्तमानामपि स्त्रीणा भीरुत्वाद्भयकृद्भवेत् ॥ १५३३ ॥
प्रियविप्रियजा शङ्का शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ।
चौर्यराजापराधादिप्रभवा तु भयानके ॥ १५३४ ॥
परस्था स्वसमुत्था च द्वेधा शङ्का निगद्यते ।
नृषु भीरुस्वभवेषु तरलालोकनादिभिः ॥ १५३५ ॥
सापराधत्वशङ्का यान्येषा सा परसास्थिता ।
स्वसमुस्था परे ज्ञास्यन्त्यपराधं ममेत्यसौ ॥ १५३६ ॥
स्वशङ्काया परज्ञानशङ्का या स्वसमुत्थिता ।
सहभावोऽवहित्थेन शङ्काया दृश्यते रसे ॥ १५३७ ॥

इति शङ्का

नृपापराधोऽसद्दोषकीर्तन चोपधारणम् ।
विभावाः स्युरथो बन्धो वधस्ताडनभर्त्सने ॥ १५३८ ॥

(सु०) शका लक्षयति—प्रियेति। यत्र चौर्यराजापराधादिकार्येण ग्रहण विभाव , परै तस्या दर्शने यत्न , पार्श्वद्वये मुहुर्वीक्षणम् , कण्ठोष्ठमुखशोषणम् , जिह्वापरिलेहनम् , वेपथु , मुखवैवर्ण्यम् , गुरुविह्वलजिह्वता, उन्मुखेक्षण-मित्याद्या अनुभावा भवन्ति । सा शङ्का । नीचे अनर्थभावा शङ्का उत्तमाना स्त्रीणामपि सा भवत्येव । शृङ्गारे प्रियविप्रियशङ्का । भयानके चौर्यराजापराधजा। शङ्का द्विविधा। परस्था स्वसमुत्था चेति । भीरुस्वभावेषु मानुषेषु तरलोद्वीक्षणा-दिना सापराधत्वशङ्कया परेषा जाता शङ्का परस्था । ममापराधमन्ये ज्ञास्यन्तीति या स्वसमुत्थिता शङ्का सा द्वितीया ॥ १५३०–१५३७ ॥

इति शङ्का (३)

(सु०) औग्र्य लक्षयति—नृपेति । यत्र राजापराध , असद्दोषकीर्तनम् ,

एते यत्रानुभावास्तदौग्र्य निर्दयतात्मकम् ।

इत्यौग्र्यम् (४)

चिन्तौत्सुक्यान्मनस्तापादौर्गत्याच्च विभावतः ॥ १५३९ ॥

अनुभावात्तु शिरसो व्यावृत्तेर्गात्रगौरवात् ।

देहोपस्करणत्यागादैन्य भाव विभावयेत् ॥ १५४० ॥

इति दैन्यम् (५)

नानापराधो विद्वेषः परस्यैश्वर्यसपदाम् ।

सौभाग्यमेधाविद्यादेर्दर्शन च विभावकम् ॥ १५४१ ॥

अनुभावास्त्वमर्षादिदोषोक्तिर्गुणनिह्नवः ।

गुणस्य दोषीकरणमप्रेक्षणमधोमुखम् ॥ १५४२ ॥

अवज्ञाभ्रुकुटीत्याद्या यत्रासूयाममू विदुः ।

इत्यसूया (६)

चोरधारणमित्येते विभावा । बन्ध , बध , ताडनम् भर्त्सनमित्येते अनुभावा भवन्ति, तदौग्र्यम् ॥ १५३८, १५३८- ॥

इत्यौग्र्यम् (४)

(सु०) दैन्य लक्षयति—चिन्तेति । यत्र चिन्तौत्सुक्यमनस्तापदौर्गत्यानि विभावा , शिरो व्यावर्तनगात्रगौरवदेहोपस्करणत्यागा इत्येते अनुभावा भवन्ति, तद्दैन्यम् ॥ -१५३९, १५४० ॥

इति दैन्यम् (५)

(सु०) असूया लक्षयति—नानापराध इति । यत्र नानापराध , विद्वेष परैश्वर्यसपत्सौभाग्यविद्यामेधादिदर्शन च विभाव । अमर्षादिदोषेणोक्तगुणाना निह्नव , गुणस्य दोषीकरणम्, अप्रेक्षणम्, अवज्ञाभ्रुकुटी इत्याद्या अनुभावा भवन्ति, सा असूया ॥ १५४१–१५४२- ॥

इत्यसूया (६)

मद्यपान विभावोऽथानुभावा' पञ्च येत्र च ॥ १५४३ ॥
शयन हसन गान रोदन परुषोक्तयः ।
उत्तमे पुरुषे स्वापो हासगाने तु मध्यमे ॥ १५४४ ॥
रोदन परुषोक्तिश्च भवत. पुरुषेऽधमे ।
स स्यान्मदः स च त्रेधा तरुणो मध्यमोऽधमः ॥ १५४५ ॥
तरुणोऽल्पोऽधमस्त्वत्र प्रवृद्धोऽधमसश्रयात् ।
सर्वेषा तरुण प्रोक्तो मध्यमो मध्यनीचयो ॥ १५४६ ॥
पुमासोऽधमसत्त्वा ये तेषामेवाधमो मदः ।
अव्यक्तासगतैर्वाक्यै रोमाञ्चनिचयैस्तनो ॥ १५४७ ॥
सुकुमारस्खलद्गत्याभिनयेत्तरुण मदम् ।
स्रस्तव्याकुलविक्षिप्तौ भुजौ स्खलितघूर्णिते ॥ १५४८ ॥
नेत्रे गतिश्च कुटिलानुभावा मध्यमे मदे ।
गतिभङ्ग' स्मृतेर्नाशो हिक्का छर्दिः कफस्रुतिः ॥ १५४९ ॥
गुर्वी जिह्वा ष्ठीवन चानुभावा स्युर्मदेऽधमे ।
रङ्गे विधाय पान तु नाटयेन्मदवर्धनम् ॥ १५५० ॥
पीत्वा रङ्गप्रवेशे तु मदक्षैण्याय बुद्धिमान् ।
हर्षशोकभयोपायान्युगपद्दर्शयेद्बहून् ॥ १५५१ ॥

इति मद (७)

(सु०) मद लक्षयति—मद्यपानमिति । यत्र मद्यपान विभाव , शयन, हसन, गान, रोदन, परुषोक्तिरित्येते उत्तमपुरुषेऽनुभावा , स्वाप , हास , गान च मध्यमपुरुषेऽनुभावा , रोदन, परुषोक्तिश्च अधमे पुरुषेऽनुभावौ भवत , स मद । सोऽपि त्रिविध । तरुण , मध्यम , अधम इति । तरुणोऽल्प अधमस्त्वत्र अधमसश्रयो प्रवृद्ध । सर्वेषा तरुण. प्रोक्त । मध्यनीचयो मध्यम ।

अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः ।
गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गमोटनैः ॥ १५५२ ॥
विश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादक्षेपैः श्रमो यतः ।

इति श्रम (८)

विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यं भ्रशन तथा ॥ १५५३ ॥
इष्टार्थापहृतिश्चाथ श्वासोच्छ्वासावधोमुखम् ।
संतापः स्मरणं ध्यानं कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ॥ १५५४ ॥
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता ।
वितर्कोऽस्याः क्षणे पूर्वे पाश्चात्ये वोपजायते ॥ १५५५ ॥

इति चिन्ता (९)

अधमसत्त्वा ये पुमास, तेषामेवाधमो मद । अव्यक्तासङ्गतै वाक्यै, तनो रोमाञ्चनिचयै, सुकुमारेण स्खलद्गतिरित्याद्या तरुणे मदेऽनुभावा भवन्ति। स्रस्तौ व्याकुलौ, विक्षिप्तौ, स्खलितौ, घूर्णितौ भुजौ, कुटिले नेत्रे, कुटिला गतिश्चेत्याद्या मध्यममदेऽनुभावा भवन्ति। गतिभङ्ग, स्मृतिनाश, छर्दि, जिह्वाष्ठीवनमित्याद्या अधमे मदेऽनुभावा भवन्ति। मदवर्धन मधु पीत्वा रङ्गेऽभिनयेत्। ततो रङ्ग प्रविश्य मदक्षयाय हर्षशोकभयोपायान् युगपत्प्रदर्शयेत्॥ ॥ -१५४३–१५५१ ॥

इति मद (७)

(सु०) श्रम लक्षयति—अध्वेति। यत्र अध्वव्यायामसेवादिक विभाव । गात्रसवाहन, मुखसकोचनम्, अङ्गमोटन, नि श्वास, जृम्भा, पादोत्क्षेप इत्येते अनुभावा, स श्रम ॥ १५५२, १५५२- ॥

इति श्रम (८)

(सु०) चिन्ता लक्षयति—विभावा इति। यत्र दारिद्र्यम्, ऐश्वर्य-भ्रशनम्, इष्टार्थापहरणम्, निःश्वासोच्छ्वासावित्येते विभावा, सताप, स्मरण,

विवेकः श्रुतिसपत्तिर्गुरुभक्तिस्तपस्विता ।
एते विषयभावेन करणत्वेन च स्थिताः ॥ १५५६ ॥
इष्टाधिकानामिष्टाना लाभस्तु विषयत्वतः ।
क्रीडाकरणभावेन विभावा यत्र समताः ॥ १५५७ ॥
प्राप्तभाग्योपभोगस्य त्वप्राप्तातीतभोगयोः ।
जीर्णे नष्टे चाविषादो न तु शोचनमित्यपि ॥ १५५८ ॥
अनुभावद्वय यत्र धृतिं ता ब्रुवते बुधाः ।

इति धृति (१०)

पश्चिमप्रहरे रात्रे स्वास्थ्य निद्राक्षयस्तथा ॥ १५५९ ॥
ध्यान च मुहुरभ्यासः सदृशः श्रुतिदर्शने ।
एते यत्र विभावा स्युरनुभावास्तु कम्पितम् ॥ १५६० ॥
उद्वाहित च शीर्षस्यासदृशस्यावलोकनम् ।

ध्यान, कार्श्य, देहानुपस्कृति , अधृतिरित्याद्या अनुभावा , सा चिन्ता । अस्या चिन्ताया वितर्क पूर्वक्षणे उत्तरक्षणे वा उपजायते ॥ -१५५३–१५५५ ॥

इति चिन्ता (९)

(सु०) धृति लक्षयति—विवेक इति । यत्र विवेक श्रुतिसपत्ति , गुरुभक्ति , तपस्वित्वमित्येते विषयत्वेन, करणत्वेन च वर्तन्ते । इष्टलाभस्तु विषयत्वेन क्रीडाकरणत्वेन च विभावा भवन्ति । प्राप्तभोग्योपभोगस्य अप्राप्तातीतभोगयो अविषादेन स्थितिरित्याद्या अनुभावा , सा धृति ॥ १५५६–१५५८-॥

इति धृति· (१०)

(सु०) स्मृतिं लक्षयति—यत्र, रात्रे पश्चिमप्रहरे स्वास्थ्य यथातथा निद्राक्षय., तथा ध्यानम्, मुहुर्मुहुरभ्यासश्च, सदृश श्रुतिदर्शन च इत्येते विभावा । कम्पितमुद्वाहित च शिर , तादृशावलोकनम्, भ्रूनमन, स्मरण

भ्रूनतिश्च स्मृतिः सा स्यात्सुखदुःखप्रदायिनाम् ॥ १५६१ ॥
चिरविस्मृतवस्तूना स्मरण स्मृतिरुच्यते ।

इति स्मृति (११)

गुरुव्यतिक्रमोऽवज्ञा कृते त्यागेऽनुतापिता ॥ १५६२ ॥
प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहो विभावैरेभिरुद्गता ।
मुखावनमन गूढवचन च विचिन्तनम् ॥ १५६३ ॥
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शो नखाना कर्तन मुहु ।
भुवि लेखनामित्याद्यैर्व्रीडाभावोऽनुभाव्यते ॥ १५६४ ॥
व्रीडानुतापशुचिभिर्दृष्टा कार्ये कृते सति ।

इति व्रीडा (१२)

दैवजोपद्रवादेहपीडेष्टविरहादिकम् ॥ १५६५ ॥
मर्मप्रहारोऽप्यस्थाने घोरचोरादिज भयम् ।

चानुभाव, सा स्मृति । अथवा सुखदु खप्रदायिना चिरविस्मृतवस्तूना स्मरण स्मृतिरिति ॥ -१५५९–१५६१- ॥

इति स्मृति (११)

(सु०) व्रीडा लक्षयति—गुर्विति । यत्र, गुरुव्यतिक्रमणम्, अवज्ञात्यागानन्तरमनुताप, प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणमित्येते विभावा, मुखावनति, गूढवचनम्, विचिन्तन च, वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शनम्, मुहुर्नखकर्तनम्, भुवि लेखनमित्याद्या अनुभावा, सा व्रीडा ॥ -१५६२–१५६४- ॥

इति व्रीडा (१२)

(सु०) मोह लक्षयति—देवजेति । यत्र, दैवतोपद्रव, देहपीडा, इष्टविरहादिकम्, मर्मप्रहरणम्, अस्थाने घोरचोरादिजा भीति, तत्प्रतीकार-

तत्प्रतीकारशून्यस्य वैरानुस्मरणादयः ॥ १५६६ ॥
विभावा. सन्ति यत्राथ पतन देहघूर्णनम् ।
हृदयस्यानवस्थानमिन्द्रियाणामचेष्टता ॥ १५६७ ॥
इत्यादयोऽनुभावास्त मोहमाहुर्मनीषिणः ।
पश्यतो भीतिहेतु तत्प्रतीकारमपश्यतः ॥ १५६८ ॥
कार्यानिश्चयिनी चित्तवृत्तिर्मोहोऽभिधीयते ।

इति मोह (१३)

अतितृप्ति स्वभावश्च गर्भव्याधिश्रमादयः ॥ १५६९ ॥
विभावा अनुभावास्तु निद्रातन्द्रासनाशनात् ।
ऋते सर्वक्रियाद्वेषो यत्रालस्य तदुच्यते ॥ १५७० ॥

इत्यालस्यम् (१४)

अमर्षप्रातिकूल्येर्ष्यारागद्वेषाश्च मत्सर. ।
इति यत्र विभावा स्युरनुभावास्तु भर्त्सनम् ॥ १५७१ ॥
वाक्पारुष्य प्रहारश्च ताडन वधबन्धने ।

शून्यस्य वैरस्मरणादिरित्येते विभावा , पतन, देहघूर्णन, हृदयानवस्थिति , इन्द्रियाणा निश्चेष्टत्वमित्याद्या अनुभावा भवन्ति , स मोह ॥-१५६५–१५६८-॥

इति मोह (१३)

(सु०) आलस्य लक्षयति—अतितृप्तिरिति । यत्र, अतितृप्तिस्वभावगर्भव्याधिश्रमाद्या विभावा , निद्रातन्द्रासर्वक्रियाद्वेषादयोऽनुभावाश्च भवन्ति , तदालस्यम् ॥ -१५६९, १५६- ॥

इत्यालस्यम् (१४)

(सु०) चापलं लक्षयति—अमर्षेति । यत्र, अमर्षः, प्रातिकूल्य,

तच्चापलमनालोच्याकार्यकारित्वमिष्यते ॥ १५७२ ॥

इति चापलम् (१५)

देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ।
मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोरथधनागमः ॥ १५७३ ॥
समुत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते ।
नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥ १५७४ ॥
अश्रुस्वेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत् ।

इति हर्षः (१६)

विद्याधनबलैश्वर्याधिकैर्मध्येसभं नृभिः ॥ १५७५ ॥
अधिक्षेपादमर्षः स्यात्प्रतीकारस्पृहात्मकः ।
नृणामुत्साहिनामेव स स्यात्तस्यानुभावकः ॥ १५७६ ॥
स्वेदोऽधोमुखता मूर्धकम्पो निर्लक्षचित्तता ।

रागद्वेषमत्सराश्च विभावा भवन्ति, भर्त्सनवाक्पारुष्यप्रहारताडनवधबन्धनान्यनुभावाश्च भवन्ति, तच्चापलम् ॥ १५७१, १५७२ ॥

इति चापलम् (१५)

(सु०) हर्षं लक्षयति—देवेति। यत्र, देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादसंपत्तिः, प्रियसङ्गमः, मनोरथप्राप्तिः, अप्राप्यधनप्राप्तिः, पुत्रादिना हर्षोत्पत्तिश्च विभावाः, नयनमुखप्रसादः, प्रियवचनम्, पुलकोत्पत्तिः, अश्रुस्वेदादिकं चानुभावाश्च भवन्ति, स हर्षः ॥ १५७३–१५७४- ॥

इति हर्षः (१६)

(सु०) अमर्षं लक्षयति—विद्येति। यत्र, विद्याधनैश्वर्याधिकैः अधिक्षेपादमर्षो भवति। स तु प्रतीकारस्पृहात्मकः, उत्साहिना नृणामेव विभावको

उपायान्वेषण चित्तोत्साहस्तस्यानुभावकाः १५७७ ॥

इत्यमर्ष (१७)

सत्युपायेऽपि कार्यस्यासिद्धिर्दुर्दैवकारिता ।
नृपापराधश्चौर्यादिग्रहण च विभावका ॥ १५७८ ॥
सहायान्वेषणोपायचिन्तने विमनस्कता ।
उत्तमे मध्यमे चानुभावाश्चोत्साहसश्रयाः ॥ १५७९ ॥
अधमे धावन ध्यान मुखशोषविलोकने ।
निद्रा निःश्वसित सृक्कलेहन चानुभावकाः ॥ १५८० ॥
सन्ति यत्र विषादोऽसौ भावो भावविदा मतः ।

इति विषाद (१८)

देवैर्नागैस्तथा यक्षैः पिशाचैर्ब्रह्मराक्षसैः ॥ १५८१ ॥
भूताद्यैश्च ग्रहैरुग्रैरावेशस्तत्स्मृतिस्तथा ।
अशुचेश्चिरसस्थान शून्यागारस्य सेवनम् ॥ १५८२ ॥

भवति । स्वेद , अधोमुखता, मूर्धकम्प , निर्लक्षचित्तता, उपायान्वेषणम्, चित्तोत्साहनमित्येते अनुभावा भवन्ति , सोऽमर्ष ॥ -१५७५–१५७७ ॥

इत्यमर्ष (१७)

(सु०) विषाद लक्षयति—सत्युपायेति । यत्र, उपाये सत्यपि कार्य-सिद्धि , नृपापराध इत्याद्या विभावा । सहायान्वेषणम , उपायचिन्तनमित्याद्या उत्तममध्यमयोरनुभाव , धावन मुखशोषण ध्यान विलोकन निद्रा नि श्वसितं सृक्कलेहन चेत्येते अनुभावा अधमे भवन्ति , स विषाद ॥ १५७८–१५८० ॥

इति विषाद (१८)

(सु०) अपस्मार लक्षयति—देवैरिति । यत्र, देवनागयक्षपिशाचब्रह्म-

धातुवैषम्यमित्याद्यैर्विभावैरनुभावकैः ।
स्पन्दन कम्पनि श्वासौ धावन पतन भुवि ॥ १५८३ ॥
जिह्वाया लेहन स्वेदः स्तम्भो वक्त्र च फेनिलम् ।
निःसज्ञतेत्यादिभिश्चापस्मारमुपलक्षयेत् ॥ १५८४ ॥

इत्यपस्मार (१९)

कार्याविवेको जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा ।
तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥ १५८५ ॥
अनुभावास्तु चैवास्या प्रतिवादावभाषणे ।
इष्टानिष्टापरिज्ञान चानिमेषेक्षणादय ॥ १५८६ ॥
सा पूर्व परतो वा स्यान्मोहादिति विदा मतम् ।

इति जडता (२०)

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्सशयोऽपि विमर्शनम् ॥ १५८७ ॥

राक्षसभूताद्युग्रग्रहावेश , तत्स्मृति , शून्यागारस्य सेवनम् , धातूनामिन्द्रियाणा वैषम्यमित्याद्या विभावा , स्पन्दन, कम्पनि श्वासौ, धावनम्, भुवि पतनम्, जिह्वाया लेहनम्, स्वेद , स्तम्भ , फेनिल वक्त्र च, नि सज्ञतेत्याद्या अनुभावा , सोऽपस्मार ॥ -१५८१–१५८४ ॥

इत्यपस्मार (१९)

(सु०) जडता लक्षयति—कार्याविवेक इति । पश्यत , शृण्वतोऽपि कार्याविवेकता, जाड्यम्, प्रियानिष्टदर्शनश्रवणादयो विभावा यत्र भवन्ति, इष्टानिष्टपरिज्ञाननिर्निमेषप्रेक्षणाद्या अनुभावा , सा जडता । सापि मोहात् पूर्वं परतो वा स्यादिति ॥ १५८५–१५८६- ॥

इति जडता (२०)

(सु०) वितर्कं लक्षयति—यत्रेति । यत्र, विप्रतिपत्तिविमर्शनसाधक-

पक्षयोरुभयोरुक्ते माने साधकबाधके ।
विभावा' स्युरिमे चानुभावाः शीर्षस्य कम्पनम् ॥ १५८८ ॥
भ्रूक्षेपश्चतुरो हस्तस्त वितर्क प्रचक्षते ।
यो वितर्कान्वितस्थायी सोऽवहित्थेन युज्यते ॥ १५८९ ॥

इति वितर्क (२१)

निद्राविभावज सुप्त सुप्तावस्थात्मक मतम् ।
तस्यानुभावा निभृत गात्र नेत्रनिमीलितम् ॥ १५९० ॥
स्वप्नप्रलापन श्वासोच्छ्वासौ बाह्याक्षलीनता ।

इति सुप्तम् (२२)

सजातमिष्टविरहादुद्दीप्त प्रियसस्मृतेः ॥ १५९१ ॥
निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ।
अनुभावितमाख्यातमौत्सुक्य भावकोविदैः ॥ १५९२ ॥

इत्यौत्सुक्यम् (२३)

बाधके माने विभावौ, शीर्षकम्पनभ्रूक्षेपाद्या अनुभावा भवन्ति, स वितर्क । यत्र चतुरहस्तेन भ्रूक्षेप दर्शयति, त वितर्क प्रचक्षते । यो वितर्कान्वितस्थायी, सोऽवहित्थेन युज्यते ॥ -१९८७–१९८९ ॥

इति वितर्क (२१)

(सु०) सुप्त लक्षयति—निद्रेति । निद्रा विभावसभवा, स्वप्नावस्था सुप्तमित्युच्यते । तत्रानुभावा निभृतगात्रनेत्रनिमीलनश्वासोच्छ्वासादयोऽनुभावा इति ॥ १५९०, १५९०- ॥

इति निद्रा (२२)

(सु०) औत्सुक्य लक्षयति—सजातेति । यत्र, निद्रातन्द्रागात्र-

अनुभावपिधानार्थोऽवहित्थ भाव उच्यते ।
तद्विभाव्य भयव्रीडाधाष्टर्चकौटिल्यगौरवैः ॥ १५९३ ॥
गर्वादगणनेनापि तस्येते स्वनुभावकाः ।
प्रियादिगोचरकथाभङ्गो धैर्य च कृत्रिमम् ॥ १५९४ ॥
अन्यथाकथन तद्वदन्यथा वेक्षणादय ।

इत्यवहित्थम् (२४)

अपूर्वप्रतिभान स्यान्मतिस्ता तु विभावयेत् ॥ १५९५ ॥
अन्वयव्यतिरेकोत्थैः प्रत्ययैः शास्त्रचिन्तनैः ।
ऊहापोहैश्च विविधैरथ तामनुभावयेत् ॥ १५९६ ॥
सदशचतुराद्यैश्च करैरुत्क्षेपणैर्भ्रुवोः ।
नानाशास्त्रार्थविपयै. शिष्याणामुपदेशनैः ॥ १५९७ ॥
तर्काख्यौ प्रत्ययावूहापोहौ विधिनिषेधयोः ।

इति मति (२५)

गौरव चिन्ताचानुभावा , तदिष्टवैकल्यसभूतप्रियसस्मरणात्मकमौत्सुक्यमित्युच्यते॥ १५९१, १५९२ ॥

इत्यौत्सुक्यम् (२३)

(सु०) अवहित्थ लक्षयति—अनुभावेति। यत्र, भयव्रीडादार्ढ्यकौटिल्यगौरवाणि, गर्वादगण च विभावा , प्रियादिविषयककथाभङ्ग , धय च, कृत्रिमम्, अन्यथोक्ति, अन्यथाप्रेक्षणादिक च अनुभावा भवन्ति, तदवहित्थम् ॥ ॥ १५९३–१५९४- ॥

इत्यवहित्थम् (२४)

(सु०) मति लक्षयति—अपूर्वेति। अपूर्वप्रतिभानात्मिका मति । तत्र चान्वयव्यतिरेकजा प्रत्यया शास्त्रचिन्तनानि, ऊहापोहौ च विभावा , सदश-

स्वप्नान्तनिद्राछेदाभ्यामाहारपरिणामत' ॥ १५९८ ॥
शब्दस्पर्शादिभि स्वप्ने स्मृतैर्वा जाग्रति स्थितै ।
विभाव्यतेऽथ जृम्भाक्षिमर्दनैः शयनोद्गमैः ॥ १५९९ ॥
अङ्गुलित्रोटनैरङ्गवलनैर्योऽनुभाव्यते ।
भुजविक्षेपणैः श्वासैर्विबोधप्रतिबोधनम् ॥ १६०० ॥
सम्यग्बोधोऽथवा लोकात्तद्विभावानुभावधीः ।

इति बोध (विबोध) (२६)

एकैकशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणा वा प्रकोपतः ॥ १६०१ ॥
वातपित्तकफाना स्युर्व्याधयो ये ज्वरादयः ।
इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥ १६०२ ॥
स्तम्भाङ्गस्रसविक्षिप्तगात्रसकुचिताननैः ।
उत्क्रोशकम्पस्तनितैश्चाभिनेयो ज्वरः पुनः ॥ १६०३ ॥

चतुरादिहस्ता भ्रूलताक्षेपा, नानाशास्त्रस्थनिश्चया शिष्योपदेशा, विधि-निषेधयो ऊहापोहयो अनुभावा भवन्ति, सा मति ॥-१५९५-१५९७ ॥

इति मति (२५)

(सु०) बोध लक्षयति—स्वप्नान्तेति । यत्र, स्वप्नान्तरनिद्राच्छेदाहार-परिणामा स्वप्नगता वा जाग्रद्गता वा शब्दस्पर्शादयो विभावा । जृम्भाक्षि-मर्दनाङ्गुलित्रोटनाङ्गचलनानि भ्रूविक्षेप श्वासश्चानुभावा भवन्ति, स बोध ॥
॥ -१५९८–१६००- ॥

इति बोध (२६)

(सु०) व्याधि लक्षयति—एकैकश इति । त्रयाणा वातपित्तकफानाम्, एकैकश द्वन्द्वशो वा ये ज्वरादिव्याधय, तत्सभवो भाव व्याधिरित्युच्यते । सकुचितानने उत्क्रोशकम्पस्तिमिते, विक्षिप्तगात्रे ज्वरोऽभिनेय । काम-

कामजोऽप्यस्ति स द्वेधा शीतदाहप्रवर्तनात् ।
हनुचालेन सर्वाङ्गकम्पेन मुखशोषतः ॥ १६०४ ॥
परिदेवनरोमाञ्चमुखसंकोचनादिभि ।
शीतज्वरोऽभिनेयोऽथ दाहकोऽम्बुपिपासया ॥ १६०५ ॥
कराङ्गगात्रविक्षेपाद् भूमिशय्याभिलाषत ।
शीतानुलेपनाकाङ्क्षाविक्रुष्टपरिदेवनैः ॥ १६०६ ॥

इति व्याधि (२७)

उत्तमाना विप्रलम्भे भवेत्प्रियवियोगतः ।
नीचाना विभवभ्रंशात्सर्वेषा संनिपातत ॥ १६०७ ॥
अभिघाताच्चथोन्मादस्तमेभिरनुभावयेत् ।
विना निमित्त हसित रुदित पठित तथा ॥ १६०८ ॥
नृत्त गीत च शयनोपवेशोत्थानधावनम् ।
असंबद्धप्रलपन चोद्वृत्तिर्धूलिभस्मनोः ॥ १६०९ ॥
कपालचीरनिर्माल्याद्यलंकरणमित्यपि ।
उन्मादः पृथगुक्तोऽय व्याधिष्वन्तर्भवन्नपि ॥ १६१० ॥

जोऽप्यस्ति, ज्वरो द्विविध, शीतज्वर, दाहज्वर इति । हनुचालनसर्वाङ्ग-कम्पनमुखकोपनपरिदेवनरोमाञ्चमुखसंकोचनादिभि प्रथमोऽभिनेय । जलपि-पासया कराङ्गगात्रविक्षेपै भूमिशयनाभिभाषणेन शीतानुलेपनाकाङ्क्षाजनित-परिरोदनेन द्वितीयोऽभिनेय ॥ -१६०१–१६०६ ॥

इति व्याधि (२७)

(सु०) उन्माद लक्षयति—उत्तमानामिति । उत्तमाना विप्रलम्भशृङ्गारे प्रियवियोगविभाव्य, नीचाना तु विभवभ्रंशविभाव्य । अनैमित्तिकहसितरुदित-

अय हि विप्रलम्भादौ वैचित्र्य कुरुतेतमाम् ।
अपस्मारोऽप्येवमेव बीभत्से च भयानके ॥ १६११ ॥

इत्युन्माद (२८)

कुलरूपबलैश्वर्यविद्याद्रविणयौवनैः ।
नीचाना जायते गर्वः प्राधान्येन मुहुर्मुहुः ॥ १६१२ ॥
विद्युद्वदुत्तमाना तु बाहुल्यात्त्वेष योषिताम् ।
उद्ग्रीवावेक्षणावज्ञासूयानुत्तरदानत ॥ १६१३ ॥
अभाषणादमर्षाच्च पारुष्याद्विभ्रमादपि ।
अङ्गनेत्रविकाराच्चाधिक्षेपातिक्रमाद्गुरोः ॥ १६१४ ॥
तस्याभिनयन कार्यमित्याह करणाग्रणीः ।
वागङ्गसात्त्विकाहार्यक्रियाव्यत्यासन भवेत् ॥ १६१५ ॥
विभ्रमो योषिता हर्षानुरागमदगर्वजः ।

इति गर्व (२९)

नृत्तगीतशयनोपवेशोत्थानधावनासम्बन्धप्रलापधूलिभस्मोद्धूलनकपालनिर्माल्याद्य - लकरणान्यनुभावा अत्र भवन्ति । उन्माद व्याधावन्तर्भूतोऽपि विप्रलम्भादि-रसेषु वैचित्र्यकारित्वात् पृथगुक्त इति ॥ १६०७–१६११ ॥

इत्युन्माद (२८)

(सु०) गर्व लक्षयति—कुलरूपेति । कुलरूपबलैश्वर्यधनविद्यायौवनै नीचाना मुहुर्मुहु गर्वो जायते । उत्तमाना तु विद्युद्वत् क्षणिको भवति । स्त्रीणा तु बहुलरूपतया जायते । उद्ग्रीवालोकनम्, अवज्ञा, असूया, अनुत्तरदानम्, अभाषणम्, अमर्ष , पारुष्यम्, विभ्रम , अङ्गविकार , नेत्रविकार , गुर्व-धिक्षेपातिक्रमावित्येतैरयमभिनेय ॥ -१६१२–१६१५- ॥

इति गर्व (२९)

अधीराणा जातमात्रे शोकेऽनन्तरमुद्भवेत् ॥ १६१६ ॥
आवेग मवलोऽय तु धीरैर्धैर्यान्निरूप्यते ।
असौ प्रतिविभाव च पृथक्चित्रानुभावभाक् ॥ १६१७ ॥
अतो विभावरूपाना हेतूना भेदतोऽष्टधा ।
उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरभ्रमणानि च ॥ १६१८ ॥
प्रियाप्रियश्रुतिर्वैरिव्यसन चेति हेतव. ।
विद्युदुल्कानिपाताभ्या निर्घाताद्भूमिकम्पनात् ॥ १६१९ ॥
सूर्यचन्द्रोपरागाभ्यामावेगः केतुदर्शनात् ।
उत्पातजोऽस्यानुभावो वैवर्ण्य स्रस्तगात्रता ॥ १६२० ॥
विषादविस्मयगतानुभावाश्चेह समताः ।
वातजे त्वत्र वस्त्रेण पिधान नेत्रमर्दनम् ॥ १६२१ ॥
त्वरितागमन चानुभावाः स्युर्वर्षजे पुनः ।
सर्वाङ्गपीडन गेहाद्याश्रय शीघ्रधावनम् ॥ १६२२ ॥
अग्निजे धूतिरङ्गाना धूमाकुलितनेत्रता ।
चार्यातिक्रान्तया चापक्रान्तया चरण भवेत् ॥ १६२३ ॥
कुञ्जराणा निरवधिभ्रमणाद्यस्तु जायते ।
सरणापसृती तत्र त्वरिते भयवेपथु ॥ १६२४ ॥

(सु०) आवेग लक्षयति—अधीराणामिति । यत्र शोकजननमात्रेण अधीराणामावेगो जायते । उत्तमास्तु जातमप्यावेग धैर्यान्निरुन्धते । विभाव-रूपहेतुभेदेन सोऽष्टविध । उत्पातज, वातज, वर्षज, अग्निज, कुञ्जर-भ्रमणज, प्रियश्रवणज, अप्रियश्रवणज, वैरिव्यसनज इति । उत्पातजो विद्युन्निपातेन, निर्घातेन भूकम्पनेन, सूर्यचन्द्रोपरागाभ्या केतुदर्शनेन चावेग । अत्र च वैवर्ण्य स्रस्तगात्रत्वम्, विषादविस्मयगतभावाश्च अनुभावा भवन्ति ।

विस्मयो वीक्षण पश्चात्प्रियश्रवणजे पुनः ।
वस्त्राभरणदान चाभ्युत्थान परिरम्भणम् ॥ १६२५ ॥
कथायामश्रुरोमाञ्चाश्चाप्रियश्रुतिजे त्वमी ।
विलाप पतन भूमौ चलन परिवर्तनम् ॥ १६२६ ॥
परिभावनमित्याद्या वैरिव्यसनजे त्वमी ।
सहसापसृति' शस्त्रचर्मवर्मादिधारणम् ॥ १६२७ ॥
गजाना तुरगाणा चारोहण समधारणम् ।
पृथगित्यनुभावा स्युरावेगे संभ्रमात्मके ॥ १६२८ ॥

इत्यावेग (३०)

मरण द्विविध प्रोक्त व्याधिज चापघातजम् ।
दोषवैषम्यजैर्गण्डज्वराद्यैर्व्याधिज भवेत् १६२९ ॥
वातपित्तकफा दुष्टा दोषत्वेनेह समता ।
शस्त्रादिविषतोयेभ्यः श्वापदात्तुरगाद्गजात् ॥ १६३० ॥
अग्न्युच्चपतनादिभ्यो जात स्यादभिघातजम् ।
निश्चेष्टप्रसृतैरङ्गैर्मीलनेन च नेत्रयो. ॥ १६३१ ॥

वातजे वस्त्रेण छादन, नयनमर्दन, शीघ्रगमनमित्येते अनुभावा भवन्ति। वर्षजे तु सर्वाङ्गपीडन, शीघ्रधारणम्, गृहाद्याश्रयश्चानुभावा । अग्निजे अङ्गधूनन धूमव्याकुलनेत्रता, क्रान्तापक्रान्ताख्यचारीद्वयचटुलचरणत्व चानुभावा । वैरिव्यसनजे शस्त्रचर्मादिधारण गजतुरगाद्यारोहणमित्याद्या अनुभावा ॥ १६१६–१६२८ ॥

इत्यावेग (३०)

(सु०) मरण लक्षयति—मरणमिति । मरण द्विविधम्, व्यधिजमपघातजमिति । दोषवैषम्यजज्वराद्यै व्याधिज भवति । वातपित्तकफोष्णा दोषा

हिक्कोर्ध्वश्वासवमनजनतापरिवारणैः ।
अव्यक्ताक्षरभाषाद्यैर्व्याधिजस्यानुभावनम् ॥ १६३२ ॥
शस्त्रजे सहसा भूमौ पतन च विकम्पनम् ।
स्फुरणादि प्रयोक्तव्यमथाहिविषपानजे ॥ १६३३ ॥
अनुभावा भवन्त्यष्टौ विषवेगात्क्रमादिमे ।
कार्ष्ण्यवेपथुदाहाश्च हिक्काफेनश्च पञ्चमः ॥ १६३४ ॥
स्कन्धभङ्गश्च जडता मरण चेति समताः ।
अभिघातान्तरोद्भूतेऽनुभावाः शस्त्रजातवत् ॥ १६३५ ॥
व्याध्यादेरनिवर्त्यत्वान्निश्चिते मरणे सति ।
अत्र प्राङ्निधनाच्चित्तवृत्तिर्मरणमिष्यते ॥ १६३६ ॥

इति मरणम् (मृति) (३१)

गात्रोत्कम्पी चमत्कारः सहसा त्रास उच्यते ।
तस्योत्पाताद्घोरनादश्रुतेर्भीषणदर्शनात् ॥ १६३७ ॥
उत्पत्तिरनुभावास्तु गात्रसकोचकम्पने ।
स्तम्भो गद्गदशब्दश्च रोमाञ्चाः स्रस्तगात्रता ॥ १६३८ ॥

इत्युच्यन्ते । शस्त्राहिविषतोयश्वापदतुरङ्गजाग्न्युत्पतनसभूतमग्निजमित्युच्यते । निश्चेष्टप्रसृताङ्गत्व नेत्रनिमीलनम उच्छ्वसन वमनमित्याद्या व्याधिजे अनुभावा । शस्त्रजापघातजे त्वरित भूपतन विकम्पन स्फुरणादिक चानुभावा । विषपानजे कार्श्य वेपथु दाह हिक्का फेन स्कन्धभङ्ग जाड्य मरणमित्यष्टौ अनुभावा । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १६२९–१६३६ ॥

इति मरणम् (३१)

(सु०) त्रास लक्षयति—गात्रोत्कम्पीति । घोरनादश्रवणात् भीषण-दर्शनात् उत्पाताच्च त्रास उत्पद्यते । अत्र गात्रसकोचनकम्पने स्तम्भ,

निमीलन लोचनयोः प्रलयश्चेति कीर्तिताः ।
पूर्वापरविचारोत्थ भय त्रासात्पृथग्भवेत् ॥ १६३९ ॥

इति त्रास (३२)

निद्रेन्द्रियाणा प्रथमा निवृत्तिः स्वस्वगोचरात् ।
अत्याहारः स्वभावश्च चिन्तालस्ये मदः क्लमः ॥ १६४० ॥
व्याख्यानादिप्रयासेन वैलक्षण्य च हेतवः ।
निद्रायामनुभावाः स्युर्जृम्भावदनगौरवम् ॥ १६४१ ॥
शरीरलोलन नेत्रघूर्णन गात्रमोटनम् ।
निःश्वासोच्छ्वसिते स्रस्तगात्रताक्षिनिमीलनम् ॥ १६४२ ॥

इति निद्रा (३३)

त्रयस्त्रिंशद्विचित्रत्वकारित्वात्स्थायिन रसम् ।
कुर्वन्तीति मया प्रोक्ताः सन्ति त्वन्ये सहस्रः ॥ १६४३ ॥

गद्गदस्वरत्वम्, रोमाञ्च , स्रस्ताङ्गत्व, नेत्रनिमीलन, प्रलय इत्येते अनुभावा । पूर्वापरविचारोत्थभीतिरपि त्रास एव ॥ १६३७–१६३९ ॥

इति त्रास (३२)

(सु०) निद्रा लक्षयति—निद्रेन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणा प्रथम स्वस्वविषयेभ्यो निवृत्ति निद्रेत्युच्यते । अत्याहारस्वभावचिन्तालस्यमद-क्लमादिना स च जायते । जृम्भावदनगौरवशरीरलोलनगात्रमोटननिश्वासोच्छ्वास-स्रस्तगात्रतानेत्रनिमीलनान्यनुभावा [1] ॥ १६४०–१६४२ ॥

इति निद्रा (३३)

(क०) व्यभिचारिभि क्रियमाण रसोपकारमाह—त्रयस्त्रिंशदि-

[1] इत पर सुधाकरव्याख्या त्रुटिता ।

अन्तर्भावोऽस्ति केषाचिदभिलाषस्य वा रतौ ।
अवहित्थे तु दम्भस्य ग्लानौ क्षुत्तृष्णयोर्यथा ॥ १६४४ ॥
उद्वेगस्य तु निर्वेदेऽन्येषामप्येवमूह्यताम् ।

इति त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावा ।

अथ सात्त्विकलक्षणम्—

उक्तै रत्यादिभिर्भावैः सविद्विक्रियते यदा ॥ १६४५ ॥
प्राणेऽध्यस्यति सात्मान देह प्राणस्तनोति सः ।
तदा स्तम्भादयो देहे विकाराः प्रभवन्त्यमी ॥ १६४६ ॥

त्यादि । रस स्थायिन कुर्वन्तीति । अत्र हेतु —विचित्र कारित्वादिति । यस्य कस्यापि रसस्य सहकारित्वेनोत्पन्ना निर्वेदादयो भावा एकरूप त स्वानुप्रवेशान्नानारूप कृत्वा पश्चात्तस्मिन्नेवान्तर्भूता सन्त कल्लोला लल्लि निधिमिव तमेव रस स्थायित्वेन पुष्णन्तीति व्यभिचारिकृतो रसोपकारो द्रष्टव्यः । मनोवृत्तीनामनन्तत्वादियन्त एवेति निर्धारण कुत इत्यत आह —सन्ति त्वन्य इति । ॥ १६४३ ॥

(क०) तर्हि ते कुतो न कथिता इत्यत्राह—अन्तर्भाव इति । तमेवान्तर्भाव दिङ्मात्रेण दर्शयति—अभिलाषस्येत्यादि । अन्येषामप्येव-मूह्यतामिति । अन्येषामनुक्ताना भावान्तराणामप्येवमुक्तप्रकारेण यथायोग निर्वेदादिष्वन्तर्भाव ऊह्यता बुद्ध्या परिकल्प्यताम् ॥ १६५७ – १६५८ ॥

इति त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावा ।

(क०) अथ सात्त्विकभावाँल्लक्षयितुमाह—अथेत्यादिना । उक्तै-रित्यादि । रत्यादिभिर्भावै स्थायिभावै, सविद्विषयानभिमुख ज्ञान यदा

एव सति स्वाद्यमानरत्यादिस्वैर्विभावकैः ।
विभाविता देहसस्थैः स्तम्भाद्यैरनुभाविताः ॥ १६४७ ॥
अध्यस्तसविदि प्राणे प्रकाशन्तेऽन्तरे भवाः ।
एते स्युः सात्त्विका भावाः सत्त्वप्राणप्रकाशनात् ॥ १६४८ ॥

विक्रियते विषयविशेषाभिमुखीक्रियते । सा विक्रियमाणा सवित्प्राणे शरीरान्तश्चरे जीवननिमित्ते वायुविशेष आत्मान स्वसविदाकारमित्यर्थ. । अध्यस्यति आरोपयति । स प्राणो देह स्थूलदेहम् । आत्मान तनोति, अध्यस्तसविदाकार करोति । देह आत्मबुद्धि जनयतीत्यर्थ । अत्रात्मान-मिति पूर्ववाक्यस्थ पदमावृत्त्यास्मिन्वाक्य योजनीयम् । अन्यथात्र विधेया-भावादसगति स्यात् । तनोते करोत्यर्थाश्रयणत्व एव व्याख्यानम् । विस्तारार्थत्वे त्वर्थावृत्तिर्न करणीया । स प्राणो देह तनोतीति योजना । देह तनोति विस्तारयति प्राणाकारेण वृद्धि करोति । देह आत्मबुद्धि जनयतीति स एव फलितोऽर्थोऽवगन्तव्य । तदा स्तम्भादय इति । यदैवैव परम्परया देहे चात्माध्यासो भवति तदा स्तम्भादयोऽमी देहे विकारा प्रभवन्तीति सात्त्विकोत्पत्तौ सामग्री दर्शिता । देहे विकार इत्यनेन बाह्याना स्तम्भादीना रत्याद्यनुभावत्वमपि दर्शित भवति । आन्तराणा तु स्तम्भादीना सात्त्विकत्वमेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ १६४५, १६४६ ॥

(क०) **एव सतीत्यादि** । एव सत्युक्तप्रकारेण देहे स्तम्भादिषु विकारेषूत्पन्नेषु । **स्वाद्यमानरत्यादिस्वैरिति** । स्वाद्यमानाश्च ते रत्यादयश्च तेषा स्वै सबन्धिभि । रत्यादीना प्रतिनियतैरित्यर्थ । विभावकैर्ललनोद्या-नादिभिर्विभाविता उत्पादिता. । देहसस्थै स्तम्भाद्यैर्विकारैरनुभाविता

साङ्ख्योक्तो वा गुणः सत्त्वं साधुत्वं वा तदुच्यते ।
निर्मलप्राणदेहत्वं साधुत्वमिह संमतम् ॥ १६४९ ॥
तत्र सत्त्वे भवा भावाः सात्त्विकाः संमताः सताम् ।
चत्वारि क्ष्मादिभूतानि प्राधान्येनावलम्बते ॥ १६५० ॥
कदाचित्स्वप्रधानः सन्देहे प्राणश्चरत्ययम् ।
यदाध्यास्ते धरां स्तम्भं भावं भावयते तदा ॥ १६५१ ॥
प्राणाज्जलस्थादश्रूणि तेजःस्थात्तु विवर्णता ।
स्वेदश्चाकाशनिष्ठात्तु प्रलयो जायते ततः ॥ १६५२ ॥
स्वतन्त्रोऽसौ क्रमान्मन्दमध्यतीव्रत्वभेदभाक् ।
रोमाञ्चं वेपथुमथ स्वरभेदं च भावयेत् ॥ १६५३ ॥

अनुभाव्यत्वं प्रापिताः । प्रकाशिता इत्यर्थः । अध्यस्तसंविदीति । अध्यस्ता संविद्यस्मिन्निति तथोक्तस्तस्मिन् । **प्राणे प्रकाशन्त इति** । प्राणमाश्रित्य प्रतिभासन्त इत्यर्थः । **अन्तरे भवा इति** । उक्तप्रकारेणान्तरेऽन्तरात्मनि भवाः संभूताः । एते भावाः सत्त्वप्राणप्रकाशनात्सत्त्वाख्ये प्राणे प्रकाशनात्सात्त्विकाः स्युः ॥ १६४७, १६४८ ॥

(क०) मतान्तराश्रयणेन सत्त्वशब्दस्यार्थान्तरं दर्शयति—**साङ्ख्योक्तो वेत्यादि** । **तत्रेति** । त्रिषु पक्षेषु । **चत्वारीत्यादि** । अयं प्राणो वायुरूपश्चत्वारि क्ष्मादिभूतानि पृथिव्यप्तेजआकाशानि पर्यायेण । कदाचित्स्वप्रधानः स्वात्मा वायुरेव प्रधानः सन् देहे चरतीति संबन्धः ॥ १६४९, १६५० ॥

(क०) तत्र प्राणस्य पृथिव्याद्यवलम्बने स्तम्भादिभावोद्भावनमाह—**यदाध्यास्त इत्यादि** । **जलस्थादश्रूणीति** । जायन्त इत्यध्याहार्यम् । **तेजस्थात्प्राणाद्विवर्णता स्वेदश्च** जायत इति संबन्धः । **आकाशनिष्ठात्प्राणात्तु**

बाह्याः स्तम्भादयो देहे नृणा देहात्ममानिनाम् ।
सुलभा दुर्लभास्त्वेते सतामनभिमानिनाम् ॥ १६५४ ॥
हर्षाद्रागाद्भयाद्दुःखाद्विषादाद्विस्मयाद्रुषः ।
विक्षेपाच्च भवेत्स्तम्भोऽनुभावा जाड्यशून्यते ॥ १६५५ ॥
नि सञ्ज्ञस्तब्धगात्रत्वे निश्चेष्टत्वाप्रकम्पने ।

इति स्तम्भ (१)

प्रलयो जायते । ततोऽनन्तरमसौ प्राणो वायु स्वतन्त्र पृथिव्याद्यवलम्ब्य स्वप्राधान्येन वर्तमान । क्रमान्मन्दमध्यतीव्रत्वभेदभागिति । मन्द प्राणवायू रोमाञ्च भावयेत् । मध्यो वायुर्वेपथु भावयेत् । अथ तीव्रो वायु स्वरभेद च भावयेदिति क्रमो द्रष्टव्य । बाह्या इत्यादि । उक्तप्रकारेण स्तम्भादय सात्त्विका आभ्यन्तरा एव । तद्विकारत्वेनानुभावा बाह्या स्तम्भादय । देहात्ममानिना देहमेवात्मान मन्यन्त इति तथोक्ता । पामरा इत्यर्थ । तेषा नृणा देहे सुलभा । विभावसद्भावमात्रेण शीघ्र प्रादुर्भवन्तीत्यर्थ । एते बाह्या स्तम्भादयोऽनभिमानिना सता देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिना देहे तु दुर्लभा । विभावसद्भावमात्रान्नोद्भवन्तीत्यर्थ ॥ -१६५१–१६५४ ॥

(क०) अथ सात्त्विकभेदान् स्तम्भादीन् प्रत्येक प्रातिस्विकैर्विभावानुभावैर्लक्षयति—हर्षाद्रागादित्यादि । अत्र स्तम्भादीना सात्त्विकानां लक्षणेषु तत्तदनुभावत्वेन स्तब्धगात्रता स्वेदोऽपीत्यादिभि स्तम्भादय एवोक्ता दृश्यन्ते । तत्रैव विवेचनीयम् । पूर्वं सात्त्विकशब्दवाच्यत्वेनोक्त अन्तरे भवा ये स्तम्भादयो भावास्त एवात्र लक्ष्यन्ते, ये देहसस्था बाह्या स्तम्भादयस्ते तु तदनुभावत्वेन लक्षणतयोक्ता इति ॥ १६५५, १६५५- ॥

इति स्तम्भ (१)

मनस्तापो रुजा हर्षो लज्जा क्रोधो भय श्रमः ॥ १६५६ ॥
पीडाघातातपौ मोहव्यायामौ च विभावकाः ।
व्यजनग्रहण स्वेदोऽप्यरालो भालमार्जकः ॥ १६५७ ॥
इत्येतेऽभिनया यत्र त स्वेद जगदुर्बुधाः ।

इति स्वेद (२)

आलिङ्गनाच्छुरितके शीतहर्षभयक्रुधः ॥ १६५८ ॥
विभावयन्ति रोमाञ्च व्यक्तस्याभिनयास्त्वमी ।
गात्रस्पर्शोल्लुकुसने मुहुः कण्टकिता तनुः ॥ १६५९ ॥

इति रोमाञ्च (३)

औग्र्यरोगजराक्रोधभयहर्षमदादय· ।
विभावा विस्वरो भिन्नो गद्गदश्च ध्वनिर्भवेत् ॥ १६६० ॥
अनुभावस्तदा भावः स्वरभेदोऽभिधीयते ।
स्थानभ्रष्टो विस्वर स्याद्विच्छिन्नो भिन्नसञ्ज्ञकः ॥ १६६१ ॥
अव्यवस्थिततानोच्चनीचभावस्तु गद्गदः ।

इति स्वरभेद (४)

आलिङ्गनाच्छुरितके हर्षो रोषो भय जरा ॥ १६६२ ॥
विभावाः शीतरोगौ च यत्रैते त्वनुभावकाः ।
वेपनं स्फुरणं कम्पो वेपथु कथयन्ति तम् ॥ १६६३ ॥
वेपनाद्याः कम्पभेदा पूर्वात्सातिशयः पर. ।

इति वेपथु (५)

रोगमोहभयक्रोधशीततापश्रमैर्भवेत् ॥ १६६४ ॥

वैवर्ण्यमस्याभिनयो नाडीपीडनयोगतः ।
सिन्दूराद्येन वा वर्णान्तरसचारण मुखे ॥ १६६५ ॥

इति वैवर्ण्यम् (६)

हर्षामर्षाञ्जनाद्धूमाद्भयाच्छोकाच्च जृम्भणात् ।
अनिमेषेक्षणाच्छीताद्रोगाद्भावोऽश्रु जायते ॥ १६६६ ॥
त चानुभावयेदश्रुस्रवणैर्नेत्रमार्जनैः ।

इत्याश्रु (७)

मदमूर्छाभिघातेभ्यो निद्रामोहश्रमादिभिः ॥ १६६७ ॥
प्रलयः स्यादभिनयेन्महीनिपतनेन तम् ।

इति प्रलय (८)

इत्युक्तास्त्रिविधा भावाः स्थायिनो व्यभिचारिणः ॥ १६६८ ॥
सात्त्विकाश्च रसेषु स्युः सर्वे सर्वेषु सात्त्विकाः ।
एक कार्यो रसः स्थायी रसाना नाटके सदा ॥ १६६९ ॥
रसास्तदनुयायित्वादन्ये तु व्यभिचारिणः ।

(क०) भावलक्षण नियमयति—**इत्युक्तास्त्रिविधा भावा इति**। त्रिविधेष्वपि भावेषु सात्त्विकाना विशेषमाह—**रसेषु स्युः सर्वे सर्वेषु सात्त्विका इति**। सर्वे सात्त्विका स्तम्भादयोऽष्टावपि सर्वेषु रसेषु शृङ्गारादिनवस्वपि साधारण्येन भवन्तीत्यर्थ ॥ -१६६८, १६६८॥

(क०) नाटकादिनिर्माणे कवेर्नियममाह—**एक कार्य इत्यादि**। नाटक इत्युपलक्षणम्। नाटकादिषु रूपकेष्वित्यर्थ । रसानामिति निर्धारणे षष्ठी। शृङ्गारादीना नवाना रसाना मध्य एको रसो नाटकादिषु यत्र यस्य प्राधान्य **भरतादिभिरुक्तम्** "एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीर शृङ्गार

विरोधिनो रसास्तेषु संदर्भ्यः पृथगाश्रयः ॥ १६७० ॥
गुम्भश्चित्रो रसाना स्यान्नाटचे कुसुमगुम्भवत् ।
स्थायी तु सूत्रस्थानीयो रसो रसविदा मतः ॥ १६७१ ॥
सूरिश्रीशार्ङ्गदेवेन नाट्यवेदाम्बुधेरिदम् ।
समस्तमुद्धृत सार धीरैरातृप्ति सेव्यताम् ॥ १६७२ ॥

एव वा" इत्यादिना स रस । सदा प्रबन्धस्यादिमध्यावसानेष्वित्यर्थ । कार्य कर्तव्य । अन्ये रसास्तु तदनुयायित्वात्स्थायिरसानुसारित्वाद्व्यभिचारिण । कर्तव्या इति शेष । तथा चोक्त भरतमुनिना—

"सर्वेषा समवेताना रूप यस्य भवेद्बहु ।
स मन्तव्यो रस स्थायी शेषा सचारिणो मता ॥"

इति ॥ -१६६९, १६६९- ॥

(क०) विरोधिन इत्यादि । यथा श‍ृङ्गारस्य बीभत्स । वीरस्य भयानक । रौद्रस्य करुण । अद्भुतस्य हास्य । श‍ृङ्गारादीनामष्टनामपि शान्त । तथा बीभत्सस्य श‍ृङ्गार । भयानकस्य वीर । करुणस्य रौद्र । हास्यस्याद्भुत । शान्तस्य श‍ृङ्गारादयोऽष्टाविति परस्परविरोधिनो रसा ज्ञेया । तेषु सचारिषु ये विरोधिनो रसा विद्यन्ते तेषु विरोधिषु विषये पृथगाश्रयो भिन्नाश्रय सदर्भ कार्य इति । अयमर्थ —श‍ृङ्गारबीभत्सादीनामेकाश्रयत्वे विरोधो दुर्निवार एव । भिन्नाश्रयत्वे तु विरोधो नास्तीति । गुम्भ इत्यादि । एव भिन्नाश्रयत्वेन विरोधिना सदर्भे क्रियमाणे सति नाटचे नाटकादौ रूपके । रसाना गुम्भो मालाकुसुमगुम्भवच्चित्र· स्यान्नानावर्णगन्धवद्भि पुष्पैर्निर्मिता मालेव नानाविकारात्मकै रसैरद्भुतो भवति । स्थायी त्विति । सचारिरसगुम्भे स्थायी रसस्तेषामाधारत्वात्सूत्रस्थानीयो मतः ॥ १६७०, १६७१ ॥

ग्रन्थे मदीये यदि कश्चिदस्ति
गुणस्ततस्तस्य परिग्रहाय ।
नाभ्यर्थये वः सुधियः परेषां
गुणोऽणुरप्यद्रिसमो भवत्सु ॥ १६७३ ॥

सावद्यता वा निरवद्यतास्तु
ग्रन्थे मयात्र ग्रथिते तया किम् ।
आराधने वः प्रवणा मतिर्मे
सन्तो गुणः क ननु नातिशेते ॥ १६७४ ॥

युष्मत्क्षोदक्षमं वस्तु किमत्रास्ति जगत्त्रये ।
किं तु मत्प्रेमतः सन्तः पुरस्कुरुत मे कृतिम् ॥ १६७५ ॥

यद्वा पुराणं पन्थानं मुनीनामहमन्वगाम् ।
स्निह्यन्ति च निसर्गेण सन्तः सन्मार्गगामिनि ॥ १६७६ ॥

आरिराधयिषोः साधून् किं प्रज्ञाविभवेन मे ।
राममानन्दयन्ति स्म तिर्यञ्चोऽपि कपीश्वराः ॥ १६७७ ॥

न विद्यादर्पतो ग्रन्थप्रवृत्तिर्मम किं त्विदम् ।
विद्वन्मानसवासाय गन्तुं पाथेयमास्थितम् ॥ १६७८ ॥

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढलदेव-
नन्दननिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे
सप्तमो नर्तनाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(क०) ग्रन्थमुपसंहरन् ग्रन्थकारः स्वकीयग्रन्थस्य प्रचयगमनाय सहृदयान् विपश्चितः सविनयं प्रार्थयते—**सूरिश्रीशार्ङ्गदेवेनेत्यादिना** । तदिदं निगदव्याख्यातम् ॥ १६७२–१६७८ ॥

सुधिया कल्लिनाथेन रत्नाकरकलानिधौ ।
विवृत रसभावादि विद्वद्भिस्तत्परीक्ष्यताम् ॥ १ ॥
शैवादिस्थिरभक्त्यवाप्तविभव कर्ता तत सस्मृते-
राहर्ता करणान्यनुप्रतिकल तन्मातृकाशोभिनाम् ।
अङ्गानामथ तत्त्वगोचरधिया भावार्थमभ्यानय-
न्नृत्ताध्यायविवेचन व्यतनुत श्रीकल्लिनाथ सुधी ॥ २ ॥
सप्ताध्याय्युदधि श्रिया विलसित सगीतरत्नाकर
सम्यग्लक्षणलक्ष्यविस्तृतधिया मन्थेन निर्मथ्य ताम् ।
तत्रार्थांश्च जिघृक्षुदृष्ट्यभिमुखान्कुर्वन्तमात्मोदया
द्विद्वद्भावनया कलानिधिमिम श्रीकल्लिनाथो व्यधात् ॥ ३ ॥
नदी तद्रूपतामेति प्रविष्टाम्बुनिधि यथा ।
ज्ञानलेशो मयाप्येव सर्वज्ञेषु निवेदित ॥ ४ ॥
यथाकाशो महान्भूमीरेणूनामवकाशद ।
तथा मज्ज्ञानलेशाना सर्वज्ञा यूयमाश्रया ॥ ५ ॥
एवं रत्नाकरोन्नीत शुक्तिमुक्ताफल मया ।
सर्वज्ञा॰ स्वगुणैरेतद्भूषयन्तु कृपान्विता ॥ ६ ॥
एवं समृद्धसगीतरत्नाकरकलानिधौ ।
सुधास्वादेन सुधियामानन्दश्चिरमेधते ॥ ७ ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमल्लश्रीलक्ष्मणाचार्यनन्दन-
चतुरकल्लिनाथविरचिते सगीतरत्नाकरकलानिधौ
नर्तनाध्याय॰ सप्तम समाप्त ॥

APPENDIX I

श्लोकार्धानामनुक्रमणिका

APPENDIX II

उदाहृतवाक्यानामनुक्रमः

APPENDIX III

विशेषपादानि

ऊ

ऋ

ए

ऐ

ओ

औ

ख

घ

च

छ

ज

फ

ल

RECURRENCES AND PARALLELS

A number of verses in the Saṅgītaratnākara chapter 7 are also found in other works We are giving here the references as regards to important books considered older than the Saṅgītaratnākara These would therefore be borrowings

SR	stands for	Saṅgīta Ratnākara
NS	,,	The Nātya S'āstra
AD	,,	The Abhinaya Darpaṇa of Nandikes'vara
VD	,,	The Visṇu Dharmottara

आङ्गिक भुवन यस्य वाचिक सर्ववाङ्मयम् ।		
आहार्यं चन्द्रतारादि त नुम सात्त्विक शिवम् ॥	SR 1	AD 1
नाट्य नृत्य तथा नृत्त त्रेधा तदिति कीर्तितम् ।	SR 4	
,, नृत्त ,, नृत्यमग्रे शभो प्रयुक्तवान् ।		AD 3
प्रयोगमुद्धत स्मृत्वा स्वप्रयुक्त ततो हर ।	SR 5	AD 3
तण्डुना स्वगणाग्रण्या भरताय न्यदीदृशत् ।	SR 5	
,, ,, ,, ,, न्यदीदिशत् ।		AD 4
लास्यमस्याग्रत प्रीत्या पार्वत्या समदीदृशत् ।	SR 6	
,, ,, ,, ,, समदीदिशत् ।		AD 4
बुद्ध्वाथ ताण्डव तण्डोर्मर्त्येभ्यो मुनयोऽवदन् ।	SR 6	AD 5
पार्वती त्वनुशास्ति स्म लास्य बाणात्मजामुषाम् ।	SR 7	AD 5
तया द्वारवतीगोप्यस्ताभि सौराष्ट्रयोषित ।	SR 7	AD 6
ताभिस्तु शिक्षिता नार्यो नानाजनपदाश्रिता ।	SR 8	
,, तत्तद्देशीयास्तदशिष्यन्त योषित ।		AD 6

एव परपराप्राप्तमेतल्लोके प्रतिष्ठितम् ।	SR	8	AD	7
ऋग्यजु सामवेदेभ्यो वेदाच्चाथर्वण क्रमात् ।	SR	9	AD	7
पाठ्य चाभिनयान् गीत रसान् सगृह्य पद्मभू ।	SR	9		
,, चाभिनय ,, ,, ,, पङ्कज ।			AD	8
व्यरीरचत्त्रयमिद धर्मकामार्थमोक्षदम् ।	SR	10		
व्यरीरचच्छास्त्रमिद ,, ,, ।			AD	8
कीर्तिप्रागल्भ्यसौभाग्यवैदग्ध्याना प्रवर्धनम्	SR	10		
औदार्यस्थैर्यधैर्याणा विलासस्य च कारणम् ॥	SR	11	AD	9
दु खार्तिशोकनिर्वेदखेदविच्छेदकारणम् ।	SR	11	AD	10
अपि ब्रह्मपरानन्दादिदमभ्यधिक ध्रुवम् ॥	SR	12		
,, ,, ,, ,, मतम् ।			AD	10
द्रष्टव्ये नाट्यनृत्ये ते पर्वकाले विशेषत ।	SR	14		
,, ,, ,, च ,, ,, ।			AD	12
नृत्त त्वत्र नरेन्द्राणामभिषेके महोत्सवे ।	SR	14	AD	12
यात्राया देवयात्राया विवाहे प्रियसङ्गमे ।				
नगराणामगाराणा प्रवेशे पुत्रजन्मनि ॥	SR	15	AD	13 14
ब्रह्मणोक्त प्रयोक्तव्य मङ्गल्य सर्वकर्मसु ।	SR	16	AD	14
आङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्य सात्त्विकोऽपर ।	SR	20	AD	38
चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोऽङ्गैर्दर्शितो मत ॥	SR	20		
,, ,, ,, ऽङ्गैर्निदर्शित ।			AD	38
वाचा विरचित काव्यनाटकादिषु वाचिक ।	SR	21	AD	39
आहार्यो हारकेयूरकिरीटादिविभूषणम् ।	SR	21		
,, ,, वेषादिभिरलङ्कृति ।			AD	40

Text	SR	Parallel
सात्त्विक सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन विभावित ।	SR 22	
सात्त्विक सात्त्विकैर्भावैर्भावज्ञेन विभावित ।		AD 40
अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ वक्ष पार्श्वे कटीतटम् ।	SR 38	
,, ,, ,, ,, पार्श्वौ कटीतटौ ।		AD 42
पादाविति षडुक्तानि स्कन्धावप्यपरे जगु ।	SR 38	
,, ,, ग्रीवामप्यपरे ,, ।		AD 43
प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा बाहू पृष्ठ तथोदरम् ।	SR 39	
प्रत्यङ्गान्यथ च स्कन्धौ ,, ,,		AD 43
ऊरू जङ्घे षडित्याहुरपरे मणिबन्धकौ ।	SR 39	AD 44
जानुनी भूषणानीति त्रयमत्राधिक जगु ।	SR 40	
,, कूर्परावेतत् ,, ,,		AD 44
दृष्टिभ्रूपुटताराश्च कपोलौ नासिकानिल ।	SR 41	
,, ,, ,, नासिकाहनू ।		AD 45
अधरो दशना जिह्वा चिबुक वदन तथा ।	SR 41	AD 46
पार्ष्णिगुल्फौ तथाङ्गुल्य करयो पादयोस्तले ।	SR 42	AD 47
निहञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुखे तथा ।	SR 50	
,, ,, मुत्क्षिप्त चाप्यधोमुखम् ।		NS 8 18
लोलित चेति विज्ञेय चतुर्दशविध शिर ।	SR 50	
,, ,, ,, त्रयोदशविध ,, ।		NS 8 18
यदध सकृदानीतमवधूत तदुच्यते ।	SR 56	
,, सकृदाक्षिप्त ,, तदिष्यते ।		NS 8 28
शिर स्यादञ्चित किंचित्पार्श्वतो नतकधरम् ।	SR 64	
किंचित्पार्श्वनतग्रीव शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।		VD 3 24 8

उत्क्षिप्तबाहुशिखर मग्नग्रीव निहञ्चितम् । SR 65
उत्क्षिप्तबाहुशिखरं निकुञ्चितशिरोधरम् । NS 8 30
,, ,, तथाञ्चितशिरोधरम् । VD 3 24 9

पताकस्त्रिपातकोऽर्धचन्द्राख्य कर्तरीमुख । SR 78
,, त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुख । NS 4 VD 3 26 1
,, त्रिपताकोऽर्धपताक कर्तरीमुख । AD 89

हसास्यो हसपक्षश्च भ्रमरो मुकुलस्तथा । SR 80
,, ,, सदशो मुकुलस्तथा । NS 9 7 VD 3 26 3

अञ्जलिश्च कपोताख्य कर्कट स्वस्तिकस्तथा ॥ SR 82
अञ्जलिश्च कपोतश्च ,, ,, NS 9 8 VD 3 26 5

डोल पुष्पपुटोत्सङ्गौ खटकावर्धमानक ।
गजद-तोऽवहित्थश्च निषधो मकरस्तथा ॥
वर्धमानश्चेति हस्ता सयुता स्युस्त्रयोदश । SR 83 84
दोल पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च । NS 9 9 VD 3 26 6
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च । NS 9 9 VD 3 26 6
एते वै सयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश । NS 9 10 VD 3 26 7

चतुरश्रौ तथोद्वृत्तौ हस्तौ तलमुखाभिधौ । SR 85
चतुरश्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ । NS 9 11
चतुरश्रस्तथावृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ । VD 3 26 8

स्वस्तिकौ विप्रकीर्णाख्यावराल्खटकामुखौ । SR 85
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालखटकामुखौ । NS 9 11

आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ । SR 86 NS 9 12 VD 3 26 9

नितम्बौ पल्लवौ केशबन्धावुत्तानवञ्चितौ । SR 86
उत्तानवञ्चितौ चैव पल्लवौ च तथा करौ ।
नितम्बावपि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च । NS 12 13

लताख्यौ करिहस्तश्च पक्षवञ्चितकाभिधौ । SR 87

लताख्यौ च तथा प्रोक्तौ करिहस्तौ तथैव च । NS 13

लताख्यौ करिहस्तौ च पक्षद्योतावहित्थकौ । VD 3 26 10

पक्षप्रद्योतकौ दण्डपक्षौ गरुडपक्षकौ । SR 87

पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा । NS 14

ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तौ पार्श्वमण्डलिनावपि ।

उरोमण्डलिनौ स्यातामुर पार्श्वार्धमण्डले ॥ SR 88

ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।

उरोमण्डलिनौ चैव उर पार्श्वार्धमण्डले ॥ NS 15

ऊर्ध्वमण्डलजौ चैव पार्श्वमण्डलजावपि ।

पार्श्वार्धमण्डलौ चैव उरोमण्डलकौ तथा ॥ VD 3 26 11

मुष्टिकस्वस्तिकावन्यौ नलिनीपद्मकोशकौ ।

अलपद्मावुल्बणौ च ललितौ वलितावपि ॥ SR 89

मुष्टिक स्वस्तिकश्चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।

अलपल्लवोल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥ NS 9 16

इष्ट (मुष्टिक) स्वस्तिकावन्यौ तथा वै पद्मकोशकौ ।

आल(अल)पल्लवसञ्ज्ञौ च तथा चोल्बणसञ्ज्ञितौ ॥ VD 3 26 12

भालस्वेदापनयने त्रिपताकोदितेषु च । SR 127

स्वेदस्य चापनयने शेषे चैष करो भवेत् । VD 3 26 25

तलमध्यस्थितैर्लग्नैरङ्गुलाग्रैरगोपितै । SR 128

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसस्थिता । VD 3 26 27

मुष्टेरूर्ध्वकृतोऽङ्गुष्ठ शिखर सप्रयुज्यते । SR 128

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठोऽयमेव स्यात्कर शिखरसञ्ज्ञित । VD 3 26 29

काङ्गूलेऽनामिका वक्रा भवेदूर्ध्वा कनीयसी । SR 140

काङ्गूलेऽनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वा कनीयसी । VD 3 26 38

ऊर्ध्वप्रसारिता यत्र खटकामुखतर्जनी । SR 147

प्रसृता तर्जनी चात्र यदा सूचीमुखस्तदा । VD 3 26 33

लग्नाश्चेताग्निसस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमा । SR 161
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा त्रेताग्निस्था निरन्तरम् ।
भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषा ह्य या प्रसारिता । VD 3 26 45, 46

अथ मृदुनि नि सारे श्लक्ष्णे ऽल्पे शिथिले लघौ ।SR 162
श्लक्ष्णलाघवनि सारमार्दवेषु प्रयोजयेत् । VD 3 26 46

अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी नता । SR 167
मध्यमाङ्गुष्ठसदृशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्या प्रकीर्णाश्च भ्रमरश्च तदा भवेत् ॥ VD 3 26 44

अरालाङ्गुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नता गत ।
किंचिच्चेत्तलमध्यस्थस्तदा सदृश उच्यते ।
स त्रेधा स्यादग्रजश्च मुखज पार्श्वज क्रमात् ॥ SR 175, 176
तर्जन्यङ्गुष्ठसदृशस्त्वरालस्य यदा भवेत् ।
निम्नमतलमध्यश्च स सदृश इति स्मृत ।
सदृशस्त्रिविधो ज्ञेयस्त्वग्रजो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वकृतश्चैव । VD 3 26 49, 50

एकस्य मणिबन्धेऽन्यमणिबन्धस्थितौ करौ ।
देहस्य वामपार्श्वस्थावुत्तानौ स्वस्तिको मत । SR 192, 193
मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ वर्धमानक ।
उत्तानौ नतपार्श्वस्थौ स्वस्तिक परिकीर्तित । VD 3 26 57

गगने सागरादौ च विस्तीर्णे सम्प्रयुज्यते । SR 194
विस्तीर्ण सर्वमेतेन कृतवो गगन घनम् ।
समुद्रश्चाभिनेय स्यात् VD 3 26 58

लम्बमानौ पताकौ तु श्लथासौ शिथिलाङ्गुली ।
डोलो भवेत् । SR 195
पताकौ लम्बितौ हस्तौ दोलेति परिकीर्तित । VD 3 26 62

मुकुलस्य कपित्थेन वेष्टनान्निषधो भवेत्। SR 209
मुकुल तु यदा हस्त कपित्थ परिवेष्टयेत्। VD 3 26 61

उपर्युपरिविन्यस्तौ यत्रान्योन्यमधोमुखौ ॥
ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ पताकाख्यौ करौ स मकर स्मृत ॥
स नक्रमकरादीना क्रव्याद्द्वीपिनामपि ।
सिंहादीनामभिनये नदीपूरस्य चेष्यते ॥ SR 212, 213
पताकौ तु यदा हस्तौ मूर्त (ऊर्ध्व) हस्तावधोमुखौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकर कर ।
सिंहव्याघ्रमृगाद्याना कर्तव्येऽभिनये भवेत् ॥ VD 3 26 64, 65

हसपक्षौ स्वस्तिकत्व प्राप्तौ यदि पराङ्मुखौ। SR 214
ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हसपक्षौ पराङ्मुखौ । VD 3 26 68

पुरोमुखौ समस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ।
स्थितौ वक्ष पुरोदेशे वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरे ।
चतुरश्राविति प्रोक्तौ स्रगाद्याकर्षणे करौ । SR 216 217
वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ ।
समानकूर्परासौ तु चतुरश्रौ प्रकीर्तितौ । VD 3 26 71

प्रसारितोत्तानतलावुच्येते रेचितौ करौ ।
अथवा रेचितौ प्रोक्तौ हसपक्षौ द्रुतभ्रमौ । SR 235
रेचितौ चापि विज्ञेयौ हसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताविव सज्ञितौ ॥ VD 3 26 77

नतोन्नतौ पद्मकोशौ शिथिलौ मणिबन्धयो । SR 241
मणिबन्धननिर्मुक्तौ शिथिलौ पल्लवौ स्मृतौ । VD 3 26 80

पताकौ डोलितौ तिर्यक्प्रसृतौ तौ लताकरौ ।
अनयो करयो केशबन्धयोश्च नितम्बयो ।
त्रिपताकाकृतिं केचिदाचार्या प्रतिजानते । SR 246, 247
तिर्यक्प्रसारितावेव पार्श्वसस्थौ तथैव च ।
लताख्यौ तु करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयन प्रति । VD 3 26 82

त्रिपताकौ कटीशीर्षे न्यस्ताग्रौ पक्षवञ्चितौ । SR 255
कटीशीर्षनिविष्टाग्रौ त्रिपताकौ यदा करौ ।
पक्षवञ्चितकौ । VD 3 26 84

पल्लवौ शीर्षदेशस्थौ ललितौ कलितौ बुधे । SR 278
पल्लवौ तु शिरोदेशे सम्प्राप्तौ ललिताविति । VD 3 26 90

निर्भुग्न निम्नपृष्ठत्वादुन्नत स्तब्धमप्युर । SR 300
स्तब्ध च निम्नपृष्ठ च निर्भुग्न नाम तत्स्मृतम् । VD 3 24 27

माने च सत्यवचने स्तम्भे विस्मयवीक्षिते । SR 300
स्तम्भे सविस्मये माने विषादे च तथेष्यते ॥ VD 3 24 28

स्याद्वक्ष सममाभुग्न निर्भुग्न च प्रकम्पितम् ।
उद्वाहित पञ्चधेति तेषा लक्ष्माभिदध्महे ॥ SR 296, 297
आभुग्नमथ निर्भुग्न तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उद्वाहित सम चैव पञ्चधोर प्रकीर्तितम् । VD 3 24 25, 26

कम्पितोद्वाहिता छिन्ना विवृता रेचिता तथा ।
कटी पञ्चविधेत्युक्ता तल्लक्ष्म व्याहरेऽधुना ॥ SR 307
प्रकम्पिता च छिन्ना च निवृत्ता रेचिता तथा ।
उद्वाहिता चैव कटिर्नृत्ते पञ्चविधा स्मृता ॥ VD 3 24 38

द्रुत गतागते पार्श्वे दधती कम्पिता मता ।
ता कुब्जवामनादीना गमने च प्रयोजयेत् ॥ SR 308
तिर्यग्गतागते क्षिप्र विज्ञेया च प्रकम्पिता । VD 3 24 39
नीचवामनकुब्जाना गतौ कार्या प्रकम्पिता । VD 3 24 41

छिन्ना तिर्यङ्मुखे पार्श्वे मध्यस्य वलनात्कटी । SR 310
मध्यस्य वलनाच्चैव छिन्ना सपरिकीर्तिता । VD 3 24 39

व्यायामे सम्भ्रमे चैषा व्यावृत्तप्रेक्षणादिषु । SR 310
व्यायामे त्वथ सम्प्राप्ते व्यावृत्तप्रेक्षितेषु च । VD 3 24 42

सर्वतो भ्रमणादुक्ता रेचिता भ्रमणे भवेत् । SR 312
सर्वतो भ्रमणाच्चैव रेचितेत्यभिधीयते । VD 3 24 40

समा निवृत्ता वलिता रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ।
त्र्यश्रा नतोन्नता चेति ग्रीवा नवविधा भवेत् ।
समा स्वाभाविकी ध्याने जपे कार्ये स्वभावजे । SR 329, 330
समा नतोन्नता त्र्यश्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ।
वलिता च निवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्थत ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु । NS 8 167, 168

निवृत्तेत्युच्यते सा स्यात्स्वस्थानाभिमुखादिषु । SR 331
निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु । NS 8 172

पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता ग्रीवाभङ्गे तथेक्षणे । SR 332
,, ,, ,, ,, ,, च वीक्षणे । NS 8 171

रेचिता विधुतभ्रान्ता वर्तुले मथने तथा । SR 332
,, ,, ,, हावे मथननृत्तयो । NS 8 170

आकुञ्चिता कुञ्चिता स्यान्मूर्धभारे स्वगोपने । SR 333
कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि धारिते गलरक्षणे । NS 8 171

अञ्चिता प्रसृता लोला केशाकर्षेऽर्ध्ववीक्षणे । SR 333
अञ्चितापसृतोद्बन्धकेशाकर्षोच्चदर्शने । NS 8 171

त्र्यश्रा पार्श्वगता खेदे पार्श्वेक्षास्कन्धभारयो । SR 334
त्र्यश्रा पार्श्वगता चैव स्कन्धभारे च दु खिते । NS 8 169

नतावनम्रालकारबन्धे कण्ठावलम्बने । SR 334
नता नतस्यालकारबन्धे कण्ठावलम्बने । NS 8 168

क्षाम खल्ल तथा पूर्ण कथित कुञ्चित समम् । SR 354
क्षाम फुल्ल च पूर्ण च कथित कुञ्चित समम् । NS 8 133